

ADVAITA-BRAHMA-SIDDHI

BY

KAŚMĪRAKA ŚRĪ SADĀNANDA YATI

With the Critical Notes of Vamana Shastri and
Mahamahopadhyaya Gurucharan
Tarka-Darshanatirtha

REVISED BY

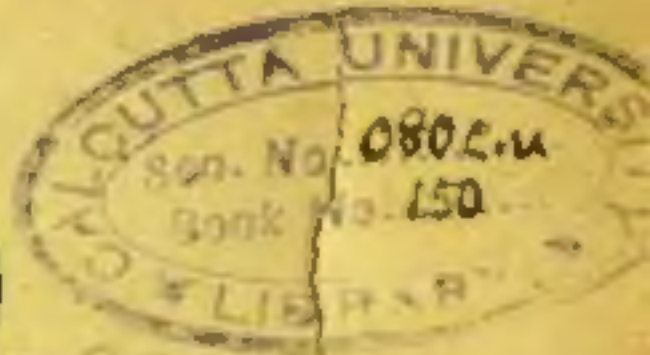
Mahamahopadhyaya

GURUCHARAN TARKA-DARSHANATIRTHA

and

Pandit PANCHANAN TARKAVAGISH,

Lecturers in Sanskrit, Calcutta University.

0802.11
150

*Reprinted from the Bibliotheca Indica by permission of the
Council of the Asiatic Society of Bengal.*

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

1932

3CU 719

PRINTED BY SHUFKINDRALAL BANSAL,
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, SENATE HOUSE, CALCUTTA

Reg. No. 360B.—July, 1932.—2

6S 2292

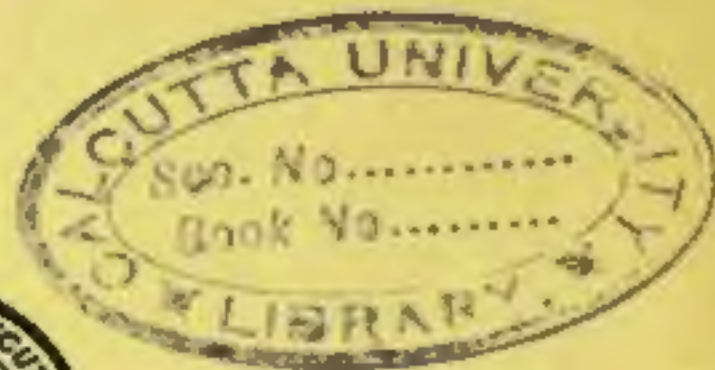
कश्मीरक-श्रीसदानन्द-यति-विरचिता

अद्वैतब्रह्मसिद्धिः

वामन-शास्त्रि-प्रणीत-टिप्पण्या महामहोपाध्याय-
श्रीगुरुचरण-तर्कदर्शनतीर्थ-प्रणीत-कतिपय-
टिप्पण्या च सहिता

कलिकाता-विश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां
महामहोपाध्याय—

श्रीयुक्तगुरुचरण-तर्क-दर्शनतीर्थ-
श्रीयुक्तपञ्चानन-तर्कवागीशाभ्यां
संशोधिता

कलिकाता-विश्वविद्यालयतः प्रकाशिता

१८३२

अद्वैतब्रह्मसिद्धेः

पुनर्मुद्रणप्रयोजनं प्रतिपाद्यविषयाश्च

वेदान्त-शिरोरत्नोभूतमद्वैतब्रह्मसिद्धि-नामधेयम् अद्वैतवादव्युत्-
पादकं वेदान्तप्रकरणं कलिकाता-विश्वविद्यालयतः पुनः प्रकाशितं
पुस्तकमिदम् एम्. ए.-परीक्षार्थिनां पठनीयत्वेन निर्धारितम्। एसिया-
टिक-समाजतः पूर्वं सुद्रापितम् इदानीं सुदुर्लभतां गतमित्यवलोक्य
विश्वविद्यालयस्येतन्मुद्रापणेऽयमुद्यमः। पूर्वमुद्रापितमेव पुस्तकम्
अशुद्धबहुलमपि पुस्तकान्तराग्रासेरादर्शतया स्वीकृत्य संशोधने
मुद्रापणे च प्रवृत्तः। अत्रादर्शदोषादनवधानाद्वा येऽसंशोधनदोषास्तो
विद्वद्भिः क्षन्तव्या इति भूयोभूयो विनयं विधाय प्रार्थयतेऽयम्।
अस्य संशोधने श्रीमता रामकृष्ण-चक्रवर्तिना एम्. ए.-उपाधिधारिणा
बहुधा साहाय्यं कृतम्, यतोऽस्य सर्वशोभति विदधातु भगवान्
भवानीपतिः शङ्कर इति ममाशीर्वाद्ः।

अन्ये चास्मिन्नद्वैतिनां नास्तिकानामास्तिकानाञ्च मतानि
सम्यक् प्रदर्श्य तत्र दोषा उद्गाविताः, ततश्च खण्डनकदुस्त-शुक्तिभि-
रद्वैतब्रह्मसाधनं कृतम्। जैन-चार्वाक-सौत्रान्तिक-वैभाषिक-
योगाचार माध्यमिका एते षष्ठास्तिकाः, नैयायिक-वेशेष्टिक-सांख्य-
पातञ्जल-पूर्वमीमांसक-वेदान्तिका एते षड्वास्तिकाः। तेष्वनद्वैत-
वादिनां सर्वेषां मतखण्डनेनारब्ध-परिणामवाद-निरासादिवत्संवाद-
संसिद्धौ पारिशीत्यादद्वैतवादः सिद्ध इत्यद्वैतिनामभिप्रायः।

अत्र च अन्ये चत्वारोऽध्याया सुद्वरप्रहारमात्रा प्रसिद्धा वर्तन्ते।
तेषु गुरुशब्दाभिधेय-निर्वचन-व्याजिनान्येषां दार्शनिकानां मतानि
निराकृत्य स्वमतं संस्थापितम्। तत्र प्रथमाध्याये प्राधान्येनारब्ध-
परिणामवादखण्डनम्, प्रसङ्गात् समवायसत्ताखण्डनम्, माया-
निरूपणम्, ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वव्यवस्थापनम्।

द्वितीये तर्केण जीवतत्त्वशोधनम्, प्रसङ्गात् बौद्ध-जैन-चार्वाक-म-
खण्डनं कृतम्, वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिका इति
बौद्धानां चतुर्धा विभागश्च प्रदर्शितः । तृतीये तु वैशेषिक-तार्किक-
प्राभाकरादिसम्मतस्वात्मनो गुणवत्त्वादिवखण्डनं मनसोऽनिन्द्रियत्व-
व्यवस्थापनम् आत्मनानात्वखण्डनम् मिथ्यापदार्थस्वार्थक्रियाकारित्व-
व्यवस्थापनं प्राभाकर-भट्टभास्कर-त्रिदण्डि-वैशेषिकादि-मतखण्डनश्च
कृतम् । चतुर्थे च प्राभाकरादि-मीमांसकमतनिराकरणम्, वेदान्तानां
विधिशेषत्वखण्डनम्, वेदान्तानां स्वतःप्रामाण्यकथनम्, उपक्रमादि-
षड्विध-लक्षणनिरूपणम्, ज्ञानकर्मीणोः समुच्चयासम्भवो जायदाद्यवस्था-
तद्विभागादि-प्रतिपादनम्, ब्रह्मसाक्षात्कारे करणनिरूपणम्,
शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वकथनम्, अविद्या-निवर्त्तक-निरूपणम्,
मोक्षस्वरूपकथनम्, यद्यपि मोक्षं प्रति आत्मसाक्षात्कारस्यैव हेतुत्वं
न तु योगश्च, तथापि चित्तमलच्छासनार्थं योगस्योपयोग इत्येतदर्थं
पातञ्जलसूत्र-योगव्युत्पादनश्च कृतम् । एतद् ग्रन्थाध्ययनेन सर्वेषां
दार्शनिकानां मतानि सम्यग् ज्ञातुं शक्यन्ते इति शिवम् ।

कलकत्ता

८-६-१२ ।

}

श्रीगुरुचरण शर्मा ।

शुद्धिपत्रम्

पद्यम्	पद्यम्	पद्यम्	पद्यम्:
तद्वयितुं	तद्वयितुं	१	१२
आत्म	आत्म	६	८
सदातु	सदातु	७	१३
आभ्युप	आभ्युप	८	२४
द्रव्याभिव	द्रव्याभिव	१८	१८
लौकिकं	लौकिक-	१८	१
विषयत्वम्	रूपत्वम्	१२	५
समुदाय	समुत्पाद	५८	२४
न च—कोहि	न चेको हि	६२	८
निर्विकल्पकैव	निर्विकल्पकैव	७२	२७
सम्भाव्य	सम्भाव्य	७४	१४
सप्तभङ्ग	सप्तभङ्गौ	८०	१८
नियमवन्मन्त्रे	नियममान्मन्त्रे	८४	१८
उच्येरन्	उच्येरन्	८४	२५
देहेन्द्रियाव्यति	देहेन्द्रियाव्यति	१००	१
श्रोतव सावधानेन	श्रोतव्यं सावधानेन	१०७	११
प्रारब्धकर्माप्यते	प्रारब्धकर्माप्यते	११४	८
सुखश्रोतिका	सुखश्रोतिका	११७	२१
प्रमाणाभिमत	प्रमाणाभिमत	१५८	१८-२०
अत्यन्तिको	अत्यन्तिको	१७०	२
एव-	एवं	१८०	१७
गृह्यमङ्गलौकिक्यते	गृह्योऽङ्गलौकिक्यते	२२२	६

(१)

पद्यम्	पद्यम्	प्रथम्	पद्यम्:
यो. द. पा. १ सू. १	यो. द. पा. १ सू. १०	२४१	१२
निर्विकल्पकं	निर्विकल्पकं	२६८	१५
तत्का	तत्का	२७६	१५
तदन्यथा	तदन्यथा	२७८	१५
अपराधं	अपराधं	२८१	१

वामन-शास्त्र-कृता

अद्वैतब्रह्मसिद्धेर्भूमिका

परमपूज्य-स्वपितृवरचन्द्रप्रसादाधिगत-विद्येन देशाटनलभ्यान् मति-
वैश्यादीन् गुणान्* सम्पादयितुमिच्छता मया प्रथमं दाक्षिणात्यान्
जनपदान् चङ्क्रमित्वा तत्रत्य-विविधलोकस्थितिं देशाचारवैचित्र्यं
धर्मस्थितिं च निरीक्ष्य तत्र तत्र अनेकविद्याविनोदानां विदुषां दर्शन-
प्रश्न-सम्भाषणादिनात्मानं सम्भाव्य तत्सङ्गवास-सुखमनुभूय काञ्चन
सुप्रसिद्धान् सम्प्रति चक्रवर्त्तिनीकरकमल-शीतलच्छायासु विश्रान्तान्
भूपतीन् दृष्ट्वा तेभ्यो यद्योचितं सत्कारादिकं चानुभूय खण्डहान् प्रति
प्रतिनिवृत्तम् । कश्चित्कालं गृहे स्थित्वा प्रवासकेशान् परिमार्ज्य
उत्तरपूर्वदिक्-प्रदेशावलोकनाय तरलमानसोऽभवम् ।

स्मृत्संवत्सरौय-षष्टादशोपरि दृश्यतीतितमे वर्षे षष्ठे मासे
दशमदिने अस्या सुम्नापुर्याः सकाशात् उत्तराभिमुखः प्रचलितोऽहम् ।
तत्र प्रथमं, स्वकृतधन्यद्वारा विदितनामधेयं मालवाधिपतिं (तस्मिन्
समये युवराजं) दृष्ट्वा तत्कृतानल्पजल्पेन प्रथममेव तुष्टहृदयः अल्प-
मप्यनल्पमिव मत्वा तत्कृतसत्कारं स्वीकृत्य राजस्थानाभिधप्रदेशगतान्
भूपतिसंहतौन् द्रष्टुकामः मा-लवानिव मालवानपास्य राजपुत्र-
राजदर्शनमहं कृतवान् । तत्र च कति राजानः, कति मन्त्रिणः,
कति सार्वभौमाधिकारिणः, कति विद्यासमुद्रपारङ्गता विदुषः, कति

* प्रवासस्य गुणा यथा—

तीर्थानामवगाहनं परिचयः सर्वेषु वितार्जनम्

नानाधर्मेनिरीक्षणं दुधजनैः संवादगोष्ठौकम् ।

रमणीयानि देवालयानि, कति विभिन्नदेशभाषावैभैः देशान्तरस्य
जनं विस्मापयन्तो लोकाश्च मया दृष्टाः । शस्त्रग्रहपरिचयशून्यान्
नव-क्षात्रतेजोरहितान् दक्षिणात्यमण्डलाधिपतीन् दृष्ट्वा अतीव
स्निग्धात्मना मया, निपुणक्षात्रतेजोरहितानपि बाह्याडम्बरेण
भटानिव दृश्यतः राजस्थानगतान् नरपतीन् दृष्ट्वा कथङ्कथमप्यात्मा
विनीदितः । गृहीतश्च तेभ्यस्तेभ्यः महामात्य-राजादिभ्यः विशिष्ट-
सत्कारः । अनन्तरं मध्यभरतखण्डगतान् कतिचन भूपतीन्
तत्तद्देशचमत्कारांश्चावलोक्य प्राचीनैः ऋषिभिः प्रवेशानर्हत्वेन
दूरोत्सारितमपि वङ्गदेशं विद्यामदाचारादिभिः सम्प्रति अतीव
पवित्रं सार्वभौमीप्रतिनिधिनिवासेन राजलक्ष्मी-मिलयं कलिकाता-
नगरं द्रष्टुकामेन मया ; मार्गे सप्रणयं देशान्तरगतानां यजमानानां
तत्र तत्र वीथिकासु तत्रत्य-द्विजद्वारा आतिथ्यं सम्पादयन्तोमिव
अविमुक्तनगरीं वाराणसीमवलोक्य, जङ्गुकन्यकाजलाप्रवनेनात्मानं
पावयित्वा विश्वान्तर्यामिणं विश्वरूपमपि कृतैकनिवासं भगवन्तं
विश्वेश्वरमानर्थं, तत्रत्यान् निखिलपारदृष्टनः विद्वज्जनान् सुहृद्भू-
रवलोक्य, तेषां विद्वद्गोष्ठीलाभसुररीकृत्य तत्रगरनिवाससुखमत्यक्तुमना
अपि भगवतो विश्वेश्वरस्य चरणकमलं हृदि निधाय कलिकाता-
विलासिनौविभ्रमहृतमानसः पुनरागमनाय प्रस्थितः । वाराणसीं
जमस्कृत्य निःसृतेन मया मगधराजधानीं कुसुमपुरीं (पाटना)
आर्यवाथक्यवियोगस्त्रिभामपि कामिनीमिव मदागमनप्रतीक्षया मार्गे
स्थितां दक्षिण्येन सभाजयित्वा अन्तरापतितानि अन्यान्यपि तीर्थ-
क्षेत्रादीन्यवलोक्य त्वरया प्रस्थितम् । स्वमहादूत्या आकारयन्तीं
सुमनःकलिकामिव कलिकातामचिरेणैव दृष्टवानहम् । तत्र च
चक्रवर्त्तिनौप्रतिनिधिदर्शनागतसामन्तराज-राजपुरुष-दूतादिभिः कृत-
मन्त्रमिव विद्यादेव्याः विहारस्थानमिव लक्ष्म्याः आलयमिव दक्षिण्य-
स्थापणमिव आचारस्य मित्रमिव अनेकगुणविशेषविशिष्टं तत्रगं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा विद्वज्जनसहवाससुखमनुभूयानुभूय च तृप्तिं नासादितवान् ।

कतिचित्कासं तत्र उषित्वा मैथिलान् जनपदान् तत्रत्यं ब्राह्मणकुल-
तिलकमपि अन्वर्थं लक्ष्मोत्तर-महाराजमवलोक्य तत्कृतं विशिष्ट-
सत्कारं स्वीकृत्य पाञ्चालदेशदर्शनकौतुकाकृतमनाः मार्गस्थान्
ब्रह्मावर्त्तादीन् जनपदान् दृष्ट्वा शतद्रुमुत्तोर्यं चक्रवर्त्तिनोप्रतिनिधि-
निवासं गिरिस्थानं (सिन्धु) दृष्ट्वा भारतीयजनस्वान्तःसन्तोषदायिनं
दयादाक्षिण्यादि-विशिष्टगुणान्तरद्वृतं प्रतिनिधिवरं सम्भाष्य इतरा-
सुलभमपि तत्कृतं यथोचितं सत्कारमुररीकृत्य अपरमिव भूस्वर्गं
काश्मीरमण्डलं दिदृक्षुः कतिचन पाञ्चालविषय-राजान् दृष्ट्वा
काश्मीराधिपतिमवलोक्य तद्वत्तवाहन-पाथियादिसहायेन काश्मीर-
मण्डलं प्रविष्टवानहम् ।

प्रथमं तावत् काश्मीरविषयराजधानीं अन्वर्थं नाम्नीं श्योनगरी-
मवलोक्य तत्रत्यान् पण्डितान् सभाजयित्वा प्राचीनग्रन्थावलोकने
तत्सम्पादने च प्रयत्नवानभूवम् । दृष्ट्वा मया बहवोऽप्रसिद्धा उत्तमाश्च
प्राचीनसंस्कृतग्रन्थाः । तेषु कतिचन क्रीताः, केवाश्विप्रतिरूपककृतं,
केचन नियमितकालपर्यन्तमवलोकनार्थं गृहीताः । अन्येऽपि
बहवो ग्रन्था उपलब्धा आसन् परं तत्रत्य-श्रोत-बाहुल्येन व्याधितोऽहं
पुनरपि तन्महामण्डलं पश्यामिति बलवतोमाशां हृदि निधाय
सम्पादितानि च ग्रन्थान् बहून् मत्वा सुदृष्ट्यादिना त एव प्राकाशं
प्रापणीया इति व्यवस्य तत्साधनसम्पादने यत्नवानहं पुनरपि पाञ्चाल-
मण्डलं प्रतिनिहन्तोऽभूवम् ।

काश्मीरदेशसम्पादितेषु बहुषु ग्रन्थेषु इयमहैतन्नक्षसिद्धिः नव-
साहस्राङ्गचरिताभिधं महाकाव्यञ्च संशोध्य प्रथममेव सुद्रापितव्यमिति
मम महानध्यवसायः समजनि । परं द्विचपुस्तकान्तरसम्पादन-
मन्तरा तत्संशोधनमतीव दुष्करमिति मत्वा पुनरपि इन्द्रप्रस्थादि-
प्रदेशेषु चङ्क्रमता मया पुस्तकान्तरसम्पादनाय प्रयतितुसारब्धम् ।
तत्र प्रथमं भरतपुर-इत्यभिधनगरे अहैतन्नक्षसिद्धेः नवसाहस्राङ्ग-

चरितस्य च महता प्रयासेन एकैकं पुस्तकं समधिगतम् । अनन्तरं
कोटानगरे पण्डित-मोतीलालजी इत्यभिधया प्रसिद्धानां सरदार-
कृष्णराव-रामचन्द्र-गुळगुळे स्टेट-कौन्सिलर इत्यभिधानां ग्रन्थ-
सङ्ग्रहादद्वैतब्रह्मसिद्धेः एकं पुस्तकं प्रतिकूपकद्वारा संगृहीतम् ।
एवं पुस्तकत्रयं सम्पाद्य अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्यं महता उत्साहेन
आरम्भ्यमानाः महोदयश्रीराजा-राजेन्द्रलालमित्र एल एल, डी.,
सी, आय्, ई, इति सुप्रसिद्धान् संस्कृतादिप्राच्यभाषाकोविदान् प्रति
पत्रद्वारा विज्ञापितवानहम् । बहुदेशीयाख्यातिक-सोसायटि इत्यभिध-
विद्वत्समित्या प्रसिद्धिं प्रापितायां 'विन्ध्योदिका इण्डिका' इत्यभिधायां
सुप्रसिद्धसंस्कृतग्रन्थमालायामस्या अद्वैतब्रह्मसिद्धिकलिकाया शुम्भकं
भूयादिति महतो आशा समजनि । सा च डा० राजेन्द्रलालमित्र-
महोदयेः सफलौकता ।

एवमादर्शपुस्तकत्रयसम्पादनं सुदुष्पव्यवस्था च जाता तथापि
तदानोमहं देशाटनव्ययतया आवश्यकैतरग्रन्थावलोकनसमर्थः नासम् ।
अनन्तरं ख्रीस्त-संवत्सरीयाष्टादशाधिकसप्ताशोतितमे वर्षे चतुर्थे मासे
सप्तविंशति-सङ्क्रयकदिने किश्चिन्नूतन-पञ्चसंवत्सरीयप्रवासान्प्रतिनिष्ठस्य
अस्यां पुरि प्राप्त आसम् । अत्र च बहुकालपरिचितैः व्यतीत-
पञ्च-वर्षावकाशकालेऽदशनवशात् खेहभाराक्रान्तैः दर्शनालाप-
सहवास-लोलुपैः मित्रैः महाशय-शामराव-विठ्ठल-इत्यभिधः
एकत्र सहवासोऽभूत् । विद्याव्यसनिना तेन मित्रेणास्मिन्
कार्येऽतीव साचिव्यङ्कृतम् । तत्सङ्गृहीतान्यनेकानि संस्कृत-
पुस्तकानि मदर्थं सर्वदा उद्घाटितकपाटद्वारास्थेवासन् । न
केवलमेतावदेव तेन साहाय्यं कृतमपि तु अन्यापि व्यवस्था तेनैव
कृता इति सानन्दमावेदयितुमतीव उक्ताह्वानम् । एव-
मपेक्षितसर्व-साधनसम्पत्तिसम्पन्नेन मयेयमद्वैतब्रह्मसिद्धिः यथामति
संशोधिता ।

सम्बन्धकर्तुं, जीवनसमयादिविवेचनम्

सम्पादित-पुस्तकत्रये क. सञ्चितपुस्तकं संवत् १७६१ ज्येष्ठ-
श्रृण्वद्वितीयायां लिखितं वर्तते । पुस्तक-समाप्तौ—

“इति श्रीपरमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रीमद्भानन्दसरस्वती-श्रीपाद-
शिष्य-श्रीसदानन्द-काश्मीरविरचितायामद्वैतमञ्जसिद्धौ गुरुशब्दा-
भिधेय-विचारे सांख्य-पातञ्जलमतनिराकरणगर्भित-प्रौढमोमांसक-
मतखण्डनव्याजेन दुर्दुरुद्धवादिशिरसि चतुर्थोऽयं मुहुरप्रहारः ॥
ॐ नमः । शिवः सर्वम् । वासुदेवः सर्वम् । हरिः सर्वम् संवत् १७६१
ज्येष्ठ-श्रृण्वपञ्चद्वितीयायां समाप्तम्”—एवं लिखितं वर्तते ।

ख. ग. पुस्तकयोः नास्ति लेखनकालः, परं ते अपि शतवर्षात्
प्राचीने इति तु न सन्देहः । क. पुस्तकं काश्मीरदेशे पञ्चाशन्मुद्रिकाभिः
कृतमस्माभिः । तदेवातिप्राचीनं ग्रन्थकर्तुः स्वहस्तलिखितमिव
प्रतीयते । यतोऽत्रैव पुस्तकप्रान्तभागे बहुषु स्थलेषु संशोधनं
टिप्पण्यादिकं च वर्तते । कुत्रचित् मूलस्थवाक्यानि प्रकारान्तरेण
लिखितान्यपि सन्ति । एकस्मिन् स्थले पुरचिकापि वर्तते । नेदं
ग्रन्थकर्तारमन्तराऽन्यः कोऽपि कर्तुं शक्यात् । अस्मिन्नेव
पुस्तके प्रथमपत्रस्य प्रथमपृष्ठे—“संवत् १७६१ ज्येष्ठशुक्लपञ्च-
मयोदश्यां देवताविशेषानुगृहीतमाह्वयं प्रति—‘एतच्छरीरं कदा ?
कुत्र ? कथं ? पतिष्यतीति’ कृतप्रश्ने उत्तरं—‘सप्तविंशतितमे वर्षे
प्रयागक्षेत्रे माघमासे भगवच्छरणारविन्दं ध्यात्वेव पतिष्यतीति
सिद्धान्तितम् । तत्रापि नवमे वर्षे पञ्चदशे चाति दुःखमिति”
एतैर्वाह्यप्रमाणैः ग्रन्थकृत्यं वैकर्मोयाष्टादशशतकोत्तरार्धे आसो-
दित्यनुमितं भवति । तथापि आभ्यन्तरप्रमाणपर्यालोचने षोडश-
शतकपूर्वार्धार्वाचीन इति प्रतीयते । ‘वाङ्मादाभ्यन्तरं बलीय’
इति तु न्यायसिद्धमेव । तथा हि यद्यप्यस्य कालनिश्चयो न भवति
तथापि विक्रम-संवत् १५१५ मिते वक्त्रे प्रादुर्भूतात् विशुद्धाद्वैत-
नामकमतप्रतिपादकात् श्रीमद्भक्तभाचार्यादयं ग्रन्थकृत् प्राचीन

इत्यत्र तु न कोऽपि सन्देहः । यतोऽत्र रामानुजाचार्यस्य
मध्वाचार्यस्य च नामाक्षेपः तस्मत्खण्डनञ्च वर्तते परं न ब्रह्मभाष्यार्यस्य
विशुद्धाद्वैतमतस्य धोक्षेपः । यद्येतद्व्यन्यकरणसमये विशुद्धाद्वैत-
मतस्य प्रादुर्भावः स्यात् तर्हि मतान्तरमृगपोथनपटुर्ब्रह्मवाङ्मन्योऽयं
काश्मीरककेसरिः मायावादखण्डनैकबद्धपरिकरस्य तस्य पुष्टिमार्ग-
प्रवर्त्तकस्थोद्बुद्धनमज्जत्वा न गच्छेत् । एतद् अन्यकर्तुरितिवृत्तं ज्ञातुं
मस्माभिः विशेषतः प्रयत्नितं परं न किमप्युपलभ्यम् । केवलं
अन्तिमवाक्यात् अन्यकृत्यं ब्रह्मानन्दसरस्वताशिश्वः काश्मीरकस्येति
प्रतीयते नान्यत्किमपि । यद्यपि सम्प्रति कालचक्रवशात् काश्मीर-
देशेऽपि विरला एव विद्वांसो बहुश्रुताश्च तथापि पूर्वस्मिन् काले
काश्मीरदेशः केवलं विद्याविहारस्थानमामोदित्यस्मिन्विषये न कापि
विप्रतिपत्तिः । वर्तते च तत्र शारदापोठम् । श्रीमच्छङ्कराचार्य-
रामानुजाचार्य-मध्वाचार्यादयो बहवो मतस्यापकाः सर्वमपि भरत-
खण्डं विजित्य काश्मीरविजयमन्तरा आत्मानं न कृतार्थममन्यन्त ।
अतएव सर्वेषामध्याचार्याणां दृश्यते महानायकः काश्मीरविजये ।
तस्मादयं काश्मीरदेशः विद्वत्सङ्घातिलङ्कितः आमोदित्यस्मिन् विषये
न कोऽपि सन्देहः । अतएव च तत्रत्याः कवयः पण्डिताश्च स्वकृत-
ग्रन्थादिषु साटोपं प्रौढिवादेन 'वयं काश्मीरका वयं काश्मीरका'
इति वर्णयन्ति । वाग्देवोप्रेमकटाक्षपात्राणां तथामियं प्रौढिः
यथार्थेव वर्तते ।

एतद्व्यन्यकारेणापि स्वनाम्नः 'काश्मीरक' इति उपपदं योजित-
मेव वर्तते । ख. पुस्तके केवलं 'सदानन्द' इत्येव वर्तते, क. ग.
पुस्तकयोः 'सदानन्दयति' इति वर्तते । अतोऽस्माभिः 'सदानन्द-
यति' इत्येवास्मिन् पुस्तके संग्रहीतम् । सम्भवति च तस्य यतित्वम् ।
क. पुस्तकं अन्यकर्त्ता स्वयं नित्वितं न वेति पूर्वमुक्तमेव । किञ्च
ब्रह्मानन्दसरस्वतीसंज्ञकस्य यतेः शिष्यस्यास्य यतित्वं नासम्भवि ।

अनेनैव अन्यकृता स्वरूपप्रकाशाभिधोऽन्यो अन्यः कृतो वर्तते ।

स चास्मान्पुन्यम इति प्रतीयते । यतोऽत्र बहुषु स्थलेषु तन्नामोल्लेखः दृश्यते ।

अद्वैतनिरूपणविषये मधुसूदनसरस्वतो-विरचितः अद्वैतसिद्धान्तस्य अन्यस्तावत् प्रसिद्ध एव । इयमद्वैतब्रह्मसिद्धिस्तस्मादतोव भिन्ना । अस्याः विषयप्रतिपादनव्यवस्थापि अतोव भिन्नेति विविच्य पठतां विदुषां दृग्गोचरं स्यात् । अत्र च वक्ता नास्तिकानां वक्ष्यामास्तिकानां च दर्शनानां संक्षेपत उपन्यासपूर्वकं खण्डनम् अद्वैतसिद्धान्तस्य अदाधितत्वं च अन्यकर्त्ता सिद्धान्तितम् । श्रीमत्सायणमाधवाचार्य-विरचिते सर्वदर्शनसङ्ग्रहाभिधेयग्रन्थे नास्तिकास्तिकदर्शनानां संक्षेपतः संक्षेप एव वर्तते न तेषां खण्डनादिकम् । अद्वैतसिद्धान्तविवेचनं तु तत्र नास्त्येव । अन्यकर्त्ता 'तदन्यत्र प्रपञ्चितमिति अत्र न सङ्गृहीतं' इत्युक्तं वर्तते । अतः बाह्याभ्यन्तर-दर्शनखण्डनपूर्वकम् अद्वैतसिद्धान्त-जिज्ञासूनां सर्वदर्शनसङ्ग्रहग्रन्थात् न तादृशं साहाय्यमुपलभ्यते । पूर्वीक्ता मधुसूदन-सरस्वतो-विरचिता अद्वैतसिद्धिरपि न तादृशप-युक्ता । यतः तत्र खण्डनीयानामास्तिकनास्तिकदर्शनानां केवलं खण्डनमेव वर्तते न तत्तन्मतोपन्यासः । अतः तत्तन्मतज्ञानाभावेन तत्तत्खण्डनं न समीचीनतया जिज्ञासूनां सुद्धिमारोहति । एतादृश्येव भट्टोदादिचित्तविरचित-तत्त्वकौस्तुभस्य अप्ययदोचित-विरचित सिद्धान्तलेशस्य नृसिंहसरस्वतो-विरचितस्य भेदधिकार-ग्रन्थस्य च एकदेशोपयुक्तमेवेति सुधियो विदाधुर्वन्तु । तस्मात् खण्डनीयमतस्वरूपज्ञानपूर्वकम् अद्वैतसिद्धान्तप्रविवेचिष्णु-सुपयुक्तः अयमेव ग्रन्थः । नास्ति एतत्सदृशोऽन्य इति विदुषो विभावयन्तु ।

अत्र च बहुषु विषमस्थलेषु मया यथामति व्याख्या कृता वर्तते । उपलब्ध-पुस्तकत्रयात् समीचीनासमीचीन-पाठविवेचनपूर्वकं मयेयमद्वैतब्रह्मसिद्धिः यथामति यथाविज्ञानं संशोधिता । मुद्रितपत्र-शोधनविषये मन्मत्तैर्महाशयैः विद्वद्भिः हरप्रसादशास्त्रिभिरतीव

१६

अद्वैतब्रह्मसिद्धिः

साहाय्यदानेनोपकृतोऽस्मि इत्यावेदयितुं महानानन्दः । तदेवा
कृतिः अमनुसूयकैः विहङ्गिः—

प्रेरणा सद्भिर्नित्यं सेव्या ज्ञेया मुहुः सदोवापि ।

संशोध्य वापि हरिणा सुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ॥

मुंबई ।

पुस्तकालय-प्रकाशन
महामहोदयः १० गिरगांव
ता. ४ भागल १८८८ ।

}

इत्याशास्त्रे—

महामहोदय-सेवाभिज्ञावी
वामनशास्त्रिशर्मा ।

—

अद्वैतब्रह्मसिद्धेर्विषयानुक्रमणिका

प्रथमो मुद्ररप्रहारः

विषयाः	प्रश्नानि	पङ्क्तयः
१ मङ्गलाचरणम्	१	६
२ यन्त्रकर्तुः प्रतिष्ठा	१	८
३ तत्र वादिनं प्रति गुरुशास्त्रविषये विकल्पा प्रश्नः	२	३
४ तस्य क्रमशः खण्डनम्	२	१०
५ असत्त्वं प्रागभावप्रतियोगित्वम्	२	१६
६ तस्य विकल्पा खण्डनम्	२	१८
७ परमाणुषु प्रागभावाभावे शङ्का	३	८
८ तस्याः खण्डनम्	३	११
९ वैशेषिकमतसाम्यित्वं द्वाणुकाद्युत्पत्तिविषये वादिन उपपत्तिः	४	१
१० तस्याः खण्डनम्	५	५
११ अदृष्टस्य निमित्तत्वनिराकरणम्	५	२१
१२ चेतनानधिष्ठितस्य कर्मणः निमित्तत्व- निराकरणम्	५	२३
१३ चेतनाधिष्ठितस्य कर्मणः निमित्तत्व- निराकरणम्	६	२
१४ कर्मणः चेतनाधिष्ठितत्वनिराकरणम्	६	२
१५ ईश्वरस्य प्राप्तकामत्वात् न निमित्तत्वम्	६	७
१६ आद्यकार्यस्य सकलकृत्यनिराकरणम्	६	१३
१७ श्रुतिसिद्धस्य अनुमानविषयत्वनिराकरणम्	६	१८
१८ विपाकानपेक्षस्य कर्मणः निमित्तत्वनिरा- करणम्	७	१

विषयाः	प्रश्नानि	पङ्क्तयः
१८ अदृष्टस्य परमाणुसमवेतत्वनिराकरणम् ...	७	१०
२० परमाणेषु संयोगस्वरूपानुपपत्तिः ...	८	१
२१ तस्मैव दिग्देशकालावच्छेदनिराकरणम् ...	८	८
२२ परमाणूनां स्वभावः ...	८	१८
२३ संयोगस्य अन्यथानुपपत्त्यारम्भकत्वम् ...	८	६
२४ द्रुष्टेः कार्यत्वम् ...	८	६
२५ परमाणूनां नित्यत्व-जगदुपादानत्व- निराकरणम् ...	८	६

इति परमाणुखण्डनम् ।

१ संयोगसिद्धिसम्पादकसमवायस्य दुर्भिरूप्यत्वम्	१२	१
२ सम्बन्धस्वरूपम् ...	१२	१०
३ समवायस्य सतन्त्रत्वपरतन्त्रत्वनिराकरणम् ...	१४	३
४ गुणस्य द्रव्यवृत्तित्वम् ...	१४	३
५ अयुतसिद्धिनिराकरणम् ...	१५	१४
६ समवायस्य सम्बन्धिभ्यां निराकरणम् ...	१६	८

इति समवायखण्डनम् ।

१ कार्यस्य कारणादनन्धत्वम् ...	१८	१
२ द्रव्यव्यवहारकल्पनस्य व्यर्थत्वम् ...	१८	१८
३ नापि गुणपदार्थः ...	१८	५
४ द्रव्यत्वगुणत्वाद्यपरसत्ताया असिद्धिः ...	१८	१४
५ अनुगतप्रतीतिरत्र न मानम् ...	२१	२
६ घटपटभेदप्रतीतिरपि न भेदसाधिका ...	२२	२
७ ब्रह्मणः सर्वेन्द्रियप्राज्ञत्वम् ...	२२	११
८ अद्वैत-कालस्य असङ्गावरूपाशेषस्य निराकरणम् ...	२३	६

इति सत्ताखण्डनपूर्वकासत्कार्यवादखण्डनम् ।

विषयः	पृष्ठानि	पङ्क्तयः
१ देहस्य गुरुशब्दाभिधेयत्वम् ...	२४	४
२ प्रधानादीनां देहाकारपरिणामनिराकरणम्	२४	१३
३ आरम्भवादनिराकरणम् ...	२६	१४
४ सत्कार्यवादनिराकरणसङ्ख्यनम्	२७	३
५ प्रधानस्य चेतनाधिष्ठितस्य अनधिष्ठितस्य च जगत्कारणत्वनिराकरणम् ...	२८	५
६ प्रकृतिविशिष्टस्य परिणामित्वनिराकरणम् ...	२८	१८
७ प्राभाकरमते तत्त्वज्ञानेऽस्य क उपयोगः ...	३१	१७
८ साङ्ख्यपातञ्जलमतेऽपि न आत्मसाक्षात्कार- सम्भवः ...	३२	१०
९ प्रधानस्य ईक्षणत्वनिराकरणम् ...	३५	११
१० योगसृष्टिनिराकरणम् ...	३६	८
११ मायाशक्तिनिरूपणम् ...	३७	६
१२ अन्ये तु परमेश्वरे देह-देहिभावं न मन्यन्ते ...	४०	१०
१३ मायाशक्तिरूपम् ...	४१	८

इति मायानिरूपणम् ।

१ सर्वेषां दर्शनान्तराणां निर्विषयत्वपरिहारः	४२	८
२ श्रुतिविरुद्धस्य मतस्य नोपादेयत्वम् ...	४८	१

इति प्रधानस्य चेतनेन सत्कार्यवादसङ्ख्यनम् ।

१ ईश्वरस्य अभिसन्निभिसोपादानकत्वम् ...	४८	७
२ ब्रह्मविवर्तस्य गुरुशब्दाभिधेयत्वनिराकरणम्	५१	११

द्वितीयो मुद्ररप्रहारः

विषयाः

पृष्ठानि पङ्क्तयः

१	जीवात्मनः गुरुशब्दाभिधेयत्ववादनिराकरणेन लोकायतिकमतस्य देहात्मवादनिराकरणम्	१४	१
२	बौद्धेषु वैभाषिकादीनां निरूपणम्	५५	४
३	वैभाषिकमतीपन्यासः	५६	६
४	सौत्रान्तिकमतीपन्यासः	५७	१४
५	बौद्धमतसंखण्डनम्	६२	१८
६	आत्मनः क्षणिकत्वाभावः	७०	१६
७	बाह्यार्थस्य स्वतन्त्रत्वनिराकरणम्	७१	१८

इति बाह्यार्थाक्षित्ववादि-वैभाषिक-सौत्रान्तिकयोर्मतसंखण्डनम् ।

१	योगाचारमतोपन्यासः	७५	१
२	योगाचारमतसंखण्डनम्	७६	१
३	सौत्रान्तिकमते अनुमेयो बाह्यार्थः	७७	८
४	प्रत्यक्षदृष्टस्य बाह्यार्थस्य निराकरणम्	७८	१२
५	परमाणुनामनैरन्तर्यम्	७८	१५
६	भेदः भ्रान्तिजनितः	७९	१२
७	बाह्यार्थाभावस्य प्रकारान्तरेण संखण्डनम्	८१	८

इति विज्ञानवादिमतसंखण्डनम् ।

१	शून्यवादि-माध्यमिकमतीपन्यासः	८४	१
२	तन्मतसंखण्डनम्	८५	५

इति शून्यवादिमतसंखण्डनम् ।

१	दिगम्बरजैनमतीपन्यासः	८७	१
२	तत्र पुद्गलास्तिकायः	८७	१५

विषयः	पृष्ठानि	सङ्ख्या:
३ बन्धः अष्टविधं कर्म ...	८८	१८
४ दिगम्बरमतानुसारेण मोक्षपदार्थनिरूपणम्	८८	१९
५ स्याद्वादः ...	८०	२
६ एकान्तवादः ...	८१	१
७ अनैकान्तिकवादः ...	८१	१३
८ दिगम्बरजैनमतसंख्यनम् ...	८२	६
९ तत्र सप्तभङ्गीन्यायसंख्यनम् ...	८३	१
१० स्याद्वादनिराकरणम् ...	८४	१८
११ आत्मनः सावयवत्वमनुपपन्नम्	८५	१४
१२ आत्मनः अणुपरिमाणत्वनिराकरणम्	८७	७

इति दिगम्बरमतसंख्यनम् ।

१ चार्वाकमतोपन्यासः ...	८८	१
२ तत्र अग्निहोत्रादीनां जोषिकात्वम्	१००	५
३ चार्वाकमतसंख्यनम् ...	१०२	१
४ आत्मनः नित्यत्वसाधनम् ...	१०२	१३
५ चार्वाके प्रत्यभिज्ञाननिराकरणम्	१०३	१५
६ आत्मनः ध्वंस-प्रागभावयोरसिद्धिः	१०४	१८
७ अदृष्ट-परलोकादिस्वीकारः ...	१०५	८

इति चार्वाकमतसंख्यनम् ।

तृतीयो मुद्रप्रहारः

१ वैशेषिकादिमतानुसारेण गुरुशब्दाभिधेयस्य न		
सिद्धिः ...	१०७	४
२ आत्मनः समुच्चयत्वम् ...	१०८	२०

विषयाः	पृष्ठानि	पङ्क्तयः
३ आत्मनः चिदचिदात्मकत्वं न ...	१०८	२२
४ शरीरेन्द्रिय-मनसामात्मत्वासम्भवः ...	१०८	१५
५ आत्मनः विज्ञानघनत्वनिराकरणम् ...	१०८	२५
६ आत्मनः स्वरूपस्य वैशेषिकोक्तस्य खण्डनम् ...	११२	३
७ नैयायिकोक्तस्य आत्मनः खण्डनम् ...	११३	२०
८ मुक्तिस्वरूपम् ...	११६	१०
९ सवासनस्य मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतुत्वम् ...	११७	२५
१० समवायनिरूपणम् ...	११८	१८
११ चैतन्यस्य द्विरूपत्वखण्डनम् ...	१२१	७
१२ आत्मनानात्वस्य दुर्निरूपत्वम् ...	१२२	२
१३ मनःस्वरूपम् ...	१२४	१३
१४ कामादेरन्तःकरणधर्मत्वम् ...	१२६	११

इति मनसोऽनिन्द्रियत्वप्रतिपादनम् ।

१ ज्ञानात्मनोः गुणगुणिभावखण्डनम् ...	१२७	५
२ आत्मनानात्वखण्डनम् ...	१२७	११

इति ज्ञानात्मनोऽनिन्द्रियत्वप्रतिपादनपूर्वकात्मनानात्वखण्डनम् ।

१ घटपटाद्यानात्मभेदनिराकरणम् ...	१२८	१२
२ प्राभाकर-महभास्कर-त्रिदण्डि-वैशेषिक- तार्किक-साङ्ख्य-पातञ्जल-भाष्य-जैनमत- निराकरणम् ...	१३०	४

३ विशेषणविशेषणभावेन प्रत्यक्षतो भेदायुक्त्यम् ...	१३२	८
---	-----	---

इति अतिरिक्तभेदखण्डनम् ।

१ साङ्ख्यसम्मतभेदनिराकरणम् ...	१३२	१५
२ धर्मित्वेन भेदनिराकरणम् ...	१३४	१४
३ भेदस्वरूपम् ...	१३६	८

इति स्वरूपभेदखण्डनम् ।

विषयानुक्रमिका

२३

विषयाः

पृष्ठानि पङ्क्तयः

१	क्षपणकसम्मतभिन्नाभिन्नत्वनिराकरणम्	...	१३७	२३
२	भावाभावयोरनेकान्तत्वम्	...	१३८	८
३	सामान्यविशेषादेव भिन्नाभिन्नत्वम्	...	१३८	२२
४	कार्य-कारणयोर्भेदस्वरूपत्वनिराकरणम्	...	१३८	१४
५	भेदाभेदयोः आश्रयत्वनिराकरणम्	...	१४१	१
६	रामानुजमतखण्डनम्	...	१४३	८
७	तादात्म्यसम्बन्धनिराकरणम्	...	१४३	२०

इति भेदाभेदखण्डनम् ।

१	श्रुतिविरोधपरिहारः	...	१४७	५
२	मिथ्यास्वरूपम्	...	१४७	१७
३	जगत ईश्वरमायाकल्पितत्वम्	...	१४८	८
४	मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वम्	...	१५१	२५
५	शब्दधीप्रामाण्यत्वस्य सत्यत्वम्	...	१५३	१

इति जगत्सत्यत्वखण्डनपूर्वक-जगन्मिथ्यात्वोपपत्तिः ।

१	विद्यदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्	...	१५४	१
२	कल्पितपदार्थस्य चर्यक्रियाकारित्वे युक्त्यन्तरम्	...	१५५	७

इति मिथ्यापदार्थस्याचर्यक्रियाकारित्वसिद्धिः ।

१	विश्वधर्माश्रयत्वतिक्तेन भेदसिद्धेः युक्त्यन्तरेण निराकरणम्	...	१५६	८
२	सञ्चितकर्मणामनन्तत्वम्	...	१५८	१५
३	ज्ञानेनैव अज्ञाननिवृत्तिः	...	१६०	१
४	न्यायभाष्योक्तस्य अपवर्गस्य खण्डनम्	...	१६१	१०
५	दुःखध्वंसस्य नित्यत्वानुपपत्तिः	...	१६२	१

विषयाः	पृष्ठानि	पङ्क्तयः
६ अविद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन काम्यतेति वाच्यम्	१६३ ७
७ अविद्यानिवृत्तेः दुर्मिरूपत्वम्	१६४ १४
८ स्वप्नकायचेतन्यसम्बन्धेनैव भानमभ्युपेयम्	१६५ ६

चतुर्थी मुद्गरप्रहारः

१ मीमांसकमतोपन्यासः	१७१ ७
२ तत्र प्राभाकरमतोपन्यासः	१७२ १
३ भाट्टमतोपन्यासः	१७३ ८
४ तन्निराकरणम्	१७३ २१
५ मनसः मध्यमपरिणामवत्त्वनिराकरणम्	१७४ ७
६ प्रसङ्गात् नैयायिकसम्मतप्रवृत्त्यायस्य प्रति- पादनम्	१७६ १३
७ त्रिदण्डिमतोपन्यासः	१७७ १३
८ वेदवाक्यानां विधिशेषत्वासम्भवः	१७८ १२
९ वेदान्तवाक्यां विध्वर्धवादीभयविरसत्त्वम्	१८२ १३
१० षड्विधलिङ्गानि	१८४ ८
११ वेदान्तात्मा स्वतः प्रामाण्यम्	१८६ २
१२ ज्ञान-कर्मयोः न समुच्चयः	१८८ १०

इति ज्ञानकर्मसमुच्चयव्याख्यानम् ।

१ नित्यसुखसाक्षात्काररूपस्य मोक्षस्य अनुप- पत्तिः	१८५ १२
२ त्रिदण्डिमतस्याप्यनवकायः	१८६ १३

इति अष्ट-विद्वङ्गुणमयस्य तन्मोक्षस्य खनम् ।

विषयानुक्रमिका

२५

विषयाः	पृष्ठानि	पङ्क्तयः
१ ईश्वरनिरूपणम्	१८८	७
२ जीवेश्वरविभागप्रक्रिया	२००	३
३ एकस्यैव ईश्वरस्य चतुर्मुखाद्याकारः	२०१	५
इत्यापातत ईश्वरनिरूपणम् ।		
१ जीवनस्य निर्णयः	२०२	८
२ जीवस्य प्रतिबिम्बत्वम्	२०३	६
३ भगवत्कृपाया अज्ञाननिवृत्तिः	२०४	२१
इति प्रतिबिम्बवादः ।		
१ अवच्छेदवादः	२०४	१८
२ अज्ञानसंस्वानङ्गीकारः	२०६	५
३ इन्द्रियादेः प्रपञ्चाग्रामश्रुति कारणत्वाभावः	२०७	१२
४ मायाकार्यस्य अनिर्वाच्यत्वम्	२०८	१४
५ विधि-निवेध्यास्तयोः न अनुपपत्तिः	२०८	२०
इत्यवच्छेदवादः ।		
१ प्रतिबिम्बावच्छेदवादानां वास्तवोपनार्थत्वम्	२११	२१
२ एकजीववादास्यः वेदान्तसिद्धान्तः	२१३	१
३ पूर्वपूर्वकल्पिताविद्योपहित-उत्तरीतरकल्पकः	२१४	८
४ छट्प्रलयादेः न कोऽपि कल्पकः	२१५	२२
इति सङ्क्षेपेण छट्छट्वादः ।		
१ छट्छट्सम्मतप्रतिबिम्बवादः	२१६	१८
२ जीवस्य प्रतिकर्मव्यवस्था	२१८	८
३ आपरोक्षम्	२१८	२२
४ सङ्क्षेपशरीरकाधार्यमतम्	२२३	४
इति ज्ञान-निवादिप्रतिकर्मव्यवस्था ।		

२६

अद्वैतब्रह्मसिद्धेः

१	आश्रदाद्यवस्था ...	२२६	२०
२	अत्रैव श्रुतिप्रामाण्यम् ...	२२७	१८

इति सङ्क्षेपेन आश्रदवस्था ।

१	स्वप्नावस्थान्तररूपम् ...	२२८	५
२	आश्रदोधने स्वप्नभ्रमनिवृत्तिः ...	२३०	८
३	भिसाश्रयत्वात् ज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तिः ...	२३२	३
४	ब्रह्मज्ञानात् ब्रह्मभावः ...	२३४	२
५	भावरूपज्ञानस्य अभावविलक्षणत्वादिसाधनम्	२३५	२१

इति स्वप्नावस्थानिर्णयः ।

१	अथ सुषुप्तिः ...	२३७	१५
२	अथ आनन्दसत्त्वे श्रुतिप्रामाण्यम्	२४५	७
३	विषयसुखमपि न स्वरूपसुखादतिरिक्तम्	२४६	१७
४	तत्र आक्षेपः ...	२४७	११
५	समाधानम् ...	२४८	४
६	चतुर्धा जगति पदार्थव्यवस्थितिः	२५०	८
७	तत्र आक्षेपः ...	२५१	३
८	समाधानम् ...	२५१	४
९	अहंपदार्थविवेचनम् ...	२५१	१८
१०	आश्रदाद्यवस्थानां त्रैविध्यनिरासः	२५१	२४
११	तासामेव सूक्ष्मो भेदः ...	२५२	१२

इति विक्षरेण सुषुप्तिनिरूपणम् ।

१	मतभेदेन साक्षिणः कोटिचतुष्टयमपि सम्यगीव	२५३	५
२	एकजीववादिमतविरोधपरिहारः	२५६	१०
३	आवृतस्य आत्मनः भाने आक्षेपः	२५६	१८
४	तस्य निराकरणम् ...	२५७	३
५	आनन्दस्यापि प्रकाशापत्तिः ...	२५७	८

इति सङ्क्षेपेन साक्षिप्रकरणम् ।

विषयः	पृष्ठानि	पङ्क्तयः
१ अथ दृश्यपदार्थनिरूपणम् ...	२५७	१६
२ अत्र साङ्ख्यमतस्य प्रदर्शनपूर्वकं निरासः ...	२५८	१४
३ प्रतिकर्मव्यवस्था ...	२६०	१८
४ पुरुषस्य न सर्वदा सर्वभानापत्तिः ...	२६१	१२
५ प्रतिविम्ब एव अन्योन्यं विषयता ...	२६२	१६
६ 'सप्तदशैकं लिङ्गम्' इत्यादिना प्रदर्शिता लिङ्ग- शरीरप्रक्रिया इष्टेव ...	२६३	१३
इति अमूर्तपदार्थनिरूपणम् ।		
१ मूर्तपदार्थनिरूपणम् ...	२६५	१
२ आत्मनः समष्टिशरीरम् ...	२६५	५
इति बह्वैवेव मूर्तपदार्थः ।		
१ लिङ्गशरीरमपि द्विविधम् ...	२६५	८
२ एकैव आत्मेति सिद्धान्तः ...	२६५	१७
इति अष्टिप्रकरणम् ।		
१ जीव-ब्रह्मणोः ऐक्यविवेचनम् ...	२६६	१
२ जहदजहन्नक्षयया ऐक्यस्योपपत्तिः ...	२६८	४
३ तत्र वार्त्तिकमतमाश्रित्य आक्षेपः ...	२६८	११
४ तस्य खण्डनम् ...	२६८	१७
५ पातञ्जलसिद्धान्तखण्डनम् ...	२६८	२६
६ रामानुजानां भेदाभिदवादः ...	२७०	५
७ तस्य खण्डनम् ...	२७०	८
८ शब्दबोधः ...	२७१	१३
९ ब्रह्मसाक्षात्कारे किं कारणम् ...	२७३	६
१० आत्मनः न मनोजग्यसाक्षात्कारविषयत्वम् ...	२७८	४
११ शब्दस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वम् ...	२७८	१२
इति शब्दादपरोक्षज्ञानसिद्धिः ।		

विषयाः	पृष्ठानि	पङ्क्तयः
१ अविद्यानिवर्तकम् ...	२८२	१५
२ अविद्यानिवृत्त्येव मुक्तिः ...	२८३	२०
३ अथ कस्माद्यं मोक्षः ...	२८४	१९

इति चिदंशस्य सूक्त्यन्वयित्वमिदमप्युच्यते ।

१ अथ जीवन्मुक्तिः ...	२८५	६
२ विवरणकारमतम् ...	२८७	४
३ जीवन्मुक्तौ आशेषः ...	२८७	१६
४ यमाः ...	२८७	२०
५ शौचम् ...	२८८	३
६ यमा एव महाव्रतशब्दवाचा भवन्ति	२८८	१३
७ समाधिः ...	२८२	९

सोऽयं आत्मसमाधिः ।

१ समाधिस्वरूपम् ...	२८२	२
२ विदेहशब्दवाच्यत्वम् ...	२८३	१३

सोऽयं ब्रह्मसमाधिः ।

१ अस्मिता ...	२८४	३
२ प्रकृतिलयः ...	२८४	८

सोऽयं कर्तृत्वसमाधिः ।

१ उक्तसमाधीनां विवेचनम् ...	२८४	९
२ मुक्तिविरोधिसमाधीनां फलम् ...	२८४	१८
३ सूक्ष्मविषयः ...	२८५	१२
४ निर्विचारस्य फलम् ...	२८५	२७
५ प्रज्ञालोकः ...	२८६	७

अद्वैतब्रह्मसिद्धौ उपलब्धानां ग्रन्थानां तत्कर्तृणां च नामानि ।*

(वर्णानुक्रमेण)

, नामानि			प्रष्ठानि पङ्क्तयः	
१	अद्वैतमकरन्दः	२१३	१२
२	अनन्तवीर्यः	८०	४
३	अभिवृत्ताः	२५८	२७
४	आचार्याः	२५८	१८
५	आनन्दगिरिस्वामी	...	८	२१
६	कपिलः	३६	२
७	कव्यटः	२२	३
८	कल्पतरुः	२७१	२१
९	क्षपणकाः	१३७	१
१०	कामीक्षण्डम्	२८८	२३
११	क्षण्डनक्षण्डखाद्यटीका	...	११०	१५
१२	क्षण्डनक्षण्डखाद्यम्	...	८५	२३
१३	गौतमः	४३	८
१४	गौतमसूत्राणि	...	११२	३
१५	चार्वाकः	८८	१
१६	जैनाः	१३०	१०

* इदमनाविष्टम् । येषां ग्रन्थानां तत्कर्तृणां च नामानि आनन्द वङ्गनारमुपलब्धानि तेषां
मिश्रस्यैव स्थूलस्त निर्देशः कृतः ।

तथा च नाम वैदिकग्रन्थानां नामानि संक्षुद्धीतानि वङ्गु स्थलीषु विविष्टनामनिर्देशाभावात्
तत्प्रयोगनाम्नाप्य ।

	नामानि		पृष्ठानि	पङ्क्तयः
१७	जैमिनिसूत्राणि	...	१३५	७
१८	जरचेयायिकाः	...	२२	२०
१९	तार्किकाः	...	१३	९
२०	तापनीयम्	...	२५२	१०
२१	त्रिदण्डिनः	...	१८६	१३
२२	दिगम्बराः	...	८७	२
२३	नरसिंहाश्रमः	...	२२२	२२
२४	नारदपाञ्चरात्रम्	...	४४	१३
२५	नारदीयम्	...	२०२	३
२६	नारायणार्यः	...	१	३
२७	नेष्कर्म्यसिद्धिः	...	१७५	७
२८	न्यायकुसुमाञ्जलिः	...	१०५	४
२९	न्यायभाष्यम्	...	४५	१२
३०	पञ्चपादिका	...	२३३	२
३१	पराशरोपपुराणम्	...	४४	१०
३२	पाणिनिः	...	१५	८
३३	पातञ्जलभाष्यम्	...	५१	४
३४	प्राभाकराः	...	३१	१७
३५	उद्बदारस्यकभाष्यम्	...	२२०	१८
३६	ब्रह्मानन्दः	...	१	१
३७	ब्रह्मसिद्धिकारः	...	१५८	११
३८	वादरायणसूत्रम्	...	१६०	१७
३९	वादरायणसूत्रभाष्यटीका	...	४६	१
४०	वाहस्यसूत्राणि	...	१०२	१३
४१	बुद्धसुनिः	...	५५	४
४२	बौद्धव्याकरणम्	...	८६	१२

ग्रन्थ-तत्त्वार्थ नामानि

३१

नामानि

पृष्ठानि पङ्क्तयः

४३	भट्टे हरिकारिका	२२	३
४४	भगवद्गीता	३८	११
४५	भट्टपादः	४५	१
४६	भट्टभास्करः	१३०	८
४७	भट्टाः	३२	१४
४८	भाष्यकारः	८	१८
४९	भनुः	३५	१७
५०	माध्यमिकाः	५५	५
५१	मायामोहः	१००	११
५२	मीमांसकवार्त्तिकम्	४५	१
५३	मोक्षधर्मः (भारतान्तर्गतः)	३८	७
५४	याज्ञवल्करः	४७	२
५५	योगवासिष्ठम्	२८४	२०
५६	योगाचाराः	५५	५
५७	रागिगीता	१७६	१७
५८	रामानुजाः	१४७	८
५९	वेदान्तसुक्तावलिः	२६	१८
६०	वर्धमानोपाध्यायः	११०	१६
६१	वसिष्ठः	४५	६
६२	वाचस्पतिमिश्रः	२४	८
६३	वार्त्तिकम्	२१	२१
६४	वायुपुराणम्	४६	७
६५	विज्ञानमिश्रः	२७	१
६६	विद्यारण्यस्वामी	८५	१५
६७	विवरणम्	२२२	२
६८	विष्णुपुराणम्	१०	१५

नामानि			पृष्ठानि	पङ्क्तयः
६८	वेदान्तकौसुदी	२५३ १६
७०	वैभाषिकाः	५५ ४
७१	वैशेषिकाः	१२ १७
७२	शिरोमणिः	८ १५
७३	श्रीमद्भागवतम्	४१ ८
७४	संक्षेपशारीरकम्	२०३ ३
७५	सर्वज्ञात्मगुहः	२४८ १८
७६	स्वरूपप्रकाशः	२८७ १४
७७	साङ्ख्यभाष्यम्	२७ १
७८	सौत्रान्तिकाः	५५ ४
७९	हारीतः	१७७ ६

श्री नमः श्रीगुरुभ्यो

अद्वैतब्रह्मसिद्धिः

नमामि सद्गुरुं शान्तं ब्रह्मानन्दं मुनीश्वरम् ।
 यत्कृपास्वस्तेन सत्तर्कस्फुरणं मम ॥१॥
 श्रीमन्नारायणार्च्यं सनातनाश्रयं सदा ।
 वन्देऽहं वाङ्मनःकार्यैर्हैतध्यान्तनिवृत्तये ॥२॥
 श्रुतिसिद्धं च यद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
 तदत्र विवक्ष्यते तर्कैर्मनोमलनिवृत्तये ॥३॥

इह खलु श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणाद्यखिलवाङ्मयसिद्धमप्यद्वयं
 ब्रह्म जन्मान्तरीयदुरितप्रावृत्त्येन हैतुसत्त्वत्वाभिनिवेशवशात् केचि-
 द्ब्रह्ममतयः श्रुतितात्पर्यान्निष्ठानि नरकप्राप्तिहेतुं ब्रह्मं गुरु-
 शास्त्रं मिथ्या सत्यं वा—इत्याद्यसत्तर्कानुद्भावयन्ति । तदुपयितुं,
 तैसोद्भाविताैरपक्वज्ञाननिष्ठानामसम्भावनादिदोषाः मनसि प्ररोहन्ति :

१ तं गुरुं, सच्चिदानन्दब्रह्मरूपमित्यपि ख, चित्रितपुस्तकपाठः ।

२ श्रीगुरुभ्यो नमः इति ख, ग, चित्रितपुस्तकपाठः ।

३ गुरुमिति त, पुस्तकपाठः ।

४ विग्रहये इति ख, ग, पुस्तकपाठः ।

तथा च मुमुक्षुषामसम्भावनादिदोषध्वंसार्थं दुर्दुर्कटवादिमुखध्वंसार्थं च मुद्गरप्रहाररूपाः सत्कर्माः* प्राधान्येन चिन्त्यन्ते ।

तथा हि—गुरुशब्दं मिथ्या सत्यं वा ? इति वदन्वादी प्रष्टव्यः— किं गुरुशब्देन देहोऽभिधीयते उत देही ? यदा सच्चिदानन्दादयं ब्रह्म ? आद्ये, स किमसत्कार्यवादाभिप्रायेणावयवैरारभ्यते, उत सत्कार्यवादाभिप्रायेण प्रधानमहदादिक्रमेण पञ्चमहाभूतानि परिणमन्ते ? यदा सत्कारणवादाभिप्रायेणादयं ब्रह्मैव विवर्तते ?— आस्तिकनास्तिकहाटशदर्शनेषु वक्ष्यमाणेषु त्रिविधप्रस्थानभेदातिरिक्त-प्रस्थानभेदस्याप्रसिद्धत्वात् ।

तत्र न तावदाद्यः ; निर्युक्तिकत्वाच्छ्रुतिविरुद्धत्वाच्च । तथा हि—किमिदमसत्कार्यत्वं नाम देवानां प्रियस्य ? अथ सतः परमाणुद्वयसंकाशादुत्पत्तेः पूर्वमसद्द्रवणुकादेरुत्पत्तिरिति चेत् ; न, तत्र हि परमाणुद्वयं द्रवणुकसमवायिकारणम्, द्रवणुकं च शशशृङ्गादिवदमदित्यसत्त्वाविशेषाच्छृङ्गादिकारणतापि स्यात्, तच्च विरुद्धम् ;—सदसतोन्मसवायासम्भवात् ।

नखसत्त्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ब्रूमः, न तु वायुरूपादिवत्कासत्रये-ऽप्यसत्त्वमिति चेत् ; आस्तोऽसि, किमिदं प्रागभावप्रतियोगित्वमसत्त्वं नाम ? किं प्रागभावप्रतियोगित्वादसत्त्वम्, उत असत्त्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वम् ? नाद्यः ;—सर्वेषां कार्यपदार्थानामसत्त्वाविशेषेण खपुष्पादीनामिवासत्त्वेनैव व्यवहारः स्यात्,—कार्यत्वावच्छेदेन प्रागभावप्रतियोगित्वनियमात् । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्,—कार्य-

१ इदं ख, पुस्तके नास्ति ।

* तर्कज्ञाविविध, मन्त्रक—असत्तर्क इति; तर्काप्रतिष्ठानादित्यतश्चिन्त्यं सत्त्वं भगवता भाष्यकृता असत्तर्कैव निषिद्धत्वात्, त्रिद्याः अगुणभिरपि “सुतिमुत्तममुसारीष तर्कतां मा कुतश्चिताम्” इत्युक्तत्वात् न तु तयुक्तमुक्तं न सत्तर्कस्य सर्वैरादृतत्वात् ।

२ विपरिणमन्ते इति ख, पुस्तके वर्तते ।

पदार्थगतगुणसामान्याद्यच्छेदप्रसङ्गात्, तेषां भवन्मते भावधर्मत्वेन स्वीकारात् । न च शशशङ्खाण्यकूर्मलोमादेरस्यासतोः विशेषः स्वीक्रियत इति वाच्यम्,—सामान्याद्यभावेन भेदकधर्माभावात् ।

नापि द्वितीयः ; असत्त्वात्प्रागभावप्रतियोगित्वे तु नरन्तृकादीनामपि प्रागभावप्रतियोगित्वं स्यात्, प्रागभावस्य च प्रतियोग्यत्वात्कल्पनियमेन सर्वेषामसतां सत्त्वं स्यात् । नचेष्टापत्तिः, सदसद्विभागयोर्दत्तजलान्धलिप्रसङ्गः स्यात् ।

ननु परमाणुषु शशशङ्खस्य वायौ रूपादेरिवात्यन्ताभावेनैव प्रागभावाभावः,—वायौ रूपं नास्त्येत्यादिप्रतीतिगम्यात्यन्ताभावस्यैव तत्र स्वीकारात्, प्रागभावात्यन्ताभावयोश्च विरोधात्, इति चेत् ; न,—अभावसामान्यस्य समवायनिराकरणप्रस्तावे प्रागभावप्रध्वंसयोश्च तृतीयमुहरे विस्तरेण निराकार्यमाणत्वाच्च ।

यच्चोक्तं परमाणुभ्यां दृग्गुणोत्पत्तिरिति सा उत्पत्तिः किं सती, उत असती ? आद्ये कारणव्यापारवैयर्थ्यम्, द्वितीये तु असदुत्पत्तिरुत्पद्यत इति तदुत्पत्तेरप्युत्पत्त्यन्तरं तत्राप्यन्यदिति स्फुटैवानवस्था । अथ पटात्तदुत्पत्तिर्नातिरिच्यत इति चेत् न । तदा पटइत्युक्ते पुनरुत्पद्यत इति वक्तुमशक्यम् । पौनरुक्त्यदोषात् । तस्मात्स्वमत्तासमवायो वा स्वकारणसमवायो वा व्यण्काद्युत्पत्तिः । सा च न सम्भवति । समवायस्य नित्यत्वात् कारणव्यापारो व्यर्थः । अग्रे समवायस्य विस्तरेण निराकार्यमाणत्वाच्च ।

१ रिवास्यासतो इति ख. पुनर्क ।

२ शशशङ्खादीनां इति ख, न, पुनर्कयोः ।

३ नन्विद्वारभ्य निराकार्यमाणत्वादित्यन ख न, पुनर्कयोर्नास्ति । क. पुनर्कैऽस्यैव पाठान्नरम् ननु परमाणुषु शशशङ्खवायुरूपादेः प्रागभावभावादेव सत्त्वाप्रतीतिः वायौ रूपं नास्त्येतिप्रतीतिगम्यात्यन्ताभावस्यैव तत्र सङ्गतात् इति ।

ननु दृग्गुणाद्युत्पत्तिर्मानुपपन्ना । तथा हि । वैशेषिकाणां परमाणुसमर्थकमनुमानम् । सर्वे कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतर-परिमाणसंयोगसच्चिवस्वसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं भवि तुमर्हति सावयवत्वात् । यत्सावयवं तत्स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोग-सच्चिवस्वसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं दृष्टम् यथा तत्स्वारब्धः पट इति । एवं यत्किञ्चित्सावयवं दृग्गुणादिकार्यं तत्सर्वमेवंविधद्रव्यारब्ध-मिति । अतो इत्यन्ताणुपरिमाणा निरवयवाः संयोगसच्चिवाः कार्येण पार्यवत्वादिना समानजातीया नित्या बहवश्च परमाणवः सावयव-द्रव्याणामारम्भकाः सिद्धाः । न च 'न कदाचिदमीदृशं जगत् किन्धीदृशमेव' इत्यादिन्यायेन अनाद्यनन्तात्वाज्जगतो हेत्वाकाङ्क्षा-भावाच्च परमाणवपेक्षेति वाच्यम् । विमतमाद्यन्तवत् सावयव-त्वात्पटवदित्यनुमित्या जगदाद्यन्तवत्त्वनिश्चयात् । न च स्वभावादे-वोत्पत्तेर्न कारणाकाङ्क्षेति वाच्यम् । विमतं सकारणकम् कार्यत्वात्-सम्मतवत् इति कार्यस्य सकारणकत्वनिश्चयात् । न च कार्यस्येऽपि ब्रह्मण एवासु कारणतेति वाच्यम् । तस्य निर्गुणत्वाच्चिरवयवत्वाच्चा-रम्भकसंयोगान्भवात् । न च परमाणवोऽप्यनित्याः मूर्त्तत्वात् घटवत् इति वाच्यम् । अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्य-त्वान् महत्परिमाणतारतम्यवत् । इत्यनुमानाच्चहृत्त्वस्येवापकर्ष-विश्रान्तिभूमित्वेनाणुनां परतो विभागासम्भवात् कारणविभागा-त्कारणविनाशाद्वा कार्यद्रव्यस्य नाशाभ्युपगमात् । अणूनामपि सकारणकत्वकल्पने अनवस्थानात्सृष्टिमलयाद्यभावप्रसङ्गः । तस्मात् कार्यद्रव्यस्य परमाणुपर्यन्तो विभाग एव प्रलयः । न चैकद्रव्यशेषे स कथमिति वाच्यम् । कार्यद्रव्यमात्रस्य युगपन्नाशोऽवान्तरप्रलय इत्यभ्युपगमात् । सर्वकार्यध्वंसो महाप्रलय इति । भावकार्यं तु

१ क, न, पुस्तकयोरेवं नास्ति ।

२ सर्वविधारब्ध श्रीकरादित्यन्तं क, पुस्तके नास्ति ।

अतुर्विधपरमाणुक्रिया । यतोऽवान्तरप्रलये दोधूयमानाः परमाण-
वस्तिष्ठन्तीति स्वीकारात् । सृष्टिक्रमस्तु प्रलये जगति परमेश्वरस्य
सिसृक्षायां सत्यां प्राणिनां कर्मवशात् निबलेषु परमाणुष्वार्थं
कर्मात्पद्यते । तस्मात्कर्मण एकः परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यते ।
तस्माच्च संयोगाद्द्व्यणुकमारभ्यते । तैभ्यस्त्रिभ्यो द्वाणुकैभ्यस्त्र्यणुक-
मित्यादिक्रमेष वाध्वादिमकलां जगज्जायते । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो
द्वाणुकादिगताम रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटव्यायेन इति किम-
नुपपन्नम् । इति चेत् नेतत्सारम् । तथा हि । परमाणूनामाद्य-
स्यान्त्यस्य च कर्मणो निमित्तमस्ति न वा ? नास्त्यः । आकस्मिकत्वा-
पत्तेः । आद्ये तन्निमित्तं दृष्टमदृष्टं वा ? दृष्टमपि किं यत्नः ? यथा
शरीरचेष्टायाम् । किं वा अभिघातः ? क्रियाविषयद्रव्यस्य द्रव्या-
न्तरेण संयोगात्मकः । यथोद्यमितमुग्रलस्योलूखलेन यथा वा
तरुषु पवनस्य । अथ वा संयुक्तस्य विशेषापेक्षः स एव संयोगो
नोदनाख्यः यथा आलेपासुकूलयत्नापेक्षः सञ्चलः करगरसंयोगः ।
यथा नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कारा वेगः स्थितिस्थापको वा, शुद्धत्वं
वा ? तत्र नाद्य उपपन्नः । तदानीमात्ममनःसंयोगस्य निरूपयितु-
मशक्यत्वात् । न चात्ममनसोर्नित्यत्वात्तत्संयोगजः प्रयत्नाऽस्तीति
वाच्यम् । शरीरप्रतिष्ठितयोरेवात्ममनसोः मयोगे सत्यात्मगुणप्रयत्ना-
द्यभ्युपगमात् । प्रलये च शरीराद्यभावात् । अन्यथा सुक्तावपि
बुद्ध्यादिविशेषगुणात्पत्या संसारापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नापि द्वितीयादयः ।
अभिघातादीनां प्रयत्नसापेक्षत्वात् । अथास्त्वदृष्टमेव निमित्तमिति
चेत् ? न । तत्किमात्मसमवेत परमाणुसमवेतं वा न कर्म-
निमित्तम्* । अचेतनत्वात् । न चाचेतनमेवादृष्टं लोहव्याघ्रेव
कर्म निमित्तमस्तु इति वाच्यम् । चेतनानभिहितस्य परमाणोरदृष्ट-

साविद्यास्य सदानन्दत्वे प्रलयाद्यभावः । असाविद्ये च सृष्ट्यभाव-
प्रसङ्गात् । अथ चेतनाधिष्ठितमेव कर्म* निमित्तमदृष्टमिति चेत् ?
तर्हि जीवाधिष्ठितमोक्षराधिष्ठितं वा ? नाद्यः । प्रलये जीवानां
त्वन्मते चैतन्याभावात् । न द्वितीयः । ईश्वरस्य नित्यसिद्धिततया
कादाचित्कप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात् । किञ्च तव मते ईश्वरस्य प्रवृत्तिरेव
न सम्भवति ; यतः सा हि सुखे दुःखाभावे तत्साधने च
दृश्यते । ईश्वरस्य च तृप्तकामत्वेन तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् ।
“आत्मकामस्य का सृष्टा” इति श्रुतिः । किञ्च परमाण्वधिष्ठाता
ईश्वरः परमाणुक्रियां प्रति निमित्तमात्रं प्रत्यक्षसिद्धः अनुमानसिद्धो
वा ? नाद्यः । तस्य परोक्षत्वात् । न द्वितीयः । लिङ्गाभावात् ।
न च आद्यकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्—इति लिङ्गसम्भव इति
वाच्यम् । आद्यकार्यं नामाकर्तृजन्यं कार्यत्वात् प्रासादादिवत्—इति
सत्प्रतिपक्षादाभासत्वम् । यदि तु क्षितिः सकर्तृकेत्येव पक्षः तदापि
परमाणुषु चञ्चलो ऽसिद्धिः, घटादिषु सिद्धसाधनं च दोषः । घटस्य
हि कपालिकादयसंयोगानन्तरं सिद्धत्वेन कुलानस्य तत्पितृवदन्यथा-
सिद्धत्वात् दृष्टान्तासम्भवः । तथा च श्रुतिः—

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् ।

अप्रमेयमनादि च यज् ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥ इति ।

न च श्रुतिसिद्धस्यानुमानविषयत्वम् सिद्धसाधनात् । न
चास्तिकं प्रत्यनुमानोपन्यासस्य व्यर्थत्वेऽपि नास्तिकं प्रति सार्धक-
त्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तृतीये तु वक्ष्यमाणाभिन्न-
निमित्तोपादानस्यैव श्रुत्या प्रतिपादनात् न निमित्तमात्रत्वस्य ।
तस्य च मायाद्वारेण सिद्धत्वात्कुत्र परमाण्वाद्यपेक्षा । तथाच श्रुतिः—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

स मायी सृजते विश्वं..... ॥ इत्यादि ।

किञ्च । तददृष्टं विपाकानपेक्षमेव कर्म निमित्तं तदपेक्षं वा ?
 नायः । सृष्टेः प्रागपि कर्मात्पादसम्भवेन प्रलयाद्यभावप्रसङ्गात् ।
 न द्वितीयः । अदृष्टकृतकादाचित्काणुगतकर्मासम्भवात् । तथा
 हि । विपाकी नाम दृष्टगतः कश्चिद्वर्मा न जायते । किन्तु
 कर्मविधिना कालविशेषनियतफलदातृत्वं यस्य कर्मणस्योदितं
 तस्य कालागम एवविपाकः, अनियतकालविशेषाणां कर्मणां प्रवक्ष-
 कर्मांतरप्रतिबन्धाभावो वा विपाकः । अदृष्टानि हि तत्तत्काल-
 कृतकर्मानुगुणफलदायित्वेन विविधकालफलदानक्षभावानि* । अतो
 ऽनन्तेरात्मभिः विविधकालफलदायित्वेनानुष्ठितानां कर्मणामेक-
 दैकरूपविपाको न सम्भवति । एवं परमाणुसमवेतत्वमप्यदृष्टस्य न ।
 अदृष्टादीनामात्मन्येव समवायाङ्गीकारात् । न च समवायाभावे
 ऽप्यणुसंयुक्तात्मसमवेतत्वाददृष्टस्याणुभिः संयुक्तसमवायो ऽस्तीति
 वाच्यम् । आत्मनः सर्वगतत्वेन सदान्सम्बन्धादणुप्रवृत्तेरविच्छिन्नेः,
 अतवात्मनोः संयोगस्याणुकर्मजत्वेऽपि तत्रवाहनात्त्याग्यहृतिसातत्व-
 मेव न दृष्टकाद्युत्पत्तिः । न चागन्तुकः संयुक्तसमवाय इति वाच्यम् ।
 अदृष्टादागन्तुकः संयुक्तसमवायः चागन्तु तसंयुक्तसमायाच्चादृष्ट-
 परिकल्पनमित्यन्योऽन्याश्रयात् । किञ्च न केवलं हेत्वभावादणुसंयो-

* ननु नित्यानां कर्मणां कृत्यापयोः इति चेत् ? उच्यते । दृष्टानिष्टफलानामनारब्धानां
 अयाथांनि नित्यानीति चेत् न । अकरणी प्रत्यवायश्रवणात्, प्रत्यवायशब्दो हि अनिष्ट-
 विषयः । नित्याकरणानभिमतस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्यागमिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्य-
 भ्युपगमात् नानारब्धकर्मफलचयाणां । यदि नानारब्धकर्मचयाणां नित्यानि कर्माणि
 स्वीकृत्येतन् तच्छ्रुत्यहमेव कथंयुक्तं तु ग्रहं कर्म । विरोधाभावात् । नञोक्तफलस्य कर्मण-
 ग्रहकृत्वत्राद्विष्यैर्विरोधः सम्भवतीति वाच्यम् । अनात्मविदो हि कामो अनात्मविषय एव स्यात् ।
 आत्मनि च कामनानुपपत्तेर्नित्यत्वात् । "स्वयश्चात्मा परं ब्रह्म" इत्युक्तम् । नित्यादीनां
 आकरवसम्भवः । यतः प्रत्यवायानुपपत्तिः, यतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमायायाः प्रत्यवाय-
 क्रियायाः नित्याकरवत् लक्ष्यम् इति प्रशङ्कानुपपत्तिः । अतश्चाहमावाहाधीत्यपत्तिरिति सर्व-
 प्रमाणकोपः स्यात् । अतोऽयमतः आत्मस्वरस्या नानुपपन्नमिति तैत्तिरीयोपनिषद्वाच्यम् ।

गानुपपत्तिः, किन्तु परमाणुषु संयोगस्वरूपानुपपत्तिरपि । तथा हि । परमाण्वोः परस्परसंयोगो व्याप्यवृत्तिर्वा अव्याप्यवृत्तिर्वा ? आद्ये एकस्यापरेण बाह्याभ्यन्तरेण व्याप्तौ परमाणुमात्रतापत्तेरुप-
चयानुपपत्तिः । प्रदेशवद्वययोरेव संयोगदर्शनात् । कर्कशष्कलो-
संयोगस्याकाशे व्याप्यवृत्तौ देशान्तरीयशब्दप्रकरणप्रसङ्गात् च । न
द्वितीयः । निर्विभागे तस्मिन्निन्द्रियाद्यगोचरे दृष्टानुसारेण स्वात्-
न्ताभावसमानाधिकरणसंयोगामश्रवात् । सावयवत्वेन जन्यत्वादि-
प्रसङ्गाच्च । किञ्च दिग्देशकालावच्छेदोऽपि तस्यास्ति न वा ? आद्ये
निरवयवत्वावच्छेदकत्वे व्याघातः । अन्ये तु परमाणुव्योम्नोर्निष्पु-
देशकत्वाविशेषात्सुखपरिमाणतापत्तिः । तथा च व्योम्नोऽणुत्वं अणो-
र्विभुत्वं चापद्येत । एतेन निरवयवतया समवाय्यसमवायिकारणा-
भावात् व्योमादीनामणूनां च अनुत्पत्तिर्निरस्ता । न च त्रुटावेवास्तु
विश्रान्तिरिति वाच्यम् । गौतमकाणादाभ्यामनङ्गीकारात् । परि-
च्छिन्नस्योपादानं विना महत्त्वायोगात् । मध्यमपरिमाणस्वानित्यत्व-
नियमाच्च । एतेन यत् पदार्थखण्डने शिरोमणिना—

‘परमाणुसङ्गावे मानाभावात् त्रुटावेव विश्रान्तिः । न च योगज-
प्रत्यक्षं मानमिति वाच्यम् । तर्हि योगिन एव गत्वा प्रष्टव्याः ।’
इत्यादि वरिगतं तदप्यपास्तम् । अपसिद्धान्तत्वात् । किञ्च
परमाणवः किं प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा ? उभयस्वभावा
अनुभयस्वभावा वा ? आद्ये नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभाव-
प्रसङ्गः । द्वितीये नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः । न तृतीयः ;
असम्भवात् । चतुर्थे तु—निमित्तवशात्प्रवृत्तिः तद्वशाच्चिवृत्तिश्च ।
निमित्तस्तु पूर्वमेव निराकृतमस्माभिः । यच्च परमाणोरणुत्वं निर-
वयवत्वं नित्यत्वं स्पर्शवत्त्वं चाभ्यपगम्यते तत्र अणूनां स्पर्शवत्त्वेनैव स्थूलत्वं

सावयवत्वमनित्यत्वं च प्रसज्येत । एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्यापि नियतत्वात्, घटादौ तथा दर्शनात् । न च परमाण्वो नित्याः सर्वे सत्त्वकारणवत्त्वादिति वाच्यम् अर्थवत्त्वेन कारणवत्त्वोपपत्तेः । न च—कार्यनित्यत्वनिषेधः तत्प्रतियोगिवस्तुपूर्वकः निषेधत्वात् घटनिषेधवत्—इत्यङ्गनां नित्यत्वमिति वाच्यम् निषेधस्याननित्यत्वेनाप्युपपत्तेः । ननु अन्यद्रव्यं प्रति संयोगस्यान्यवानुपपत्त्या-
रम्भकतया कृतत्वात्सर्गाद्यवच्छिन्नोऽनवच्छिन्न एव वाद्वितीति चेत् ?
न । अन्यवानुपपत्तेरभावात् ।

तथा हि । किं संयोगस्य संयोगत्वसामान्येन कारणता, उत संयोगविशेषत्वेन ? नाद्यः—घटकारणीभूते एकस्मिन्नेव शृङ्खलासौ तत्तत्पुद्गेष्ववच्छिन्नसंयोगैश्चः शरावाद्युत्पत्तेरसम्भवात् । संयोगत्व-
सामान्येन संयोगैक्ये एकस्य घटकार्यस्यैव सम्भवात् । न द्वितीयः—घटादिकस्यैववयवसंयोगविशेषस्य सत्यपि कारणत्वे दुग्धजल-
पृतादेर्दधिहिमरूपेष्वपरिणामस्यैववयवक्रियादिष्वेव कारणत्व-
कल्पनात् । तत्र संयोगपरम्पराधीनावयवपरम्परोत्पत्तिक्रमेण
द्रव्योत्पत्तिकल्पने गौरवात्, तथाऽननुभवाच्च । न हि तावद्देश-
व्यापिदौषप्रभादेरवयवपरम्परोत्पत्तिक्रमेणोत्पत्तिः केनाप्यनुभूयते ।
एतदभिप्रेत्यैव भगवता भाष्यकारेणाप्युक्तम्—

“कार्यारम्भोऽपि न केवलेनावयवसंयोगिनैव भवति । शीरजलादी-
नाम् अन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् ॥”
इति ।

अत्रानन्दगिरिस्वामिव्याख्या । आदिशब्देन सवणादिर्गृह्यते ।
शीराद्यनुशुणादवयवसंयोगादतिरिक्तदध्वाद्यनुशुबः संयोगोऽवयव-
संयोगान्तरं विनेत्यर्थः । दध्वादिषु सत्यपि कार्यद्रव्यत्वे विशिष्टा-
नेकद्रव्यारम्भाऽसिद्धेरनैकान्त्यात् । एतेन कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणु-
तरपरिमाणारम्भं कार्यद्रव्यत्वादित्वपास्तम् । ननु—जालसूर्यमरीचिस्तं
यत्कृष्णं रजो दृश्यते दृष्ट्वाख्यं तत्कार्यं भवितुमर्हति सावयवत्वात्—

इत्यनुमानेन त्रुटिकारणीभूतं दृग्गुणं सिध्यति एवं दृग्गुणकमपि सावयवं भवितुमर्हति चाद्यकार्यत्वात् । तदारम्भकौ च परमाणू । तयोरेपि कार्यत्वे इवयवानन्यात् सुमेरुराजसर्वपयोः समपरिमाणा-
पात इत्येवं परमाणवः निरवयवाः सिध्यन्ति । तेषां संयोगोऽपि कार्यान्वयानुपपत्त्या सिध्यति । तत्र च संयोगो व्याप्यवृत्तिरव्याप्य-
वृत्तिरित्यादिविकल्पानवकाशः “न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम” इति
न्यायात्—इति चेत् ? न । त्रुटेरन्यथाप्युपपत्तिसम्भवात् ।

तथा हि । आदौ वक्ष्यमाणपक्षीकरणानुसारिणाकाशादिक्रमेणा-
विद्यायां महापृष्णो जायते । तदनन्तरं पृथिव्युपादानोभूताया-
मविद्यायां घटो जायते । घटोपादानोभूतायामविद्यायां दण्डा-
द्यभिघातजक्रियया कपालिका उत्पद्यन्ते । कपालिकोपादानो-
भूतायामविद्यायां अभिघातक्रियया चूर्णरजो जायते । चूर्णरज-
उपादानोभूतायां पूर्वत्रुटिर्जायते । अभिघातरूपक्रियाया अप्युपा-
दानोभूता अविद्यैव * । सिद्धान्ते अगत्सर्गे अविद्यातिरिक्तसामग्र्य-
नङ्गीकारात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

१ ‘चूर्णं रजः’ इति क. पुस्तके । रज.पदस्य पुस्तकमपि । यथाहानरसिंहः—“वासुनां
न द्वयो रजः” इति ।

* आद्यकुसुमाञ्जली प्रथमकाव्ये—

इत्येवा(१) सङ्कारिण्यस्तिरसुमा नासादृक्प्रीतिलो
मृकत्वात्प्रकृतिः प्रचीयमयतीऽविद्येति वस्योदिता ।
द्विती(२)ऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकङ्गीलकोलाहलः
साक्षादपचितया मनस्यभिरतिं बभ्रातु शान्ती मम ॥

इत्युक्तम् । द्वितीयकाव्येऽपि—

कारं कारमजीकिचाहृतमयं मायावशाकंदरम्
कारं कारमजीकिचाहृतमयं मायावशाकंदरम्
तं देवं निरवयवद्वयसमिध्यामानुभावं भवम्
विश्वोत्पन्नं शिवं प्रतिममम् भूयासमन्ते अवि ॥

इति काव्याद्यसङ्काटकं लोकेदयम् ।

(१) प्रकृतपुस्तके ‘इत्येतद्व्यकारि०’ इति पाठः ।

(२) ‘द्विती’ इति च पाठः ।

मही घटत्वं घटतः कपालिकाः कपालिकाद्यूर्णरजस्ततोऽणुः ।

जनैः स्वकर्मास्तमितान्दर्शनैरात्मन्यते ब्रूहि किमत्र तत्त्वम् ॥

इति । अणुरत्र द्रुष्टिः । एवं द्रुष्टेरप्यतिरिक्तं किञ्चन सूक्ष्मतरं
वस्तु परमाणुरस्तु । स च विमष्टुमर्हति पृथिव्यादिजातीयत्वात्
तदाभीष्टदणुकवत् । न चेतावन्मात्रेण परमाणवो निव्याः तैर्जगद-
खिलमुत्पद्यते पूर्वाक्तयुक्तिविरोधात् श्रुतिविरोधाच्च । तथा हि—

“एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः
अग्नेरायः अक्षयः पृथिवी” । [तै० उ० ब्राह्मणम् २२०]

इति । अत्र आकाशम्पुति प्रथममायापरिणामविशेषस्येव
कारणत्वमुक्तम् ॥

“तदेकत बहु स्या प्रजायेय” इति श्रुतेः । एवं वायादिकं प्रति
आकाशस्यैवेत्यादिक्रमेण बोद्धव्यम् । तस्मात्कार्यद्रव्यं प्रति संयोगस्य
कारणत्वमपास्तम् । ननु परमाणूनां निरवयवानामपि संयोगार्थम-
वयवाः कल्पन्ते—इति चेत् ? न । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगदणुका-
दीनामपि कल्पितत्वापातात् । कल्पितानां चावस्तुत्वात्, वस्तुतः
संयोगस्यासमवायिकारणत्वाभावात् । न चासमवायिकारणमन्तरेणापि
कल्पितसंयोगेन कार्यकारणभावसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति
स्वप्नदृष्टेष्टकादिभिरपि सत्यगृहकारणपक्षेः, भावरूपकार्यं नासम-
वायिकारणं विनेति तत्र सिद्धान्तविरोधाच्च । अनुमानानि चाका-
शकूलानि—न संयोगसचिवाः परमाणवः, स्वातन्त्र्ये सति तच्चेतु-
कर्मशून्यत्वात् आकाशादिवत् ; कर्मशून्याः परमाणवः, तच्चेतु-
प्रयत्नाभिधातादिशून्यत्वात् आकाशवत् ; परमाणवो द्रव्यान्तरभावाः,
निरवयवत्वेन संयोगप्रचयहीनत्वात् आकाशाद्यादिवदिति ।

इति परमाणुखण्डनम् ।

एवं संयोगासिद्धिवत्संयोगसिद्धिसम्पादकसमवायाङ्गीकारस्यापि दुर्निरूपत्वम् । तथा हि—समवायिभ्यामसम्बन्धः समवायिनोर्यः * घटकः समवायः स समवायिभ्यामसम्बन्धः सम्बन्धो वा ? नायः । हिमवदिभ्ययोरपि घटकत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तथापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थाप्रसङ्गात् । न च समवायः स्वरूपसम्बन्धेनैव सम्बन्धान्तरानपेक्षेण सम्बन्ध इति वाच्यम् । स्वरूपस्य निरूपणानर्हत्वात् । यथा स्वरूपं किमधिकरणम् उत आधेयम् ? यदा प्रतीतिकालः किं वा प्रतीतिरेव ? उतावच्छेदकदेशो वेत्यत्र विनिगमनाविरहात् 'तुष्यतु दुर्जन'न्यायेन † स्वीकारेऽपि न निर्वाहः १ ।

तथा हि । स्वरूपसम्बन्धः किं समवायस्वरूपस्तदतिरिक्तो वा ? चाद्ये चात्मानन्दयः । स न स्वीयमित्यनुभवेन बाधश्च । द्वितीये तु अनवस्था स्फुटैव । अनुः किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्यायुक्तत्वमुच्यते अनवस्थया वा ? नायः । द्विविधो हि लोके सम्बन्धः । संयोगः समवायश्च । तत्र संयोगो नाम युतसिद्धयोः सम्बन्धः । स च प्रत्यक्षेणैवावगम्यते । यथा घटरज्जसम्बन्धः । समवायः पुनरयुतसिद्धानामेव । ते चावयवावयविनो क्रिया-क्रियावन्तो जातिव्यक्तौ विशेषमित्यद्वये चेति । स चेतेषु ‡ 'इह-प्रत्ययसिद्धगम्यः' इति वैशेषिकाः ॥ ।

* अथ च समवायो विद्यते यद्यस्ती समवायिकादिति व्याख्येयम् ।

† यच्च प्रतिषेधप्रतिपादितं यच्च दृष्टमपि दाही बीडिवादेनाङ्गीकृत्याप्यनवस्थाप्रसङ्गादुच्यते तत्रान्न न्यायस्य प्रवृत्तिः ।

१ 'स्वरूपस्य' इत्यादि 'निर्वाहः' इत्यस्ती वचः, का, पुनरपि नास्ति । न, पुनरपि तु 'निरूपणानर्हत्वात्' इत्येतदेव वर्तते ।

‡ अत्र प्रकाशसिद्धत्वाभावेनैवार्थोऽवतन्नायः ।

§ इह तन्तुषु घट इत्यादि प्रत्यक्षो ज्ञानं हेतुर्ज्ञापकं लिङ्गं यत्तु स समवायो अनुमेय एव न तु प्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

॥ वैशेषिकास्तु—न प्रत्यक्षः समवायः । यावदायवप्रत्यक्षं विना सम्बन्धप्रत्यक्षासम्भवात् । सम्बन्धप्रत्यक्षं यावदायवप्रत्यक्षं हेतुः । अन्यथा घटी संयुक्ताविति घटाकाशी संयुक्ताविति ।

‘प्रत्यक्षसिद्ध एव’ इति च तार्किकाः* — इत्यन्यदेतत् । तथा हि । इह तन्तुषु † पट—इति प्रत्ययो धर्मिसम्बन्धपूर्वको भवितुमर्हति, अबाधितेहप्रत्ययत्वात् । यदित्यं तत्तथा । यथा—कुण्डे बदराणि— इत्यादिप्रत्ययः । अत एव न द्वितीयोऽपि । प्रमाद्यसम्बन्धकार्यान्यथा- नुपपत्तिसिद्धस्य चासत्तर्कानवस्थादिदोषानवकाशात्—इति चेत् ? भ्रान्तोऽसि ।

तथा हि न तावत्—इह तन्तुषु पट—इत्यादिप्रतीतिः, अपि तु इमे ‡ तन्तवः पट—इति ।—शृङ्खलं घट—इत्याद्यभिदविषया प्रतीतिः । एवं सर्वत्र । न हि—ग्राखासु छत्र—इति प्रतीतिः ।

घटे कपसमवाय इतिप्रदाकाशे जलसमवाय इत्यपि प्रत्यक्षावने । अत एव कथंयोगप्रत्यक्ष एव यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुः, तावदान् । न तु सम्बन्धमात्रप्रत्यक्षे, संयोगसमवायावतत्त्वकप- सम्बन्धत्वस्य कार्यतादन्तेदककोटिप्रवेशे मीरवान्—इति यदाहुः तत् पराप्तम् । घटाकाश- संयोगादिप्रत्यक्षावतर्कानवस्थादिसिद्धयर्थेन विदोक्तुर्हेतुः ।

* अयुतसिद्धानां सम्बन्धः समवायः । विशेषवचनान्तरसम्बन्धमात्रादुभयसत्त्वं यदीराश्रयानुसि- भावः तावदुतसिद्धी । अथा युक्तगुणिनी । पटोत्पत्तेः पूर्वे तन्तुसत्त्वाहत्याभेदोपपत्तीभवेति । चायुतवाभावकालवटाईरयुतसिद्धत्ववारणाय विशेषवचनान्तेति । अभावस्य च विशेषवचनयैव सम्बन्धस्वीकारात् । कालोऽपि विशेषवचनयैव जगदाधारः । इदानीं घटः—इदानीं जलम्— इति प्रतीक्षा चाधारादिधर्मावः । ‘प्रवसाने सुखविशेषः शब्दबोधः’ इति स्मोकारात् । माचीनासु—विनाशवचनपर्यन्तं यदीराश्रयानुसिभावाः तावदुतसिद्धी । ते चावयवाश्रयविनी युक्तगुणिनी क्रियाक्रियावली जातिव्यक्ती विशेषानिबद्ध्यन्ते चेति । तन्तुपटादयः अवयवावयविनी । आश्रयमात्रजन्तुपटादिनाशप्रत्यक्षे नाशसमये पटादिरनाशितत्वाभ्युपगमादिनाशपर्यन्तमिति । तदुक्तवृत्तमेव । नित्यगुणतत्त्वप्रत्ययो राक्षान्तरजातीविशेषानिबद्ध्ययोरप्यामेः । सोऽयं समवायः—इह तन्तुषु पटः समवेतः—इत्यादिप्रत्यक्षसिद्ध एव । एवं नैयायिकाः ।

मीमांसकास्तु—गुणगुणादीनां तादात्म्यामेव प्रतीयते । नीलो घटवचनः अद्वयम् पट—इत्यभिदामुभवादिः प्रमाद्यकमेव समवायाङ्गीकार—इत्याहुः ।

† तन्वधिकरवचनः पट इत्यर्थः ।

‡ तन्तुवचनः पट इत्येव वक्तुमुचितम् ।

१ क. पुनर्क ‘वत्’ इत्यधिकं वर्तते ।

किन्तु—इत्थे शास्त्रा—इति प्रतीतिः । तथा—पटे तन्मात्र—इति१ चानु-
भूयते । तस्मादवाधितेऽप्रत्ययस्य बाधितत्वादसिद्धो हेतुः २ ।

किञ्चायं समवायः सम्बन्धिभ्यामन्योऽनन्यो वा ? अथान्य इति
चेत् स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा ? अथ स्वतन्त्र इति चेत् तर्हि तथैवो-
पलभ्येत३ आत्माकाशादिवत् । अथ परतन्त्र इति चेत् यत्तन्त्रो ऽसौ
तेन सम्बन्धो वक्तव्यः । गुणादिषु तथा दर्शनात् । न चासौ सम्बन्ध-
त्वात्सम्बन्धान्तरानपेक्ष—इत्युच्येत४ । संयोगे व्यभिचारात् । अथ
संयोगस्य सम्बन्धत्वे ऽपि गुणत्वात्सम्बन्धान्तरापेक्षा । सामान्यादौर्ना
तु परतन्त्राणामसम्बन्धरूपत्वादेव तदपेक्षा । समवायः पुनः
सम्बन्धरूपो न गुणश्चेति वैषम्यमिति चेत् ? तर्हि सम्बन्धत्वादस्य
संयोगवदेव गुणत्वमनुमीयताम् । अथ—द्रव्यवृत्तिर्गुणः५ । सम-
वायस्तु गुणादिष्वपि वर्तते, ततश्च न गुणः—इति चेत् ? तर्हि
'तुष्यतु दुर्जम्' न्यायेनास्तां तावद्गुणादिषु समवायः । कार्यकारण-
समवायस्य तु गुणत्वमनुमीयताम् । द्रव्ययोः सम्बन्धत्वात्संयोग-
वत् । अथ—संयोगस्य युतसिद्धसम्बन्धत्वात् केवलद्रव्यवृत्तित्वाच्च
गुणत्वम् । समवायः पुनरयुतसिद्धसम्बन्धो न द्रव्यमात्रवृत्तिवैत्त्य-
गुणत्वमिति चेत् ? तर्हि ब्रूहि केयमयुतसिद्धिः ? अपृथग्देशत्वं
वा अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा ? आद्ये ऽपि
सम्बन्धिनोर्द्वयोरपृथग्देशत्वं वा एकतरस्य वा ? प्रथमे पटस्य तन्तुसम-
वेतत्वेन तन्तुदेशत्वम् पटगतशुक्लत्वस्य पटे समवेतत्वेन पटदेशत्व-
मित्येवं द्रव्यगुणयोर्भिन्नदेशत्वस्य त्वयैव स्वीकारात् । अन्ये तु घटाकाश-
संयोगेन घटाकाशयोरप्ययुतसिद्धत्वापत्तेः । सत्यपि घटस्य नृद्देशत्वे

१ ख. म. पुस्तकयो. 'नचानु०' इति अधिकम् ।

२ 'तस्मात्' इत्यारम्भ 'हेतुः' इत्यनं न पुस्तके नास्ति ।

३ 'नोपलभ्यः क्त्वान्' इति ख. पुस्तके ।

४ वा पुस्तके तु 'सर्वद्रव्यवृत्तिः' इति वर्तते ।

आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वेनाप्यत्र समवायाभावेन पृथग्देशत्वाभावात् ।
 नापि द्वितीयः—सर्वदक्षिणयोगोविषाणयोरयुतसिद्धत्व*प्रसङ्गात् ।
 न तृतीयः—द्रव्यगुणयोरालम्भेदस्य तत्र मते असम्भवात् । न च द्रव्य-
 गुणयोः समवायस्वीकारेण स्वरूपभेदसम्भवेनालम्भेदः सम्भवतीति
 वाच्यम् । समवायस्याप्याप्यनिरूपणत्वात् । तस्माद्गुणस्य द्रव्य-
 तादात्म्येनेव प्रतीयमानत्वादयुतसिद्धप्रसिद्धिः । अपि च । अयुत-
 सिद्धशब्दो ऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः ।

“यु मिश्रणामिश्रणयोः” इति पाणिनिस्मरणात्,
 अमिश्रणार्थकं धातुप्रहणात् १ । सा च अपृथगुत्पत्तिर्भवन्तीति
 न द्रव्यगुणयोरस्ति । द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेः गुणस्य पश्चादुत्पत्तेश्च १ ।
 अथ—सम्बन्धितयैव कार्यस्य कारणे सिद्धिरयुतसिद्धिः—इति चेत्,
 तर्हि कार्यं किं सिद्धं सत् कारणे समवति ? समवेतं वा सिद्धेयम् ?
 युगपदुभयमिति वा ?

आख्ये कार्यस्य पूर्वसिद्धत्वादयुतसिद्धत्वहानिः १ । द्वितीये
 तु—उत्पत्तेः पूर्वमसत् कार्यस्य कथं कारणे समवायः ? अथ—
 असतो ऽपि कार्यस्य कारणे समवायः कल्प्यते—इति चेत् ? तर्हि
 येनात्मना कार्यस्य कारणे समवायः कल्प्यते तत् किमसिद्धकार्यके ?
 उत सिद्धकार्यके ? असिद्धकार्यके चेत्, तर्हि कार्यं सदसदात्मकं †

* कार्यकारणभावसिद्धान्तान्नरूपप्रत्यक्षभावेनमित्यर्थः ।

१ ‘मसङ्गो दुर्वारः स्वात्’ इति ख, पुस्तके ।

२ ‘अमिश्रणार्थकस्यैव धातोर्देहायैव न्यादकत्वात्’ इति ख, ग, पुस्तकयोः ।

† अथ प्रथमे द्रव्यस्य सिद्धिः अनन्तरं तत्र गुणोत्पत्तिरिति यदुक्तं तत्र सर्वे आह्वयन्ते ।
 यद्युतस्तु द्रव्यसिद्धिसमकालमेव गुणोत्पत्तिरिति वक्तव्यम् ।

१ ‘सिद्धत्वस्यैव हानिः’ इति ख, पुस्तके ।

१ ‘सत्त्वं’ कालत्रयेऽपि सत्त्वेन प्रतीयमानं भवति । असत्त्वं तु कालत्रयेऽपि सत्त्वेन
 प्रतीयमानं भवति—यच्च विवाचादिवत् । एतदुभयं च दृष्टं, यत् तत्तदसदात्मकम् ।

स्वात् । तच्च विरुद्धम्—बाधात् । सिद्धकार्यके* चेत्, तर्हि समवायेन सह तादृष्येण निर्वर्त्तेः† । सिद्धरूपस्य न स्वात् कारणे समवायः । अथ सम्बन्धः स्वरूपसिद्धिश्च कार्यस्य युगपदेवासु इति चेत्, तत्सिद्धावस्थं कार्यं सदा असदा उभय-
विस्तृण्णं वा ? आद्ये सिद्धस्यैव सम्बन्ध इत्ययुतसिद्धत्वज्ञानिः । द्वितीये न कार्यस्य समवायः तस्य अप्याप्यसिद्धत्वात् । तृतीये तु—
अनिर्वचनीयवादप्रसङ्गेन आगतो ऽसि मार्ग—वेदान्तमतप्रवेष्टात् । एतेन गुणादिष्वपि समवायो निरस्तः ।

तस्मात् समवायः सम्बन्धभ्यामन्यहेत् तर्हि तस्यापि सम्बन्धान्तरं वक्तव्यम् । अथ—अस्यैव तस्यापि सम्बन्धान्तरं विशेषण-
विशेष्यलक्षणमिति चेत् ? तदपि दुर्वचम्‡ । दण्डदेवदत्तयोर्विशेषण-
विशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तरं प्रयुक्तत्वात्॥ विशेषणविशेष्यभाव एव सम्बन्धः । सम्बन्धान्तराभ्युपगमे च अनवस्थैव दुर्वारा ॥ अथ—प्रती-
त्यनवस्थैव व्यवहारविरोधिनी न सत्तानवस्था इयं तु सत्ता-
नवस्था—इति चेत् ? न, प्रतीतेरप्यनवस्थानात् । तथा हि—समवायः
स्वयं विशेषणत्वात् स्वसिद्धौ सम्बन्धान्तरमपेक्षत एव । तदपि सम्बन्धान्तरमिति प्रतीतावप्यनवस्था सिद्धेवेति । तस्माच्च समवायः
सम्बन्धिभ्यामन्य इति सिद्धम् । न च—ताभ्यामभिन्न एवास्त्विति

* सिद्धमेव कार्यं यस्मिन् तत्सिद्धकार्यकम्, कारणमित्यर्थः ।

† त्रिहं त्रिप्रत्ययेनाथ सिद्धं सर्वत्र कर्तव्यम् ।

‡ दुःखेनापि वक्तव्यम् ।

§ संयोगाच्च सम्बन्धान्तरं चेत्पर्यः ।

॥ सम्बन्धान्तरकारणवत्त्वात् सम्बन्धान्तरेण जन्वत्वादिति यावत् ।

॥ 'तुल्यतु दुर्जन'वायेन विशेषणविशेष्याक्यसम्बन्धस्य विशेष्यताविशेष्याक्यरूपसम्बन्धाङ्गी-
कारेणानवस्थाविरुद्धे ऽपि समवायमङ्गीकृत्य तुल्ययुक्त्या तर्हिरेवविशेष्याक्यस्याप्यङ्गीकारे इयोः
सम्बन्धे जीर्यताम् । लाघवादिशेषपुष्ट्या विज्ञेय एवाङ्गीक्रियताम् । अतः समवायेनाप्यङ्गीकृत्येति
तात्पर्यम् ।

वाच्यम्—समवायासिद्धेः । न च—का गतिस्तर्हि सामानाधिकरण्य-
स्येति * चेत् ? कारणे कार्यस्य वक्ष्यमाण-मायिकाध्यासिकसम्बन्धे-
नाप्युपपत्तेः । नन्वत्र तथा बाधादर्शनात् कथमध्यासनिवन्धनं
सामानाधिकरण्यमिति चेत् ? अहं मनुष्यवदिति ब्रूमः । श्रौतश्च
बाधः प्रसिद्ध एव—

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् इत्यादिः ।

किं च समवायस्य न नित्यत्वं सम्भवति—सम्बन्धधोऽनसद्भावात्,
सम्बन्धिन्येकस्य द्वयोर्वा विनाशेन नाशस्यावश्यकत्वात् । न ह्यस्ति
सम्भवो गुणा वा गुणगुणिनौ वा नस्तः अस्ति च तयोः
सम्बन्ध इति, तस्मात्कार्यः समवायसम्बन्धो निमित्तकारणोत्पत्ति-
मात्राधोऽनः—संयोगवत् । इत्यलं मृतमारणेन इति दिक् + ।

इति समवायखण्डनम् ।

* अतुर्भा सामानाधिकरण्य भवति । तत्र एकविभक्त्यक्तपदवाच्यत्वम् । कुत्रचिदाधायाम्,
यथा—यक्षोरः स ज्ञा,रेव । तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ—

योऽयं स्थापुः पुमानेव पुत्रियः स्थापधोरिव ।

न ह्याकरोति धिवाग्नेयः स्थाप्यस्तिनिर्वस्यते ॥१॥

कुत्रचित् अभ्यासे, यथा—यक्षी रजतम् इत्यादिस्थले कुत्रचिद्विशेषणं विशेषभावे । यथा—
नीलो घटः इत्यादि । कुत्रचित् अभेदे, यथा—सोऽयं देवदत्तः इत्यादि ।

+ एतेन यत्प नर्गुणदीप्तिव्याख्यायां मयूरानाद्यभट्टाचार्यैर्दत्तम् “कालिकसम्बन्धेन
विद्यमानानलगुहत्वानामवनतिविशेषे प्रयोजकत्वाभावरत्नं समवायेन सामयौवसेनावयविगत-
विद्यमानगुहत्वस्यापि प्रयोजकत्वात् स्वावयवसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणगतगुहत्वस्यैव
अवयवविगतत्वात्प्रयोजकत्वात् द्विगुणगुहत्वेनावनतिविशेषासम्भवात्” इति तदपि निरस्तम् ।
‘स्थापयः’ कपालः तद्वत् गुहत्वमित्यर्थः ।

तस्मादुपपत्त्यनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वम् । अपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाण्यः परिणामभेद इति । तथा च कार्यस्य कारणानतिरेकात् किं केन सम्बद्धम् । संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात् तयोः संयोग इति । न च—सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां वस्तुन्तरम् सम्बन्धिशब्दधीव्यतिरेकेण समवायशब्दधीदर्शनात्—इति वाच्यम् । तत्तदनिर्वचनायानेकविशेषावस्थापेक्षया एकस्मिन्नपि मानाशब्दधियोरुपपत्तेः । यथा एको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोऽवदातः*, स्वगतावस्थापेक्षया बालो युवा स्यविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रियः पाचकः, परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामाता इति, यथा चेकापि सती रक्षा स्थानान्यत्वेन निविश्यमाना एकशत-सहस्रादिशब्दधीभेदयुता भवति, तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दधीव्यतिरेकेण संयोग-समवायशब्दधीयोग्यत्वं न व्यतिरिक्तं वस्तु इति । तस्मात् कार्त्तव्यं क-देशाभ्यामन्तरालदेशशून्यावस्थार्थं संयोगसमवायशब्दधीगम्याविति । अङ्गस्थोर्भेदन्तर्यं संयोगः, दधिकुण्डयोरीक्षराध्यं संयोगः इत्या-द्युक्तम् । तदेवं द्रव्याभिन्ना गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः इति सिद्धम् ।

किञ्च गुणादीनां द्रव्याभिन्नत्वे सिद्धेऽपि द्रव्यव्यवहारकल्पनं व्यर्थमेव । तथा हि—तत्र पृथिव्यग्नेजोवायुकाशकालदिगात्ममनसां द्रव्यत्वोपपादनं किं लोकव्यवहारार्थं अथवा तेषां द्रव्यत्वज्ञानेन मोक्षार्थं वा † नाद्यः । न हि—द्रव्यमानय—इत्यादिव्यवहारो लोके दृश्यते । द्रव्यशब्देन सुवर्णादेरेव प्रत्ययात् । नापि द्वितौयः । पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वे ज्ञातेऽपि दुःखध्वंसलक्षणमोक्षसाधनीभूत-मिथ्या-ज्ञाननाशासम्भवात् । प्रत्युत लोकसिद्ध-पृथिवी-इत्यादिनामभि-

* अवदातः—सितः गौरवर्ण इत्यर्थः ।

† '०स्थानमेत्य' इति न. पुस्तके ।

व्यवहारे सिद्धेऽपि पृथिव्यादयो द्रव्याणांति पृथिव्यादीनामलौकिकं
निष्पद्योजननामान्तरस्थापनेन । मिथ्याज्ञानमेव प्रतन्यते । तस्मान्न
द्रव्यपदार्थः कश्चिदस्ति । किन्तु पृथिव्यादिषु सर्वेषु नाम्नोऽनुगति-
दर्शनात् नामपदार्थ एवायम् ।

नापि गुणपदार्थः । श्यामगुणो घटः—इति व्यवहाराभावात् ।
किन्तु—श्यामो घटः—इति प्रत्ययात् घटो नाम पदार्थः श्यामत्वा-
दिना रूप्यत इति रूपपदार्थ एव श्यामादिः । कर्मपदार्थस्तु १
क्रियारूप* एक एव, न उत्प्रेषणादिना पञ्चविधः—सर्वत्र
क्रियाया एव दर्शनात् । इत्थं च वक्ष्यमाण यावदविद्याकार्यं
परिदृश्यमानो नामरूपक्रियात्मको दृश्यपदार्थ† एवायम्,
हृक्पदार्थस‡ आत्मा, इति पदार्थद्वयं सिध्यति व्यवहारे ।
परमार्थतस्तु अविद्या-तत्कार्यनाशादात्मैव एकः इति चतुर्थमुहुरे स्पष्टं
भविष्यति इति ।

द्रव्यादेरभावाच्च दृश्यत्वगुणत्वाद्यपरसत्तापि न सिध्यति—वक्ष्यमाण-
ब्रह्मसत्तयोपपत्तेः१ । परसत्तासामान्यमपि न । नित्यद्रव्यस्य
स्वत एव व्यावर्तकत्वसम्भवात् भवन्मतेऽपि न विशेषसिद्धिः । अस्मन्मते
तु आत्मैतरेण नित्यस्याभावाच्च व्यावर्तकापेक्षा । समवायासिद्धि-

१ 'नामान्तरकरणेन' इति ग, पुस्तके वर्तते । ख, पुस्तके तु 'नामान्तरेण' इत्यत्र वर्तते ।
परमिदं पाठद्वयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति ।

२ 'कर्मपदार्थस्ते क एव' इति ख, पुस्तके । तदग्रहमिति प्रतिभाति ।

* साध्यपक्षापत्तेपक्षादि सर्वमपि क्रियाशब्दवाच्यमेव भवितुमर्हति । यत उत्प्रेषणादि
सर्वं क्रियैव इत्यभिप्रायः ।

† दर्शनयोग्य इत्यर्थः । एतदुग्रनलसङ्गमायम् । अत एव शीघ्रादिव्याप्तविषयाणामपि
दृश्यपदार्थत्वं सम्भवति ।

‡ 'हृक्पदार्थः' इटा इति यावत् । एतेन इन्द्रियैरपेक्षयाहक आत्मा हृक्पदार्थ इति
सिद्धम् ।

३ 'ब्रह्मचः सत्तया उपपत्तेः' इति ग, पुस्तके ।

रुक्तेव । अभावस्तु प्रतियोग्यभावादेव न सिध्यति । तस्मात् सद्वृत्ते
ब्रह्मणि सर्वस्यापि प्रतीयमानस्य जगतः वक्ष्यमाणरीत्या कल्पितत्वं
सिद्धम् । तथा च श्रुतिः—

एवमेव खलु सौम्य अग्नेन शुक्ले १ नापोमूलमन्विच्छ ।

अग्निः सौम्य शुक्ले न तेजोमूलमन्विच्छ ।

तेजसः सौम्य शुक्ले न सम्भूममन्विच्छ ।

सम्भूताः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः

सम्प्रतिष्ठाः २ * ।

१ 'अग्नेन' इति शब्द, पुंलङ् ।

२ 'प्रतिष्ठिताः' इति क, पुंलङ् पाठः ।

* सदानन्द आह—हे सौम्य चेतकेतो ! अग्नि रसादिभावेन नीतेनाग्निनेनाग्नेन निष्पादत-
मिदं अरीरं शुक्लं, अद्भुतोत्पातत सद्वृत्तं तस्मिन् शुक्लं कार्ये अरीरार्थं घटादियद्वदुत्पत्तितं
विज्ञानीहि । किं तत्र विप्रयमिति चेत् १ अह—इदं अरीरं शुक्लवत् कार्यत्वात् नामूलं
भविष्यति । तादृशं तस्य क मूलं स्यात् ? इति पूर आह प्रिया—अत्रादित्यस्य तस्य क मूलं
स्यात् ? अत्रमेव तस्य मूलम् । कथमिति चेत् ? अस्मिन् अद्भुतमिदं वीरुतं जाठरेणाग्निना
पच्यमानं रसादिभावेन परिवर्तते, रसात् कोचितम्, कोचितान्नासम् सासान्नादः, मेदसोऽस्थीनि,
अप्यभ्यो मज्जा, मज्जात, शुक्लम् । तथा योविद्भुज आर्ष रसादिकमेवेवं परिवर्तते लोहितं
भवति । ताभ्यो शुक्लकोचिताभ्यो अन्नकार्याभ्यो मयुक्ताभ्यो अन्नात् मुख्यमात्रेणात्रैवमापूर्यसात् भ्यो
अन्विच्छे' कुक्षमिव मन्त्रमुत्तरीयमाप्नोऽन्नमूलो देहशुद्धः, परित्यज्य इत्यर्थः ।

यत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवह्निनाशोत्पत्तिमत्त्वात् कथाञ्चित् मूलादुत्पन्नम् ।
यथा देहपक्षाद्भूमलः 'एवमेव खलु सौम्य अग्नेन शुक्ले' कार्यभूतेन अग्नौ गृह्य 'नापो-
मूलमन्विच्छ' प्रतिपद्यते । एवमेव 'अग्निः सौम्य शुक्ले' कार्येण कारणं 'तेजोमूलमन्विच्छ' ।
तस्यापि विनाशोत्पत्तिमत्त्वात् गृह्यत्वम् । 'तेजसा सौम्य शुक्ले न सम्भूममन्विच्छ' एकमेवाद्वितीयं
परमार्थसत्यम् । यच्चिन् सर्वमिदं आचारम्भ्यं विकारी नामधेयमवृतं रज्ज्वाभिव सर्पाद-
विकल्पजातमज्जमविद्यया, तदस्य जगती मूलम् । अतः हे 'सौम्य इमाः सर्वाः प्रजाः
सम्भूताः' सत्कारणाः । न केवलं सम्भूता एव । इदानीमपि स्थापयामी 'सदायतनाः'
सदान्वया एव । न हि सदसमागित्य घटादः सत्त्वं स्थितिर्वाप्तिः । अतः च 'सम्प्रतिष्ठाः'
सदैव प्रतिष्ठा कथः समातिरवसानं परिवेषे यासानाः । अतः सर्वेषां कार्याणां ब्रह्मणि
कल्पितत्वं सिद्धमित्यर्थं पञ्चवितेन ।

इति सर्वेषामपि कार्याणां सति ब्रह्मणि कल्पितत्वं दर्शयति ।
न चात्र सत्त्वं सामान्यम्—पूर्वमेव दूषितत्वात् मानाभावाच्च । न
चानुगतप्रतीतिरेव तत्र मानम्—इति वाच्यम्, तस्याः पदार्थमात्र-
साधारण्यात् । अन्यथा सत्ताजात्याः द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्त्या—सत्ता
सती, जातिः सती, ध्वंसः सन्—इत्यादिप्रत्ययानिर्वाहात् । अत एव
सत्सदितिप्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्वानुपपादकस्य
असम्बन्धनेऽकल्पनम्, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । न च—चरमत्रिके १
एकार्थसमवायेन—सत्ता सती, एवं कानिकसम्बन्धेन ध्वंसः सन्
इत्यादि प्रमा भविष्यतीति किमनुपपन्नम् ? इति वाच्यम् । एक-
रूपप्रतीतिरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेन सम्बन्धभेदस्य स्वरूपसत्त्वस्य च
कल्पयितुमनुचितत्वात् । विषयस्थानानुगमेऽपि प्रतीत्यनुगमे जाति-
मात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्मादेकमेव सद्रूपं ब्रह्म स्वतः स्फुरणरूपं
ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं कथ्यमानेन स्वतादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यव-
हारापपादकम् । सन् घटः—इति तावत् प्रतीत्या सद्व्यक्तिमात्राभिन्नत्वं
घटे विषयोक्तम्, न तु सत्तासमवायित्वम्—अभेदप्रतीतिर्भेद-
घटितसम्बन्धानिर्वाह्यत्वात्, एवं—सत् द्रव्यम्, सन् गुणः, सत् कर्म, सत्
सामान्यम्, सन् विशेष, सन् समवायः, सन् अभावः—इत्यादिप्रतीत्या
सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धम् । द्रव्यगुणादिभेदासिद्ध्या च नैतेषु धर्मेषु
सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्यते । किं तु ब्रह्मरूपिणि सति धर्मिणि द्रव्याद्य-
भिन्नत्वम्—लाघवात् । तच्च वास्तवं न सम्भवतीत्याध्यात्मिक-
मित्येतत्प्रतिपादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदुक्तं वार्तिके—

सत्ताताऽपि न भेदः स्याद् द्रव्यत्वादेः कुताऽन्यतः ।

एकाकारा हि सविस्तिः सद्रव्यं सन्गुणस्तथा ॥ इति ।

१ 'सत्ताजातिद्रव्यगुणे'ति ख म, पुस्तकयोः ।

२ 'न च चरमत्रिके एकार्थसमवायेन तयात्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । सत्सदिति
प्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य अन्यत्रापपादककल्पनात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च ।
एकरूपप्रतीतिरेकरूपनिर्वाहात् तथैव वक्तुमुचितम् ।' एतावन्त्यन्ता ख, पुस्तके अधिको दृश्यते ।

65229

652292

अत एव—घटाद्विचः पटः—इत्यादिप्रतीतिरपि न भेद-
साधिका । घट-पट-तद्वेदानां सदभेदेनैक्यात् । अत एव महाभाष्य-
टीकाकारेण कथ्यतेन काश्मीरधुरन्धरेण स्वमतोपष्टम्भाय भर्तृहरि-
कारिकोपन्यस्ता—

सम्बन्धिभेदात्तत्तेव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।
सा नित्या, सा महानात्मा, तामाहुस्त्व-तलादयः ॥
शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्येवोपवर्ण्यते ।
समारम्भस्तु भावानां अनादिब्रह्मण्यस्य यः ॥ इति ।

एतेनैव सदूपस्य ब्रह्मणः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमपि सिद्धम् । ननु
कथं चक्षुरादिज्ञानविषयत्वं ब्रह्मणः—रूपादिहोमत्वात् ? न च
स्वरूपतोऽयोग्यत्वेऽपि चन्द्रावच्छिन्नत्वेन राहोरिव घटावच्छिन्नत्वेन
योग्यता—इति वाच्यम् । शब्दाद्यवच्छिन्नत्वेन गगनादेरपि योग्यता-
प्रसङ्गात् । राहोस्तु नौलस्य स्वतो योग्यस्य दूरत्वदोषेणायोग्यस्य
शुक्लभास्वरचन्द्रसम्बन्धाद्वाच्यत्वम् । न च—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते ।

इति सोमांसकोक्तरीत्या कालस्यैव ब्रह्मणोऽपि भविष्यतीति—
वाच्यम् । तस्याप्यस एवानङ्गोकारात् । न चानुभवविरोधः ; परमाणु-
वानयं देशः—इत्याद्यनुमानरूपज्ञानलक्षणयाप्यपपत्तेः १ —इति चेत् ?
न ; इदानीं घटः—इति स्वाधिकरणावच्छिन्नत्वेनानुभवस्य सार्व-
जनीनस्थापलापपत्तेः । न च—रूपादिसामग्रीबाधात् २ कथमनुभवः ?
इति वाच्यम् । प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव रूपादेः

१ अयं पाठो न समीचीनः ।

२ 'कालात्' इति ख. पु. भेदः ।

हेतुत्वात् । सर्वेन्द्रियग्राह्यं तु ब्रह्म कालस्य । अतो न रूपादि-
हीनत्वेऽपि चास्तुपत्वानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु—द्रव्यप्रत्यक्षमप्येव रूपादेः
कारणत्वात् न ब्रह्मणः कालस्य वा प्रत्यक्षानुपपत्तिः । तयोः सिद्धान्ते
द्रव्यत्वानङ्गीकारात् । ब्रह्मणः स्वप्रकाशसच्चिदानन्दरूपस्य स्वतन्त्र-
पदार्थत्वात्, कालस्य च अविद्यात्मकत्व-स्वीकारात् इति दिक् ।

ननु महाकालसद्भावे इदं सर्वं सङ्गच्छते । तत्रैव तु मानं
न पश्यामः । न च इदानीम्—इत्यादिरूप-बुद्धिनियामकतया
तत्सिद्धिः इति पूर्वमेव दर्शितम्—इति वाच्यम् । अन्यमात्ररूपखण्ड-
कालमादायैव तत्प्रतीत्युपपत्तेः—इति चेत् ? मैवम् ; तथापि—
इदानीं घटः—इति प्रतीतिनियामकसम्बन्धघटकतया महाकालस्या-
वश्यकत्वात् ।

तथा हि—इदानीम्—इत्यङ्गविषयो घटो वा ? उत भूतलादिर्वा ?
यदा सूर्यादिपरिस्पन्दो वा ? नायः ; तस्य आधारत्वानुपपत्तेः,
स्वस्य स्वाधारत्वाभावात् । न द्वितीयः ; अननुगतत्वात्, एकत्र
गतस्यान्यत्र नयनेऽपि इदानीमिदम्—इति प्रत्ययाच्च । नापि तृतीयः ;
तस्य साक्षाद्वटेन सम्बन्धाभावात् । स्वाग्रयसंयुक्त-संयुक्तत्वादिरूप-
सम्बन्धाङ्गीकारे तु सम्बन्धघटकोऽनुस्यूतो अन्यमात्रातिरिक्तावश्यकः ।
तथा च तस्यैवाग्रयत्वमुचितम् । “स च पदार्थः परमात्मातिरिक्तः,
न मायान्तर्भूतः । जीवाद्दृष्टतत्त्वात्कारातिरिक्तायास्तस्या अनङ्गी-
कारात्” इति अरसेयायिकाः । “निष्ठिलजगदाधारत्वरूपकालनायाः
ईशेऽप्यावश्यकत्वात् स एव कालपदार्थः” इति शिरोमणि-
भट्टाचार्यादयः । “जीवाद्दृष्टतत्त्वात्कारातिरिक्ताया मायायाः श्रुति-
स्मृतिसिद्धत्वान्मायैव कालः” इति वेदान्तिनः । “माया-चित्सम्बन्ध
एव कालः” इति तदेकदेशिनः ।— इति सङ्क्षेपः । तस्मादसत्कार्य-

वादस्य श्रुतियुक्तिबाधितत्वाच्च गुरुशब्दाभिधेयसिद्धिरिति चलं
मृतमारणेन इति दिक् ।

इति सत्ताखण्डनपूर्वकामत्कार्यवादखण्डनम् ।

अथास्तु तर्हि प्रधानमहदहङ्कारादिक्रमेण पञ्चमहाभूतपरिणामी
देह एव गुरुशब्दाभिधेयो द्वितीयः सत्कार्यवादपक्षः । तस्य साङ्ग-
पातञ्जल-पाशुपत-वैष्णवादिभिरन्यादरेण स्वीकृतत्वात् १ । तच्च
प्रधानमनुमानसिद्धम् । विधेयमात्रं सुखदुःखमोहात्मकं य एक एकस्य
सुखतया भासते स एवान्यस्य दुःखतया, अन्यस्य मोहतया च ।
एवं तदुपादानपरम्परापि दुःखाद्यात्मिका । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेः—

सर्वे भावा हि यन्नावत्या व्याख्याताः । इति । *

तथा च प्रधानं सुखदुःखमोहात्मकं सत्स्वरजस्तमोरूपं
अगदुपादानं भवतु, न ब्रह्म न वा परमाण्वादि—निर्गुणत्वा-
च्चिरव्यवत्वाच्च इति चेत् ? नैतत्कारम् ; तथा हि—‘प्रधानमहद-
हङ्कारादिक्रमेण पञ्च महाभूतानि देहाकारेण परिणमन्ते’
इति वदन्प्रष्टव्य—किं परिणामशब्देन श्यवहियते ? अथ
तात्त्विकोऽन्यथाभावो यथा दुग्धस्य दधिरूपेण, सुवर्णस्य कुण्डल-
रूपेण—इति चेत् ? तर्हि एतद्विचारणायम्—किमन्यथाभावो-
ऽप्युत्पद्यते न वा ? आद्ये—असत्कार्यवादपक्षेण पूर्वोक्तदूषण-
थासात्, अपमिहान्ताच्चाप्रयोजकत्वम् । द्वितीये तु—उत्पद्यते
नश्यति चेति व्यवहारो न स्यात्—इति चेत् ? नैवम् ;

१ ‘स्वीकारात्’ इति ख. पुस्तके ।

* यन्नावती नामहरमणी दृष्टान्तेनेत्यर्थः ।

सत्कार्यवादापरिज्ञानात् । न हि सत्कार्यवादिना उत्पत्तिविनाशा-
वङ्गोक्तिर्येते, अपि स्वाविर्भावतिरोभावमात्रमुत्पत्तिविनाश-
शब्दाभ्यामभिलप्यते । अथैतदपि विवेचनोपयम्—किमाविर्भावः कारण-
व्यापारात्प्राक् सन्नसन् वा ? आद्ये कारणव्यापारवैयर्थ्यम्—अधिका-
नर्जनात् । द्वितीये तु—असत्कार्यवादापत्तेः । ननु सत्कार्यवादपक्षे
आविर्भावार्थं सामग्र्यपेक्ष्यते—इति चेत् ? न ; आविर्भावस्यापि
सदसद्विकल्पग्रामदोषतादवस्थगत् । न च—ताम्रादौ विद्यमानसुवर्ण-
भावस्यैव कालिमांशव्यावृत्त्या स्वर्णभावसम्पादनवदसत्त्वांशव्यावृत्त्या
वर्त्तमानभावसम्पादकत्वेन सामग्रीसफलैति वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वयो-
र्वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्वरूपयोरैकस्मिन्निरोधात् । न च—धर्मभेदेना-
विरोधः—इति वाच्यम् । विरुद्धार्थसमावेशप्रयोजकयोर्धर्मयोरपि
समावेशायोगात् । धर्मान्तरानुसरणे त्वनवस्था स्फुटैव ।

नन्वाविर्भाव उद्भूतं सत्त्वं तिरोभावश्च उद्भूतं तम एव । तथा च
सामग्र्योक्ताले विद्यमानमपि तमः मण्णादिवच्च प्रतिबन्धकं सम्भवतीति
सामग्र्यो उत्तेजिका । न जनिता इति न सत्कार्यवादपक्षे दोषगन्धोऽपि
—इति चेत् ? न ; परिणामवादस्य श्रुतियुक्तिविरोधात् । तथा—
हि—

तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सन्भूतः ।

आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अक्षयः पृथिवी* । [ते,
उ. ब्र. स. २]

* तस्मादितस्मादात्मनः आकाशशब्दवाच्यात् । “आका हि तन्मर्त्यम् । तद्वत्त्वं स आका”
इति श्रुत्यन्तरात् । अतो ब्रह्म आकाशः । तस्मादितस्मादात्मन आत्मस्वरूपात् आकाशः सन्भूतः
समुत्पन्नः । आकाशा नाम तद्वद्वर्णोऽवकाशकरो सूर्तद्रव्यात्मम् । तस्मादाकाशात् स्वेन
स्पर्शगुणेन पूर्वञ्च न आकाशगुणेन शब्देन द्वितीयो वायुः ‘सन्भूतः’ इत्यनुवर्तते । वायोर-
क्षयगुणेन पूर्वाभ्यां च विद्युर्गोऽपि सन्भूतः । अग्रेषु स्वेन रसगुणेन पूर्वञ्च त्रिभिश्चतुर्गुणा-
नामः सन्भूताः । अद्यां स्वेन गन्धगुणेन पूर्वञ्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी सन्भूता ।

इत्यादौ परिणामाक्रीकारे परमात्मविजातीय आकाशः कथं प्रकृतिपरिणामो भवति ? एवं आकाशविजातीयो वायुः, वायु-विजातीयं तेजः, तेजोविजातीयं जलम्, जलविजातीया पृथिवी च कथं स्यात् ? मृत्परिणामस्य घटशरावादेर्मृद्विजातीयत्वादर्थनात् । साजात्ये च जातिसादूर्यापस्या भूतविभागो न स्यात् । तथा च तेजः अनुष्णाशोतम्, जलमुष्णम् पृथिवी शीतला इत्यपि स्यात्, दुग्धत्यागिन दधित्यागोऽपि प्रसज्जेत, तथा च धर्मशास्त्रविप्रवः स्यात् । तस्मात्सत्कार्यवादो न युक्तिसहः, तद्वरं परिणामवादः एवास्तु युक्तिसहत्वात् ।

तथा हि—आत्माकाशादौनां न परिणाम्याकारता १ । किन्तु यदोयसूक्ष्मांशाः यथाविभक्ताः येनोपष्टम्भाः कार्यमुत्पादयन्ति तदधिष्ठानकारणत्वम् निमित्तकारणताविशेषः । उत्पादानकारणत्वं तु स्वस्वसूक्ष्मावयवानामेव । सतो न भूतसादूर्यमपि—विजातीयत्वात् । तस्माच्च परिणामवादोऽपि युक्तिसहः । आरम्भवाद एवास्तु प्रामाणिकः—इति चेत् ? आत्मोऽसि ; पूर्वमेव विस्तरेण दूषितत्वात् । तस्माच्च सतो जनिर्माप्यसतो जनिः । किन्त्वाकाशादिप्रपञ्चस्या-निर्वाच्यत्वेन मायिकत्वम् । प्रपञ्चो मायिकः परिणामारम्भयोः साङ्ख्य-वैशेषिकसम्मतयोरनन्तर्भावे सति अन्यत्वात् । शुक्तिरजतादि-वदित्यनुमानाच्च । सक्तं च वेदान्तमुक्तावलीकृद्भिः—

यथा * सतो जनिर्नैवमसतोऽपि जनिर्न च ।

अन्यत्वमेव अन्यस्य मायिकत्वसमर्पकम् ॥

१ क पुस्तके 'अग्निः' इति वर्तते । यद्यपि इमी हावपि पथीयशब्दौ, तथापि सूक्ष्म घ-यद्वि चक्षान्प्रीयान् मेदः । ततश्च अर्थभदो,पि भवत्यव ।

२ छ, पुस्तकेऽत्र 'वरनारम्भवाद एवास्तु' इति वर्तते ।

३ छ, ग, पुस्तकयोः 'परिणामिकारता' इति वर्तते । परन्विदमगृहमिति प्रतिभाति ।

४ 'यथा सक्तैव भवति तथा सटपि न क्वचित्' । इति ग, पुस्तके वर्तते, तात्पर्ये न कश्चिद्विशेषः ।

इति सङ्क्षेपः । एतेन यच्चात्र साङ्ख्यभाष्यकृता विज्ञानभिचुषा समाधानत्वेन प्रलपितं तदप्यसङ्गतमेव ।

तथा हि—अथैवं सत्कार्यवादान्नराकरणपराः प्रष्टव्याः । आविर्भावः किं ज्ञानम् उत अन्यदेवाभिप्रेतम् ? तत्राद्ये दूषणमबोधादेव । “न हि साक्षात्कारत्वं दण्डचक्रादिकार्यतावच्छेदकम्” इति भगवान् कपिलो मुनिर्वृत्ते । तथा वदती भ्रान्तत्वमेव प्रसज्येत । दण्डादिकं विनापि इन्द्रियादिना साक्षात्कारोपपत्तेरर्थ्यभिचारात् । तस्माद्वितीयः पक्षः परिशिष्यते ।

तथा हि—तत्र पदार्थानामवस्थाद्वयं भवति । एकानागतावस्था, अपरा वर्तमानावस्था । सामग्र्योतः प्राक् प्रथमा, पश्चाद्वितीया । सैव च सामग्र्या निर्वर्त्यते । न च तामादायैव सदसद्विकल्पोऽस्ति वाच्यम् तस्याः सदसदात्मकत्वस्वीकारात् । न चैवं विरोधः—इति वाच्यम् । विभिन्नरूपेणैव तत्स्वीकारात् । अनागतावस्थत्वेनासत्त्वं १ वर्तमानावस्थतद्वास्तव्यत्वेन च सत्त्वम् । सत्त्वं च कालसम्बन्ध एव, तदभावो जायमानसत्त्वम् इत्यादि स्वयमेवोद्भावनीयमिति तत्सर्वमपास्तम् २ । विभिन्नरूपेण सत्त्वासत्त्वनिर्वाहे विभिन्नधर्मयोः सत्त्वासत्त्वनिर्वाहोऽपि धर्मान्तरागुसरणेनैव । तत्राप्युत्तरोत्तरं तथैवेत्यनवस्था स्फुटैव ३ । स्वरूपेण तु धर्मसत्ता निर्वक्तुमशक्यैव, स्वस्य सम्बन्धरूपत्वासम्भवात् ४ । अतो सम्बन्धान्तरेण धर्मसत्ता सम्बन्धान्तरप्रयुक्तधर्मसत्ताप्रयुक्तैव इति भवति सम्बन्धानवस्थापि इति दिक् ।

१ न. पुस्तके ‘तथाच’ इति वर्तते ।

२ ‘वर्तमानावस्थत्वेनासत्त्वम् । तद्वास्तव्यत्वेन सत्त्वम्’ इति ख. ग. पुस्तकयोः । वर्तमानावस्था नाम अनागता, प्रथमेत्यर्थः ।

३ ‘साटोपमाहेति चेत्’ इति न. पुस्तके वर्तते । ‘स्वबुद्धिपरिपाकविलम्बनमेवेतत्’ एतावदधिकं ख. पुस्तके दृश्यते । ‘तथा हि’ इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

४ ‘स्फुटैव’ एतन्नास्ति ख. न पुस्तकयोः ।

५ ‘स्वसम्बन्धः’ इति न. पुस्तके ।

तथा च विभिन्नधर्मयोः सत्त्वासत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तदप्रयुक्ता-
वस्थयोः सदसद्रूपत्वमपि सुतरां निर्वक्तुमशक्यमेव इत्यलमसम्भाष्य-
सम्भाषणेन इति । विस्तररक्त्ये तृतीयमुहुरे भेदाभेदवादिनं प्रति
प्रतिपादनोपमेव इति इहोपरम्यते ।

किञ्च स्वीकृत्यापि तव न निर्वाहः । तथा हि—प्रधानं किं
निरवयवं आकाशादिवत् ? सावयवं वा वाय्वादिवत् ? नाद्यः ।
परिणामासम्भवात् । न च—तथापि निरवयवस्य ब्रह्मणः कथं जगद्रूपेण
परिणामः—इति वाच्यम् । जगतो वक्ष्यमाणवद्भाविर्वर्तत्वेन अङ्गीकारात् ।
न द्वितीयः—सावयवत्वेऽनित्यत्वेन “अजामेकां लोहित-शुक्ल-
क्षणां” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अथ कूटस्थस्य परिणाम एकदेशस्य
वा ? नाद्ये अनित्यत्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु निरवयवस्यैकदेशासम्भवः ।
किं च प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामित्वं किं चेतनाधिष्ठितस्य
अनधिष्ठितस्य वा ? अस्ये अचेतनत्वेन विचित्र-जगद्रचनानुपपत्तिः ।
“ईश्वर्तर्माशब्दम्” इति न्यायात् ।* प्रथमे तु किं चेतन्यस्य परिणामः,
उत शुद्धस्य † वा, आहो विशिष्टस्य ? नाद्यः—चेतन्यस्य निर्विकार-
कूटस्थत्वेन तथाङ्गीकारे वक्ष्यमाणानेक-श्रुति-स्मृति-युक्तिविरोधात् ।
न द्वितीयः—पूर्वमेव दूषितत्वात् । नापि तृतीयः । प्रकृतिवैशिष्ट्यं
किं जीवस्य उत ईश्वरस्य वा ? नाद्यः । किञ्चित्तत्त्वाज्जगत्सर्गाद्यनु-
पपत्तेः । न द्वितीयः । ईश्वरानङ्गीकारात् । अथ—शेखरसाङ्गमते
भवतु प्रकृतिविशिष्टस्य महदादिपरिणामित्वम् इति चेत् ? न ; प्रकृति

* अनेदमनुसन्धेयम् । ननु—प्रधानस्यापि सत्त्वाशब्दाद्य उपपादनागोचरज्ञानचौकीर्षा-
कृतिसत्त्वादिसम्भवः सुवच—इति चेत् ? न । तदानीं साम्यावस्थायां विषमावस्थात्मकज्ञान-
क्षयादिपरिणामादीनाम् । विषमावस्थायां प्रधानस्य रूपभङ्गप्रसङ्गाच्च । साम्यावस्थापक्ष-
गुणक्यस्यैव प्रधानत्वाङ्गीकारात् । न च—साम्यावस्थोपलब्धितं गुणक्यं तदिति वाच्यम् ।
साम्यावस्थायाः सदातनत्वं विशेषणत्वप्रसङ्गात् । आदाचित्कत्वे त्वसत्कार्यवादप्रसङ्गो दुर्वारः ।

† ‘शुद्धस्य’ प्रधानस्येत्यवसेयम् ।

शब्देन किं भाषा सच्यते ? भाषेस्तराभ्यां अन्यदेव किञ्चिदा ? नान्यः—
अप्रसिद्धत्वात् । आद्ये त्विष्टापत्तेः—

भाषां तु प्रकृतिं विन्द्याभायिनं तु महेश्वरम् । इति श्रुतेः ।

किं च सा भाषा सती वा ईश्वरवत्, उत असती
नरशृङ्गवत्, अनिर्वाच्या वा ? नाद्यः—वक्ष्यमाणाद्वैतश्रुति-
विरोधात् । न द्वितीयः—असतः प्रमाणाविषयत्वात् ।, सदसदात्म-
कत्वेन विरोधाच्च । न तृतीयः—सदमङ्गराभनिर्वाच्यात्वाद्भोकारि-
त्वद्वैतवादप्रसङ्गात् । किं च ईश्वरे प्रकृतिर्वेयिष्यं किं संयोगेन, किं
वा समवायेन, चाहो तादात्म्येन, यदा भाषिकेन ? नाद्यः—
संयोगस्य समवायाधीनत्वात् । तस्य च दृग्गुणकण्ठगर्भेनैव
निराकृतत्वात् । अतएव न द्वितीयोऽपि । तृतीये तु तादात्म्यमपि
किं भेदसङ्घिष्णु* उत अभेदरूपमेव वा ? आद्ये समवायनिरासेनैव
निरासः । द्वितीये त्वीश्वरातिरिक्तप्रकृत्यसिद्धेय । चतुर्थे त्वद्वैतवाद-
प्रवेशः । अथ प्रलये विलोमपरिणामपरम्पराप्यस्ति न वा ? नाद्यः—
'गुणानां साम्यावस्थाप्रकृतिः प्रलयः' इति प्रलयलक्षणविरोधात् नापि
द्वितीयः—कदाचित्परिणामते कदाचित्चेतिविनिगमकाभावात् । ननु
—दृष्टादेरन्यामपेक्षस्यैव कदाचित् क्षोररूपेण परिणामः कदाचित्
इत्यादिवत्तत्रापि सम्भवति—इति चेत् ? न ;—तत्रापि ध्वन्नादि-
जठरसम्बन्धस्यैव नियमात्, वस्तीवर्दादावभावाच्च । ननु—यथा
पद्मपुरुषोऽन्धं प्रवर्तयति, यथा वाग्मायस्कान्तो लोहम्, एवं पुरुषः
प्रकृतिशक्तिहीनोऽपि दृक्शक्तिहीनं प्रधानम्—इति चेन्न ;—वागादिना
पद्मोः सान्निध्येनायस्कान्तस्य प्रवर्तकत्वात् । पुरुषस्य वागाद्यभावात्,
नित्यसन्निधानेन नित्यं प्रवर्तकत्वापत्तेर्य । न च—स्वत एव परिणामः
सम्भवतीति वाच्यम् । प्रयोजनाभावात् । न च पुरुषभोगः

१ इदं च, पुस्तके नास्ति ।

* भदो विकल्पः तं सङ्गते इति भेदसङ्घिष्ठ विकल्पसङ्घमित्यर्थः ।

प्रयोजनम् । त्वन्मते पुष्करपलाशवत्पुरुषस्य निर्लेपत्वस्वीकारात् । अन्यथाख्यात्यनिर्वचनीयस्यात्यनङ्गीकारेण भोगारोपस्याप्यसम्भवात् । ननु वस्तुतो निर्लेपत्वेऽपि कर्तृत्वाद्याश्रयबुद्धयिविवेकेन भोगृत्वादि-सम्भवात् तद्विवेकेन च कर्तृत्वनिवृत्त्या भोजस्यापि सम्भवादिति चेत् ? न तव मतेऽविवेकपदार्थस्यैवालोकत्वात् । तथा हि—अविवेको माम किं विवेकाभावः, यद्वा मदन्धः, उत तद्विरोधी ? नाह्यः—अभावाद्वाश्रयत्यनङ्गीकारात् । न द्वितीयः—विवेका-दन्धस्य घटादेः कर्तृत्वादिसङ्कहेत्वदर्शनात् । तृतीये तु भावरूप-मज्ञानमेव तदिति वाच्यम् । तथा चागतोऽसि मार्गे, मायावाद-प्रवेशात् । तदुक्तम्—

अविवेककृतः सङ्गो नियमचेति चेत्तदा ।

बलादापतितो मायावादः साङ्ख्यस्य दुर्मतेः ॥ इति ।

किं च प्रकृतिपुरुषविवेकस्य षट्पदार्थषोडशपदार्थविवेकस्य वा मोक्षहेतुत्वे न किमपि प्रमाणं पश्यामः । अलौकिक—फल-साधनताया आगमैकः वेद्यत्वात् । न च—कणाद-कपिलादिवाक्यमेव मन्वादिवाक्यवदत्र प्रमाणमिति वाच्यम्—युक्तिशास्त्रत्वेनागम-विधया प्रामाण्याभावात् । अन्यथा प्रतिज्ञामात्रेणैव वस्तुसिद्धेरुद्देश-लक्षण-परीक्षादिप्रयासो न स्यात् ।

ये तदिदुरमृतास्ते भवन्त्ययतरे दुःखमेवापि २ यन्ति* ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ३ ।

१ 'आगमैकः' इति क. पुस्तके ।

२ न. पुस्तके 'य एतादृशं भवन्तीत्ययन्ति' इति पाठः ।

* ब्रह्मविद आहुः । यथा ययं ब्रह्म विदित्वा अन्धविनाशनात् 'मुक्ता, एवं 'ये तत् ब्रह्म विदुः' ज्ञातवन्तः 'ते अमृता' मुक्ता 'भवन्ति' । ये पुनरेव ब्रह्म न विदुः, ते 'इतरे' ब्रह्मविद्भ्योऽन्ये अब्रह्मविद इत्यर्थः । 'दुःखं' जन्ममरणदिल्लक्षणेवापि 'यन्ति' इति शब्देन । अविदुषो न कदाचिदपि दुःखमिहतिः । ते हि दुःखमेव आत्मत्वमोषमच्छन्ति इति भावः ।

† परमार्थज्ञानसंस्कृतेन मनमेव आचार्योपदेशपूर्वकं आनुदृष्टव्यम् । तत्र च दर्शनविषये

इत्यादि श्रुतिबोधितत्वाच्च । कोट्यं च तच्छानं मोक्षहेतुः, सामान्याकारेण वा विशेषाकारेण ? आद्ये प्रमेयत्वादिरूपेण सर्वेषामस्यैव तच्छानम् । द्वितीये तु—सर्वेषां पदार्थानां तेन तेन रूपेण ज्ञानं ब्रह्मणोऽप्यशक्यम्—अनन्तत्वात् । अथ द्रव्यत्वादिना ज्ञानं कारणमिति चेत् ? तर्हि तद्विभागवचनादेव तन्नाभात्पृथिवीत्यादि रूपेण तदुत्पादनं व्यर्थम् । एवं प्रकृतिपुरुषविवेकेऽपि विकल्पनीयम्—तत्रापि सामान्याकारेण ज्ञानस्यातिसुलभत्वात् । विशेषाकारेण चाशक्यत्वात्सूक्ष्मवानुपपत्तिः । अथात्मतत्त्वज्ञानं कारणमिति चेत् ? न तत्र तार्किकादिपक्षे ‘अहं जानामि’ इत्यात्मज्ञानं वर्तते एव सार्वजनीनम् । न चास्य पारोक्ष्यं भ्रान्तित्वं वा शक्यं वक्तुम् । अद्यैतस्यापरोक्षप्रमात्वेऽपि मिथ्याज्ञानवासनावशोक्तत्वाच्च मिथ्याज्ञाननिवर्तकता । किन्तु पदार्थतत्त्वविवेकोत्तरकालीनश्रवणादिपरिपाकजनितज्ञानान्तरस्यैव सवासनमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वम्—इति चेत् ? न । आत्मापरोक्ष-प्रमात्वेन वासनानिवर्तकत्वाभावस्य तत्रापि समानत्वात् । तन्निष्ठवैजात्ये प्रमाणाभावाच्च । विस्तरेण चैतस्य तृतीयमुदरे नैयायिकमोक्षखण्डने प्रतिपाद्यमानत्वाच्चेहोपरम्यते ।

प्राभाकराणां तु अख्यात्यङ्गीकारेण भ्रान्तित्वानभ्युपगमात्तत्त्वज्ञानस्य कोपयोगः ? अथ “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इति श्रुतेः कर्मक्षय एव ज्ञानेन क्रियते—इति चेत् ? तर्हि आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् कुतो न कर्मक्षयः ? त्वया तु गुणगतजातेरङ्गङ्गीकाराद्देजान्यांशमपि न शक्यते वक्तुमित्यधिकम् । अथ ब्रह्मचर्यादिशम-दमाद्यङ्गोपहृंहितमपुनरावृत्तिफलकं विहितं ज्ञानं तन्निवर्तकमिति चेत् ? न । ज्ञानस्य कर्तृमकर्तृमन्यथाकर्तृमशक्यत्वेन

ब्रह्मणि न इह जानासि किञ्चन । न किञ्चिदप्यसति जानात्वे जानात्वमध्यारोपयन्विद्या । एवं सति ‘अ इह जानेव पश्यसि’ ‘स सत्योः शब्दं’ मरणान्तरं ‘आप्नोति’ । अविद्याध्यारोपयन्पतिरेकेण नास्ति परमार्थती द्वितीयमित्यर्थः ।

विधेयत्वानुपपत्तः । कोदृशं च ज्ञानं विधीयते—ज्ञानादिविशिष्टात्म-
विषयं वा, कैवलात्मविषयं वा ? आद्ये—संसारिज्ञानाच्च विशेषः
आत्मतज्ज्ञानयोर्गुणगुणिभावस्य आत्मनानात्वस्वीकारस्य च विस्तरेण
तार्किकं प्रति श्रुतियुक्त्यनुभववाधितत्वस्य प्रतिपाद्यमानत्वाच्च ।
द्वितीये तु—मोक्षहेत्वात्मतत्त्वज्ञानविषयस्य शुद्धात्मविषयत्वम् । तच्च
सजानतोय-विजानतोय-स्वगत-भेदरहितत्वमेवायातम् । तथा च ब्रह्म-
वादिमतप्रवेशः । प्रत्यक्षादीनां चान्ययोपपत्तिं वक्ष्यामः । उदाहृत-
श्रुतेष्वं कर्मकारणोभूतमिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् तद्वारा
कर्मजयप्रतिपादने तात्पर्यम्, न तु साक्षादिरोधः इत्युपरम्यते ।

साक्षात्-पातञ्जलमतेऽपि आत्मनो नित्यानुमेयत्वाच्च तत्साक्षात्कार-
सम्भवः*, परोक्षज्ञानं तु अद्याप्यस्तीति न तत्साधनम् । न
च—परोक्षत्वभावस्याप्यात्मनो योगजधर्मप्रभावात् साक्षात्कार-
सम्भव इति वाच्यम्—योगजधर्मस्यापि पदार्थसामर्थ्यानुसारेणैवातिशय
हेतुत्वात् । तदुक्तं भट्टैः—

यत्राप्यतिगयो दृष्ट, स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूर-सूक्ष्मादिहृत्तौ । स्वास्य रूपे श्रोत्रहृत्तित्ता ॥ इति ।

तस्मात्प्रकृतिपुरुषविवेकस्य दुर्निरूप्यत्वेन तत्साध्यमोक्षस्याप्य-
सिद्ध्यापातेन प्रयोजनत्वाभावेन च न प्रधानस्य महदादिरूपेण
परिणामित्वसिद्धिः । एतेन प्रकृतिपुरुषविवेकादनाद्य २ विवेक-
निवृत्तौ तं पुरुषं प्रति च निरधिकारायाः प्रकृतेः न पुन-
स्तद्भोगार्था प्रवृत्तिः इति त्रिविधदुःखस्यैकान्तात्यन्त-†निरोध एव ।

* वक्ष्यमाणवस्तुर्गुणद्वये निर्बिकल्पकसमाधिनेन साक्षात्कारादौकारात् ।

१ “सूक्ष्मादिहृत्तौ” इति न पुस्तके ।

२ “अविद्या” इति ख, पुस्तके ।

† साधनान्तरमावित्वमेकान्तिकत्वम् । साधनेन सिद्धस्य वक्ष्यतोऽविनाशित्वमात्यन्तिकत्वं-
मित्यर्थोऽवगतत्वम् ।

स्वभावतः केवलस्यापि पुरुषस्य केवल्यमित्यङ्गीकृतमप्यपास्तम् ।
अव्ययमात्रचतुर्थमुद्गरे महावाक्यार्थविरोधाच्च इत्यन्यत्र विस्तार इति
दिक् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु—यद्या जलमचेतनं स्वभावत एव
निम्नाभिसुखं चलति तथा प्रधानं परिणमते इति न सहकार्यपेक्षा —
इति चेत् ? भ्रान्तोऽसि—जलादावधिष्ठातृदेवतायाः श्रुतिसिद्धत्वात् ।
श्रुतिश्च—

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ* तिष्ठतः ।
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृतौ† तिष्ठतः ॥ इति ।
यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माक्योक्तात्प्रेति स ब्राह्मणः ।
यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माक्योक्तात्प्रेति स क्षत्रियः‡ ॥ इति ।

* 'प्रशासने' उत्पादनपालनादौ 'तिष्ठतः' स्थितौ भवत इत्यर्थः । यथा राज्ञः प्रशासने
राज्यभङ्गदृष्टिर्न नियतं वर्तते एवम् एतस्य अक्षरस्य प्रशासने हि गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यश्च
चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ अक्षराद्योर्लोकप्रदीपौ, तादर्थ्येन प्रशासिता ताभ्यां निर्वन्धेमानलोक-
प्रयोजनविश्रान्तता निमित्तौ 'विधृतौ' च स्याताम् । साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वात्
लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादपि तन् येन विधृतावीजरी स्वतन्त्रौ सन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ निमित्तौ
तिष्ठतः । नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमनर्हद्विषयाभ्यां च वर्तेते । तदस्य एवमेतयोः
प्रकाशयित्वा अक्षरं प्रदीपकत्वं विधारयितव्यम् ।

† 'विधृते' नियमिते । द्यावापृथिव्योर्विधृतत्वं गुरुत्वे सति पतनग्रन्थत्वम् । यौक्ता पृथिवी
च 'द्यावापृथिव्यौ' तौ सावयवत्वात् कृटनस्वभावे अपि सन्तौ, गुरुत्वान् पतनस्वभावे, संयुक्तत्वादि-
योगस्वभावे, चेतनावदभिमानिदेवताधिष्ठितत्वान् स्वतन्त्रे अपि एतस्य 'अक्षरस्य' प्रशासने वर्तेते
'विधृते' तिष्ठतः । एतद्वि अक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादाविचारणम् अतो नास्माक्षरस्य
प्रकाशनं द्यावापृथिव्यौ अतिक्रामतः । तस्मिन्मन्त्राशित्वमक्षरस्येति सूत्रेण ।

‡ यो वा एतदक्षरमविदित्वा अविज्ञीकोक्तं मुह्यति तपते वा ब्रह्मणि वर्षेऽहंशेषाणि
अन्तर्देवास्त तन्फलं भवति । फलभीकान्ते यौयन्त एवाप्य कर्मभिः । अपि च हि 'गार्गि यो वा

अन्तर्यामिबाह्यं च—

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्यामन्तरो । यं पृथिवी न वेद * ।

यस्य पृथिवी शरीरम् † यः पृथिवीमन्तरो यमयति ‡ ।

एवं योऽस्य तिष्ठन्, यस्तेजसि, यो वायौ, योऽन्तरिक्षे, यः प्राणे, यो वाचि, यश्चक्षुषि, यः श्रोत्रे, यो मनसि, यश्चक्षि, यो विज्ञाने, यो रेतसि, अदृष्टो द्रष्टा, अस्रुतः श्रोता, अमतो मन्ता, अविज्ञातो विज्ञातः ; नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता, एव आत्मान्तर्याम्यमृतोपा-
ऽन्यदार्तम् । इत्यादि** ।

यद्योक्तं “विषयमात्रं सुखाद्यात्मकं पद्मावतौन्यायेन” इति तदप्य-
प्रामाणिकमेव ।

तथा हि—विषयमात्रस्य सुखाद्यात्मकत्वे सर्वाग्रत्यविशेषापत्तेः ।
सुखं नष्टमुत्पन्नं विषयसत्त्वेऽप्यनुभवाच्च । अथ ब्रह्मवादिमतेऽपि
मायायां ब्रह्माधिष्ठानमीक्षणरूपमपेक्ष्य परिणामाङ्गीकारे ईक्षणरूपे

एतदक्षरमविदित्वा अस्मात् लोकान् गेति’ मियते परलोकं गच्छति वा स ‘क्षपणः’ कृतफलम्ये-
षीपभीता जननमरकप्रमत्ताकटः संसरति । अथवा ‘क्षपण’ यच्छक्नोती दासादिभिर्यथैव ।
अथ स एतदक्षरं विदित्वाऽस्माद्लोकान् गेति स काक्षणः ब्रह्मविन् अक्षयफलोपभीता जननादि-
रहितः ब्राह्मण इव स्वतन्त्र इति वा संबन्धोऽर्थः ।

* पृथिवी स्वाधिष्ठातृदेवता तादात्म्यभावरूपापि ये न वेद न जानातीत्यर्थः ।

† अशरीरमिति । पृथग्व्यादेः शरीरप्रयत्ने न साक्षाज्जनितक्रियाव्ययत्वादौशरीरत्वम् ।
जीवप्रयत्नसाक्षाज्जनित क्रियाव्ययत्वेन जीवशरीरत्वात् ।

‡ ‘यमयति’ नियमयतीत्यर्थः । नियम्यत्वं ईश्वरस्य पृथिव्यादिदेवकालविज्ञेय एव
स्थाप्यमानत्व-वाक्यमानत्वादिकम् । एवमन्यत्रापि बीजम् ।

§ ‘मन्ता’ संकल्पयिता । कार्यसंकल्पकर्तृत्वार्थः ।

॥ ‘विज्ञाता’ निश्चेता, नियमक विज्ञानत्वात् ।

¶ ‘अस्रुतः’ संसारधर्मरहितः, जन्म-जरादिधर्मैश्वर्य इत्यर्थः ।

** ‘यार्तम्’ विनाशि । बाधेन पौडिक्तं मिथ्येति यावत् ।

मायापरिणामे ईक्षणान्तरं वाच्यमित्यनवस्था । सन्निधिमात्रं चेदधिष्ठानं तदा सर्वदा परिणाम इति वाच्यम्—इति चेत् ? न । ईक्षणरूपपरिणामस्य ईक्षणाधिष्ठाननैरपेक्ष्यस्य—

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् । इत्यनन्तरं—
स ऐक्षत । बहु खाम् । प्रजायेयम् ।

इति श्रुत्यैव बोधितत्वेन परिणामान्तरस्यैव ईक्षणाङ्गीकारात् । कदाचिदेव 'ऐक्षत' इत्यस्य ईक्षरस्वातन्त्र्यस्यापि श्रुत्यैव बोधितत्वाच्च दोषावकाशः । अस्याप्यवृत्तिशक्तिसम्भवाच्च । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणानिर्वचनीयजगत्कल्वत्त्वात्तर्कस्य तर्कनिवसराच्च । तथा च श्रुतिः ।

नेषा तर्केण मतिरापनेया* [कठोपनिषत् अ. १ वं २ कं.] इति ।

प्रधानस्य वाचेतनत्वेन तदसम्भवात् । माया-तदीक्षणहिरण्य-गर्भाणामिव प्रधान-महदहङ्कारनामस्यापनेऽपि ईक्षणेऽस्मत्-सम्भवा-ध्यासिकसम्बन्धानङ्गीकारेण त्वया तस्य स्वातन्त्र्यं वक्तुमशक्यत्वात् । अहङ्कारसृष्ट्यानन्तरं भूतसृष्टेरवस्थमाणश्रीतसृष्टिविरुद्धत्वाच्च । अद्वैत-वादस्य श्रुति-स्मृतिसिद्धत्वाच्च । तथा च श्रुतिः—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । इत्यादि ।

मनुष्य—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति† ॥ इति ।

[अ. १२ श्लो. २१]

* अस्याः श्रुतेरित्यं व्याख्या—अतः अन्वयोक्ते चात्मनि सत्पन्ना येयमानमप्रतिपाद्यात्मनि 'मतिः' नैषा तर्केण स्वबुद्ध्याऽहमादिभ्यः 'अपनेया' न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतव्या न हन्तव्या । तार्किको ज्ञानागमश्चः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदिव कथयति । इति शङ्करभगवत्पूज्यपादाः । रामानुजाचार्यास्तु 'एषा' चात्मविवक्षिकी 'मतिः' 'तर्केण न' प्रापणीया । अतः तर्ककुशलेनानि स्वयं ज्ञातुं न शक्येत्यर्थः ।

† सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया अनुस्यूतः सर्वभूतानि आधिष्ठेयतया तत्किञ्चेवादीवितानि इति समं पश्यन् इति योजना, "सर्वं अस्मिदं ब्रह्म" इति श्रुतेः । 'आत्मा' अन्तःकरणं तच्छब्दार्थः चः

न च—

कृधि प्रसृतं कपिलं यस्तमग्रे ।

ज्ञानैर्विभर्त्ति जायमानं च पश्येत् ॥*

इत्यादिश्रुत्युक्तमाहात्म्यात् कपिलः प्रबलः—इति वाच्यम् ।

यद्दे किञ्चन ममुरवदत्तद्वेषजम् ।

इत्यादि श्रुत्या च मन्वादिस्मृतीनामेव प्रामाण्योक्तेः ।

यद्यपि वक्ष्यमाणप्रत्यक्षादेतश्रुतिविरोधोऽस्ति, तथापि स्मृत्या प्रत्यवस्थाने स्मृत्येव समाहितम् । अथास्तु कपिलस्मृतेरप्रामाण्यम्, न तु योगस्मृतेः—

यदा पञ्चावतिष्ठन्त ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योग इति मन्यन्ते स्थिराभिन्द्रियधारणाम् † ।

त्रिरुक्तं श्लाघ्यं समं शरीरम् ।

इत्यादि श्रुत्युक्ताष्टाङ्गयोगप्रतिपादकत्वात्—इति चेत् सत्यम् ; प्रयोजनवदहै तमाप्तात्कारोपयोगियोगप्रतिपादनार्थं अनादिपूर्वपक्ष-

कर्म कर्ता त म च कर्माजी' तदधिकारकं ज्ञानमिदधिकारिनिर्देशः । 'स्वाराज्यं' मुक्तिरिति वा निर्देशः । स्व-राज्ये इति स्वराट् स्वकार्यं तत्र तस्य भावः स्वाराज्यम् । 'आधिगच्छति' प्राप्नोति : ५४ : । सर्वभूतानारायणता—सर्वभूत ईज्यमानदेवतासु आत्मान-मोक्षत्वेन पश्यन् सर्वभूतान् आत्मानि आत्मनि ईज्यमानेन सर्वभूतानो ज्यन्ते इति सममुभयम् । आत्मानमोक्षमर्त्तं पश्यन् आत्मवाजी भवति । स च स्वाराज्यं स्वतः सर्वोधिपत्यमधिगच्छति इति व्याख्या ।

* अन्वयः कृतेः व्याख्यानपरः श्लोकः—

आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदधिम् ।

प्रसृतं विभृताद् ज्ञानैस्तं पश्यन्परमेष्ठिनम् ।

इति । सप्तानार्थोऽयम् ।

† 'यदा तदधिगच्छति' इत्युक्तम् । तत्र सा तत् कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते । ज्ञानार्थत्वात् श्रीवादीनि पक्ष इन्द्रियाणि 'ज्ञानानि' इत्युच्यन्ते । तानि ज्ञानमब्दवाच्या-

कक्षान्यायाभामसिद्धा प्रधानादिप्रक्रिया तैरनूदिता, न तु तत्र
कापिल-पातञ्जलादिस्मृतस्मात्पर्यम् । एवं न्याय-मीमांसादि-
शास्त्राणामप्यद्वैतानुकूलपूर्वपक्षकक्षापूरणायत्वं बोद्धव्यम् ।

ननु अस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकस्य दुर्निरूपत्वनाप्रामाण्यम्, अद्वितीये
ब्रह्मणि मायाशक्तेरप्यनिर्वाच्यत्वेन तुल्यमेव दुर्निरूपत्वम् ।

तथा हि -मायाशक्तिः किमधिष्ठानरूपा ? यद्वा कार्यरूपा ?
अत तदुभयभिन्ना ? आद्ये—दृष्टान्ताभावः, न हि दाहशक्तिर्दहनरूपा
सम्भवति—प्रतिबन्धकं सति दाहासम्भवात्, द्वितीये तु—कार्यस्योत्पत्तेः
पूर्वमभावादसत्त्वापत्तिः ; तृतीये तु—सापि सती असती वा ?
आद्ये—अद्वैतज्ञानिः, द्वितीये—शून्यत्वापत्त्या जगत्कारणत्वासम्भवः ।
किं च तथापि प्रमाणमस्ति न वा ? आद्ये किं प्रत्यक्षम् ?
उतानुमानम् ? यद्वापमानम् ? आहो शब्दः ? अथ वा
अर्थापत्तिः ? आहोस्त्वित् अनुपलब्धिः ? इति । तत्र नाद्यः ।
अतान्द्रियायास्तस्याः प्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वात्, सर्वसम्भवेन्द्रियगणवत् ।
अनुमानस्य चानिर्वाच्यत्वमेव व्याप्तिज्ञानासम्भवात् । नापि शब्दः,
जाति-गुण-क्रिया-सम्बन्धाद्यभावात् । नाप्यर्थापत्तिः, तां विना
कस्यचिदर्थस्याप्यनुपपत्त्यसम्भवात् । नाप्यनुपलब्धिः, अभावाभावात् ।
नामन्यः* । सर्वप्रमाणविरहिणोऽलोकत्वस्यैव पर्यवसानात्—इति
चेत् ? उच्यते । यथा कार्यरूपात्स्फोटात्कारणरूपादग्नेश्च दाहशक्तिः,

नोन्द्रियाणि 'यदा' यच्चिकाले स्वरूपविषयेभ्यो निवर्तितानि आत्मनोऽव 'अवतिष्ठन्ते' 'सह
मनसा' यदनुगतानि भवन्ति । तेन सङ्ख्यादिग्राहनेन चान्तकरणम् । 'बुद्धिर्वा'ध्यवसाय-
लक्षणा 'न विवेचते' न व्याप्तिरिति 'तामाहुः परमां गतिम्' ।

तामे'दृशीं सदवस्थां 'योगमिति' 'मन्यन्ते' विद्योगमेव सन्नम् । सर्वानर्थसंयोग-वियोग
लक्षणा दीधमवस्थां योगिनः । एतस्यां कवस्थायां अविद्याध्यारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ
ज्ञानम् । स्थिरामचला ईन्द्रियधारणा वाह्यान्तःकरणानी धारणमित्यर्थः ।

* प्रमाणाभाव इत्यर्थः ।

यथा वा पृथुबुधोदराकारात् घटकार्यात् कारणरूपायाश्च सृदः
घटशक्तिरतिरिक्ताऽनिर्वाच्या कल्पयते ; तथा मायाशक्तिरपि कार्यान्यथा-
नुपपत्तिगम्या सदसद्भ्यामनिर्वाच्या अतिरिक्तेवेति न पूर्वीक्तदोषा-
वकाशः । तदुक्तम्—

का । यदाश्रयतयैषा भवेच्छक्तिर्विलक्षणा ।
स्फोटाङ्गारो दृश्यमानौ शक्तिस्तत्त्वानुमोयते ॥
पृथुबुधोदराकारो घटः कार्योऽथ सृष्टिका ।
शब्दादिभिः पञ्चगुणैर्युक्ता शक्तिस्त्वतद्विधा ॥
न पृथ्व्यादिर्न शब्दादिः शक्तावस्ति यथा तथा ।
अत एव ह्यचिन्त्येषा न निर्वचनमर्हति ॥ इति ।

उक्तं च भगवता गीतायां चतुर्थेऽध्याये ।

* अजोऽपि सव्यवसायात्मा भूतानामोष्णरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सन्धवाम्यात्ममायया ॥ इति ।

अनादिमायैव मदुपाधिभूता, यावत्कालस्यायित्वेन च भित्त्य-
जगत्कारणत्वसम्पादिका, सदिच्छयैव प्रवर्तमाना, विशुद्धसत्त्वमयत्वेन
मम मूर्तिः । तद्विशिष्टस्य च अजत्वमव्ययत्वमोक्षरत्वं शोपपन्नम् ।
अतोऽनेन नित्येन देहेन 'विवस्वन्तं' च त्वां च प्रति इमं 'योगम्'
सपदिष्टवानहम् + इत्युपपन्नम् । तथा च श्रुतिः—“आकाशशरीरं

१ 'वसोराश्रयतः' इति क. पुस्तके पाठः, एवं नैव साधोयानिति प्रतिभाति ।

* 'अजोऽपि' सन्निति च पूर्वदेहवद्वचन, 'सव्यवसायाप सन्' इति पूर्वदेहविक्रयेण, 'भूतानां'
भवनधर्मिणाम् सर्वेषां जगदादिसत्त्वपर्यन्तानां 'देवरोऽपि' सन् इति धर्माधर्मत्वं निवारयति ।
कथं तर्हि देहवद्वचनमित्युत्तरार्थनाह—'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सन्धवामि' ? प्रकृतिं मायाव्याम्
त्रिचिदां अनेकशक्तिम् अघटमानघटनापटोयसीम । सा स्वीपाधिभूताम । अधिष्ठाय चिदाभासेन
वशीकृत्य । सन्धवामि । तत्परिणामैरेव देहवानिष जात इव च भवानि इति योजनीयम् ।

+ अस्य मूलं गीतायां चतुर्थेऽध्याये "इमं विवस्वन्तं योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्" इति ।

ब्रह्म" इति । आकाशोऽत्राऽप्या*कृतम् । "आकाश एव तदीतं च प्रीतं च" इत्यादौ तथा दर्शनात् ।

आकाशस्तन्निष्ठात्† इति न्यायाच्च‡ ।

तर्हि भौतिकवियदाभावात्तद्वर्त्मननुष्येत्यादिप्रतीतिः कथम् ? इति चेत् । तत्राह । आत्ममाययेति । मन्माययैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिः । लोकानुग्रहाय न तु वस्तुहत्या इति भावः । तदुक्तम् मोक्षधर्मे ।

माया ह्येषा मया सृष्टा § यन्मां पश्यसि ¶ नारद ।

सर्वभूतगुरुर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि * ॥ इति ।

'सर्वभूतगुरुर्युक्तं कारणोपाधिं मां चर्मचक्षुषा द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः । उक्तं च भगवता भाष्यकारेण ।

* अस्यास्तत्त्वशब्देन साधयेति यावत् ।

† आन्दोखे 'अस्य लोकस्य का गतिः ?' इति शालावत्येन पृष्ठः प्रवाहयः 'आकाश इति हीवाच ।' तत्र आकाशशब्देन किं परं ब्रह्म अभिधीयते उत भूताकाशम् ? इति संशयः । अभयम् प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोक विद्योवाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि कथित् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तथापि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धगरोहात् आकाश-शब्देन भूताकाश एव यावत् इति । न चायमाकाशशब्दः अभयोः साधारणः अक्यो विज्ञातुम् । अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्मादाकाशशब्दो ब्रह्मणि गौरी भविषुमर्हति, न च सुल्लसम्भवे गौरीत्येवक्यं युक्तम्, इति प्राप्ते आह—'आकाश'शब्देन एव ब्रह्मणो यदर्थं युक्तम् । कुतः 'तद्विज्ञात्' परस्य किं ब्रह्म एव इदं लिङ्गम् । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' । इति परब्राह्मणम्, सर्वभूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तसु कथायाः । अतः प्रसिद्धि-बलन प्रथमतः भूताकाशप्रतीतावपि ब्रह्मनिष्ठादाकाशशब्देन उच्येव यावन्निति सङ्गः यः ।

‡ न्यायो व्यासशुन्याय सुतरमीमांसा वा ।

§ एषा विचित्ररूपा सृष्टिर्मायाविकृतित्वान्माया भवेव ईश्वरेण सृष्टा निर्मितेत्यर्थः ।

¶ 'पश्यती'ति क, पुस्तके ।

* 'मर्हसी'ति क, य, पुस्तकयोः ।

“स एव भगवान् ज्ञानै*श्वर्य-शक्ति-बल वीर्य-तेजोभिः षड्गुणैः
सदा † सम्पन्नः त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्य
अजोऽव्ययो भूतानामोश्वरो नित्य-शुद्ध बुद्ध-मुक्त स्वभावोऽपि
सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्
लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिहृक्तया” ।

इति व्याख्यालभिकोक्तम् । “स्वेच्छानिर्मितेन मायामयेन दिव्येन
रूपेण सम्बभूव” इति ।

नित्यो यः कारणोपाधर्माद्याख्याऽनेकशक्तिमान् ।

स एव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतम् ॥ इति ।

अन्ये तु परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते । किञ्च । यस्य
नित्यो विभुः सच्चिदानन्दधनो भगवान् वासुदेवः परिपूर्णो निर्गुणः
परमात्मा स एव तद्विग्रहो नाम्नः कश्चिद्भूत-भौतिको मायिको वा
इति । अस्मिन्पक्षे इत्थं याजना—

आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । अविनाशी वा अचरे ऽयमात्मा ।
अनुच्छिन्तिधर्मा । इति श्रुतेः ।

वस्तुमत्या जन्म-विनाशरहितः सर्वभामकः । सर्वकारण-
मायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन्नहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्द-
धनैकरसम् । मायां व्यावर्षयति । स्वामिति । निजस्वरूप-
मित्यर्थः ।

स भगवः कश्चिरप्रतिष्ठितः ? स्वे महिम्नि । इति श्रुतेः ।

* तत्र चेतनाचेतनात्मक-सकलप्रपञ्चगोचरं ज्ञानमेव ज्ञानम् । अप्रतिहतेच्छत्वमैश्वर्यम् ।
जगत्प्रकृतिसंभावः शक्तिः । जगत्स्रजतोऽस्रं यमाभाव अथवा स्वस्रष्टृकलधारणसामर्थ्यं
बलम् । जगत्प्रकृतित्वेऽपि पयोदधिभाववत् विकारविरहो वीर्यम् । जगत्स्रष्टो स्रष्टृकार्थमपेक्षत्वं
पराभिभवासाध्यं च तेज इत्यनुसन्धयम् ‘सत्त्वदयो’दी ।

† ‘सदा’ इत्यनेन यावत्कालाभ्यापित्वम् । न तु सित्यत्वम् । कालस्यापि सप्तमे
कल्पितत्वादिशेषं विस्तरेण ।

स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव सन् । सम्भवामि ।
देह-देहिभावमन्तरेणैव देहिवद्वावहरामि । कथं तर्हि अदेहे
सञ्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिः ? अत आह—आत्ममायया इति ।
निर्गुणे शुद्धे सञ्चिदानन्दघने मयि भगवति वासुदेवे देह-देहिभाव-
शून्ये तद्रूपेण प्रतीतिः मायामात्रमित्यर्थः । तदुक्तम्—

कृष्णमेवमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।

जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहोवाभाति मायया ॥ इति ।

सप्तमेऽध्याये च—

दैवो ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥* इति ।

‘दैवो’ “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मा” इति श्रुतिप्रतिपादित स्वतो द्योतनवति देवे स्वप्रकाश-
चेतन्यागन्दे निर्विभागे तदान्नयतया तद्विषया च कल्पिता । ‘एषा’
साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हा । ‘हि’ शब्दाद्भ्रमोपादानत्वाद्यर्थापत्ति-
सिद्धा च । ‘गुणमयी’ सत्त्व-रजस्तमोगुणात्मिका । त्रिगुणरज्जु-
रिवातिदृढत्वेन अश्वमहेतुः । ‘मम’ मायाविनः परमेश्वरस्य ।
स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका । ‘माया’ तत्त्वप्रतिभास-
प्रतिबन्धेन अतत्त्वप्रतिभासहेतुरावरण-विक्षेपशक्तिद्वयवृत्त्यविद्या सर्व-
प्रपञ्चप्रकृतिः ।

मायां † तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

* व्याख्यात चेत्तत् । ‘दैवो’ देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता । ‘हि’ यच्चात् ।
‘एषा’ यथोक्ता ‘गुणमयी’ । ‘मम माया दुरत्यया’ दुःखेन चरत्ययः अतिक्रमार्थं यस्याः सा ।
तत्र एवं सति ‘सर्वभूतान् परिचर्यन् मामेव’ मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वोत्तमं ‘ये प्रपद्यन्ते ते
मायामेतां’ सर्वभूतचित्तमोहिनी ‘तरन्ति’ अतिक्रमन्ति । स सारवशनाम्नुच्यन्त इत्यर्थः ।

† ननु किं माया ? प्रकृतिः इति चेत् । सा किं साक्षात्परतगुणमय साम्यावस्था ?
विकारावस्थाय भव्यातः । तदानीं काम्यावस्थया अभावात् । न च अनादिभावत्वे सति

‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ मामेव सर्वापाधिरहितं चिदानन्द-सदात्मान-
मखण्डं प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपया
अज्ञानतत्कार्यविरोधिन्या चेतोवृत्त्या विषयोऽकुर्वन्ति । ‘तं’ ये केचित् ।
‘एतां’ दुरतिक्रमणीयाम् । ‘मायाम्’ अखिलानर्थभुवम् अनायासेनैव ।
‘तरन्ति’ अतिक्रामन्ति । इति व्याख्या । श्रुतयश्च अये अभिन्न-
निमित्तोपादानत्वप्रतिपादने वक्ष्यामः । तस्मात् श्रुतिस्मृत्यनुमानादि-
प्रमाणसिद्धाया मायाया न प्रमाणाभावशङ्कापि इति सङ्क्षेपः ।

इति मायानिरूपणम् ।

ननु—तर्हि हेतुप्रतिपादनपराणां सर्वेषामपि प्रस्थानानां प्राप्तं
निर्विषयत्वम् । न च इष्टापत्तिः, तत्कर्तृणां महर्षीणां त्रिकाल-
दर्शित्वात्—इति चेत् ? न । सुनीनामभिप्रायापरिज्ञानात् । सर्वेषां
प्रस्थानकर्तृणां सुनीनां वक्ष्यमाणविवर्तवाद एव पर्यवसानेन अहितीये
परमेश्वर एव वेदान्तप्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । नहि ते सुनयो भ्रान्ताः,
तेषां सवशत्वात् । भ्रान्तत्वे वा विनिगमनाविरहात् । किन्तु
बहिर्मुखप्रवणानां आपाततः-परमपुरुषार्थेऽहेतुमार्गे प्रवेशो न

ज्ञानमाश्रित्य धृतिरित्यम् । तथापि सत्यतावच्छेदकव्याप्तिरुपपत्त्यात् सत्यति मायावस्थोप-
लब्धिसुखप्रसन्न्यैवावच्छेदकत्वस्वीकारात् लक्षणासम्भवात् । न च अम्यातिः तर्हि दूषणत्वा-
नापत्तिः । लक्ष्यविघटकत्वेनैव तस्य दूषणत्वात्—इति वाच्यम् । क्विदेकमेव विशेषणत्व-
प्रतिषेधकत्वेन धर्मभरादौ च यथाश्रुतबोधकत्वेन दूषणत्वसम्भवात् । यथा चैतादृशस्य प्रतीर-
लक्ष्यस्य अतः-सुषुप्तप्रतीरादौ च व्याप्तिदोषश्च विशेषणत्वप्रतिषेधादुपलक्ष्यत्वम् । यथा च
वृथिव्याः नैमित्तिकद्रवत्वस्य पृथिवीलक्ष्यस्य घटादावव्याप्तिदोषात् यथाश्रुतावैवाचेन जाति-
घटितत्वम् । नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रवत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । एवं धृतिरिति दिक् ।

सम्भवतीति नास्तिक्यनिराकरणाय तैः प्रस्थानभेदाः प्रदर्शिताः । न
तु तात्पर्येण* । तदुक्तम् साङ्ख्यहट्टैः पातञ्जलभाष्ये चतुर्थचरणे ।

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यस्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तस्यायैव सुतुच्छकम् ॥

[यो. भा. पा. ४, सू. १३ ।]

आरम्भपरिणामाभ्यां पूर्वं सम्भावितं जगत् ।

पञ्चात्काणाद-साङ्ख्याभ्यां युक्त्या सिध्येति निश्चितम् ॥

एतदभिप्रेत्यैव भगवता गौतमेणापि सूत्राणि सूचितानि ।

स्वप्नविषयाभिमानवदर्थं प्रमाणप्रमेयाभिमानः† ।

[न्या. द. च. ४, पा. २, सू. ३१]

* अत एव “एतेन योग प्रत्यक्षः” इति एतत्तु तेषांपि योगशास्त्रस्य ईश्वरानुभवेपातश्रुत्यादः
सर्वथा प्रामाण्यं न निराकियते । किन्तु जगदुपादान-स्रष्टव्यप्रधानवदिकार-महदहङ्कार-
पञ्चतन्मात्रमोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते, न च एतावता एषामप्रामाण्यं भावितुमर्हति । यत्परावि-
द्धि तानि तेषांप्रामाण्या १५मः अयमनुवीरम् । न च एतानि प्रधानादिपराविः । किन्तु योग-
स्वल्प-तत्त्वाधन-तद्वान्तरकाल-विभूति-तत्परमफलकैवमव्यवस्थादनपराविः । तच्च किञ्चिन्निसिनी-
कृत्य व्युत्पाद्य इति प्रधानं सविज्ञानं निमित्तोक्तम् । यथा पुराणेषु सर्वे प्रतिस्पर्ध-बंध-सम्यक्तर-
बंधानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु । न तु तद्विचक्षितम् । अन्यपरादपि आन्यनिमित्ततः प्रतीय-
मानमभ्युपेक्षेत, यदि न आनातरैव विरज्यत । अस्ति तु वेदान्तसूतिभिरन्य विरोध इत्युक्तम् ।
तस्यात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रस्य प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं श्रुतपादयिता साङ्-
ख्य भगवान् नाप्येवमर्थः “गुणानां परमं रूपम्” इति ।

† अत्र साक्षादयमभाष्यम् यथा स्वप्ने न विषया, सन्ति । अथ च अभिमानो भवति ।
एवं न प्रमाणाणि प्रमेयाणि च सन्ति । अथ च प्रमाणाप्रमेयाभिमानो भवति । स्वप्नान्ते
विषयाभिमानवत् प्रमाणाप्रमेयाभिमानः न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धिवत्—इत्यत्र हेतुर्नास्ति ।
हेत्वभावादसिद्धिः । स्वप्नान्ते आसन्नो विषयो उपलब्धस्तु इत्यत्रापि हेत्वभावः । प्रतिबोधे-
ऽनुपलब्धादिति चेत् ? प्रतिबोधविषयोपलब्धादप्रतिषेधः । यदि प्रतिबोधेऽनुपलब्धात् स्वप्ने
विषयो न सन्तीति । तर्हि इमे प्रतिबुद्धेन विषयो उपलब्धस्तु उपलब्धात्सन्तीति विपर्यये हि
हेतुसामर्थ्यम् । उपलब्धाभावे सति अनुपलब्धादभावः सिध्यति । अभयथा त्वभावे नानुपलब्धस्य
सामर्थ्यमिति । यथा प्रदीपस्याभावाद्दृश्यत्वादर्शनमिति । तत्र भावेनाभावः समर्थ्यत इति ।

माया-गन्धर्वेनगर-सृगलृष्टिकावहा । इति ।

[अध्यायः ४, पाङ्क्तिकम् २, सूः ३२]

कण्टकवदारकमात्रमिदं शास्त्रम् । तत्त्वं तु बादरायणात्
सिद्धम् । इत्युक्तम् ।*

साङ्ख्यभाष्यकृद्भिषोदाहृतम् ।

अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः ।

त्वान्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये[†] च वेद्यासे विरुद्धोऽंशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतो हि तौ ॥

इति पराशरोऽपुराणादिभ्योऽपि अक्षमोमांसाया ईश्वरांशे
बलवत्त्वम् इति । साङ्खाशास्त्रस्य तु पुरुषार्थ-तत्साधन-प्रकृतिपुरुष-
विवेकावेव मुख्यो विषय इति ईश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामाण्यम् ।
“यत्पर शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादिति । नारदपञ्चरात्रे
प्रथमपटले जोष-ब्रह्मोक्त्यनिर्णये जगन्निष्पत्त्यात्वप्रतिपादकः अक्षवर्तितमः
श्लोक उदाहृतः—

अयं प्रपञ्चो मिथैव सत्यं ब्रह्माहमद्वयम् ।

तत्र प्रमाणं वेदान्ताः गुरुः स्वानुभवस्तथा ॥ इति ।

सङ्प्रान्तविकल्पे च हेतुवचनम् । सङ्प्रविषयानिमानवदिति सुवता सङ्प्रान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः ।
कचित् सङ्प्रान्तयोपसंहितः, कचित् प्रसीदोपसंहितः, कचिद्भयविपरीतः, कदाचित्
सङ्प्रमेव न पश्यतीति । निमित्तवतस्तु सङ्प्रविषयानिमानस्य निमित्तविकल्पादिकल्पोपपत्तिरिति ।
अत्र “हेतुभावादसिद्धिः” एतद्विभं पूर्वमनुसन्धयम् ।

* अत एव बीजाधिकारे उदयनाचार्यैर्विज्ञानवादिमतद्रव्यप्रसावे “आगमोऽसि भाग ।
अदेतमतप्रवेशात् । ननु—अदेतरादस्यापि वैशेषिकादिप्रतिपक्षितात् तदपि त्वया निरा-
कारणीयम्—इति चेत् ? किसकाकमार्द्रकवन्निजामन्वय बहिर्वहतिवित्तचिन्ताया ?” इत्यदेत-
वादस्य पुन्यत्वं प्रतिपादितम् इति ।

† अयं ‘जैमिनीये अतिविरुद्धोऽंशो न कश्चने’त्युक्तं तत् केवलं वेदप्रामाण्यस्वीकारमात्रपरमेव ।
न तु सर्वम् । न वेदप्रामाण्यमात्रमधिकारित्वं न वेदप्रामाण्यम् ।

भट्टपादैरपि सोमांसकवार्त्तिके तर्कचरणे प्रतिपादितम्—

इत्याह नास्ति क्व-निराकरिणुरात्मास्तितां भाष्यद्वय युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयस्तु बाधः प्रयाति वेदान्तनिधेवणेन ॥ इति ।

आत्मा निधुप्रपञ्चं ब्रह्मेव । तथापि कर्मसङ्क्रान्ते न तथा वाच्यम् ।

न बुद्धिर्भट्टं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्क्रान्ताम् । इति भगवद्वचनाच्चेति ।

भगवद्वसिष्ठेनाप्युक्तम् -

अज्ञस्यार्हप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मति यो वदेत् ।

महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ इति ।

किञ्च गौतमादिमुनीनां तत्तच्छास्त्रस्मारकत्वमेव श्रूयते । न तु बुद्धिपूर्वककर्तृत्वम् । तदुक्तम्—

ब्रह्माद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मारका न तु कारकाः । इति ।

उक्तं च न्यायभाष्ये—

योऽक्षपादमूर्ध्वं न्यायः प्रत्यभाषदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्णयत् ॥ इति ।

श्रुतिश्च—

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो-

ऽथर्वङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्याः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्या-

मान्यनुशास्त्राणानान्ये तस्यैव निःश्वसितानि । इति ।

अत एव सर्वतन्त्रस्य तन्त्रेर्वाचस्पतिमित्रैः—

तर्कप्रतिष्ठानात्* । इति ।

* आत्ममन्त्रेऽर्थे केवलेन तर्केण न प्रत्यक्षव्याप्त्यर्थम् । अस्माद्विराजसा, पुरुषोन्मेषासाव-
निबन्धनासर्काः अप्रतिष्ठिता भवन्ति, उन्मेषाया निरदुःखत्वात् । न च महापुरुष-
परिच्छिन्नत्वेन कस्यचिन्नर्कस्य प्रतिष्ठा । महापुरुषाणामेव तार्त्तिकानां निधी विप्रतिपत्तेः ।
अथोच्यते अन्यथा यदसन्नुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठाक्षीयो भवेदिति । न हि

वादरायणसूत्रभाष्यटीकायां सङ्ग्रहश्लोक उक्तः—

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमादृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यै रन्यथैवोपपाद्यते ॥ इति ।

वासिककृद्विधीतम्—

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

आप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निर्णयः ॥ इति ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् । इति वायुपुराणाच्च ।

मनु—किं तर्कमात्रमप्रतिष्ठितम् ? तथा सति अप्रतिष्ठानत्व-
साधकतर्कस्यापि तथात्वापत्त्या तत्त्वनिर्णयाऽसिद्धेः—इति चेत् ? न ।

प्रतिष्ठिततर्क एव नास्तीति शक्यते बलम् । एतदपि तर्काभासप्रतिष्ठितत्वं तर्कैवैव
प्रतिष्ठाप्यते । सर्वतर्काप्रतिष्ठाप्या च सर्वलोकव्यवहारीच्छेदप्रसङ्गः । अतोतत्त्वतमानाध्य-
क्षाभ्येन अनागतेऽप्यभवि मन्मादृष्यप्राप्तिपरिहाराय लोकः प्रवर्तमानो दृश्यते । सुमार्थ-
विप्रतिपत्तौ च अर्थाभासनिराकाराय न सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्कैवैव क्रियते । मनुपि यैवमिव
मन्यते—

प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं च विविभागमम् ।

अयं सुविदितं काव्यं धर्मसुद्धिमभीषता ॥ इति ।

‘धर्मसा युधि’ अधर्मादु मेदनिर्णयः । तन्नास्ति तर्काप्रतिष्ठानं हीन—इति चेत् ?
एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । क्वचिद्विषये तर्कमा प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रकृते तावद्विषये अप्रतिष्ठितत्वा-
दनिर्णय एव प्रसज्यते तर्कसा । न हीनमतिगम्भीरं भाषयाभावात् युक्तिनिवन्धनं आत्म-
मन्तरबोधोचितं चित्तुमपि शक्यम् । इयमिहाद्यभावाच्च नावमर्थः प्रत्यक्षादीनाम् । अपि च
‘सुष्यगृह्णान्धोच’ इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च वस्तुतन्त्रत्वादेकवचनम् ।
श्लोके हि एकवचनवस्थितौ बोद्धे, स परमार्थः, तद्विषयं शब्दं च सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते ।
यथा “अग्निरुच्यते” इति । तादृशज्ञाने च विप्रतिपत्तिरनुपपत्ता । विप्रतिपद्यमाने च सर्वेऽपि
तार्किकाः । न च तेषु कश्चिन्मूल्यः यन्म मतं प्रतिपद्यमानं । न च शक्यते वैकालिका-
स्तार्किका एकस्मिन्दिवसे काले च समावर्तुम् । वेदस्य तु नित्यत्वं विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं च
प्रसिद्धमेव, अतः सिद्धमीपनिषद्भावात् शान्त्या सम्यग्ज्ञानत्वम् । अत आत्मसमुपार्ति-तर्कैवैव
शब्दं विदितव्यम् ।

अतिस्मृत्यविरुद्धतर्कस्य तत्त्वनिर्णायकत्वेनोपादेयत्वात् । अत एव
याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गविस्तरः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश* ॥ इति ।

[याज्ञवल्क्य-स्मृतिः अ. १ श्लो.]

अथवा ब्रह्मसत्यादिमहानुभावनिर्मित-नास्तिकशास्त्राङ्गतर्का-
णामप्युपादेयत्वापत्तेः । तदुक्तं मनुना—

आर्यं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैषानुसम्भत्ते स धर्मं वेद नितरः† ॥

[म. स्मृ. अ. १२ श्लो. १५६]

इत्युपादेयत्वम् ।

* पुराणं ब्राह्मणादि, न्याय तर्कविद्या, मीमांसा वेदवाक्यविचारः, धर्मशास्त्रं भोजवादि,
अङ्गानि व्याकरणवादीनि चत् एतेष्वदन्तावतारो वेदाः विद्यानां पुद्गलार्थसाधनज्ञानानाम् । एतानि
चतुर्दश । धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतव इत्यर्थः । इति विद्यामेधरः । मनु—'न्याय'शब्देन
तर्कविद्यायाः गीतम-कथाप्रतिपादिताया। यद्वच्च धर्मस्य विद्यायाश्च स्थानभूतत्वं तस्याः सिध्यत्येव ।
तथा सति ब्रह्मसाधनमुपायो वेदशास्त्रविद्वत्स्य तर्कस्य निविहत्वात् अनालक्षणीयायां च तदध्ययनस्य
अनालक्ष्यप्राप्तिफलकत्वाभिधानात् पूर्वपरविरोधो दुर्वारः स्यात्—इति चेत् ? अत्रम् । तथापि
तर्कविद्यायां सुखी विषयकावपदार्थविचारः । व्याकरणशास्त्रेण पदव्युत्पत्ती जातार्था न्याय-
वैशेषिकदर्शनभाषा पदार्थव्युत्पत्तिः । अत्रनारं मीमांसया वेदवाक्यार्थविचारः तस्याश्च धर्मस्यव्यवहारं
तदनुष्ठानं च सविद्यति । एवं च अन्तेव परम्परया तर्कविद्यायां वेदार्थविचारोपयोगित्वम् ।
तथा सति "अन्तरः शब्दः स ब्रह्मार्थः" इति न्यायान् पदार्थविवेकमात्रे तर्कविद्यायाः स्वीकारेण
न कोऽपि विरोध इति सर्वं समञ्जसम् ।

† अर्धिवर्दः तत्र भवः कार्यः । अथवा आर्यो वेदः अर्धभिः कृतत्वात् । तथा चाह
भगवान्मयावः—

युजान्तेऽन्तर्हितान्दे दान्तेतिहासान्धर्वयः ।

सिन्धिरि तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वमभुवा ॥ इति ।

वैदिको धर्मोपदेशं वेद शास्त्राविरोधिना तर्कस्य ऊहापीडान्तर्गसिद्धिपूर्वकं युज्या

श्रुतिविरुद्धस्य तु—

पाषण्डिनो विकर्मस्यान् वैडालव्रतिकान्शठान् ।

हेतुकान्बकहत्तीन् वाक्कात्रेषापि मार्चयेत्* ॥ इति ।

मोक्षधर्मे सुगलगीतायाम्† ।

अनुसन्धेति निरूपयति स धर्मं यद इति योजना । 'जीर्णोत्तमसंश्लेषकर्तृ' इत्युक्तेरिति राघवानन्दः ।
अवेदशुद्ध्यर्थम् । यदा श्रीर्णे कर्मणि निर्वापमन्ते—

"हेतुस्य त्वा श्रुतिः प्रसक्तऽहिर्लोकाङ्गुलीं पृच्छो जनाभ्यामग्ने त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति प्रकृतितः
प्राप्ते मन्त्रेऽपि पदस्यार्थसमवायादपोहः भूयपदस्य च सोपः । अथ तर्को न विवक्ष्यते वेदेन ।
योऽप्येवं मन्यते । श्रीर्णे कर्मण्यर्धे देवताया अभावात् अर्थेन च मन्त्राणां प्रयोज्यत्वात् एकदेवी-
पूजने च मन्त्रत्वमायात् कृत्यस्य वै मन्त्रस्य सोपः । एव वेदार्थविरुद्धो तर्कः, स तु
त्याज्य एव—

प्रत्यक्षमनुमानं च ज्ञानं च विविधानमम् ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मश्रुतिमभीप्सता* इति च ।

धर्मस्य दृष्टिः अधर्माहं दलिकंय† ।

१ 'आमाचारवर्तकीयता' इति ख, पुनर्की, न पुनर्की तु य आचारान्शठान् इति पाठः ।

* तत्र 'पाषण्डिनो' वेद-वाच्यतन्निहिताः यत्तपटनप्रचरकादयः भीडादिपाषण्डदर्शनान्ताः-
पातिनी वा । जनापेक्षं हि यथांकरुण्य जीवन्ति ते 'विकर्मण्याः' प्रतिविहन्ति जीविनी वा
तान् । 'वैडालव्रतिकान्' दान्तिकान् लोकचर्मनाथम्प्रहोताद्यनुलिखतः । 'शठान्'
शैवान्मन्त्रद्वैतैऽवहावि मे । "वदेन्मन्त्रधाम्ना" इति कुल्लूकभट्टः । 'हेतुकान्' हेतुशास्त्रा-
वलम्बिनः वेदविचक्षेण हेतुमात्रेण परलोकसाधनोपायकान्—मानि दत्तं नास्ति इत्यम्—
इत्येवं स्थितप्रज्ञाः तान् । 'बकहत्तीन्' दान्तिकानेवेष्टे दमितान् 'वाक्कात्रेषापि मार्चयेत्'
मिच्छन् तावदाशनादिकम् । स्वागतसास्यतामिच्छन् बक्तुमयोग्या एते इत्यभिप्रायः ।

† महाभारते ज्ञानिपर्वणि मोक्षधर्मेण अशौचधिकमततमेऽध्यायेऽयमितिहासः ।
धनमदीनोऽग्रजः कथम वेद्यं ययि वज्रम् कायग्रपं हेतुया रघुवतीन पातय नास, दण्डित्वा-
दमिनाहमवप्राप्त इति मन्त्रा—

आतोः स पतितः क्रुद्धः स्वकायमानमयानवीत् ।

अविद्यामधमस्य ह जीवताऽर्थो न विद्यते ॥

तदा सुमूर्धमाश्रीममकृज्जगत्सचतनम् ।

इन्द्रः सुगलरूपेण वनावे लब्धमानसम् ॥

"मनुष्ययोनिमिच्छन्ति" इत्यादिभिर्द्विषत्पारिशद्भिः श्लोकेः । सैवेयं सुगलगीता ।

आन्वोक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्ता निरर्थिकाम्* ।

तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सुगान्तत्वं वने† भ्रमः‡ ॥

इत्यादिभिर्हेयत्वं प्रतिपादितम् । विस्तरस्वाकरे श्रेयः ।
तस्माच्च सत्कार्यवादिनामपि शेषर-निरोधरसाङ्गानां परिणामवाद-
सिद्धिः । इत्यन्तं मृतमारणेनेति दिक् ।

इति प्रधानखण्डनेन सत्कार्यवादखण्डनम् ।

न चेश्वरस्य निमित्तकारणमात्रत्वम्, किन्त्वभिन्ननिमित्ता-
पादानत्वमेव, श्रुतिसिद्धत्वात् । तच्च च मायाद्वारेव सिद्धत्वाच्च
प्रधान-परमात्माद्यपेक्षा । तथा च श्रुतयः—

अपाणिपादो जवमो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरभ्यं पुरुषं पुराणम् ॥

* ईशा प्रत्यक्षं तामनुग्रहता चन्वीक्षा भूमादिदण्डनेन ब्रह्माद्यनुमानम् । आन्वोक्षिकीं
तर्कविद्याम्, कथमवाच्यवरणादिप्रचीतं शास्त्रम् ।

† “निरर्थिका” पुरुषार्थेष्वनुदयग्रन्थाम् श्रुत्येकतन्त्रस्य ब्रह्मतत्त्वस्य निर्वैयर्थ्यानुपयोगिनीमित्यर्थः ।
[अ. १८० श्लो. ४७ सप्तमस्कन्धः ।]

‡ “भ्रम विज्ञ” इति मुम्बई-मुद्रित महाभारतपुस्तके पाठः ।

† “अधीत्य गौतमीं विद्यां शार्ङ्गालीं योगिमाप्रुयात्” इत्यादिवचनैरपि तर्कविद्याध्ययनस्य
सुगान्तत्वप्राप्तिरूपं फलमुक्तम् । तद्वैतसम्बन्धमपि तत्सिद्धान्तस्यैव मुख्यत्वेन स्वीकारे सतीत्यव-
गन्तव्यम् । पदार्थविवेकरूपैकदेश एव तस्यादरे तु न कश्चिद्वैय इत्यनवयवम् ।

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते परास्व शक्तिर्विविधेव श्रूयते* ॥
स्वाभाविको ज्ञान-बल-क्रिया च ॥ इति ।

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

स मायी सृजते विश्वम् ।

इन्द्रोऽ मायाभिः पुरुरूप ईयते । इत्यादयोऽन्या अपि ।

स्मृतिश्च ।

निरूपमनिर्गुणेऽप्यखण्डे मयि चिति सर्वविकल्पनातिशून्ये ।

घटयति जगदीश-जोवभेदानघटनघटनापटोयसी माया ॥ इति ।

अभिसन्निमित्तोपादानत्वे च—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तज्जनानिति† शास्त्र उपासीत । यतो वा
दमानि भूतानि जायन्ते‡ येन जातानि जोवन्ति यत्प्रयत्न-
भिसंविशन्ति तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।

इति कोटिशः प्रमाणानि । अत्र च पञ्चमोदृतीययोः* हेतु-
सामान्यार्थकत्वेऽपि लोयमानकार्याधारत्वोक्त्या उपादानत्वं लभ्यते ।

* 'जवनः' पादकार्यकारी । 'यद्येता' इमकार्यकारी । 'कार्यं' शरीरम् । 'करणं'
इन्द्रियाणि । 'सर्वं' कार्यं ब्रह्म । इत्यादि यथायथमुच्यते ।

† 'इति' दोषी इत्यकाङ्क्षातोः इन्दति प्रकाशनेऽसौ इन्द्रः परमात्मा ।

‡ 'तज्जनान्' जायत इति जः जायत इति खः 'अन्' इति सत्तास्फूर्तत्वादिजोवनवत् जघ
जघ अन् च तज्जनान् इति व्याख्येयम् ।

§ 'यतः' यस्मात् । 'भूतानि' कार्याणि । एतेन पञ्चभूतान्यस्य शुश्रूषादिवैलक्षण्यमापहृष्य-
तादात्म्यवादिषु ब्रह्महेतुत्वसाधः । 'जायन्ते' उत्पद्यन्ते । 'जातानि' इत्यतया प्रादुर्भूतानि
'जोवन्ति' सत्ता-स्फूर्ति-सर्वादादिकं प्राप्नुवन्ति । 'प्रयन्ति' इति प्रयत्नप्रयत्नम् । 'यो'
प्रापये । प्रयाति सम्पत्तीति प्रयत् । प्रयतीति प्रयत्नप्रयत्नम् । लयं लभमानाभीत्यर्थः ।

* "यतो वा" इति सुतो 'यतः' इयं पदमो "येन जात नि" इति वाक्य 'येन' इति तृतीया
च इदं विभक्तिद्वयमेव समानार्थकम् ।

तथा सति अभिव्यक्तिनिमित्तोपादानं ब्रह्म इति सिद्धं भवति । एतेन 'ब्रह्मपरिणामो जगत्' इति भिन्नाभिन्नवादिभट्टभास्करमतामुयायि-
वैष्णवमतं अथ च केवलं निमित्तकारणेश्वरवादिनां नैयायिक-
वैशेषिक-साङ्ख्यपातञ्जल-पाशुपतादीनां योऽयमाशयः—चेतनस्य
स्वत्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्यं निमित्तकारणमात्रत्वं
दृष्टम् नतूपादानत्वमपि । एकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधात् ।
अनुमानं च—ईश्वरो न द्रव्यमन्यत्पादानम् चेतनत्वात् । कुम्भकार-
वत्—इति । कुलासस्यापि सुखाद्युपादानत्वात्साध्यवैकल्यं स्यात्
तद्वारणाय द्रव्यपदम् । उपादानकारणं तु परमाणवः प्रधानं वा ?—
इत्यादि जल्पितमपास्तम्* । तस्माच्च सत्कार्यवादाभिप्रायेणापि
गुरुशब्दाभिधेयसिद्धिः । अथास्तु तर्हि—सत्कारणवादाभिप्रायेण
अद्वितीयब्रह्मविवर्त एव भूतभौतिको मायिको वा भक्तवात्सल्येन

* अनेदमनस्यैव विपरिधिः । किंच ईश्वरो 'न द्रव्योपादानं' इति येन चेतनत्वहेतुना
अनुमीयते तेनैव तस्य रागादिमत्वमप्यनुमानं गम्यम् । समयवापि मूलभूतव्याप्तेरनुकूलतर्क-
सङ्गताऽसङ्गावाभ्यां विज्ञेयभावात् । प्रकृतं रागाद्यनुमान एव अनुकूलं तर्कः सम्भवति ।
संसारिणां रागाद्युपादानतायाभावाच्चैव प्रयोजकम् । न तु ससायात्मत्वं गीरयत् ।
न च—सिद्धान्ते सुतिगम्येश्वरस्यापि पुरुषत्वादागादिमत्वानुमानं दुर्बलम्—इति वाच्यम् ।
आगमादीश्वरसिद्धौ दृष्टान्तनुसरणम् । न हि स्वर्गापूर्वदृष्टादिआगमादवगत्यमानेषु सिद्धिर्दक्षि-
दृष्टं साधनम् । न आगमो दृष्टसाधन्याप्रवर्तते । अपि तु सुतिप्रतिपादितार्थसिद्धयर्थेन दृष्टानि
दृष्टानि दृष्टान्तविपरीतस्वभावानि सूक्ष्मव्यापि कल्पमानानि न कलङ्कगम्यमावृण्वन्ति । सुति-
प्रमाणात्वात् । व्याप्तापेक्षं ह्यनुमानं व्याप्तापनीतं सर्वमपेक्षतः । आगमस्तु स्वतन्त्रताद्विधाभ्याम-
पेक्षो भवति । न च—कथं तर्हि नृत्तावदि सामान्यरानुसारेणापूर्वादिकल्पनं ?—इति शङ्काम् ।
सङ्गादवभाषेण दृष्टानुसारात् । यथागमश्चिरातोत प्रिन्धिपाशायाशास्वर्त इति बोधयेत् तर्हि
मर्त्यवानुमन्येसिद्धिं नत्वामम, तथा बोधयति । किन्तु 'काष्ठात्तरकृतयागाऽऽस्वर्गः' इत्येतान्तरात्वं
बोधयति । तन्तु मध्ये व्यापारकल्पनायामपि न विकट्यते इत्यविरोधात् । तत्र लोकासु
स्मारेणा'नन्तरपूर्वव्यवर्तिनं कारवत्वं' इत्यनुभवमनुकङ्गापूर्वकल्पनम् । नत्विह तथा रागादिमत्व-
कल्पना प्रवर्तते । निरवयवत्वात् अकालत्वादिभूतिविरोधादित्यसमतिविकल्पमेवेति शिवम् ।

स्वीकृतदेहविशेषो गुरुशब्दाभिधेयः—इति चेत् । तद्वर्गितोऽसि
मार्गे घटकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायेन* । ब्रह्मातिरिक्तत्वेन प्रतीतस्य
मिथ्यात्वस्वीकारात् । मिथ्यात्वप्रतिपादनस्य चाग्रे वक्ष्यमाणत्वात्
इति दिक् ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती श्रीपादशिष्य
काश्मीरक १ श्रीसदानन्दयतिरविरचितायामद्वैतब्रह्मसिद्धौ गुरु-
शब्दाभिधेयविचारे जगत्तत्त्वनिरूपणव्याजेन दुर्दुरुदृढवादिशिरसि
प्रथमो सुहरप्रहारः ॥१॥

* यहं पुष्कण्डलस्थानं तवज्जाकुटी तव प्रभातं, तव यो ज्ञानम्, स एव न्यायः ।
पुष्कण्डलमभिया विपरीत रात्रौ पल यमानस्य चौरवचित्रः घटव्यकुटीसमीपे एव प्रभातम् । तत्र
यथा तस्याभीष्टसिद्धाभावः । एवं विपरीत भावमानस्यापि नास्ति तद्विपरीतवृत्तं एवं कस्य चि
न्यायभटः । एवं एव घटकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायः ।

१ इदं ज, पुस्तके नास्ति ।

२ ज, पुस्तके 'यति' घटं नास्ति ।

अथ द्वितीयो मुद्गरप्रहारः ।

प्रथमे मुद्गरे देहतत्वं सम्यग्विचारितम् ।

द्वितीये ऽस्मिन्जीवतत्वं सप्तर्कैः शोध्यते ऽधुना ॥१॥

ननु मायं घटकुटोपभातवृत्तान्तन्यायेन^१ शिवसि^२ मुद्गरप्रहार उचितः । कुत इति चेत् । देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तस्य नास्ति^३ काश्चित् + सर्वदर्शनकर्तृसम्मतस्य इहलोक-परलोकसम्बन्धिकर्मफल-भोक्तृजीवात्मन एव गुरुशब्दाभिधेयस्य सिद्धत्वात् । कस्तर्हि को ऽयं जीवात्मा व्यवह्रियते ? यत् सत् तत्क्षणिकं यथा घनः इति न्यायेन

१ 'द्वितीयोऽर्थोर्जवितत्वं' इति क, पुष्पकः ।

२ 'वादिनः' इत्यधिक न, पुष्पकः ।

* नास्ति परलोक, तत्साधो ईश्वरो वा इति मतिर्यस्य स नास्तिकः । परलोक तत्साधना-
भावादिन ईश्वरासत्त्ववादिनश्च नास्तिक इत्युच्यते । शास्त्रव्यवयवेवाद्यः । परं विभिन्ना वादिनः
स्वाभौतमत यद्वदन्त्युच्यते भूत्वा मतान्तराभ्यायिनः, सर्वानपि नास्तिकानिति वदन्तो न
सङ्गते । यथा हि वेदिकाः "नास्तिको वेदनिन्दकः" इति वदन्ति । एवं "लिङ्गाचनपरा
मैत्रा नास्तिका, सम्प्रकोर्तिताः" इति साध्याः । 'तत्तत्सुटादितत्तन्मूर्तास्तिक भर्मासाधिता ।
पञ्चतुल्य, न विद्ये यः सर्वकर्मसु सार्जतः' इति श्रौतद्वयस्य स्वयमास्तिका भूत्वा इतरान् नास्तिकत्वेन
सङ्गरता दृश्यन्ते । तत्तदर्थेनापि, साप्तलोकदर्शनामिति प्रतिपादयन्तो न सम्पन्ने । सन्तुल्य
ये हि परलोक-तत्साधन तत्साधनानामसत्त्वं वदन्तो ऐहिकमेव सत्यतया प्रतिपादयन्तः आर्वाक-
साध्यमिक-श्रीवान्तिकादयः, न एव नास्तिकाः । ते च परलोकाद्यसत्त्वं व्युत्तया सहोचयन्ति ।
ये पुनर्वेदस्य परत, भासाय्य मन्थने नैयायिकादयः ते सर्वे ऽप्यनास्तिका एव श्रौतार्थीनां तु परम्परं
निन्दामात्रमित्यर्थं प्राप्तवितेन ।

+ नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य स नास्तिकः । परलोक-तत्साधनतत्त्वविद्याभिमित-
वादीत्यर्थः ।

क्षणिकं विज्ञानमेव वा ? बुद्धः सुनिश्चितैः सुकृतकैर्वैभाषिक-
सौवास्तिक-योगाचार-माह्यमिकैः स्वीकारात् । देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तो
ऽपि देहपरिमाणेन परिमितः सावयवश्चेति वा ? आर्हतमतानु-
वायिभिर्भुक्तवसनैः स्वीकृतत्वात् । मध्यमपरिमाणस्थानित्यत्वशङ्कया
नित्यो ऽणुरिति तदेकदेशिमन्यतं वा ? अथ वा वैशेषिकनार्त्तिक-
प्राभाकरसम्मतदेहेन्द्रियाद्यतिरिक्तोऽपि ज्ञान-सुखाद्यष्टविशेषगुणा-
श्रयः कर्ता भोक्ता विभुः प्रतिशरोरं भिन्नश्चेति वा ? उत मीमांसक-
सम्मतचिदचिद्रूपान्धयात्मको वा ? यदा साङ्ख्य-पातञ्जलादिसम्मतः
नित्यज्ञानरूपोपिभोक्तैव नतु कर्ता अहोब्रह्मवादिसम्मतः
सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः सच्चिदानन्दाद्वयमनादिमायया जीवभावापन्नं

• पुराणादियमेषु भगवतः त्रीविधाः दशावतारं च नवमो ऽवतारो बुद्धः द्वाविंशत्यवतारेषु
एकविंशतितम इत्यक्षि प्रसिद्धम् स च—

ततः कलौ समारब्धे मन्थोद्भावे सुरदिपाम् ।

बुद्धो नास्मा शिवसुतः कौकटेषु भविष्यति ॥

[भा. शां. १ अ. १ श्लो. २५]

इत्युक्तत्वात्कौकटेषु मातृवद्भूवेति प्रायतः । कौकटदेशेषु—

चरणादिं समाख्यायन्मृगकृटान्तर्गतेषु ।

तावत्कौकटेषुः स्थात् तदन्तर्गतेषु भवेत् ॥

इति मल्लचण्डिकादि-मृगकृटयोर्मध्यगतः प्रदेशः कौकट । स च सम्प्रति 'बुद्धार' इति
नाम्ना प्रसिद्धः । ललितविस्तरादिबौद्धग्रन्थेषु तु—यासक्यादि नगरीषु भगवान् बोधिमत्वा एष्टः
प्रथमकात्रमात्रेण सदैव विहरयेत् । स च धर्मस्थापनायं काशी काली ऽवतरति लोकानु-
जिष्टवया 'कपिलवस्तु' नाम्न नगरे मन्थोदनस्य राज्यः गृहे मल्लादसर्वेयावकभक्तपाद्यमया
मायादेश्याः 'सर्वांसिद्ध' नाम्ना मातृवद्भूवेति तस्यैव आकृषिं सर्वज्ञादीनि नामान्तराणि—
इत्याद्य क्रम् । स एव गौतमबुद्ध इत्यर्वाचोनाम् मतम् ।

† आत्मनो ऽष्टगुणा गौतमनोक्ताः । इया सर्वमृतेषु, सन्निः, अनमूया, ग्रीधः, अनायासः,
महत्वं अकार्षेयम्, अमृता चेति ।

ब्रह्मैव वा ? तत्र क्षणिकविज्ञानात्मवादमारभ्य केवलभोतृपर्यन्तात्म-
वादेऽपि न गुरुशब्दाभिधेयसिद्धिः । युक्त्यनुभवविरोधात् । आस्तिकं
प्रतिबध्यमाणश्रुति-स्मृतिविरोधाच्च ।

तथा हि । तत्र बुद्धमुनेः चत्वारः शिष्याः । वैभाषिक-सौत्रा-
न्तिक-योगाचार-माहुरमिकाः । तत्र वक्ष्यमाणः बाह्यः सर्वोऽप्यर्थो—
यत्तत् तत् क्षणिकं यथा कलधरपटलं*—इति व्यायेन प्रत्यक्षं
अनुमेयमेति वैभाषिकः । बुद्धिवैचित्र्यात्क्षणिकोऽप्यर्थोऽनुमेय
एव इति सौत्रान्तिकः । घटाकारे हि ज्ञानं घटादीनां प्रतिबिम्ब-
सम्भवात् । तथा हि । तत्प्रतिबिम्बं बिम्बपूर्वकम्, प्रतिबिम्बत्वात् ।
मुखादिप्रतिबिम्बवत् । 'सर्वं विज्ञानमात्रं क्षणिकं' इति योगाचारः ।
बाह्यानङ्गीकारात् 'तदपि शुभ्यमेव' इति माहुरमिकः । न च-एत-
न्नामेक एव गुरुः तत् कथं शिष्याणां मतिभेदः ?—इति बाण्यम् ।
तेषां हीन-मह्यमोत्कृष्टमतित्वाद्देचित्तरोपपत्तेः ।

१ क. पुनरपि 'दीपज्वाला' इति वर्तते ।

* एतद्दीपोक्तं ज्ञानाद्यथा साधनाकारेणोक्ते संपदार्थसंगर्हः ।

यत्प्रत्यक्षक्षणिकं यथा कलधरः सलस्य भावाः अमी ।

सनामक्तिरिच्छार्थकमर्थं नितेः सिद्धेऽपि सिद्धा न सा ॥

साध्यैकैव विधाऽन्यथा उपपत्तेर्नास्तिक्यादिभवंत् ।

वैभाषि चक्षुभङ्गसङ्कतिरतः साधे च विद्याम्यति ॥ यत् सद्धित्यादि रयमर्थः ।

"अर्थकर्मणि" अर्थक्रियायां "शक्तिः" सामर्थ्ये तदेवास्माकं सत्तति कथ्यते । साच प्रमितितः
"सिद्धेय" स्थिरेषु न सिद्धा भवति । 'एकैवविधा' एक एव प्रकारः अर्थात् भावः समर्थ
एव असर्थ एव वा इति एक एव प्रकारो न भवति "अन्यथा" सामर्थ्यां सामर्थ्ययो रिक-
प्रकारत्वस्याङ्गीकारे "उपपत्ते" उपकारे अर्थात् सङ्कारि जग्ये अतिशये अङ्गीक्रियमानेऽपि
समर्थेऽप्ये अतिशयात् कार्यस्य उत्पत्तिर्नस्यात् भावस्त्वैव समर्थत्वेन अतिशयानपेक्षयात्
असामर्थ्यं अतिशयानन्तरमपि कार्यं न कुर्यात् असामर्थ्यात् अयम् महेश्वरः न्यायस्वतन्त्रा-
मपि सम्मतः । इति ।

तथा हि, ये हीनमतयः ते सर्वास्तित्ववादेन क्षणिकत्वोक्त्या तदाशयानुरोधेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्यमाः ते ज्ञान-मात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यते इति किमनुपपन्नम् ? तत्र प्रथम-वभाषिक-साञ्चान्तिकयोर्मतं प्रतिपाद्य निराक्रियते ।

तथा हि, बाह्यसर्वास्तित्ववादिनो मन्यन्ते द्वौ समुदायो । बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । तत्र भूतं भौतिकं च बाह्यः । भूतं हि पृथिव्यग्नेजो-वाय्वाकाश-ऋतवः । भौतिकं च रूपादिविषया स्तदग्राहकाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि च । कठिनस्वभावाः पृथिवी-परमाणवः । स्नेहस्वभावा जलपरमाणवः । उष्णस्वभावास्तेजसाः । धूलनस्वभावा वायवीयाः । एषां चतुर्विधानां सर्गकाले सङ्घातेन परमाणुपुञ्जा एवावयवभूताः पृथिव्यादया जायन्ते । नत्ववयवाति-रिक्ता ऽवयवो । मानाभावात् । द्विगुणगुरुत्वाद्युपलब्धिप्रसङ्गाच्च । आभ्यन्तरश्च समुदायः चित्त चैत्तात्मकः, तस्य च कारणं स्कन्ध-पञ्चकम् । रूपस्कन्धः, विज्ञानस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धश्चेति । तत्र रूप्यते एभिरिति रूपम्—इति व्युत्पत्त्या सविषयाणि इन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्याः तथापि रूप्यमाणतादशायां कायस्थत्वादिन्द्रियसम्बन्धाद्वा भवन्त्याहगामिकाः । विज्ञानस्कन्धो द्विविधः । अहमितिप्रत्यया-कार आलयविज्ञानाख्यः आद्यः । अयमेवात्मा । 'इदं' इति इन्द्रियादिजन्या विषयप्रत्ययो दण्डायमानः प्रवृत्तिविज्ञानाख्यः द्वितीयः । स चेन्द्रियभेदेन बहुविधः । एतावुभावपि निर्विकल्पकौ क्षणिकौ च । सत्वात् । क्षणिकत्वं च द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रति-योगित्वम् । तथा च पूर्वपूर्वाल्लयविज्ञानेनोत्तरोत्तरं जन्यत इति

ज्ञानाद्यनन्तः प्रवाहः । न च—क्षणिकस्यात्मनः कालान्तरभावि-
भोगार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः—इति वाच्यम् । प्रवृत्त्यभावः किं तत्त्वज्ञानात्
प्रागप्याद्यते ? कर्ष्यं वा ? नाद्यः । क्षणिकत्वभावनापरिपाकं विना
स्थिरत्वगोचरानादिदृढवासनानुच्छेदात्प्रवृत्त्युपपत्तेः । क्षणिकत्व-
भावना च चतुर्विधा । स्वलक्षणभावना क्षणिकत्वभावना दुःखभावना
शून्यभावना चेति । तत्र शुद्धं वस्तु स्वलक्षणम् । अनेन धर्म-धर्मि
भावनिरासः । क्षणिकत्वभावनया स्थायित्वनिरासः । नापि द्वितीयः ।
चतुर्विधक्षणिकत्वभावनापरिपाके तु सोपप्रवालयविज्ञानसन्तान-
स्योपरमादा निरुपप्रवसर्वश्रेष्ठरसन्तानान्तर्भावरूपभोजप्राप्त्या वा
प्रवृत्त्यभावस्येष्टत्वात् । एतेन बन्ध-मोक्षौ प्रदर्शितौ । पूर्वोक्तज्ञानजन्यः
सुख-दुःखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरश्च इत्यादिशब्दजल्पित-
प्रत्ययः सविकल्पकः संज्ञास्कन्धः । एतेषां वासनारूपा रागादयः
क्लेशाः उपक्लेशश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति संस्कारस्कन्धः ।

अत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । इतरे चेत्ताः । चैतत्त्वं तु रूप-
स्कन्धादिकं चित्ते प्रवाहान्तर्गतमपि चित्तस्य विषयविशेषोपरागे
सति भवति असति नैतीति कादाचित्कत्वादोध्यम् । एषा समुदायः
पञ्चस्कन्धो सैवाभ्यन्तरसमुदायहेतुः । तत्र समुदायद्वयं प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यां क्षणिकमेव सिध्यति । प्रत्यक्षेण हि वर्तमानाद्यपरि-
च्छेदिना स्वविषयस्यावर्तमानादग्राह्यः कियते । यथा नीलपरि-
च्छेदिना स्वविषयस्थानीलात् । अनुमानं च—सर्वे भावाः क्षणिकाः ।
अर्थक्रियाकारित्वात्, सत्त्वाच्च । ये क्षणिका न भवन्ति न
तेऽर्थक्रियाकारिणः सन्तश्च, यथा शयविषाणादयः । घटस्यास्त्यक्ष-
ण-

१ 'स्थिरत्वविषयिण्याः दृढवासनाया अनुच्छेदात्' इति क, पुस्तके ।

* आ-जयं क्षयपयंनं स्थायि विज्ञानं आलयविज्ञानमिति निधीयते । अत्र तु
अहमात्मदे विज्ञानमेव । तदुक्तम्—

तत्त्वज्ञानादालयविज्ञानं यद्वेदहमात्मदम् ।

तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं वस्त्रीलादिकमुल्लिखितम् ॥ इति ।

सत्त्वात्पूर्वपूर्वक्षणविशिष्टसत्त्वानि स्वसत्ताक्षणादुत्तरक्षणे विनाशोनि,
घटसत्त्वात्, अन्यक्षणविशिष्टसत्त्ववत् । एवं क्षणिकेष्वपि प्रवाहेषु
अविद्यादिनिमित्तो लोकव्यवहारः । अविद्या तु—क्षणिकेण स्यादित्य-
बुद्धिः कार्ये नित्यत्वबुद्धिः, दुःखे सुखबुद्धिः, शून्ये वस्तुबुद्धिः इति ।
एवं च सति समुदायद्वयेन सर्वव्यवस्थोपपत्तेः किमर्थं नित्य-
चेतन आत्मा ईश्वरश्चेति स्वीक्रियते ?—इति चेत् । भ्रान्तोऽसि ।
सर्वथा युक्त्यनुभवविरोधात् ।

तथा हि—संज्ञन्तुचेतनस्य स्थिरस्थाभावात् । स्वप्नानामणूनां
च समुदायानुपपत्तेः । न च—बुद्धावस्तीति वाच्यम् । क्षणिकस्य
तस्येष्टसाधनत्वज्ञानाभावेन सृष्टौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । निरवयवानां
परमाणूनां समूहानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

स्थिर । चेतनराहित्यात्स्वयं चाचेतनत्वतः ।

न स्वप्नानामणूनां च समुदायोऽत्र युज्यते ॥ इति ।

किञ्च—ईश्वरोऽपि स्वासम्बन्धे जगति प्रत्यासत्तिं विना कारणं
न स्यात् । प्रत्यासत्तिश्च निरवयवे न सम्भवतीति ।

अनु अस्मद्भाषान्तानुसारेण समुदायद्वयस्य युक्तत्वमेव चेतनं
विनापि ।

तथा हि—प्रतीत्यसमुत्पादो हाभ्यां कारणाभ्यां भवति,
हेतूपनिबन्धात् प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विविधः—वाङ्मया आध्या-
त्मिकश्चेति । प्रतीत्य प्राप्य समुत्पद्यत इति प्रतीत्यसमुत्पादः ।
एकैकस्य हेतोः कार्यजनकत्वसम्बन्धो हेतूपनिबन्धः । इतरितरं
प्रत्ययान्तं मिलन्ति कार्ये जनयितुमिति प्रत्ययाः कारणसमुदायाः ।
तेषां कार्यजनकत्वसम्बन्धः प्रत्ययोपनिबन्धः । तत्र वाङ्मयस्य भू-मदी-
समुद्रादिरूपस्य प्रतीत्यसमुदायस्य हेतूपनिबन्धः सञ्च्यते । यदिदं
बोजादङ्कुरो ऽङ्कुरात्पत्रम् पत्रात्काण्डम् काण्डात्वाकम् आलाद्भर्षो

गर्भात् शूकः शूकात् पुष्पम् पुष्पात्फलम् इति । तत्र असति बीजे अङ्कुरो न भवति यावदसति पुष्पे फलम् इति । तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानम्—अहमङ्कुरं निर्वर्तयिष्यामीति । एवमङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानम्,—अहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति,—अहं फले निर्वर्तयामि । एवं फलस्यापि नैवं भवति—अहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसति चैतन्ये बीजानामसत्यपि चान्यतरस्मिन्नधिष्ठातरि कार्य-कारणभावो दृश्यते । एवं हेतूपनिबन्धं प्रतिपाद्य तस्यैव बाह्यस्य प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतिपाद्यते ।

तथा हि—पञ्चां धातूनां समवायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र पृथिवी-धातुः बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति । यतोऽङ्कुरः कठिनो भवति । एवम् अग्नि-धातुः बीजं स्नेहयति । तेजोधातुर्वीजं परिपाचयति । वायु-धातुर्वीजं निर्वहति । यतोऽङ्कुरो बीजाविर्गच्छति । आकाश-धातुर्वीजस्यानावरणकृत्यं करोति । एवं ऋतुरपि बीजस्य परिणामं करोति । तदेतेषामविक्रमनां धातूनां समवाये बीजो रोहति अङ्कुरो जायते नाम्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवति,—अहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति । यावदतोर्नैवं भवति,—अहं बीजस्य परिणामं करोमीति । एवमङ्कुरस्यापि नैवं भवति,—अहमेभिर्निर्वर्तित इति ।

अथ आभ्यन्तरस्य आध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य * हेतूपनिबन्ध उच्यते । तत्र अविद्या, संस्कारो, विज्ञानं, नाम, रूपं, प्रलयतनं, स्पर्शो, वेदनाः, तृष्णा, उपादानं, भवोजातिः, जरा-मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्मनस्ता । अत्र अविद्याद्यारभ्य यावद्दुर्मनस्ता अविद्या चेन्नाभविष्यत् नैवं संस्कारा अजनिष्यन् । एवं यावज्जाति-चेन्नाभविष्यत् नैव जरामरणादय उदपत्स्यन्त । तत्र अविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामि । संस्काराणामपि नैवं

भवति वयमविद्याया निर्वर्त्तिता इति । एवं यावज्जात्या अपि नैवं भवत्यहं जरा-मरणादीनिर्वर्त्तयामीति । जरा-मरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्त्तितानीति । अथ च सत्त्वं अविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः । बीजादिष्विव सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वङ्कुरादीनां, इदं प्रतीत्यप्राप्य इदमुत्पद्यते इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वात् । चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धत्वात् । एवं हेतूपनिबन्धं प्रदर्श्य प्रत्ययोप-निबन्धः प्रतिपाद्यते ।

तथा हि—पृथिव्यग्नेजो-वायुाकाश-विज्ञानधातूनां समवायाद्भवति कायः । तत्र पृथिवी धातुः कायस्य काठिन्यं निर्वर्त्तयति । अग्नि-धातुः कार्यं स्नेहयति । तेजो-धातुः कायस्य अशित-पीते परिपाचयति । वायु-धातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाश-धातुः कायस्यान्तःसुषिर*भावं करोति । यस्तु नामरूपाङ्गुरमभिनिर्वर्त्तयति शब्दादि-ज्ञानपञ्चकसंयुक्तं मनो विज्ञानं च सोऽयमुच्यते विज्ञान-धातुः । यदा हि आध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलाः तदा सर्वेषां सम-वायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्त्तयामः इत्यादि पूर्ववत् बोद्धव्यम् । एव-मङ्गुरवत् कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो तर्कसहस्रेणापि नान्यथा कर्तुं शक्यः । तत्र एतेष्वेव षट्सु धातुषु अणिकेषु कार्येषु दुःखस्वभावेषु स्थायिनित्यसुखबुद्धिरूपया त्रिविद्या पिण्डसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गल†संज्ञा मनुष्यसंज्ञा मातृ-दुहितृसंज्ञा अहङ्कार-ममकारभंज्ञा भवन्ति । सेयमविद्यानर्घसम्भारस्य मूलकारणम् । तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा राग-द्वेष-मोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । तेभ्यो गर्भस्यस्य

* "सुषिरं विवरं विलम्" इति नामनिष्ठानुशासनात् 'सुषिरभावं' विवरभावमथकावं करोतीत्यर्थः ।

† पृथन्ते गच्छन्तीति च पुद्गला इति । अथ वा पुरश्चान् पुन गच्छतीति गलः पुद्गलः "पुरश्चाद् मञ्जनाद् देहि पुद्गलाः परमाचक्ष" इति श्रीधरस्मिधृतवाक्यात् पुद्गलशब्देन परमाचक्षो गृह्यन्ते ।

आद्यं विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादिवतुष्टय-
सुपादानकारणं नामान्नयत्वात्ताम निष्पद्यते । तच्च कारणत्वेन
विकृतसितासितादिरूपवच्छरीरस्य कलल-बुद्बुदाद्यवस्था । तस्मात्ताम-
रूप-शब्दाभ्यां कलल-बुद्बुदाद्याकारिणाभिव्यक्तिर्गृह्यते । तदभि-
व्यक्तिक्रमेण नाम-रूपसन्निधितानीन्द्रियाणि षडायतनास्थान्युत्पद्यन्ते ।
पृथिव्यादि षट् धातवो चायतनानि यस्य करणजातस्य तत्तथा ।
इन्द्रियाणि तु ओषादोनि पञ्चेव गोलकस्थानमात्राणि अप्राप्य-
कारोणि च । न वैशेषिकाणामिव 'गोलकव्यतिरिक्तानि द्रव्याणि
प्राप्यकारोणि च' इति । तान्यधिपतिप्रत्यय इत्युच्यन्ते । नाम-रूपे-
न्द्रियाणां त्रयाणां मिथः सन्निपातः स्पर्शः । निर्वृत्तशरीरगतेन्द्रियाणां
तत्रतविषयसंसर्गजन्यं विज्ञानमिति यावत् । ततः सुखादिकाविदना ।
तस्यां सत्यां 'कर्तव्यं सुखं मया' इत्यध्यवसानं लक्षणा । ततो वाङ्माय-
चेष्टा उपादानम् । ततो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः ।
तद्धेतुको देहोदयो जातिः । जातस्य देहस्य परिपाको जरा ।
देहनाशो मरणम् । स्त्रियमाणस्य साभिष्वङ्गस्य पुत्रादौ चन्तर्दाहः
शोकः । तदुत्थं 'हा पुत्र' इत्यादिप्रलपनं परिदेवना । शब्दादि-
ज्ञानपञ्चकसंयुक्तमनाध्वनुभवनं दुःखम् । मानस दुःखं दीर्घमस्यम् ।
मद-मानादय उपक्लेशाः । अमी जन्मादिहेतुका अविद्यादयो-
ऽविद्याहेतुकाश्च जन्मादयो घटोयन्मवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति ।

तदेतैरविद्यादिभिराक्षतः सङ्घात इति । सङ्घातं क्षणिकं
कार्यं दुःखं शून्यमिति भावनया पूर्वीक्तप्रकारेण मोक्षः सिध्यतीति
किमनुपपन्नं विना चेतनेन ?—इति चेत् । उक्तप्रलाप एवैतत् ।

तथा हि । कार्यं प्रत्यायते गच्छतीति प्रत्ययः हेतुः । अविद्यादि-
हेतुकारं जन्मादय इति यदुक्तं तत्र । यत इतरेतरप्रत्ययत्वे
ऽप्यविद्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिनिमित्तमात्रं भवेत् ।

१ ब्रह्मसतनमित्यर्थः ।

२ 'अविद्यादयो जन्मादीनां हेतवः' इति क. पुस्तके ।

न तु सङ्घातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं सम्भवति । अयमभिप्रायः । यत्
 खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यान्पेक्षम् । हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात्
 उत्पद्यतां नाम । पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्रा-
 धीनोत्पत्तिकः । अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा । न च चेतन-
 मन्तरेण अन्यः सन्निधापयिता अस्ति कारणानाम् इति । मन्वनपेक्षा
 एवास्त्यक्षणाप्राप्ताः चित्यादयोऽङ्कुरमारभन्ते । तेषां तूपसर्पणप्रत्यय-
 यज्ञात् परस्परं समवधानं भवति । न च—एकस्मादेव कारणात्
 कार्यसिद्धेः किमन्येः कारणेरिति वाच्यम् । कारणचक्रानन्तर
 कार्योत्पत्तेरनुभवमिदत्वात् । न च—कोहि तत्करणसमर्थ इत्यन्ये
 उदासते—इति युक्तम् । महिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयन्तोऽपि नाना-
 कार्याणामौशते । तत्रैव तेषां सामर्थ्यात् । न च—कारण-
 भेदात्कार्यभेद आवश्यक इति वाच्यम् । सामर्थ्या एकत्वात्—इति
 चेत् ? न । यदि अस्त्यक्षणाप्राप्तान्यान्पेक्षाः स्वकार्योपजनने समर्थाः
 तर्ह्यनेनैव क्रमण ततः पूर्वं ततः पूर्वोऽपि सर्व एवानपेक्षाः
 तत्तत्स्वकार्योपजनने समर्था भवन्तु । तथा च कुशूलस्यत्वाविशेषे-
 ऽपि येन बीजक्षणेन कुशूलस्थेन स्वकार्यक्षणापरम्परया अङ्कुरोत्पत्ति-
 समर्थो बीजक्षणा जनयितव्यः सोऽप्यनपेक्ष एव बीजक्षणाः
 स्वकार्योपजनने समर्था भवन्तु । एवं च सर्वोऽपि तदनन्तरान्तर्वर्त्तिनो
 बीजक्षणानपेक्षा इति कुशूलनिहितबीजेभ्य एव स्यात् कृतो
 कषोबलः कृतमप्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा । तस्मात्परस्परं
 सापेक्षा एव अस्या वा मध्यमा वा आद्या वा क्षणाः कार्योप-
 जनने समर्था इति वक्तव्यम् । तच्चेदं समवधानं कारणानां
 विन्यासभेद-तत्प्रयोजनाभिन्नपेक्षावत्पूर्वकमेक दृष्टम् इति नाचेतना-
 न्नवितुमर्हति । अथ—अविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते सङ्घात इति
 चेत् ? न, आक्षेपासम्भवात् ।

तथा हि—किमाक्षेप उत्पादनं वा ज्ञापनं वा ? नाद्यः । कारणेन कार्यस्य अनुपपद्यमानस्य अजननात् । तस्मात् ज्ञापकं द्वितीयं वक्तव्यम् । तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यम् । तच्च स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि भोक्तारि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेऽस्त्विति । अपि च बह्वक्ष उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति । स च क्षणिकपक्षे* न सम्भवति । क्षणिकभावस्य उपकारानास्यदत्त्वात् । क्षणस्याभेद्यत्वादनुपपन्नतोऽपन्नतत्वासम्भवात् । कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वस्यैव व्याघातात् ।

ननु—यदा प्रत्ययोपनिबन्धनः† प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत् तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेत । यत्र तु हेतूपनिबन्धनः‡ तस्य च न हेत्वन्तरापेक्षा न वा चेतनापेक्षा । किन्तु हेतुः स्वभावत एव कार्यं सङ्घातं उत्पादयिष्यतीति किमनुपपन्नम् ?—इति चेत् ? न । अस्तु तावत् केवलात् हेतोः कार्यं नोपजायत इति दूषणम् वक्ष्यमाणत्वात् सङ्घातादविद्यादयः अविद्यादिभ्यश्च सङ्घात इत्यन्योऽन्याश्रयात् ।

ननु—अस्थिरा अपि भावाः सदा संहता एव अनादिसंसारे उदयन्ते । न पुनरितस्ततोऽवस्थिताः केनचित् पुञ्जोक्रियन्ते । तदान्धधासाविद्यादयः । ततश्च संहन्तृचेतनाभावात्प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पाद एव युज्यते—इति चेत् ? न । स खलु सङ्घातसन्ततिवर्तिधर्माधर्माद्वयः संस्कारसन्तानो यथायद्यं सुखदुःखे जनयन् आगन्तुकं कश्चन सहायमनासाद्य स्वभावत एव जनयेत्, आसाद्य वा ? आद्ये सदैव सुखदुःखं जनयेत् । समर्थस्य चेपायोगात् । द्वितीये तु साधनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः । तथा च न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः । किञ्च—स किं सदृशजननस्वभावः,

* उपकार्योपकारकभावनपक्षे इत्यर्थः ।

† प्रत्ययोपनिबन्धनं नाम कारणसमुदायेन कार्यस्योत्पादनम् ।

‡ हेतूपनिबन्धनं नाम पूर्वपूर्वकारणतः कार्यजननम् ।

सत विसदृशजननस्वभावः । नाद्यः । मनुष्यपुद्गलस्य* देव-तिर्यग्योनि-
नरकप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलः कदाचित्
क्षणेन हस्तोभूत्वा देवो वा मनुष्यो वा भवेत् । न च—अदृष्टसह-
कृतेन कारणकलापेन सङ्घातसिद्धिः—इति वाच्यम् । तत्र मतेऽदृष्ट-
स्वाप्यनुपपत्तेः ।

तथा हि—अप्राप्तभोगः पुरुषो हि भोगार्थो भोगं प्राप्तुकामः
तत्साधने प्रवर्तते इति प्रत्यात्मनि प्रसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन्
स्थिरे भोक्तारि भोग-तत्साधनसमयस्यापि कल्प्यते नास्थिरे । न च
भोगादनन्यस्मिन् सम्भवति । न हि भोगो भोगाय कल्प्यते,
अनुभवविरोधात् । नाप्यन्यो भोगोऽप्यन्यस्य । एवं मोक्षेऽपि
विकल्पनीयम् ।

तत्र नृभुक्षु-मुमुक्षु चेत् स्थिरावास्थोयेतां तदा स्वमतज्ञानं दोषः ।
अस्यैवं च अप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तस्मात्स्थिरभोक्तृभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
प्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्तृभावः । कर्तृभावाददृष्टासिद्ध्या सङ्घातासिद्धिः ।
किञ्च अविद्ययापि सङ्घातो न सम्भवति । न हि शुक्तिकादिषु
रजतादिबुद्धिरूपया अविद्यया रजतादिकार्यं शुक्तादिवस्तुनः क्रियते ।
किञ्च अविद्यादीनां मिथो हेतुत्वान्मन्वेन हेतुपनिबन्धनप्रतीत्य-
समुत्पादस्वाप्यसिद्धिः । उत्तरस्योत्पत्त्यवसरे पूर्वस्य कारणस्य
विनाशात् । अणिकवादे धूमादिसाधनत्वं ज्ञात्वा वज्रवादेः
सर्वजनौनानुभवविरोधः कार्यार्थे नानाकारणघटनानुपपत्तिश्च ।

अयमभिप्रायः । न तावद्देशेष्विकवत् निरोधकारणमानिध्यं
निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकैः अकारणं विनाशमभ्युपगच्छद्भिः ।
तस्यानिष्टत्वात् । तस्मादचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम् ।
निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितम् । तथा च निरुध्यमानस्य
निरुद्धस्य वा पूर्वघणस्याभावप्रसङ्गात्तादुत्तरघणहेतुत्वानुपपत्तिः ।

ननु—कारणस्य कार्योत्पादात्प्राक् कालसत्ता अर्थवती, न कार्यकाले । तदा तस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्धार्थायाः सत्ताया अनुपयोगात् । तस्माद्भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणहेतुः—इति चेत् ? न । भूत्वा व्यापृत्य(वा) भावाः प्रायेण कार्यं कुर्वन्तो दृश्यन्ते । तच्च स्थिरत्वं विनाऽनुपपन्नम् । इतरथा तु लोकविरोधः स्यात् । ननु—भाव एवास्य व्यापारः । यथादुर्वीदाः—

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।

—इति चेत् ? भवत्वेवं व्यापारवत्ता, तथापि न क्षणिकस्य कारणत्वम् । मृत्सुवर्णकारणका हि घटादयो रुचकादयश्च मृत्सुवर्णो-
क्तानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यसमये कारणं सत् कथं तेषां तदात्मनानुभवः ? न च—कारणसादृश्यं कार्यस्य, न तु तादात्म्यम्—इति वाच्यम् । असति कस्यचित् रूपस्यानुगमं सादृश्यस्याप्यनुपपत्तेः । अनुगमं वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यम् इति सिद्ध-
मक्षणिकत्वम् ।

सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतु-फलभावः तन्तु-घटादावपि प्रसज्येत । न च कार्यकारणभावो नियामकः । तस्य एकस्मिन् क्षणेऽशक्य-
ग्रहत्वात्, सामान्यस्य चाकारणत्वात्, कारणत्वे वा क्षणिकत्व-
हानिरस्मत्पक्षसिद्धिश्च । अपि च—उत्पाद-निरोधौ वस्तुनः स्वरूप-
मेव वा, वस्तुनो धर्मौ वा, वस्तुन्तरमेव वा ? नाप्यः ;
वस्तुत्पाद-निरोधशब्दानां पर्यायत्वापातेन वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयः ; आद्यक्षणावस्था वस्तुत्पादः, मध्यक्षणावस्था वस्तुभावः,
अन्त्यक्षणावस्था वस्तुनिरोधः—इति वस्तुन आद्य-मध्य-अन्त्य-
सम्बन्धित्वात् क्षणिकत्वहानिः । न तृतीयः ; वस्तुत्पाद-निरोधाभ्या-
मसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गात् । संसर्गेऽप्यसता
संसर्गानुपपत्तेः । द्रष्टरि च क्षणिकत्वेन दर्शनादर्शनयोस्तु द्रष्टृधर्मत्वात्
वस्तुन उत्पाद-निरोधस्यैवासिद्धेः । स्थिरत्वाभ्युपगमे च शाश्वतत्व-
प्रसङ्गतादवस्थात् । न च—कारणस्य पूर्वक्षणमात्रसत्त्वेनैव कार्य-

हेतुत्वम्—इति वाच्यम् । अगस्त्यानां कार्याणां तदापत्तेः । इतरकारण-
सत्त्वेऽपि यदसत्त्वे यत्कार्यानुत्पादः तदपि क्षणिकपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् ।
किञ्च—न केवलं पूर्वक्षणस्य निरोधयस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वं न सम्भव-
तीति दूषणम्, अपि तु—असति कार्यहेतौ कार्यमुत्पद्यते मत्थेव
वा ? नाशः ; आलम्बन*प्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्यय
आलोक्येति चतुर्विधा हेतवः, तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं चेत्ताव
तदभिज्ञाः सुखादयो जायन्ते, तत्र नीलाभासस्य चित्तस्य नीलादा-
लम्बनप्रत्ययास्तीलाकारता, समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वविज्ञानादोषरूपता ।
चक्षुषो ऽधिपतिप्रत्ययाद्रूपयद्व्यप्रतिनियमः, आलोक्यावहकारि-
प्रत्ययाहेतोः स्पष्टार्थता, सुखादीनामपि चैतानां चित्ताभिज्ञाना-
मेतान्येव चत्वारि कारणानि—इति अस्याः प्रतिज्ञाया भङ्गप्रसङ्गात् ।
'प्रतीत्य उत्पद्यते' इत्यत्र आनन्तर्यस्याविवर्जितत्वेऽपि हेतु-कार्ययोः
सम्बन्धमात्रस्य आवश्यकत्वात् । सम्बन्धश्च चतुर्णामेकस्मिन् क्षणे न
सम्भवति । भिन्नकालिकयोश्च सम्बन्धस्वीकारे क्षणिकत्वमङ्गप्रसङ्गात् ।
निर्हेतुकायां चोत्पत्तौ अप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्र चोत्पद्येत ।

न द्वितीयः ; कार्यक्षणे कारणसत्त्वे कार्यकारणयोर्योगपक्ष-
प्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः ; संस्क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते इति संस्काराः
आद्यन्तवन्तो भावाः—इति न्यायेन 'क्षणिका संस्काराः' इति प्रतिज्ञा-
विरोधात् । अथवा पूर्वपूर्वघटक्षणस्योत्तरोत्तरघटक्षणपर्यन्तं स्थित्य-
भ्यपगमे सुगपघटद्वयोपलब्धिप्रसङ्गात् । किञ्च, अन्यदपि यत्क्षणिक-
वादिनो मन्यन्ते " भावप्रतीपः सङ्ख्या बुद्धिः प्रतिसङ्ख्या, मन्तमिमम-
सत्त्वं करोमि—इत्येवंरूपा, तथा निरोधः । प्रतिसङ्ख्यानिराधो नाम
बुद्धिपूर्वको मुद्गरप्रहारादिना क्रियमाणो भावानां नाश इति यावत्,

* आलम्बनं नील-पीतादिविषयः, समनन्तरप्रत्ययो मनः, गोलकस्थानापहानीन्दिवाणि
श्रीवादीनि पक्षे अधिपतिप्रत्ययानुच्यन्ते इत्युच्यते सुधीभिः ।

१ 'भिन्नकालिकस्य सम्बन्धस्य' इति ख, य 'पक्षकयो' ।

स्तम्भादीनां च प्रतिक्षणं स्वारसिको विनाश अप्रतिसङ्गानिरोधो
नाम, आवरणाभावमात्रं चाकाशम् । 'मात्र'-पदं आवरणाभावव्यङ्ग्यं*
शब्दद्रव्यं † व्यवच्छेत्तम् । एतच्चयं वस्तुभावमात्रं शून्यं निरुपाख्य-
मुच्यते । तस्माच्चयादन्यदस्तुमात्र क्षणिकम् इति तदप्यसङ्गतमेव ।
तथा हि—

प्रतिसङ्गा-प्रतिसङ्गानिरोधौ किं सन्तानस्य वा स्यातां
सन्तानिनां वा ‡ नाशः ; हेतु-फलभावेन बुद्धिव्यवस्थितानां
उदयाप्ययधर्माणां सन्तानिनामेव सन्तानत्वात् । सन्तान्यतिरिक्त-
स्थिरसन्तानाभ्युपगमे सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञाविरोधात् । द्वितीये
तु—योऽसावन्त्यः सन्तानो यद्विरोधात्सन्तानोच्छेदेन § भवितव्यं
स किं फलं ¶ किञ्चिदारभते न वा ? नाशः ; अथेकियाकारितायाः
सत्ताया अभावेन असत्त्वप्रसङ्गात् ; तदसत्त्वे तज्जनकमपि अजनक-
त्वेन असत्—इत्यनेन क्रमेण—असन्तः सर्व एव सन्तानिन इति
तत्सन्तानो नितरामसम्—इति निरोध्यासम्भवात् । न प्रथमः ;
अन्त्यत्वासम्भवेन सन्तानानुच्छेदप्रसङ्गात् । पदार्थमात्रस्य द्वितीय-
क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाच्च प्रतिसङ्गा-प्रतिसङ्गानिरोधासिद्धिः ।
किञ्च भावानां निरन्वयो नाशो निरुपाख्यश्च न सम्भवति । तेनैवान्वयि-
त्वेन॥ रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । यत् यस्य अन्वयि रूपं
तत्तस्य परमार्थसद्भावः । अवस्थास्तु विशधाख्या उपजननापायधर्माणः ।
तासां सर्वासामनिर्द्वन्द्वनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्वम् । अन्वयेव तु

* आवरणाभावव्याकाशस्य व्यङ्ग्यं अनिपादकं शब्दद्रव्यमित्यर्थः ।

† अथ सीमामेकाभिप्रायेण दस्तुत्वमित्यवधेयं विदधितिः ।

§ यस्य सन्तानिनः निरोधात् नाशात् सन्तानस्य उच्छेदेन भवितव्यमिति योजनीयम् ।

¶ 'फलं' कार्यमित्यर्थः । योऽन्त्यः सन्तानो यस्य नाशेन सन्ताननाशो भवेत् स किमपि
कार्यं जनयति न वेति विवक्ष्यते ।

|| 'तेनैव' नाशप्रतियोगित्वेन अन्वयित्वेनेत्यर्थः ।

तासां सत्त्वम् । तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च विनाशः—
इत्यवस्थावतोऽविनाशावस्थानां निरन्वयो विनाश—इति तासां
सत्त्वस्य अन्वयिनः सर्वत्र अविच्छेदात् । न च—प्रत्यभिज्ञाया ज्वाला-
मालादादिव सादृश्यं विषयः—इति वाच्यम् । पूर्वापरवृत्तिस्थिरधर्मं
विना सादृश्यस्यैव दुर्वचत्वात् । न चैकं सन्तानारूढत्वात्तथा सन्तान्य-
तिरिक्तस्य सन्तानस्य दुर्वचत्वात् । ननु—मृत्पिण्ड-मृद्वट-
मृत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्त्वप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्वेवम् । ततोपलतलपतित-
नष्टस्योदविन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानम् ? बीजा-
ङ्कुरादीनां वा किमस्ति उत्तरोत्तरकार्ये प्रत्यभिज्ञानं येन निरन्वयो
नाशो न स्यात्—इति चेत् ? न ।

अस्यष्टप्रत्यभिज्ञानास्त्वप्यवस्थासु कचिद्वष्टेनाम्बव्यविच्छेदेनान्यथापि
तदनुमानात् । तत्र ततोपलस्य तोयं तजसा मार्तण्डमण्डलमम्बुत्वाच्च
नीयते इत्यनुमेयम् । अङ्कुरादयस्तु तार्किकं प्रति वक्ष्यमाणा-
ऽभिसन्निमित्तोपादानन्यायेन बीजस्यैवानिर्धान्यावस्था—इति तं
प्रत्येव प्रथममुद्गरे प्रतिपादितत्वाच्च । तस्मात्कणिकवादिनां प्रतिसङ्क्रा-
ऽप्रतिसङ्क्रानिरोधावसङ्गतावेव । न केवलं निरोध्याभावादेवासङ्गतौ ।
किन्त्वविद्यादीनां निरोधासम्भवादपि ।

तथा हि । यम-नियमादिसामग्रीसहितसम्यग्धोसाध्यबेदविद्या-
दिनिरोधः प्रतिसङ्क्राख्यः तदा निर्हेतुक-विनाशाभ्युपगमहानि-
प्रसङ्गः । निर्हेतुकविनाशस्तु विनाशस्यार्थाभावात्* तद्धेतोरर्थक्रिया-
कारित्वाभावेन असत्त्वात् । अत एव सत्ताशून्यत्वेन निर्हेतुना
मुद्गरप्रहारादिना जायमानस्य घटादिध्वंसस्य प्रतिसङ्क्रानिरोध
इति संज्ञा । तथा च असत्ता कार्यानुत्पत्तिना सतो दृष्टत्वादिति
वक्ष्यति । घटादीनामिव स्वारसिकः स्वयमेव चैदविद्यानिरोधः

* अर्थोऽयं सदृशम् । 'विनाशस्यार्थाभावात्' विनाशस्य वस्तुनः स्वरूपभावात् इति
व्याख्येयम् ।

अप्रतिसङ्क्राकः तदा—‘सर्वं दुःखम्’ ‘क्षणिकम्’ ‘शून्यम्’—इति भावनोपदेशवैयर्थ्यमित्युभयथापि दोषादसमञ्जस एव स्वीकारः । एवमाकाशस्यापि श्रुतिसिद्धभावत्वादेव तत्सिद्धिः । श्रुतिश्च—

एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।

इत्यादिवेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि बौद्धादोन्मति शब्दगुणानुमेयत्व-
माकाशस्य वक्तव्यम् ।

तथा हि—जातिमत्त्वेन सामान्य-विशेष-समवायेभ्यो विभक्त-
शब्दस्याऽस्पर्शवत्त्वे सति बाह्येकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनु-
मितम् । न चायमात्मगुणः, बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न
समो गुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । नापि पृथिव्यादिगुणः—तद्गुण-
गन्धादिसाहचर्यानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिवदसाधारणेन्द्रिय-
ग्राह्यो यद्गुणमनुभाषयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्तु इति । किञ्च,
आवरणाभावमिच्छतां एकस्मिन्सुपर्णे पतत्रावरणस्य विद्यमानत्वात्
सुपर्णान्तरस्य सत्पितृतोऽनवकाशप्रसङ्गः । यथा एकघटसत्त्वेऽपि
घटान्तरासत्त्वप्रयुक्त्या ‘निर्घटं भूतलम्’ इत्यशक्यं वक्तुम् । तथा एक-
स्मिन्नावरणे सति आवरणान्तराभावप्रयुक्त्यापि पक्षान्तरसञ्चारो न
स्यात् । अनु—देशान्तरावच्छेदेन यन्नावरणाभावः तत्र पतिष्यति—इति
चेत् ? न ; निषेध्य-निषेधाधिकरण-निरूपणाधोननिरूपणो हि निषेधो
न असत्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तन्नावरणाभावा-
धिकरणमाकाशं वस्तु इति । अथवा—इह पक्षो—इति चाशुष-
प्रतीत्या आकाशस्यैवाधिकरणतया प्रतीतिः । तदन्यस्य तद्विषयत्वा-
योगात् । न च—आलोकः तत्र विषयः—इति वाच्यम् । इह
आलोकः—इति प्रतीत्या अधिकरणतया क्लृप्ताकाशस्य विषयत्वे
बाधकाभावात् । न च—तत्रापि तदवयवो विषयः—इति वाच्यम् ।
अन्धकारस्य त्रणुकप्रत्यक्षे आलोकान्तरस्याभावेन आकाशस्यैव विषय-
त्वात् । तस्मादौक्तप्रलपनमेवैतत् क्षणिकवादिनाम् इति ।

किञ्च आत्मनोऽपि क्षणिकत्वाभावो वक्तव्यः । अन्यथा दिनान्तरानु-

भूतस्य स्मरणानुपपत्तेः । ननु—अस्मत्सते क्रियातिरिक्तकर्तृभावात्
उपलब्धि-स्मृतौ एव उपलब्ध-स्मर्तारौ तयोर्भेदेऽप्येकस्मृतिगतत्वेन
कार्य-कारणभावास्मृतिरूपपरस्यते—इति चेत् ? न ; अहं स्मरामि,
अन्य अद्राक्षीत् इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । योऽहमदोऽद्राक्षं सोऽहं
स्मरामि—इति दर्शन-स्मरणयोः एककर्तृकत्वेन प्रत्यक्षविरोधात् । न
च—आत्मनि प्रत्यभिज्ञानं ज्वालादाविव सादृश्यकृता भ्रान्तिः—इति
वाच्यम् । पूर्वापरक्षणदर्शिन एकस्याभावे सादृश्यानुपपत्तेः । ननु*—
'तमेदं सदृशम्' इति विकल्पप्रत्ययः[†] । विकल्पस्य स्वाकारं बाह्यतयाऽध्य-
वस्यति † न तु तत्त्वतः पूर्वापरौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति ।
तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्गः—इति चेत् ? न ; तमेदं
सदृशम्—इति प्रत्यये तत्सेदन्तावच्छिन्नावर्थौ । तयोः सादृश्यं च किं
न भासन्ते भासमानानि वा ? नाद्यः ; स्वसंवेदनबाधात् । द्वितीये—
किं ज्ञानस्वाकारास्तस्मादभिज्ञाभिज्ञा‡ वा ? न द्वितीयः ; अनभ्युप-
गमात् ॥ । आद्ये—यस्याकारास्तज्ज्ञानमेकमनेकं वा ? न प्रथमः ;
नानाकारत्वासम्भवात् । ज्ञानातिरिक्ताऽकारानभ्युपगमं च आकार-
नानात्वेन ज्ञाननामात्वस्यैव निश्चयात् । न द्वितीयः ; नामा-
पदार्थसम्भिन्नवाक्यार्थानवभासप्रसङ्गात् । एकेनेव ज्ञानेन तत्सेदन्ता-
वच्छिन्ननामादार्थीक्षेणे सत्येव तमेदं सदृशमिति सादृश्यस्फुरणा-
पेक्षितमानात्वोक्तेरसम्भवात् । परिशेषाच्चज्ञानाद्विकोऽर्थोऽभ्युपेयः,
तस्य च नामाकालस्य तत्सेदन्तास्पदस्य परामर्शः स्थायिन्यात्मनि

* अत्र 'तमेदं सदृशम्' इत्यादिना यन्मनः सौचान्तिक-वैभाषिकाभ्यां बाह्यार्थाहितत्वादिभ्यां
वक्ष्यमाणविज्ञानवादिनो मतमवलम्ब्य समाधानुसारमन तत्र भवता यन्मनः । तच्चाद्ये
व्यक्ती भविष्यतीति दिक् ।

† 'विकल्पप्रत्ययः' नाम ज्ञाने कल्पिताकारविशेष इत्यर्थः ।

‡ अध्यवसाय आरोपः । विकल्पः स्वस्य आकारं बाह्यतया आरोपयतीत्याभेदायः ।

§ 'ज्ञानस्य च कारा' ज्ञानस्या आकारा इत्यर्थः । क. पुनर्लभे तथैव पाठः ।

॥ अत्र 'तव मते' इति शेषः । तव मते अनभ्युपगमात् असौकारादित्यर्थः ।

सति सम्भवति, न तु क्षणिके । ननु—प्राग्विकल्पितेषु पक्षेषु तत्तेदस्तामादृश्यानि भासन्त एव । भासमानानि च ज्ञानस्याकार-
भाव' भवन्ति । ज्ञानं च एकमेव इति पक्षः । तत्राकाराणामारो-
पितत्वेन वास्तवज्ञानैकत्वव्याघातो नास्ति—इति चेत् ? न ; कल्पिता
अपि ज्ञानेऽर्थाकाराः तस्मात् भिन्ना अभिन्ना वा ? न द्वितीयः ;
युगपदनेकार्थावभासप्रसङ्गः अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात् । आद्ये
ज्ञानान्तरवदकल्पितत्वम् । तथा च—‘तेनेदम्’ इति ‘सदृशम्’ इति
च भासमानानामर्थानामेकज्ञानाभेदोपगमे मिथोऽप्यभेदः स्यात् ।
तस्य अन्योन्यभेदेन पदार्था लौकसिद्धा निरूप्येरन्* । ज्ञानाच्च
ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सोऽपि निरूप्येत । तदपक्रवे च स्वपक्षसमाधान-
परपक्षाक्षेपाऽसिद्धेः । विकल्पप्रतिभासिमां नित्यत्वादीनाम् एकार्थ-
निष्ठत्वाभावात् । एकाधिकरणप्रतिषिद्धधर्मद्वयोपगमरूपविवादा-
सम्भवात् । अनित्यशब्दो यद्यलौकिकार्थः तर्हि तेन विभुत्वमपि
वक्तुं शक्यम् । तथा च लौकिकेन नित्यत्वेन तस्य न विरोधः । इत्थं च
कस्यचिज्ज्ञानस्य नित्यत्वमाकारः कस्यचिदनित्यत्वमिति धर्मभेदेन
व्यवस्थायां विरोधाभावाद्वादिनां न विरोधः । एतेन—तत्तेदस्तादि-
रर्थो ज्ञानस्यान्तराकार—इति वक्ष्यमाणविज्ञानवादिमतं बाह्यार्थ-
वाददूषणमध्येऽपि प्रसङ्गाविराजितं वेदितव्यम् ।

ननु—अस्ति बाह्योऽर्थः । स तु क्षणिकेन । निर्विकल्पकेन
व्यक्तिरूपेण चकास्ति । स एव च स्वस्वरूपमित्युच्यते । अयमेव च
सत्पदार्थः । अयं सट—इत्यादिमृषाव्यावहारहेतवः सविकल्पक-
प्रत्ययास्तु विकल्पाः तद्वतरूपसादृश्याद्याकारेण निर्भासन्ते । ते-
र्विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिः । तथा च विकल्पप्रत्ययग्राह्यत्वाकारो

* निरूप्योऽपलापः । “अपलापस्तु निरूप्यः” इत्यमरः ।

१ ‘क्षणिकेन’ इति क. पुस्तके पाठान्तरम् ।

हेधा । अध्यवसेयो* याज्ञाय—इति चेत् ? न ; केयमध्यवसेयता
वाह्यस्य ? यदि याज्ञता तदा न हेविध्यम् ।

तथा हि—आन्तरस्यानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य तद्विपरीत-
वाह्याकाररूपेण अध्यवसायो नाम वाह्यरूपेण निष्पादनं वा ?
वाह्याकाररूपेण योजनं वा ? वाह्याकारेणारोपणं वा ? नाशः ;
अन्यस्यान्यथाकर्तृमशक्यत्वात् । न हि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं
पटयितुमीशते । न द्वितीयः ; आन्तरस्य बाह्येन योजनाशक्यत्वात् ।
तथा सति युक्त इति प्रत्ययः स्यात् । न चास्ति सः । तृतीये
तु—आन्तरस्यारोपः किं गृह्यमाणे बाह्ये अगृह्यमाणे वा ? आद्ये—
अधिष्ठानस्य बाह्यस्य केन अहणम् ? किं यस्याकार आरोप्य-
स्तेनेव सविकल्पकप्रत्ययेन ? उत तत्कमसमयमुवा निर्विकल्पकेन ?
आद्ये—किं बाह्यमभिमतं स्वं लक्षणं वा सामान्यं वा ? न प्रथमः ;
अभिलाप-संसर्गयोग्यवस्तुगोचर-सविकल्पकप्रत्ययाभिलापस्य शब्दस्य
सामान्येनैव सह समयः शक्यो गृहीतुम्, न स्वलक्षणविन, तस्य
देश-कालानुगतत्वेनाऽनन्यात्तत्र सङ्गतिग्रहायोगात् । अतः
शब्दोन्नेषितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वनक्षणविषयत्वम् । यथाहु-
र्वैद्याः—

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पगानुषङ्गिणी † इति । ॥

मापरः ; व्यक्तिमगृह्येत्वा सामान्यात्मकवाह्यस्य सविकल्पकवाधेन
अहणायोगात् । व्यक्तसाक्तमार्गेणाशक्यग्रहत्वात् । यद्यपि मोमांसकमते
शक्त्यविषयभूताया अपि व्यक्तेः शक्तिविषयसामान्यसमानवित्तिर्वैद्यतया

* अविदितचरपदापेक्षमेव ?—किमितत्—इति श्री अनध्यवसायः, तद्विप्र अध्यवसायः ।

न च आत्मधर्मत्वेन च बुद्धिधर्मत्वेन नेयाविकैः साह्येऽव्योक्तोऽध्यवसायोऽत्र गृह्यते ।

† अत्यार्थस्वत्वम् । सुखादीनां स्वविकभावात्मात्मा स्वदपम् अशक्यसमयः । यतो-
ऽनन्यभाक् । अन्याननुगतो हि सः । अतस्तेषां स्वसंवित्तिरसाधारणाकारविषया वित्तिः ।
असिकल्पगानुषङ्गिणी न भवति । किं तु निर्विकल्पकैवेति ।

शब्दोक्तेष्वि सुविकल्पकप्रत्ययत्वमस्ति । तथापि बौद्धैः स्वलक्षणं व्यक्तिकल्पं निर्विकल्पमात्रविषय इत्यङ्गीकृतमित्याशङ्क्यमुच्यते । न द्वितीयः* ; विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हति । न हि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । न द्वितीयः† ; स्वाकार इत्येव स्यान्न बाह्यः । अधिष्ठानाग्रहणे आरोप्यमात्रं‡ प्रतीयेत नारोपः§ इत्यर्थः । न केवलमधिष्ठानाप्रतिभासाद्बाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपासम्भवः, किन्वारोपस्फुरणायोगादपि ।

तथा हि—अयं विकल्पप्रत्ययः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं यदाऽबाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा—किं वस्तु सन्तं स्वाकारं गृह्येत्वा पञ्चादारोपयति, अथ वा यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति ? नाह्यः ; कश्चित्तया क्रमविरहिणा ज्ञानस्य क्रमवर्त्तिनो-ग्रहणारोपणयार्थहोतुमशक्यत्वात् । युगपत्स्वाकारग्रहणं बाह्यत्वेन आरोपणमिति द्वितीये पक्षे—किं स्वाकार-बाह्ययोः ऐक्यस्फुरण-मारोपः, सतः अख्यातिमत इव विवेकाग्रहणमात्रम् ? न प्रथमः ; स्वप्रकाशत्व-परप्रकाशत्वाभ्यां भेदावभासादैक्यस्फुरणासम्भवात् । ना-परः ; किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेकाग्रहो नृणां व्यवहारं प्रसूते, अगृह्यमाणे वा ? नाह्यः ; स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयाति-विशदो बाह्यं आरोप्यमाणाविशदमिति वैशद्यावैश्वर्यरूपतया भेदस्य ग्रहेण विवेकाग्रहासम्भवात् । न द्वितीयः ; कैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत—इति यत्र कचन प्रवर्तत अविशेषात् । स्वपति-भासेऽनर्थे¶ ऽर्थाध्यवसायेन ॥ प्रवृत्तिः—इति बौद्धैरेवाभ्युपगमात् ।

* द्वितीयस्य प्रथमविकल्पद्वितीयेन अगृह्यमाणे बाह्ये इत्यर्थः ।

† द्वितीयः 'सतः तत्त्वसमसमयमुवा' इति पूर्वोक्तो विकल्प इत्यर्थः ।

‡ अधिष्ठानस्य अग्रहणे सति 'आरोप्यमात्रम्' अन्तरमात्रमेव प्रतीयेत अत्रभासेन इति भावः ।

§ बाह्यत्वेनाप्रतीत्या नान्तरोपः स्वादित्याशयः ।

¶ 'अनर्थो' नाम अवाञ्छित ।

॥ 'अर्थाध्यवसायेन' बाह्याध्यवसायेनेति यावत् ।

एवं यथा परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्मना समारोपासम्भवः
तथा वासनापरिप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य बाह्ये समारोपा-
सम्भवोऽपि बोध्यः । तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानवलेन बाह्याऽद्वैतदृश्यस्य
समत्वात् । किञ्च क्षणिकभूतचतुष्टयस्य कार्य-कारणभावोऽपि न
सम्भवति, पदार्थमात्रस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वाभावात् । न च
—यस्य यत्र सामर्थ्यं तस्य तत्साधनविलम्बो नास्ति, विलम्बोऽस्ति
चेत् सामर्थ्यमेव नास्ति । तथा च यावत्स्वकार्येषु सामर्थ्यं यस्य तावता
द्वितीयक्षणवर्तिनां प्रथमक्षणस्थितेन तेन सिद्धिः । द्वितीयक्षण-
स्थितेन न कस्यचित् तृतीयादिक्षणवर्तिनः सिद्धिः । यतो
द्वितीयादिक्षणे सत्त्वं वस्तुनो नास्ति । कार्यकारित्वमेव हि वस्तुसत्तेत्य-
ङ्गीकारात्—इति चेत् ? भ्रान्तोऽसि, क्षणिकत्वेन कार्यकारण-
भावपक्षोऽसि, स्थिरस्य कस्यचित् अभावेन कार्य-कारणभावस्यैव
अलोकत्वात् इति पूर्वमेव प्रतिपादितम्, प्रवृत्त्यनुपपत्त्या च सर्व-
व्यवस्थोच्छेदप्रसङ्गात्, इत्यलमसम्भाव्यमन्वावर्णेनेति टिक् । तस्मा-
द्ब्रह्मुनिना स्वर्गापवर्गसाधनान्यनुवदता लोकप्रतारणेन कृता यतः,
यतोऽसमञ्जसमेव वैभाषिक*-सौत्रान्तिकाद्योर्मतम् ।

इति बाह्यार्थास्तिरववादि-वैभाषिक-सौत्रान्तिकयो- र्मतखण्डनम् ।

* ब्रह्मुनिप्रियेषु केषांश्चिन् वैभाषिकेति संज्ञा । एषा हि तेषां नामनिश्चयः । अत्रापि
बाह्येषु केषांश्चिन् स्मृत्येषु आनन्देषु सुखादिषु च निश्चयान्नास्त्युपादयितुं 'सर्वव्यवस्थ'मिति
प्राथमिकान् शिष्यान्वीकयद्भवान् ब्रह्म, यत्र नरं च विद्यालमात्रवद्वादिष्टान् द्वितीयांश्च
'विद्यालमेवैकं भूतं' इत्याहुपदिष्टवान्, अद्यान्तान् तृतीयांश्च सम्भवमपि अस्तीति स्थितान्
'विद्येयमनुमेय'मिति उपदिष्टवान् । अयं विवक्षा भावेति वदन्तोऽन्वे विवेक्षा, वैभाषिका इति
प्रथिता बभूवुः ।

† काश्चिच्छिष्यान् एवमाह भगवान् गुरुः । "श्रुतान् प्रवृत्तान् भवतां मया तदन्तमेव
कथितम् । भवकश्च सुप्रख्यातमेव वृत्तवन्, यतो युगं सौत्रान्तिका भवत" इति भगवता-
भिहितत्वात् सौत्रान्तिका इति प्रथिताः ।

अथापरनामविज्ञानवादि-योगाचारमतं* प्रदर्श्य निराक्रियते ।
ननु—अधिकवाच्यार्थवादिषु † निरस्तोषु समानव्यायतया विज्ञान-
वादिनाऽपि निरासस्व सम्भवात् कथं पृथक् निराकरणम्—इति चेत् ?
न, केषांचित् शिष्याणां वाङ्मयस्त्वभिनिवेशवतामनुरोधेन वाच्यार्थ-
प्रक्रियाकथनेऽपि विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते ?

युज्यते स्वप्रदृष्टान्ताद्द्वैतव्यवहारतः

इति न्यायेन, विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वम्—इति सुगताभिप्रायत्वेन
विशेषत्वात् । विज्ञानस्कः ‡ अधिकेनार्थेन सावलम्बनत्वे निराकृतेऽपि
निरास्तम्बनक्षयिकविज्ञानस्य निराकरणोपत्ताश्च । ननु प्रमाणं
प्रमाता प्रमेयं प्रमितिः इति चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिः ।
आसामन्यतमाभावेऽपि तत्त्वस्वाव्यवस्थानात् । तस्मात् अनेन विज्ञान-
स्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा एवितव्याः । वस्तु-
व्यवस्थित्यै प्रमाणाद्यभ्युपगमे च तद्विषयनिषेधायोगात् । तथा च—
कथं विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वम्—इति चेत् ? न ; यद्यप्यनुभवास्मान्धो-
ऽनुभाव्योऽनुभविताऽनुभवनं च, तथापि विभागमात्रं ज्ञेयाव्या-
काराणां परिकल्पितं भवति । ज्ञेयादिरूपत्वं तु बुद्धेरान्तरं वास्तव-
मेव इति बुद्धिपरिकल्पितेन रूपेणान्तस्वस्यैव प्रमाण-प्रमेय-प्रमाद-
फलव्यवहारस्य पारमार्थिकत्वाभावात् ।

* गुरुणा बुद्धमुनिना उक्तं भावनाचतुष्टयं वाच्यार्थस्य एवमेव आक्रीकृतं वाच्यमिति
पर्यनुयोमस्य करणात् केषांचित् योगाचारप्रथा एवा हि तेषां परिभाषास्वर्यं वेदनं तावदङ्गी-
कर्त्तव्यमित्यादि सम्यग्दर्शनमयं हि दृष्टव्यम् ।

† अथः स्वसता, सा व्याप्यतया अन्वयेति अधिक', अन्वयमात्रस्यापीति यावत् ।
नहिर्भवः वाङ्मय, स वाचावर्त्यस्य वाच्यार्थः । वाच्यार्थे अधिकमिति नदन्ति ते अधिकवाच्यार्थ-
वादिनः । 'यस्तत् तत् अधिकम्' इत्युक्तत्वात् वाङ्मयस्य दृश्यस्य चर्यस्य अधिकत्वेन सत्त्वात्
जगत्सत्यत्ववादिषु वैभाविक-सौत्रान्तिकेषु निरुक्तिरिति योजनीयम् ।

‡ प्रतीतिविज्ञानस्य 'अयं घटः' इत्याकारकस्य अधिकेन घटरूपेण विषयेषु सावलम्बनत्वं
भाधारत्वमित्यर्थः ।

न चैवं—ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वाच्चीलाद्याकारं विज्ञानम् । इतरथा अहैतासिद्धेः इत्येवं वेदान्तमतप्रवेशः—इति वाच्यम् । न ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकार-वित्ति*मात्रमभ्युपगच्छन्ति किन्तु वक्ष्यमाणानिर्वचनोयनीलादिविवयाम् । अयं तु विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपमावच्छाहति इति विशेषात् । इत्थं च स्वरूपं विज्ञानं तदेव बाह्यरूपेण असत्त्वेन चाकारेण युक्तं प्रमेयम्, प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलम्, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणमिति सिद्धम् । न च—बाह्यार्थसत्यत्वस्वीकारेऽपि प्रमाणादयः सत्याः सिध्यन्ति—इति वाच्यम् । बाह्यार्थवादिभ्यामपि वैभाविक-सौत्रान्तिकाभ्यां काल्पनिकस्यैव प्रमाणफलव्यवहारस्य दृष्टत्वात् । अत्र वैभाविकमते बाह्याऽर्थः प्रत्यक्षः । तत्रानवभासव्याकुल्या फलम्, तच्छ्रुत्या भानम् । तच्च प्रमाणं करणं, प्रमितिः फलम् । तयोर्भिन्नाधिकरण-वृत्तित्वे खदिरगोचरे परशो पालाशे द्वैधीभावो भवेत् । अतोऽनयो-रेकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । न च—परशुः स्नावयवेषु समवेतः, द्वैधी-भावस्तु खदिर इति भिन्नाधिकरणत्वम्—इति वाच्यम् । व्यापाराविष्ट-कारणोभूतपरशोः संयोगेन खदिराधिकरणत्वात् । ऐकाधिकरण्यं च ज्ञानस्थयोरिव प्रमाण-फलयोः । अत्र तावत्कुण्डे बटरवज्ज्ञाने प्रमाण-फलयोरवस्थानसम्भवः, ज्ञानसासंयोगित्वात् । तादात्म्येन तु स्वादवस्थानम् । वस्तुनो भिन्नाभ्यां च प्रमाण-फलाभ्यामेकस्य ज्ञानस्थामेदानुपपत्तिः । एकज्ञानामेदास्तथोर्न भेदसिद्धिश्च । अतः काल्पनिक एव प्रमाणफलयोर्भेदव्यवहारः । न च—सत्त्वेन ज्ञानेन मा भूत्प्रमाण-फलयोर्भेदसिद्धिः तदापन्नयोः † तयोः स्वरूपतः सत्यत्व-

* 'वित्तिः' ज्ञानम् । ' वित्तिर्विचारे च ताम-सम्भवया, स्थियाम् ' इति तान्त्रिके सिद्धिर्न । ब्रह्मवादिनो हि केवलं ज्ञानं न स्वीकृष्यन्ति, किन्तु अविषयं ज्ञानम् ।

१ क, एकके 'मानम्' इति पाठः ।

† 'तदापन्नयोः' सत्यज्ञान-तादात्म्यापन्नयोर्विषयं

सिद्धौ तावता तत्प्रमेयस्य बाह्यवस्तुनः सत्यत्वं सिध्येत्—इति वाच्यम्, स्वलक्षणस्थानं शब्दावस्तु-सङ्गमंशाभ्यां योगासम्भवात् । अज्ञान-व्यावृत्त्यात्मकापोहरूपेण कल्पिता ज्ञानत्वसामान्यरूपोऽंशः फलम् । अशक्तिव्यावृत्तिरूपेण कल्पिता स्वप्नति अर्थं प्रति च या प्रकाशशक्तिः सोऽंशः प्रमाणम्, प्रमेयं तु बाह्यमेव । एवं च यदा ज्ञानाधिकरणके प्रमाणफले अशक्तिव्यावृत्ति-अज्ञानव्यावृत्ति-सामान्यात्मके तदा तस्मिन् सामान्यस्य कल्पितत्वात् कल्पितेन प्रमाणेन तत्फलेन च वस्तुसिद्धा-भावादर्थबाह्यवस्तुमिथ्यात्वमापतति इति टिक् ।

सौत्रान्तिकमते तु — ज्ञानगताकारवैधित्येऽणानुमेयो बाह्योऽर्थः अर्थसारूप्यात्मना भानमवभासात्मना फलम् । भासमानं हि ज्ञानगतं बाह्यनीलसारूप्यमनीलाकारव्यावृत्तिरूपेण कल्पितम् । तच्च बाह्यार्थं व्यवस्थापयति प्रतिबिम्बमिव निम्बम् । अतः प्रमाणं ज्ञानात्मकाद्यदन्यत् तद्व्यावृत्तिरूपेण कल्पितं ज्ञानत्वसामान्यं फलम् । तच्च सारूप्यवलासीलज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्नपि मते प्रमेयं परमार्थभिन्नम् । एतस्मिन्नेऽपि सामान्यस्य कल्पितत्वात् कल्पित एव प्रमाणफलभावः । यतश्च बाह्यमर्थमिच्छतीरपि वैभाविक-सौत्रान्तिकयोः कल्पितः प्रमाणफलभेदः अतो युक्तमेव विज्ञानवादे कल्पितभेदेनैव सर्वव्यवहारसिद्धिः— इति ।

ननु—प्रत्यक्षदृष्टस्य स्तम्भादेर्बाह्यार्थस्य नापलापो युक्तः— इति चेत् ? सत्यम् । स्तम्भार्थं किं परमाणवः, तत्कृतोऽवयवी वा ? आद्ये—किं परमाणुमात्रो विज्ञानविषयः, स्थौल्यादिप्रतीतिविशिष्टो वा ? न प्रथमः ; एकस्थूलनोलाभासज्ञानस्य तद्विपरीतपरमाणु-गोचरत्वाभावात् । न चान्याभासमन्यगोचरं भवति, भासमानादन्य-गोचरत्वमात्रेण अतिप्रसङ्गेन सर्वस्य सर्वगोचरतया सर्वेषां सर्वज्ञत्व-प्रसङ्गात् । नापरः ; स्थौल्यादिज्ञानधर्मः, उत प्रतिभासनकाले प्रति-भासनीयाधिकोऽर्थधर्मः ? आद्ये—स्वाकारालम्बनमेव विज्ञानमिति

वाङ्मार्थाभावादस्मदनुकूलसिद्धिः * । अथास्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः ।
तथा हि—

विशकलितपरमाणुतत्त्वाच्छादकत्वात्तद्वृत्तिर्वृद्धिः । तथानेकपर-
माणोरेकदाग्रहे किञ्चित् स्थूलं रूपं गृह्यते । तच्च यद्यपि मौल-
त्वाटिवत्प्रत्येकं परमाणुत्वभावाच्च परमाणुधर्मः । तथापि प्रतिभास-
दशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत्सांख्यं स्थौल्यम् । न
च—एकपरमाणुस्वरूपे स्थौल्यं गृह्यते चेत्स्वाभाविकं भवति । नत्वेक-
परमाणौ स्थौल्यं सम्भवति ; अतोऽनेकपरमाणौ स्थौल्यम्—इत्या-
कारेण ग्रहणे न स्वाभाविकमित्यन्योपाधिकं वक्तव्यम् । एवमौ-
पाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्ध्यर्थान्तित्वम्—इति वाच्यम् । य एव हि
भिरधोगृहीतास्त एव निरन्तराः परमाणव एकधिया गृह्य-
माणाः स्थूलमिति निर्भामन्ते । ते च वस्तुतः, वस्तुग्रहणं च
भ्रमत्वाभावात् । एवं—निरन्तराः मौलपरमाणवः एकधोगोचरा
मौलमिति चेत् ? नैवम् ।

यदि निरन्तरा मौलपरमाणव एव एकधोगोचरा मौलम्,
तर्हि मौलपदार्थे रस-गन्ध-स्पर्शपरमाणूनामपि सत्त्वेन मौलरूप-
परमाणूनां नेरन्तर्यमसिद्धम् । ततश्च सान्तरेषु वृत्तेषु दूराद्वनवन-
प्रत्ययवत् सान्तरेषु परमाणुषु भ्रान्त एव स्थूलप्रत्यय इति ।
आद्ये विकल्पयोर्द्वितीये स्तम्भादयोऽवयविनः परमाणुभ्यो भिन्ना
वा, अभिन्ना वा, भिन्नाभिन्ना वा ? आद्ये—तयोः सम्बन्धोऽस्ति न
वा ? न द्वितीयः ; कार्य-कारणभावासम्भवात् । प्रथमे तु तादात्म्यं
सम्वायो वा ? आद्ये—गवाश्चवदत्यन्तभिरवयोस्तादात्म्यासम्भवात् ;
अन्ये—वैशेषिकमतनिराकरणप्रस्तावे पूर्वमेव निराकृतत्वात् । नापि
द्वितीयोऽभिन्नः पक्षः ; दोषस्तोक्तत्वात् । न तृतीयः ; विरोधात् ।
न च—अवयवावयविरूपो वाङ्मोऽर्थो नास्ति चेत्, मा भूत्,

* 'अस्मदनुकूलसिद्धिः' अस्माकं योगाचारानामनुकूलस्याभिप्रेतस्य पक्षस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

जाति-व्यक्त्यादिरूपस्तु स्यात्—इति वाच्यम् ; जात्यादीनां व्यक्त्यादीनां च अत्यन्तभिरन्तरे स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात्, अत्यन्ताभिरन्तरे तु तद्वदेव अतद्भावात् । भिन्नाभिरन्तरे च विरुद्धत्वात् अवयवावयवविभेदव-
ज्जातिव्यक्त्यादिभेदस्याप्यसम्भवात् । तस्माद्यद्यप्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचारासङ्गत्वात् अप्रतिभासमानमङ्गावे तु प्रमाणाभावाच्च बाह्यान्तर्यनाः प्रत्ययाः इति सिद्धम् ।

ननु—घटज्ञानं घटज्ञानमित्याद्यनुभवाद्वाह्यसिद्धिः—इति चेत् ? न ; असम्भवात् । तथा हि—किं घटज्ञानं घटज्ञानमित्यादौ ज्ञानाद्येयोर्भेदः अभेदा वा ? अन्ते अस्मादिष्टम् । प्रथमे तु कथं भिन्नस्यार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशनम् । किमिन्द्रियवदर्थविषय-
विज्ञानजननं किं वा अर्थान्वितस्य प्राकट्यलक्षणफलस्य जननम् ? नाप्यः ; ज्ञानस्य विद्यमानत्वेन ज्ञानान्तरजननानुपयोगात्, उपयोगी च अनवस्थाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; घटोऽतीतः, घटो भावी इति अतीतानागतानामप्यर्थानामनुभवात् । तेषामभावे तदाश्रितफलजननासम्भवात् । न तृतीयः ; अप्रत्युत्पन्नो धर्मो धर्मश्चासन् प्रत्युत्पन्न इति । न च—मा भूत् ज्ञानमर्थविषयज्ञानान्तरस्य जनकम्, मा च विषयान्वितं प्राकट्यमनेनाजनि, तथापि स्वभावा-
त्सम्बद्धान्तर्यविषयं व्यवहारं जनयेत्—इति वाच्यम् । ज्ञानमात्राकारस्य ज्ञानस्वभावस्य सर्वज्ञेयसाधारण्यात् सर्वज्ञत्वापत्तेः । तस्मात् घटा-
कारवत् ज्ञानस्य घटव्यवहारहेतुत्वात् तटाकारविशिष्टज्ञानस्वरूप-
प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षताभ्युपेया । न च—न ज्ञानस्यैव घट इत्याकारः, किन्तु बाह्यघटसदृशो ज्ञानस्य घटाकारोऽस्ति । तत्कथमर्थस्य ज्ञानाकारत्वम्—इति वाच्यम् । एकस्यैवाकारस्यानुभवात् । ननु—
अयमेवाकारो बाह्यस्यार्थस्याप्यस्तु—इति चेत् ? न, प्रयोजनाभावात् । न च—ज्ञानाकारस्य समत्वात् घटादिज्ञानवैचित्त्र्यं प्रयोजनम्—इति वाच्यम् । ज्ञानस्यैव घटाद्याकारवैचित्त्र्यत्वस्वीकारात् । बाह्यार्थ-
वादिनापि विषयसारूप्यं विना घटज्ञानं घटज्ञानमित्यादौ ज्ञानानु-

गत्यदर्शनात् ज्ञानगतघटाद्याकारविशेषोऽवश्यमेष्टव्यः १ । स्वीकृते च ज्ञाननिष्ठे घटाद्याकारे तेनैव घटादिव्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यार्थकल्पना युक्ता । न च—ज्ञानस्याकारविशेषसमर्पकत्वेन बाह्यार्थपेक्षा—इति वाच्यम् । ज्ञानगताकारविशेषस्य बाह्यार्थाभावेऽपि स्वप्नज्ञान-वदुपपत्तेः । अपि च ज्ञानार्थगर्भदनिषेधे भेदस्य सहोपलम्भनियमा-भावो व्यापकः । यथा भिन्नावस्थिनी अश्लिष्यन्नदेवते नावश्यं सहोप-लभ्येते, कदाचिदभ्यापिधामेऽन्यतरस्यैकस्योपलभ्येः । उपलभ्यते च सहोपलम्भनियमाभावस्य विरुद्धाऽयं सहोपलम्भनियमः अभेद-साधने । यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चक्षुर्दोषप्रतोतः चन्द्रमाः । तदुक्तम्—

सहोपलम्भ*-नियमादभेदो नील-तद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाहये ॥ इति ।

तस्मात्सहोपलम्भनियमादपि ज्ञान-ज्ञययोर्न ज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थ-सम्भवः । एवं ज्ञानातिरिक्तज्ञेयस्य उक्तरीत्या विचारासहत्वात् लणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिकत्वात् । न बाह्यार्थान्यथानुपपत्त्या नित्यज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो वा प्रधानस्य परमाणूनां वा कारणता—इति चेत् ? भ्रान्तोऽमि । बाह्यार्थोपलम्भस्य बाधाभावात् स्वप्न-वैषम्याच्च न लणिकविज्ञानवस्तुमात्रमिष्टिः । तदुक्तम्—

अबाधास्वप्नवैषम्याबाह्यार्थस्तूपलभ्यते ।

वह्निवदिति तेऽप्युक्तिर्नानो धोरर्थ-रूपभाक् ॥ इति ।

बाह्यार्थाभावः किमुपलम्भाभावाद्वा, किं वा सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा, उत सत्यपि बाह्याविषयत्वे बाह्यार्थ-साधकप्रमाणासङ्गावाद्वा ? नायः ; अयं स्तम्भः—इति स्फुटतर-सर्वजनीनोपलम्भे सति तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः ;

१ छ, पुस्तके “मेवेष्टव्यः” इति ।

* सह, एकत्र एव ।

ज्ञानयाहिणा वक्ष्यमाणेन साक्षिणा गृह्यमाणस्य ज्ञानस्य बाह्य-
विषयत्वात् । न हि ज्ञानमेव स्तम्भः कुक्षं वेति कश्चिज्ज्ञानाति,
ज्ञानविषयत्वेनैव तु सर्वे लौकिकाः स्तम्भ-कुक्षादीन् जानन्ति । 'यत्
अन्तर्गतं रूपं तद्वहिर्वदवभासते' इति भवद्वचनादपि लौकिकाद्
ज्ञानाद्विषयत्वेनैव प्रतियन्ति । बाह्यार्थाभावे बहिर्वदिति दृष्टान्ता-
सम्भवात् । न चात्यन्तासतोऽपि बाह्यार्थस्य दृष्टान्तत्वम्—इति वाच्यम् ।
न हि 'विष्णुमित्रो बन्धासुतवदवभासते' इति कश्चिदप्याचक्षते ।

ननु—बाह्यार्थस्याभावाद्बाह्यार्थसाधकप्रमाणासङ्गावोऽस्ति, अत-
स्तृतीयहेतोर्बाह्यार्थाभावः सम्भवतीति । तथा हि—घट-पटादयो
हि बाह्यार्थाः स्थूला भासन्ते, न तु परमसूक्ष्माः । सौख्यं त्वर्थस्य
युगपद्विषयविषयपित्वम्, भिन्नदेशव्यापित्वं च । तत्र ज्ञानार्थयो-
र्भेद एकदिग्देशेऽर्थणावरणं अन्यदिग्देशे ज्ञानावरणं ज्ञानेन
प्रकाशितत्वादिति विरुद्धधर्माध्यासादेकस्याप्यर्थस्य भेदः स्यात् ।
ज्ञानाभेदे तु नायं दोषः ; ज्ञानावच्छेदकार्यस्य ज्ञायमानस्य
तदभिन्नस्यानाहतत्वात्, आहतस्य तदात्मत्वाभावेन विरोधाभावात् ।
युगपद्विदेशव्यापित्वं च सौख्यं यस्तु नो न सर्वात्मना कदापि दृश्यते ;
करतलामककादोनामप्यधोभागावच्छेदेन दर्शनाभावात् । अतो
दर्शनादर्शनाभ्यामेकस्यैव सौख्यवस्तुन आहतत्वमनाहतत्वमसु । तच्च
आन्तरमेव इति न बहिरर्थसिद्धिः—इति चेत् ? नैवम् ; यद्यप्यव-
भासानवभासलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गोऽर्थस्य ज्ञानाभेदेऽप्युपगते न
प्रसज्येत, तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे नानादेशव्यासक्ते तद्देशत्व-
मतद्देशत्वं च दृश्यते, प्रदेशभेदेन च कम्पाकम्पौ, चित्रे च तस्मिन्
रक्तत्वारक्तत्वे । एवं सति ज्ञानाकारत्वेऽप्यर्थस्य उक्तविरुद्धधर्म-
वत्त्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्यः । किञ्च—अर्थस्य ज्ञानाभेदे सति अवयवविन्यवयवे
च उक्ते वैशिष्टिकाधिकरणे मूलशब्दे दोषान्तरमपि दुर्वारम् ।

तथा हि—अवयवो अवयवैभ्यो भिद्यते न वेति व्यतिरेका-
व्यतिरेकविकल्पः । भेदपक्षे—स प्रत्यवयवं कृत्स्नेन वर्तते एकदेशेन

वा ? इति हस्तिविकल्पः । एतावदयविदार्यौ । सूक्ष्मावयवः परमाणु-
रपि सांशो वानंशो वा इति विकल्परः सांशत्वावश्यभावा-
पादनमवयवदोषः । एतद्दोषत्रयं विज्ञानवादिनोऽपि स्यात् । न हि
विज्ञानवादिना अस्माभिरिव जगदनिर्वचनीयमुच्यते, येन तस्यैवं
विचारामहत्वं भूषणं स्यात् । किन्तु बाह्यास्तित्ववादिभिर्यथावद्वहि-
रस्तीत्युच्यते तत्सर्वमन्तः सत्यमेव अणिकमस्तौत्युच्यते, सत्यत्वे च
वहिरिव अन्तरप्येति दोषाः स्युर्येति । न च — इदं दोषत्रयं वैशेषिके-
षूक्तम्, तदेव विज्ञानवादिषु किमर्थमापद्यते — इति वाच्यम् ।
'पुष्ट-सगुडन्यायेन'* वैशेषिकमत इव 'अन्तः सत्' इति वादिना
'बहिः सत्' इति वादिनश्च बौद्धस्य मतेऽपि प्रसरति इत्यभि-
प्रायात् । अनु — यथा स्वप्ने बाह्यार्थाभावेऽपि व्यवहारी जायते एवं
जाग्रदपि भविष्यतीति किमनुपपन्नम् ? न हि स्वप्ने ज्ञानातिरिक्तं
ज्ञेयं केनाप्यनुभूयते, किन्तु स्वविषयकमेव, ज्ञानातिरिक्त-ज्ञेये
मानाभावात् । अनुमानं च — विमतं मोक्षादिज्ञानं स्वातिरिक्ता-
विषयं धोत्वात्, स्वप्नधोवत् — इति चेत् ? न ; स्वप्नवद्विष्यतीति न
युज्यते, जाग्रदप्यज्ञानङ्गीकारात् । न हि स्वाप्नप्रदार्थः तव मते-
ऽन्यत्र सन्तोऽन्यत्र प्रतिभासन्ते, अन्यथास्यात्मानङ्गीकारात्, तैः
सह प्रत्यासत्त्यभावेन भावनायोगाच्च । न च ज्ञानं प्रत्यामस्तिः,
अनुमानादिप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात् । नापि तत्रैव परमायसन्तः,
उत्थानानन्तरं बाधात् । नाप्यसन्तः, तथात्वे शशशृङ्गवत्प्रत्यक्षत्वा-
योगात् । नापि सदसदात्मकाः, विरुद्धोभयात्मकत्वायोगात् ।
न च तत्रैवानिर्वचनीयानामुत्पत्तिः, दृष्टान्ताभावात्, न चेवं प्रपञ्चो
ऽपि तदन्प्रातिभासिक एवास्तु — इति वाच्यम् । अति प्रमातर्यबाध्य-
मानत्वेन तस्य ततो विसृज्यत्वेन व्यावहारिकत्वस्यावश्यकत्वात् ।

* 'पुष्ट-सगुडन्यायः' — यथा पुष्ट एकी सगुडः बह्वर्था यनां मध्ये एकस्य महारार्थं
प्रक्षिप्तोऽपि अन्यत्रापि प्रसरति तत्रैव, सोऽयं पुष्ट-सगुडन्यायः ।

न च—ज्ञाननिष्ठतत्तदाकाररूपधर्मेणैव व्यवहारसिद्धिः—इति वाच्यम् । बाह्यार्थानभ्युपगमे तस्यैवानुपपत्तेः । यावद्व्यवहारं व्यावहारिकपदार्थानां व्यवहारसौकर्यार्थं स्लोकारे बाधकाभावाच्च । तस्माद्व्यवहारब्रह्मज्ञानात्प्राक् यावद्व्यवहारं न बाह्यपदार्थापलाप उचितः । यथाज्ञातं ज्ञान-ज्ञेययोः सम्बन्धानिरूपणाच्च बाह्योऽर्थ इति, तदपि न ; वक्ष्यमाणाध्यासिकसम्बन्धेनाप्युपपत्तेः ।

अथ बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि धनादिवासनावशात् ज्ञानवैचित्र्यमुपपद्यते । न च—आश्रयाभावाद्वासनानुपपत्तिः—इति वाच्यम् । मालयविज्ञानस्यैवाश्रयत्वात्—इति चेत् ? भ्रान्तोऽसि ; जलिकस्थानयविज्ञानस्य आश्रयत्वे कालान्तरभाविनो स्मृतिर्न स्यात् । अनुभवितुर्वासनाश्रयस्य चिरातोत्तत्वात् । किञ्च वासनापि किं स्थिरा जलिका वा ? आद्ये सिद्धान्तविराधः, द्वितीये स्मृत्यसम्भवः । अनुमानं च—मालयविज्ञानं न वासनाश्रयः ; जलिकत्वात्, प्रवृत्तिविज्ञानवत्—इति । किञ्च—वासना हि गुणः, तस्याश्रयः समवायिकारणम् । तच्च आश्रयत्वाभिमतमालयविज्ञानं किं सहैवोत्पद्यते जलिकत्वात्, वासनातः पूर्वं वा ? नायः ; इयोर्युगपदुत्पन्नयोः सव्य-दक्षिणशृङ्गवदाधाराधेयभावानुपपत्तेः । न द्वितीयः ; प्रागुत्पन्नस्य आधियोत्पादसमये सत्त्वे जलिकत्वव्याघातात्, अजलिकत्वे तु पूर्वाज्ञादोषवसङ्गः । यानि च बाह्यार्थवादे जलिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युक्तावितानि तान्यत्राप्यनुसन्धेयानि । तस्माद्यदि एकः स्थायी कूटस्थो सर्वार्थदर्शी नाभ्युपेयते तदा देश-काल-निमित्तापेक्षया वासनाधानम्, तदधीने स्मृति-प्रत्यभिज्ञे प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य न सम्भवति कापि व्यवस्थेत्यलं पापण्डसम्भाषणेनेति दिक् ।

इति विज्ञानवादिमतखण्डनम् ।

एवं बाह्यार्थभादिपक्षा विज्ञानवादिपक्षश्च एतौ हावपि वैनाशिक-
पक्षौ निराकृतौ वेदितव्यौ । सम्प्रति माध्यमिका*परनामधेयस्य
शून्यवादिनो मतं प्रदर्श्य निराक्रियते । तथा हि—न यावद्वटा-
वर्धो ज्ञानाकार एव, तस्य पूर्वं निरासात् । न च बाह्योऽर्थो
ऽस्ति, तस्य परमाणुतत्त्वमूहत्वे विकल्पासहस्योक्तत्वात् । तथा च
न ज्ञानमध्यस्ति, निर्विषयज्ञानायागात् । नापि कश्चन साक्षी,
तस्मिन् प्रमाणाभावात् । साक्ष्योर्ज्ञानार्थयोरभावेनातस्मिन्नयात् ।
तदुक्तम्—

विज्ञानं क्षणिकं नास्ति विद्युदभ्रनिमेषवत् ।

अन्यस्वानुपलब्धत्वाच्छून्यं माध्यमिका जगुः ॥

असदेवेदमित्यादाविदमेव श्रुतौ श्रुतम् ।

ज्ञान-ज्ञेयात्मकं सर्वं । जगद्भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥ इति ।

अनुमानं च—विमतं निस्तत्त्वम् ; तर्कपीड्यत्वात्, मरीचिका-
दावृद्धकादि-बुद्धिवत्—इति । एवं यो वैभाविको बाह्यार्थप्रत्यक्षमाह,
यश्च सौमान्तिकः विज्ञानगतप्रतिबिम्बेन बिम्बभूतान् बाह्यार्थाननु-
मिनोति, यश्च योगाचारो ज्ञानातिरिक्तमर्थमलीकमाह—एतेषु
सर्वेषु क्षणिकवादिषु निरस्तैश्चपि विध्वं न सत्, बाध्यमानत्वात् ;
नाप्यसत्, अपराजितत्वात्, नापि सदसत् सत्त्वासत्त्वयोरैकत्र
विरोधात् । नाप्यनुभयमनिर्वाच्यम्, एकनिषेधस्येतरविधिनान्तरीय-
कत्वात् । तस्माच्चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वात् निस्तत्त्वतया विचारासहस्य-
कक्षणं शून्यतत्त्वमेव वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थाप्यते, तस्मात् क्षणिकत्व-
भावनापूर्वकशून्यभावनयैव मोक्षसाधनरूपः सिध्यति । न हि शून्यं

* निषेधाभावयोगवाचारहेति इयं करणीयम् । तच्च अप्राप्तम्यार्थस्य प्राप्तये
पर्यनुयोगो योगः, मुक्तम्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः । मुक्तम्यार्थस्याङ्गीकरणमाहृतमा । पर्यनुयोगस्य
प्रत्यक्षाकरणवदधमाह । अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः ।

१ 'तस्माच्चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वात्' इति क, पुनर्लिखितः ।

नाम किञ्चित्तत्त्वमस्ति, अपि तु निस्तत्त्वमेव—इति चेत् ? नैतत्कारम् ;
न हि—ज्ञानार्थयोरभावः शून्यम्—इति सम्भवति, प्रमाणैस्तयोरुप-
लब्धे । लौकिकानि हि प्रमाणानि तदा सत्तत्त्वगोचराणि, तैः खलु
सत्तदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरोतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदमतोऽथ
विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणागोचरं वस्तु व्यवस्थापितं
भवति । तथा च सर्वप्रमाणागोचरत्वात् सर्वं शून्यमिति व्यवस्था
नोपपद्यते । ननु—स्वप्नादिवज्जागरेऽपि ज्ञानार्थयोरसत्त्वमित्यस्य
सर्वशून्यत्वम्—इति चेत् ? न ; जागरे पारमार्थिकत्रिकासावाध्यत्व-
रूपसत्त्वाभावेऽपि बाधाबाधाभ्यां स्वप्नादिवैषम्यात् ; प्रतीतस्य
व्यावहारिकसत्त्वस्य ज्ञानार्थयोः सम्भवेन शून्यत्वाभावात् । स्वप्नद्रष्टृ-
बाध्यमानत्ववत् अखिलजगद्भूमाधिष्ठातर्यपि बाधाभावाच्च सर्वशून्यत्व-
सिद्धिः—इति । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः—

अभावो येन भावेन ज्ञायते शून्यवादिना ।

तस्य भावस्य नञ्भावो वद केन निवार्यते ? ॥

विचारण्यस्वामिभिरपि—

निरधिष्ठानविभ्रान्तेरभावादात्मनोऽस्तिता ।

शून्यस्यापि ससाक्षित्वादग्न्यथा नोक्तिरस्य ते ॥ इति ।

किञ्च—शून्यं नाम किञ्चित्तत्त्वमस्ति न वा ? आद्ये -
आगतोऽसि मार्गे, वेदान्तमतप्रवेशात्, तथा च नाममात्रे विवादः ।
वेदान्तसिद्धान्तस्य तु अयं सौगतमताद्भेदः—न ज्ञानाकारोऽर्थः,
किन्तु बाह्यानिर्वचनीयत्वान्मायामयः । स चार्थक्रियाकारित्वसत्त्वो-
पेतोऽप्यद्वैतश्रुतिबाधाद् ब्रह्मणि कल्पितो न परमार्थसन् इति ।
उक्तं च खण्डनकृद्भिः—

सौगत-ब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः ।

सर्वस्य मिथ्यात्वं वदति, द्वितीयस्त्वात्मान्यस्य ॥ इति ।

द्वितीये तु किंविषयकज्ञानेन मोक्षसिद्धिः ? अत एव 'तत्त्वस्य कस्वचिदनङ्गौकारेण त्वया तत्त्वज्ञानं विना सर्वबाधासम्भवेन सर्वमिष्यात्वासिद्धिः' इति तन्मतं दूषितं भामत्याम् इति । तस्मा-
न्निर्युक्तिकत्वात् अन्यतोऽर्थतश्च अनादरणीय एवायं सुगताभिप्रायः
श्रेयोऽर्थेभिः ।

तच्च अन्यतस्तावत् - दर्शनमिति वक्तव्ये 'पश्यन्' इत्यपगच्छः ।
स्वानमिति वक्तव्ये 'तिष्ठन्' इत्यपगच्छः । तिष्ठतेर्दृशेति प्रत्यये
तिष्ठ-पश्यावादेशौ ; युष्मत्प्रत्यये तु न, तस्य अशिप्त्वात् । 'मिह
सेवने' इत्यस्य निष्ठान्तस्य मोढमिति सिध्यति, 'मिहम्' इति तु
अपगच्छः । 'पौषध'शब्द उपवासे बौद्धेः प्रयुज्यते । तदुक्तम्—

‘स्नातः शुचिवस्त्राभरणः पौषधं विदधत्ते’ इति ।

स च लाकैरप्रयुक्तत्वादपगच्छः । यद्यपि बौद्धाकरणे पश्यादि-
शब्दाः बाधुनया व्युत्पादिताः तथाप्यनादिसिद्धप्रयोगसिद्धसकल-
साधुशब्द-सङ्ग-पाणिनायाद्यपरिगृहीतत्वादसाधव एव इति ।
अर्थतश्च—नैरात्म्यमुपेत्यालयविज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदं क्षणिकमनादि-
वासनानामाधारं चेत्, प्रसिद्धेवानुपपत्तिः, कारणत्वधर्मस्य कार्यत्व-
धर्मस्य च स्वरत्वस्योकाराच्च । 'वाच्यार्थविज्ञानशून्यवादचयमितरे-
तरविरुद्धमुपदिशता बुद्धेन वैदिकपञ्चशुभा परमनास्तिकानां
अविद्यादिजन्मभिरवमोर्षाणां दैत्यानां धर्मवतां विनाशो न स्यादिति
तद्दिनाशार्थं विरुद्धमतिपत्तिजनकमन्योन्यं विरुद्धमतं शास्त्रमारचितम्'
इति हि पुराणेतिहासेषु प्रसिद्धम् । अन्यथा सर्वज्ञस्य भगवतो
वासुदेवस्य इतिहास-पुराणयोर्बुद्धत्वेन प्रसिद्धस्य असम्बद्धप्रलापित्व-
मयुक्तमिति दिक् । तस्माद्बौद्धशास्त्रचतुष्टयेऽपि न गुरुशब्दाभिधेय-
सिद्धिः इत्यवधेयम् ।

इति शून्यवादिमतखण्डनम् ।

एवं सुक्तकक्षाणां १ द्यौदानां मतस्य निराकरणवत् सुक्तवसनानां दिगम्बराणां स्थावकत्वेन प्रसिद्धानां मतं प्रदर्श्य निराक्रियते । तथा हि — प्रार्द्धतानां विस्तरेण तावत्सप्त पदार्थाः, जीवाजीवास्त्रव-संवर-निर्जर-बन्ध-मोक्षाः प्रसिद्धाः । सङ्क्षेपतस्तु दावेव पदार्थो जीवोऽजीवश्चेति । अतयोरेव पञ्चास्तिकायैर्व्यवहारः — तथा हि जीवास्तिकायः १, पुद्गलास्तिकायः २, धर्मास्तिकायः ३, अधर्मास्तिकायः ४, आकाशास्तिकायः * ५ चेति । अस्तिकायशब्दः पारिभाषिकः अनियतपदार्थवाची, जीवस्याभावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः, न तु नियतसत्त्वम्, अनेकान्तवादस्योकारात् । एवमपरत्रापि । अत्रापि तु परमाण्वव एवावयवधारणक्रमेण वैशेषिकादिवज्जगदारभन्ते । तत्र देहमात्रपरिमाणः चेतन्यमात्रस्वरूपः सततोर्ध्वगमनस्वभावः सावयवो जीवास्तिकायः । स पुनस्त्रिविधः — बद्धो-मुक्तो-नित्यसिद्धश्च इति । तत्र अर्हन्मुनिनिर्मित्यसिद्धः, नित्यसाधनेर्मुक्तत्वात् । इतरे केचन साधनेर्मुक्ताः, अन्ये तु बद्धा इति भेदः ।

पुद्गलास्तिकायः षोढा, पृथिव्याः शोनि चत्वारि भूतानि स्यावरं जङ्गमं चेति । तप्तशिकारोहण-केशोज्ज्वलनादि शास्त्रप्रभवया बाह्य-चेष्टारूपया सम्यक् प्रवृत्त्या ह्यान्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमोयन इत्यसौ धर्मास्तिकायः । सततोर्ध्वगमनं जीवस्य स्वभावः, देहे स्थितिस्तु तत्प्रतिबन्धककर्मधातुना इत्याहर्तं मनम् ; तस्मात् जीवस्य देहावस्थामेव अधर्मोऽनुमोयते इत्यधर्मास्तिकायः । आकाशास्तिकायश्च द्वेधा — लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । तत्र उपरि उपरि चतुर्दशभुवनेषु स्थितानां लोकानां अन्तर्वर्ती लोकाकाशः,

१ कक्षानामिति क, पुस्तके ।

* अस्तीति कायमे कथ्यन्त इत्यस्तिकायाः । 'कै' मध्ये, इति धातोः 'दादेव उपदेशेऽमिति [अ. ६ पा. १ सू. ४५]' इत्यात्वे, कर्मणि धाति 'धाता' दुक् चिष् कृतौ [अ. ७ पा. १ सू. ३२]' इति युगागमि च सति काय इति कथम् 'अलोकाय'शब्दः पारिभाषिकः अनियतपदार्थवाची ।

पूर्वले मलतीति च पुद्गला परमाणवः, तत्समूहः पुद्गलास्तिकायः तैरावयवैर्वयो इत्यर्थः ।

तेषामप्यपरि मोक्षस्थानमलौकिकाकाशः, तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ, पञ्चास्तिकायभेदात् । अनन्तरं आस्रव-संवर-निर्जराः द्वयः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्चान्तः । तत्र द्विधा प्रवृत्तिः—समौचोना मिथ्या च । नत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः ; आस्रववत्यनेन जीवो विषयेषु इत्यास्रवः इन्द्रियसङ्घातः । अस्रवत्वात् 'आस्रव' शब्दो ण्यन्तात् 'आस्राव' इति स्यात् । अपरे तु—कर्तारमभिधाय्य आस्रवति आगच्छतीति कर्माणि आस्रवमाचक्षते । सेयं मिथ्या-प्रवृत्तिः अनर्थहेतुत्वात् । संवर-निर्जरो च सम्यक्प्रवृत्तो ।

आस्रवः स्रोतसां द्वारं संहणोतीति संवरः ।

आस्रवो भवहेतुः स्यात्, संवरो मोक्षकारणम् ॥ इति जिनांक्तेः ।

स च संवरः शम-दम-गुप्ति-सन्धिति-प्रवृत्तिरूपः । तत्र चाक्षेन्द्रियनियमः शमः, अन्तरिन्द्रियनियमो दमः, काय-वाक्पानो-नियमो दृढतरो गुप्तिः, भूमिगतजन्तुहिंसापरिहाराय प्रवृत्ते मार्गे सम्यगादित्यरश्मिप्रकाशे सति निरोच्य सञ्चरणं नियता हारनिषेवणादि सन्धितिः, निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तकषायकलुष-पुण्यपुण्य-सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः—एवमास्रव-संवर-निर्जरास्तयोऽपि पदार्थाः सङ्क्षेपेण निरूपिताः । अनन्तरं बन्धो निरूप्यते ।

बन्धाऽष्टविधं कर्म । तत्र चातिकर्म चतुर्विधम्—ज्ञाना-वरणीयम् १, दर्शनावरणीयम् २, मोक्षनीयम् ३, आन्तरीयकम् ४ चेति । तत्र सम्यक् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्, ज्ञानादस्तुषिद्धौ शुक्तिरजतादिज्ञानेभ्योऽपि सत्यरजतादिसिद्धिः सङ्गात्, आश्या-मोदकादिज्ञानेभ्योऽपि मोदकादिसिद्धिः सङ्गात् इति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्माच्यते १ । आर्हतदर्शनाभ्यासाच्च मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म २ । बहुषु त्रिप्रतिविधेषु तोर्यकरेरूप-दर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोक्षनीयं कर्म ३ । सम्मोक्ष-मार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरमैश्वर्यादिकमस्त्विति ज्ञानम् आन्तरीयकम् ४ ।

तान्येतानि त्रयोहस्तृत्वाहातिकर्माण्युच्यन्ते, अधातीनि च कर्माणि चत्वारि—१ आयुष्कं, २ गौत्रिकं, ३ नामिकं, ४ वेदनोयं चेति । तत्र शुक्र-शोणितज्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयं स्वरूपम् आयुष्कम् * १ । तस्य आयुष्कस्य देहाकारपरिणामशक्तिर्गौत्रिकम् २ । शक्तिमति अस्मिन् बीजे कललाख्यद्रवात्मकावस्था बुधदा-त्मतायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकम् ३ । सक्रियस्य बीजस्य तेजःपाकवशादोषघ्नोभावः शरीराकारपरिणामहेतुर्वेदनोयम् ४ इति । अन्ये तु विधान्तरेण कर्माष्टकमाहुः—जैनमते ज्ञान-दर्शन-सुख-बौर्यगुणकस्य ज्ञानादिगुणानां मोक्षदशायामाविर्भविष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि प्रवाहानादीनि पापकृपाणि चत्वारि घातिकर्माणि, शरीरसंस्थानाभिमानादिनिवर्त्तकानि कर्माण्यधातीनि इति । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः ।

एवं बन्धपदार्थं निरूप्य मोक्षपदार्थोऽपि निरूप्यते । 'चर्ह-मुनिप्राप्तिर्मुक्तिः' इति केचित् । 'विगलितसमस्तक्लेश-तडासनस्य अनावरणज्ञानस्य सुखेकतानस्यात्मनः उपरिदेशावस्थानं मोक्षः' इत्यपरे । अन्ये तु—अनादिकालप्रवृत्त-शरीरावस्थितिप्रयुक्तबन्धमुक्तौ सततोर्ध्वगमनं जीवस्य मोक्षं मन्यन्ते । दृष्टं चोर्ध्वगमनं बद्धमुक्तस्य, यथा पक्षरमुक्तस्य शुक्रस्य, यथा वा दृढ़पङ्कजिनस्य जलनिमज्जने पक्षोपपङ्कजलेपस्य शुष्कालावुफलस्य निम्बद्रुखेति ।

तदेवं जीवाजीवी भोक्तृ-भोग्यौ आस्रवादिपञ्चस्वस्मिन् इयं फलम् । आदिमत्रयं तत्साधनम् । तत्र मिथ्याग्रहस्तिरास्रवः तत्फलं बन्धः । संवर-निर्जरी च सम्यक्-ग्रहन्ती, तत्फलं च मोक्ष इति सप्त पदार्था निरूपिताः सर्वे चेते सप्तभङ्गीन्यायेनानियताः सिध्यन्ति ।

* आयुः कायति कथयति सत्त्वादनङ्गारियायुष्कम् । 'कै' शब्दे इति धातोरात्वे 'धातो' [नुपसर्गे कः] [च० १ पा० २ सू० ३] इति क-प्रत्यये 'धातो' लोप इटि च [च० ६ पा० ४ सू० ६४] इत्याकारलोपे च सति गौद-इतिवत् आयुष्कमिति रूपं सिध्यति ।

तथा हि—सप्तानामनैकान्तभङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गी, तस्या न्यायः ।
 स चेत्थम्—१ स्यादस्ति, २ स्यात्नास्ति, ३ स्यादस्ति च नास्ति
 च, ४ स्यादवक्तव्यः, ५ स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, ६ स्यात्नास्ति चावक्तव्यश्च,
 ७ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । तदुक्तमनन्तवीर्येण—

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
 स्यात्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
 क्रमेणोभयवाङ्मयायां प्रयोगः समुदायश्चत् ।
 युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
 आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग उच्यते ।
 अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥
 समुच्चयेन युक्तस्य सप्तमो भङ्ग उच्यते । इति ।

अस्यार्थः—घटोऽस्तीति घटस्य विधानविवक्षायां घटः स्यादस्तीति
 वक्तव्यम् । स्याच्छब्दो निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनैकान्तद्योतो ।
 यदाहुर्जनाः—

वाक्येष्वनैकान्तद्योति गम्यं प्रति विशेषणम् ।
 स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात् तिङन्तप्रतिरूपकः ।
 स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किङ्कतचिद्विधेः ।
 सप्तभङ्गन्यापेक्षो हेयादेयविशेषकत् ॥ इति ।

अस्यार्थः—स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्यर्थः शब्दः तिङन्त-
 सदृशोऽनैकान्तद्योतकः, न तु स्वातन्त्र्येण वाचकः । यतो
 गम्यमस्मित्वादिकं प्रति विशेषणम् । यदि पुनरयमनैकान्तद्योतकः
 स्याच्छब्दो न भवेत्, तर्हि स्यादस्तिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् ।
 'अस्ति' 'स्यात्' इति वर्तमानत्वविधिवाचिनोरकार्यपर्यवसानात्
 पुनरुक्तक्रियापददोषाच्च । अनैकान्तद्योतकत्वे तु 'स्यादस्ति' कथं-
 चिदस्ति, न तु नियमत अस्त्येव, इति स्यात्पदात्कथंचित् इत्यर्थः
 प्रतीयते इति नानर्थक्यम् इति । तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति ।

स्वात्पदेनानैकान्ताभिधाने प्रयोजनमाह—स्वाहाद इति ।
 स्वाहादो हेयादेयविशेषकत् । किंशब्दात् किमञ्च इति सूत्रेण
 यमुप्रत्ययो भवति । ततः 'कथम्' इति रूपं लभ्यते । तदुपरि चित्
 इत्ययं निपातो विधीयते, ततः कथंचित् इति स्वात् । तस्मात्
 किंछत्तचिद्विधेर्हेतोः किंशब्दादुपरि वृत्ते प्रत्यये यमि तत्र चिद्विधेः
 कथंचिदस्ति कथंचिन्नास्ति इत्यादिरूपात् सर्वधैकान्तत्यागात् भवन्तं
 सप्तभङ्गनयमपेक्षते । ततश्च यदि वस्तु अस्यैकान्ततः ततः सर्वथा
 सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनास्येवेति न तदीप्ताजिज्ञासाभ्यां कश्चित्
 कदाचित् कथंचित् कश्चित् प्रवर्त्येत निवर्त्येत वा, सिद्धत्वात्
 हेयाभावाच्च । तदुक्तम्—

एकान्तसत्त्वेऽसत्त्वे च न प्रवृत्तिर्न चेतरा* ।

यदि वस्तुस्ति चैकान्तस्तर्हि सर्वत्र सर्वदा ॥ इति ।

अनैकान्तिकपक्षे तु कथंचित् कदाचित् कश्चित् कस्यचित्
 केनचित् रूपेण सत्त्वे दानोपादाने प्रेक्षावतां कल्प्यते । अनुमानं
 च—विमतं वस्तु अनैकान्तम्, वस्तुत्वात् चित्तरूपवत् । तस्मात् घटस्य
 विवक्षायां स्यादस्ति १ ; निषेधविवक्षायां स्यान्नास्ति २ ; क्रमेण
 विधि-निषेधयोर्विवक्षायां स्यादस्ति च नास्ति चेति वक्तव्यम् ३ ;
 युगपदस्तित्व-नास्तित्वयोर्विधि-निषेधयोर्विवक्षायां वाचः क्रमवृत्ति-
 त्वात् उभयं युगपदवाच्यम्, अशक्तितः 'उभयं युगपदज्ञं न शक्यते'
 इति तु वक्तुं शक्यम्, तत्कारणं च वक्तव्यम् ४ । इत्यपेक्षायां स्यादवक्तव्य
 इति ५ ; आद्योऽस्तित्वभङ्गोऽस्त्येनासत्त्वेन सह युगपदवाच्य इति
 विवक्षायां स्यादस्ति चावक्तव्यमेति ६ ; अस्यस्य चासत्त्वस्य आद्येन
 सत्त्वेन सह युगपदवाच्य इति विवक्षायां स्यान्नास्ति चावक्तव्यमेति

* सर्वथा अस्यैव चेत्तर्हि तदिच्छुर्न प्रवर्त्येत, सिद्धत्वात्, नापि किञ्चित्त्रिज्ञासुनिवर्त्येत,
 हेयाभावात् इत्यर्थः । अथ एकान्ततोऽपि नास्यैव तथापि न प्रवृत्तिः, प्राप्यत्वाभावात् ;
 नापि निवृत्तिः, निवर्त्येत नित्यनिवृत्तत्वात् ।

६ । क्रमेण विधि-निषेधाधीनममुञ्चितरूपं स्यादस्ति च नास्ति चेत्त्वेवंरूपः द्वितीयो भङ्ग एकः सत्त्वेन सह वा युगपदवाच्य इति विवक्षायां स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यमेति सप्तमो भङ्गो भवति ।

अथवा पञ्चमादिभङ्गानां चतुर्थभङ्गात्फलतो भेदाभावमाशङ्क्य प्रकारान्तरेण व्याख्यायते ।

तत्र सत्त्वैकान्तपक्षः साङ्ख्यार्थभिमतः सत्कार्यवादः । तत्र पूर्वपक्षिणा सत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमित्युच्यते । एतत्पूर्वपक्षविवक्षायां स्यादस्ति चावक्तव्यमेति पञ्चमो भङ्गः । अनैकान्तवादः शून्यवाच्यभिमतोऽसद्वादः । तत्र असत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमिति पूर्वपक्षविवक्षायां स्यात्नास्ति चावक्तव्यमेति षष्ठो भङ्गः । क्रमेण सदसत्त्वपक्षो वैशेषिका-र्थभिमतो घटादीनां मध्ये सतां पूर्वपक्षाच्च प्रागभाव-प्रध्वंस-प्रतियोगित्वरूपमसत्त्वमिति । तत्र सदसत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमिति पूर्वपक्ष-विवक्षायां स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यमेति सप्तमो भङ्गः । तत्तत्पूर्व-पक्षिभिर्यत्सत्त्वादिकं निर्वक्तुमशक्यमित्युच्यते तदपि स्यात्* । एवं च—घटः सन्, घटोऽसन्—इत्येकस्यैव सदसत्त्वयोः प्रत्यक्षत्वात् काल-भेदोपाधिकल्पनायां तु कालस्यापि सन्नमन् इति प्रत्ययात्तत्रापि तत्कल्पनायामनवस्थानात् प्रत्यक्षमेव वस्तूनामनैकान्त्यम् । एवमेकत्व-नित्यत्वादिष्वपि पदार्थानां सत्त्वादिव्यवस्था वास्तवो न सम्भवतीति न च वेदान्तमतप्रवेश—इति वाच्यम् । व्यवहारेष्वनिर्वचनीयानां मायिकानां व्यावहारिकसत्ताङ्गीकारात् । परमार्थतस्तु तदधिष्ठाने निविकल्पके त्रिविधपरिच्छेदः शून्ये ब्रह्मणि नित्य-शुद्ध-बुद्ध-सुखस्वभावे वक्ष्यमाणे कल्पितत्वाङ्गीकाराच्च तन्मतप्रवेशनापत्तेः ।

* अनिश्चितरूपमित्यर्थः ।

† 'परिच्छेदः' इत्यत्र । सा च दीयतः, काव्यतः, वस्तुतयेति त्रिविधा । एतादृशत्रिविध-परिच्छेदस्यैव इयत्कारहिते—

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरममनसमवाद्यम् [४० पृ०]

इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते ब्रह्मणि इति व्याख्येयम् ।

तस्मात् सप्तभङ्गीन्यायस्य तर्कसिद्धत्वात् सप्तपदार्थेषु तन्मतिपादनं
न्याय्यमिति चेत् चिरकालपिशाचाविष्टोन्मत्तप्रलपनमेतत् ।

तदुक्तम्—

तिष्ठन्नयं मन्त्रतनुर्यतस्ततो

जल्पस्रनैकान्तमसङ्गतं बहु ।

नूनं पिशाचोऽयममुष्य सिद्धये

मिताक्षरैर्मन्त्रवरः १ प्रयोज्यते * ॥ इति ।

तत्र 'पुङ्गवसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्गाता भवन्ति' इति यदुक्तं
तत्सर्वं पूर्वेष्ठाणुवादनिराकरणेनैव निराकृतम् । जीवादिपदार्थानां
प्रसिद्धानां तु तत्परिमाणवन्धे मोक्ष-व्यवहारादिष्ववस्था । स तु
क्रमेणैव निराक्रियते ।

तथा हि—तत्र यद्यपि काशोपाधिसत्त्वासत्त्वप्रतोतावपि
उपाध्यन्तरकल्पनेन व्यवस्था नोपाधितो व्यवस्थापयितुं शक्यते,
तथापि सत्त्वासत्त्वभेदादीनां घटकपालादिषु सामान्यविशेषादिषु च
व्यवस्थयेवान्यान्यासाङ्कर्येणैव प्रत्यक्ष-व्यवहारयोः प्रत्यक्षत्वात् न
व्यावहारिकमेकान्तत्वमपङ्कोतुं शक्यते । अनेकान्तिके च न लोकस्मि-
न्धर्मिणि परमार्थसति परमार्थसतां युगपत्सदसत्त्वादीनां धर्माणां
परस्परविरुद्धरूपाणां समावेशः सम्भवति, शीतोष्णादिवदसम्भवात् ।
ऐकान्तिके तु यदस्ति वस्तु तत्सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सर्वात्मनास्तोत्र
निर्वचनीयरूपेण, यथा अस्मन्मते प्रत्यगात्मा । यत्तु कचित्केन-
चिदात्मना अस्तोत्सुष्यते यथास्मत्प्रपञ्चोऽनिर्वाणः†, तत्तु व्यवहारतो

१ अत्र सप्तलक्षेषु सर्वेषादर्थेषु सप्तकेषु 'मन्त्रवरः' इत्येव वर्तते । अस्माभिस्तु महीजीदोक्षित-
विरचिततत्त्वकीन्तुमे धृतः पाठः साधूयानिति मत्वा स एवात्र सङ्गृहीत इत्यलमप्रसक्तम् ।

* मन्त्रतनुर्यं जिहः यतस्ततोऽनेकान्तमसङ्गतं च बहु किमपि जल्पन् अयं पिशाच इतीप-
कृत्यते । पिशाचत्वाच्च मिताक्षरैर्मन्त्रैर्वादिभिः अनुसररूपो मन्त्रवर एव प्रयोज्यते । तन्मत्त-
मुन्मत्तप्रलपनमिति मत्वा न तत्संशङ्कनाय यतन्ने विवृधा इति तात्पर्यम् ।

† अस्माकं वेदान्तिनामिदं 'प्रपञ्चः' 'अनिर्वाणः' असीति नासीति च निर्वक्तव्यम् ।

यावद्ब्रह्मज्ञानमस्यैव न तु परमार्थतः—इति किमनुपपन्नम् ? तत्र तु सत्त्वासत्त्वयोर्वस्तुधर्मत्वेऽसत्त्वदशायामपि वस्तुनृहत्यापातात् । वस्तुस्वरूपत्वे च सर्वदा सत्त्वासत्त्वप्रसङ्गेन भग्नेनापि घटेन मधुघारप्रसङ्गात् । तथा च ग्रहत्याद्यनुपपत्तिरपि । अस्माकं तु प्रवृत्ति-निवृत्तौ व्यावहारिकसत्त्वेनैव भविष्यतः । न च—व्यवहारविषयत्वमात्रेण सत्यत्वम्, शुक्ति-मरुमरोचिकादिषु रजत-तोयादिभिरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । न चात्राधितलौकिकदृढतर-प्रतीतिविषयत्वेन सत्यत्वम् । देहात्मवादस्याप्यबाधितत्वेन तात्त्विक-त्वापत्तेः । विवेकिनां देहात्माभिमानस्य विचारेण बाधात्—इति चेत् ? तर्हि प्रपञ्चस्याप्यनन्तस्य तुल्यत्वमिति न सत्यत्वावकाशः । तस्मादेकत्र विरुद्धधर्मद्वयसमावेशासम्भवादनैकान्तिकस्य व्यवहारतो वस्तुतो वा असम्भवः । ऐकान्तिकत्वस्य च घटादिषु तत्त्वतो योगेऽपि व्यवस्थयैव दृष्टव्यवहारदृष्टेर्व्यावहारिकत्वसिद्धिः । अपि च सत्त्वा-सत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च—वस्तुनि विकल्पः सम्भवति । तस्मात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्तत्व-पञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातुः, तत्करणस्य प्रमाणस्य ^१, तत्प्रमेयस्य च पञ्चत्व-सप्तत्वस्य सदसत्त्वादिसंशये साधु समर्थितमात्मनस्तोर्थकरत्वं दिगम्बरद्वयभेदेति ।

अतो यदस्ति तदस्यैवेति नियमवन्मन्त्रहे । यस्तु कथंचिदास्ते प्रपञ्चः, स च कल्पितः, तत्र च हेयोपादेयादिविभागासिद्धिः । निर्धारणस्य च एकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानैकान्तवादः । किञ्च—सहिंसानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वेषां शब्दैः वाच्यत्वं केनचिदेति विकल्प्य घटादेस्तच्छब्दवाच्यत्वेऽपि स्तम्भादिशब्दावाच्यत्वात् । न च—द्वितीयमभिगम्यते नाद्य—इति वाच्यम् ; पदार्थानामवाच्यत्वा-सम्भवात् ^२, अवक्तव्याच्चेत् केनापि शब्देन न ऊच्येरन् ; उच्यन्ते

१ '०द्य च' इत्यधिकं ख० पुस्तके ।

२ अवाच्यत्वस्य अवक्तव्यत्वस्य असम्भवात् वाच्यत्वसम्भवादित्यर्थः ।

चावक्तव्यायेति विरुद्धम् । ननु—सत्त्वादिरूपेण निर्धारणाभावात्
उच्यमानानामपि स्यादवक्तव्यता—इति चेत् ? न ; उच्यमानाश्च
तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे
अभावश्च तस्यैव नित्यता चानित्यता च वदतो मदोक्तवदनुपादेय-
वचनत्वात् । अपि च अर्हश्चित्यमुक्तोऽनादिसिद्धः । जीवः कश्चिदनु-
ष्ठानाभ्युक्तः । अन्यस्तदभावाद्ध्यते । एवमार्हतमते नियतस्वभावानां
जीवानां तथात्वमस्ति न वेति विकल्पमाने स्यादस्ति स्यादास्तीत्य-
व्यवस्थायां शास्त्रावधृतस्वभावत्वासम्भवात्तदप्रामाण्यप्रसङ्ग इति ।
किञ्च—घटादीनामपि परस्परं सङ्कीर्णत्वात् शोदनार्थं अग्निभक्षणे
प्रवर्तेत, जलार्थं मृदानयने च प्रवर्तेत । न च—तत्र भेदस्यापि
सत्त्वात् न तथा प्रवृत्तिः—इति वाच्यम् ; अभेदस्यापि च सत्त्वेन
प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एवमनेकान्तसिद्धिवदात्मनः सावयवत्व-
मप्यनुपपन्नमेव ।

तथा हि—सावयवत्वेन मध्यमपरिमाणवत्त्वम् । ततश्चानित्यत्वं
घटादिवत्, ततश्च कृतकान्यकताभ्यागमप्रसङ्गः, ततश्च प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रिति । किञ्च—मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायं
कृत्स्नं व्याप्तुमर्हति, अल्पत्वात्, इत्यात्मनः कृत्स्नशरीराभ्यापित्वा-
दकार्त्तव्यम् । तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा कर्मवशात्
पुत्तिकाशरीरं प्राप्नोति, तदा न तत्र कृत्स्नः सम्भवतीति न
शरीरपरिमाणत्वमात्मनः । कौमारे च स्वल्पपरिमाणो जीवः
तारुण्ये स्वाविरे^१ च न कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुयात् । ननु—यथा
प्रदीपो घटमहाहम्योदरवर्ती सङ्कोचविकाशवान् एवं जीवोऽपि
अनन्तावयवः पुत्तिका-हस्तिदेहयोः—इति चेत् ? न ; तेषामनन्तानां

१ 'कश्चिदनुष्ठानात् मुक्तः' इति क० पुस्तके । 'कश्चिन्नानुष्ठानात्' इति न० पुस्तके
वर्त्तते, इदमश्वमिति भाति ।

२ 'अनिश्चितस्वभावानाम्' इति क० पुस्तके ।

३ 'स्वाविरे' इति न० पुस्तके ।

जीवावयवानां समानदेशत्वप्रतिघातो*ऽस्ति न वा ? नायः ; अनन्तावयवानां परिच्छिन्ने देशे समातुमशक्यत्वेन देहादृष्टिरपि जीवोपगतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; एकावयवदेशत्वेनापि समान-
देशत्वोपपत्तेः । सर्वेषामवयवानां च प्रथिमानुपपत्तिः । ततो जावस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गात् । नात्र प्रदीपदृष्टान्तः सम्भवति, नखराः प्रदीपावयवाः, प्रदीपकावयवौ प्रतिक्षणमुत्पत्ति-निरोधधर्मा, दाष्टीनित्यकस्यात्मनो नित्यत्वाभ्युपगमात् । आनन्त्यं च जीवावयवाना-
मनुपपन्नतरम्, शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां तदसम्भवात् । ननु—
उक्तनुदेहावाप्तावयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणता न विवक्षा—इति चेत् ? न ; विकारवस्त्वप्रसङ्गात् । तथा हि—अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चमापूर्यमाणस्वापत्तीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावस्त्वम् । न च—समुद्रवत्तत्त्वित्यम्—
इति वाच्यम् ; विक्रियावस्त्वेन चर्मादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात्, आत्मनो नित्यत्वे चायुक्तो बन्ध-मोक्षाभ्युपगमः, बन्धमोक्षान्वयिनो-
ऽभावात् । किञ्च—आत्मत्वमवयवानां वा अवयविनो वा ? आद्ये, किमागमापायिनी सर्वेषामवयवानामात्मत्वं हीनस्य वा कस्यचिद-
वयवस्य ? न प्रथमः ; आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामा-
गमापायिधर्मत्वेन अनात्मत्वात्, शरीरादिवत् ; आगच्छतामपगच्छतां च तेषामनियतपरिमाणत्वादप्यनवधृतस्वरूपत्वापत्तेः । अवयव-
प्रादुर्भाक्षोपादानत्वं लयाधारत्वं च महाभूतानां वा व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचित् ? नायः ; जीवस्याभौतिकत्वेनासम्भवात् । नापरः ; प्रति-
जीवमसाधारणस्य साधारणस्य वा अवयवान्तरस्य वा निरूपणे प्रमाणा-
भावात् । नापि द्वितीया हीनकल्पः । अयमसाविति विशेषतोऽज्ञातस्य तस्यात्मज्ञानाभावादपवर्गासिद्धिः । किञ्च—सावयवात्मवादिनो मते

* प्रति + इन् समुदाये । प्रतिघातो नाम एकशरीरावच्छिन्नदेशे सर्वेषां जीवावयवानां समावेश इत्यर्थः ।

जीवावयवाः किं प्रत्येकं चेतयेरन् तत्समूहो वा ? आद्ये तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामेकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद्विरुद्ध-
दिक्क्रियत्वे शरीरमुच्येत । द्वितीये तु—इक्षिशरीरस्य पुत्तिका-
देहप्राप्तौ हिजावयवशेषो जीवो न चेतयेत्, विगलितबहुसमूहितया
पुत्तिकाशरीरे समूहस्याभावात्, सन्तानि-सन्तानभावस्य नित्यत्वा-
नित्यत्वप्रसङ्गमापाद्य बौद्धं प्रत्येव पूर्वं विस्तरेण निराकृतत्वात् च ।
ननु—अस्तु तर्हि नित्योऽणुपरिमाण एवात्मा—इति चेत् ? न ;
युगपत्सर्वाङ्गीणसुखादिसाक्षात्कारा न स्यात् । न च—प्रदीपप्रभा-
न्यायेन तत्प्रभास्थानापत्तेन ज्ञानेनैव साक्षात्कारः सम्भवति—इति
वाच्यम् । यथापि किं तस्य गुणो वा स्वरूपं वा ? नाद्यः ; गुण-
गुणिभावस्य समवायाधीनत्वात्, तस्य च पूर्वमेव दूषितत्वात्, अथे
नैयायिकादिकम्पत्त्यतिविस्तरेण दूष्यमाणत्वाच्च । न द्वितीयः ;
मध्यमपरिमाणत्वापत्त्या अणुत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न हि गृहमण्डल-
वर्ति-प्रदीपप्रभा कस्यचिदतीन्द्रिया भवति, इन्द्रियगोचरत्वे तु
सावयवत्वापत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । एवं च सति अस्मिन्नपि दर्शने न
शुरुशब्दाभिधेयसिद्धिरिति । तस्मादसङ्गतमेवार्हतं दिगम्बरदर्शन-
मित्यालमसम्भाविसम्भावयेनेति दिक् ।

इति दिगम्बर-मतखण्डनम् ।

अथ तद्वत्सु चार्वाक*दर्शनानुसारेणैव शुरुशब्दाभिधेयसिद्धिः ।
तथा हि—तथा हि मते प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्भूतचतुष्टयमेव हि तत्त्वम्,
अनुमानाद्यनङ्गीकारात्† । न च—तर्हि प्रथितामहादिप्रत्यक्षासम्भवः,
तदेतुसन्निकर्षाभावात्—इति वाच्यम् । तेः सह लौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि ज्ञानरूपरूपपालौकिकसन्निकर्षेणापि तदुपपत्तेः१ ।
अतएव ईश्वर-तत्कृत्कष्टाद्यादि-तत्त्वभूतपरलोकादिस्वीकारोऽपि
निरर्थक एव । तथा च—‘मनुष्योऽहं’ ‘गौरोऽहं’ ‘जानाम्यहम्’ इत्यादि-
समानोपलम्भात् गौरत्वादिरूपवति ज्ञान-सुखाद्यान्वयता सिध्यति

* पुरा किञ्च चार्वाको नाम कश्चिद्विरः तपसा ब्रह्माय तोषयामास । तृष्टाच
तच्छास्त्रवैभूतेभ्योऽमयं वरयाम्भूत् । अमवाभ्यसनासनाऽपि विलासमाननादन्वयं सर्वेभ्यो, भयं
वदो । अथ—

स तु जन्मवरः पापी देवानमितविज्जितः ।
राक्षसकायमानास लौकिकर्मा महावतः ॥
ततो देवास्तमितान् ब्रह्मायभिदमबुधम् ।
बभूव रक्षसकण्ठं रक्तविषकृतान्मदा ॥
तानुवाच ततो देवो विहितकृतं वै भया ।
सन्नाम्य भवित्ता भूयुर्वचिर्येति भारत ॥
राजा दुर्योधनो नाम सखायं भवित्ता वपु ।
तथा चेद्वानुबद्धी, सी ब्राह्मणान्दमंस्वते ॥
तस्मै न वचिता विप्रा विप्रकारप्रवर्णिता, ।
अत्यन्ति वात्मन्ता, पापं ततो भार्यं समिच्यति ॥

विभिन्नेभ्युक्ता देवा विमलश्वरा बभूवुः । अनन्तरं राजा युधितिरेव दुर्योधनादीनरीन्
निपुद्बधित्वा सुहृद्वन्निवाश्वनेषु ह हाकिनपुरदक्षेत्रे चारुत्वे तस्मै मयी ब्राह्मणवर्षेण सर्वेषामयसरो
युधितिरे विजुगुप्स विधान् कोपयामास चार्वाकः, ते च तपोधना विप्रा ब्रह्मादेर्येव तं
निजमुद्रितं महाभारते जालिपर्षेण राजधर्मे इत्येवञ्ज्याये व्याख्यायिता । स एव चार्वाकः ।
अस्मैव लोकायाम इति नामाकारम् । एतत्कृते इदं चार्वाकदर्शनमित्यभिधीयते ।

† चाकाशस्य अनुमानरूपत्वात्, अनुमानादीनां प्रमाणाणामनङ्गीकाराच्च पञ्चमं मूलमाकारं
माद्रियमो चार्वाका इत्यर्थः ।

१ ‘न वै’ व्याख्या ‘तदुपपत्ते’ रित्यन्तं ख, ग, पुस्तकयोर्नास्ति ।

इति । क्षणिकभूतचतुष्टयवृटिपुष्करूपो देह एवात्मा स्यात् । न च तदरिक्तोऽणुमहान् ज्ञानस्वरूपो वा । स च 'जातो देवदत्तो मृतो वा' इति प्रतीत्या ध्वंसप्रागभावप्रतियोगी । तथा च बाह्यस्यत्यानि सूत्राणि—

चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः ।

काम एवैकः पुरुषार्थः ।

मरणमेवापवर्गः ।

न च—शरीरं नात्मा, ज्ञानशून्यत्वात्, तदपि शरीरं ज्ञान-
शून्यं पार्थिवत्वात् घटवत्—इति वाच्यम् । घटस्य केवलपार्थिवत्वात्
ज्ञानशून्यत्वेऽपि भूतसमुदायात्मकत्वाच्छरीरस्य ज्ञानवत्त्वसम्भवात् ।
केवलचूर्णादौ रागाभावेऽपि चूर्ण-पर्णादिसमुदाये ताम्बूले रागोत्पत्तिवत्
पहं ज्ञानवानिति प्रत्यक्षबाधेनानुमानस्य शरीरे ज्ञानाभावा-
साधकत्वाच्च ; यङ्गिरनुष्णः कृतकत्वात् घटवत्—इत्यनुमानवत् ।
तदुक्तम्—

प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम् ।

मोक्षश्च मरणात्मान्यः कामार्थोऽप्युपार्थक्यः ॥

न हि पृथ्वीश्वरः कर्ता परलोककथा वृथा ।

देहं विनास्ति चेदात्मा कुम्भरहस्यतां पुरः ॥

जस्यो दीर्घो युवा वाक् इति देहोऽभिदृश्यते ।

अस्ति जातः परिणतो वृद्धः शोणो जरो मृतः ॥

इत्येवमुक्ताः षड्भावविकारा देहसंश्रयाः ।

वर्णाश्रमविभागश्च देहेष्वेव प्रतिष्ठितः ॥

जातकर्मादिसंस्कारो देहस्येव विधीयते ।

'मृतं जीवे'ति देहस्य प्रसुप्त्वाश्लेषं शुभम् ॥ इत्यादि ।

न च—श्रुतिप्रतिपादितस्यात्मनो देहेन्द्रियाव्यतिरिक्तत्वेन
चनङ्गोकारे वेदप्रामाण्यासम्भवादिति १—वाच्यम् । तथा सति
इष्टापत्तेः । वेदस्य प्रज्ञापीरुषहीनान् प्रति जीविकामात्रविषयत्वात् ।
तदुक्तम्—

अग्निहोत्रश्च पीतश्च त्रिपुण्ड्रं भस्मधारणम् ।

प्रज्ञा-पीरुषहीनानां जीवो* अस्मति जीविकाम् २ ॥ इति ।

न च—तर्हि स्वर्ग-नरकाद्यभिहितरिति वाच्यम् ; स्वर्गनरकादः
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदुक्तम्—

भोजनं मांसरहितं, शयनं सुन्दरीं विना ।

पादचारेण गमनं, नरकं किमतः परम् ? ॥ इति ।

अतएव विष्णुपुराणे तृतीयांशे अष्टादशाध्याये मायामोह[†]-
वाक्यम् [श्लोकः ८६] ।

नैतद्युक्तिसहं वाक्यं † हिंसा धर्माय नैष्यते १

हवींष्यन्नलदग्धानि फलायेत्यभकोदितम् ॥

१ 'सम्भवादितिष्टापत्तेः' इति च, पुस्तके ।

२ कर्मद्वयसङ्गते तु—

अग्निहोत्रं यद्यो वेदामिदं च भस्मगुह्यतमम् ।

बुद्धि-पीरुषहीनानां जीविकेति उच्यते ॥ इति ।

३ 'जीवः' उच्यते ॥ इत्यर्थः ।

† पुनः किल अष्टादशमुखा असुरा नर्मदातीरे कथं तपयेदः । तत्रयोद्विप्रममसो देवाः
सर्वेय विष्णुमुपसृत्य । तुष्टवाच भगवान् मायामोहनामकं पुत्रं स्वशरीरतः समुत्पाद्य तेष्वो
ददौ, अतएव 'एव तं कार्यं साधयिष्यती'ति । स तानसुरानुपागम्य वेदवादातिवादैर्भौहयित्वा
तपसो निवर्तयामासेत्याख्यायते । स एव मायामोहः ।

‡ 'एतन्वाक्यम्' इति । एतत्—'ज्योतिष्टोमिन स्वर्गकामी यजत', 'अथ योऽश्वमेधं यजति
स सर्वाभ्यामात् लभते', 'यो उच्यतेऽस्मिन् यजते न तद्वचनं स्वी भवति' इत्यादि यज्ञविधायकं
वेदिक वाक्यम्—न युक्तिसहं, यतो प्राणिहिंसा धर्माय धर्मप्राप्तये नैष्यते । सर्वप्राणिनां हयवा
दितामरयेन च धर्मो भवितुमर्हति, तत्कथं प्राणिहिंसया धर्मः सिध्येत् ?

३ अष्टासनगरे चान्नाथगैर्मुद्रिते विष्णुपुराणपुस्तके 'नैष्यते' इति पाठान्तरम् ।

यत्तैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते ।

सस्यादि १ च समित्काष्ठं तद्वरं पचभुक् पशुः ॥

निहतस्व पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीयते ।

स्वपिता यजमानेन तदा २ किं न निहन्यते ? ॥

तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः ।

दद्याच्छाकं त्रमायाचं न वहेयुः प्रवासिनः ॥ इति ।

न च—संयोगादिसम्बन्धं विना भूतचतुष्टयमेलनासम्भवे-
नावयव्यवयवभावानुपपत्तिः—इति वाच्यम् । कपालहयमेव घटः,
कपालिकाहयमेव कपालम् ; एवं त्रुटिपर्यन्तं विचारेण त्रुष्ट्याम्यद-
प्रामाणिकत्वेन संयोगादिसम्बन्धास्वीकारात्, प्रामाणिकत्वेन वा
अवयवानामवयविनश्च द्विगुणगुरुत्वाद्युपलब्धिप्रसङ्गात्, अथ वा श्रुते
शरीरे ज्ञातृत्वाद्यभावेन व्यभिचारात्, 'पश्यामि शृणोमि इत्यादि-
प्रतीत्या मरणपर्यन्तं यावन्तीन्द्रियाणि तिष्ठन्ति तान्येवात्मा' इति
केचित् । यद्वा अन्यानीन्द्रियास्त्रालोचनात्मकनिर्विकल्पकज्ञान-
साधनत्वाच्चात्मानः, किन्तु सविकल्पकज्ञानसाधनत्वात्, अन्येन्द्रिय-
प्रवृत्तिमूलमङ्गल्यादिसम्बन्ध, 'इतरेन्द्रियाद्यभावेऽपि सत्त्वात् मन
एवात्मा' इत्यपरे । किं वा सर्वदा प्राणस्यैकरूपत्वात् गिरिगङ्गराद्य-
वस्थितानां सकलविकल्पशून्यत्वेन निर्मनस्कानामपि योगिनां प्राण-
सत्त्वात् 'प्राण एवात्मा' इत्यन्ये । तदुक्तम्—

केचित्कृणोमि, जिघ्रामि, स्वादयामि, स्पृशाम्यहम् ।

इतीन्द्रियाणामात्मत्वं प्रतीयन्ते ततोऽधिकाः ॥

केचिच्छुसामि, जीवामि, क्षुधितोऽस्मि, पिपासितः ।

इत्यादिप्रत्ययवलात्प्राणमात्मेति मन्वते ॥

१ 'सस्यादि यदि चित्काष्ठं' इति म० भु० पु० पाठः ।

२ 'किन्तु तस्मात् इत्यते' इत्यपि तस्मिन्नेव पठ्यते ।

इति चेत् ? न ; अत्यन्तनिर्युक्तिकत्वात् । तथा हि—अहमित्या-
कारकधोविषयचतुर्विधदृष्टय एवात्मा इति—तव मतम् । तस्य
चोत्पत्तेः पूर्वमसत्त्वात्कस्य चेतनस्य व्यापारेणोत्पत्तिः ? न च—
प्रलयास्वीकारेणानादिमातापितृपरम्पराव्यापारेण शरीररूपसङ्घाती-
त्पत्तिः—इति वाच्यम् । तत्र शरीरवैचित्र्येऽनियामकमदृष्टं दृष्टं वा ?
नायः ; प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्वीकारेणासम्भवात्, परलोकस्वीकार-
प्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः—एकजातीयमातापितृपरम्पराव्यापारेण
उत्पन्नयोर्यमजयोर्वैलक्षण्यस्यादृष्टं विनाशोपपत्तेः, कारणान्तरस्यापि
स्वभावादेः प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातुमशक्यत्वाच्च, तच्चादृष्टमस्मिन् जन्मनि
न सम्पादितमिति तत्सम्पादकजन्मान्तरयोग्यान्वसिद्धिः । एवं तत्पूर्व-
पूर्वमपि सिध्यतीत्यनेकजन्मयोगिनश्च भावस्य नित्यतेव, नाशका-
भावात् ; अन्यथा कृतकान्यकताभ्यागमप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—

आत्मानित्योऽथ वा नेति भेदस्त्वाद्येः स्फुटो मतः ।

अन्ये कृतस्य ज्ञानिः स्यादकृताभ्यागमस्तथा ॥ इति ।

न च—तव मते ईश्वर एव स्वसृष्टपाणिषु स्वेच्छया तथा तथा
भोगसामर्थी सम्पादयति, न त्वदृष्टानुसारेण कुलाल इव स्वनिर्मित-
घटादिषु कचिदुन्मयोगं कचिन्मूचपुरीषयोगम्—इति वाच्यम्,
अचेतन इव चेतने तथा व्यवहारस्वीकारे वैषम्यनेर्घृण्यप्रसङ्गात् ।
दृश्यते च कुलालादेरेव घटादिवत्पुत्रेषु निर्निमित्तक-तथाव्यवहारे
वैषम्यादिकृता निन्दा इति । किञ्च—देहेन्द्रिय-प्राण-मनसामनात्म-
त्वस्य 'मम देहो, ममेन्द्रियं, मम मनः, मम प्राणः' इत्यादिप्रत्यक्ष-
प्रमाणेनैव सिद्धत्वात् । तस्माच्छरीरेन्द्रियाद्यतिरिक्ताद्वितीय-
वक्ष्यमाणतद्भावाभावभासको नित्य-शुद्ध-बुद्ध-सच्चिदानन्दविग्रहः
परिपूर्ण एवात्मा मन्तव्य इति ।

ननु देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तस्वनित्यत्वैकत्वस्वीकारे 'भविष्यति
देवदत्तः' 'सुतो देवदत्तः' इति प्रतीत्या प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतीतिः,
'स्थूलोऽहं गच्छामि, तिष्ठति यज्ञदत्तः' इत्यादि च प्रत्यक्षप्रतीतीनां

प्रामाण्यमेव न स्यात् । तथा च कथं देहात्मनो व्यतिरेकः, व्यतिरेकेऽपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वम् ? देहजन्म-नाशाभ्यामात्मनोऽपि जन्म-विनाशसम्भवात्, किञ्च—एकस्यात्मनो विभिन्नशरीरेषु चेष्टानुपपत्तेरिति चेत् ? न : एकस्यैव विभुत्वेन सर्वत्र चेष्टोपपत्तेः । तथा च श्रुतिः—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ इति ।

अथ नैयायिकं प्रति आत्मनामात्मस्य निराकार्यमाणत्वाच्च न प्रतिशरीरमात्मभेदे मानमस्ति । अथ—देहभेदेन भेदाभावेऽपि कौमाराद्यवस्थाभेदेन भेदस्वीकारस्यावश्यकत्वम्, अन्यथा बाल्य-यौवनादिभेदेन वृद्धादिभेदो न स्यात्—इति चेत् ? न : तस्यैकस्यैवास्मिन्वर्तमाने देहे सर्वदेकरूपत्वस्य अनुभवसिद्धत्वात् ।

तथा हि—‘य एवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एवाहं वार्धके प्रणमूननुभवामि’—इति इदतरप्रत्यभिज्ञानात्, अन्यनिष्ठसंस्कारस्यान्यवानुसन्धानाजनकत्वात् । तथा च—यथा कौमारादिभेदेन भेदो नास्ति तथा इदं शरीरं त्यक्त्वा शरीरान्तरग्रहणेऽपि स्वप्नप्रयोगैर्लक्ष्ये च तत्तद्देहानुसन्धानेऽपि—स एवाहम्—इति प्रत्यभिज्ञानाच्च । प्रत्यभिज्ञा च ‘उद्बुद्धसंस्कारसहितप्रत्यक्षज्ञानम्’ इति वेदान्तिनः, ‘ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानम्’ इति नैयायिकादय इति । ननु—कौमाराद्यवस्थाविशेषाणामत्यन्तवैलक्षण्ये व्यवस्थावतो देहस्य—यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिः—इति न्यायेनैक्यं सम्भवति—इति चेत् ? नैवम् । स्वप्ने कायव्यूहे च तत्तद्देहधर्मिभेदेऽपि प्रतिसन्धानं न स्यात् इत्युदाहरणस्य प्रदर्शितत्वात् । एतेन देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तोऽपि देहेन सह उत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः ।

तत्र च वक्ष्यामि देन प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणी देहस्य प्रत्यभिज्ञानु-
पपत्तेः ।

अथास्तु कौमाराद्यवस्थानां नाशेऽपि वार्द्धके प्रत्यभिज्ञानम् ।
तथापि जातमात्रस्य तु न तथा—इति चेत् ? न : अयोगिनां
प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि जातमात्रस्य हर्ष-शोक-भयादिसम्पत्तिपत्तेः पूर्व-
संस्कारजन्याया दर्शनात्, वीतरागजन्मापत्तेः । अन्यथा स्तनपानादौ
प्रवृत्तिरेव न स्यात्, तस्या इष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टजन्यत्वस्य
वा अभ्युपगमात् । नन्वस्तु पूर्वापरयोर्देहयोरालोक्यत्वं, कायव्यूह-
न्यायेन सर्वशरीरेष्वेकस्यैव चेष्टाङ्गीकारे तु तद्देवानुसन्धानप्रसङ्गः—
इति चेत् ? नैवम् ; वक्ष्यमाणाविद्यावच्छिन्नं प्रति तु दृष्टत्वात्,
तत्तद्देहावच्छिन्नं प्रति तु कायव्यूहेऽप्यङ्गीकारात्, आत्ममात्रानु-
सन्धानत्वस्य चेष्टत्वात् । अत एवेकस्मिन्देहे पादावच्छिन्नेन शिरी-
भागावच्छिन्नं सुखं नानुसन्धत्ते, न वा शिरोऽवच्छिन्नेन पादावच्छिन्नं
दुःखम्, किन्तु पादे मे दुःखम्—शिरसि मे सुखम्—इत्युभया-
वच्छेदेनानुभवात् ; तस्माद्देहात्मभ्रममाश्रित्यैव जीवभेदानुभवः ।
अतो मरुमरोचिकादावुदकादिसुखिवत्—स्थूलोऽहम्—इत्यादिसुखेरपि
भ्रमत्वमभ्युपगन्तव्यम्, बाधस्थोभयत्र तुल्यत्वात् । एतेन “देहं
विनास्ति चेदात्मा” इत्यादिवल्लिगतमपास्तम् ।

किञ्च—आत्मनो ध्वंस-प्रागभावयोरसिद्धिर्ग्राहकाभावादपि । तथा
हि—ग्राह्यकाले ग्राहकाभावात् ग्राहकसत्त्वे ग्राह्याभावात् । न
च—स्वभिन्नेन ग्राह्य—इति वाच्यम्, स्वभिन्नस्य चाखिलस्याचेतनत्वे
नानात्मत्वस्वीकारात् । नाप्यत्वन्ताभावान्योन्याभावी, शक्तिरजतादि-
न्यायेन वक्ष्यमाणेन कल्पितस्य देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वात् ।
कल्पितदशायां सर्वज्ञानुगमाच्च आत्मन्ताभावान्योन्याभावी । एतच्च
सर्वमग्रे मिथ्यात्वविवेचने स्पष्टं भविष्यति इति दिक् ।

नन्वस्यदृष्टादिसिद्धिः, तथापि सन्दिग्धत्वात्परलोकस्वीकारो व्यर्थः—इति चेत् ? भ्रान्तोऽसि । अस्ति न वा—इति विकल्पस्य विद्यमानत्वेऽपि अस्तित्वपक्षस्यैव बहुवादिसम्मतत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जली—

सन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाहितं । बुधैः ।

यदि न स्यात्ततः किं स्यादस्ति चेन्नास्तिको हतः ॥ इति ।

एतेन “परलोककथा वृथा” इत्यपास्तम् ।

नन्वस्तु अदृष्ट-परलोकादिस्वीकारः, युक्तिसिद्धत्वात् । ईश्वर-सद्भावे तु मानं न किञ्चित्पश्यामः । तथा हि—किं प्रत्यक्षम् उत अनुमानम्, याज्ञो उपमानम् ? यद्वा शब्दः, अथ वा अर्थापत्तिः, किं वा अनुपलब्धिः ? नाप्यः, अभावमात्रविषयत्वात्, स्वयमेव ईश्वरस्य भावपदार्थत्वात् । नाप्याद्यः, परोक्षत्वात् । न द्वितीयः, पूर्वं तार्किकं प्रति परमाणुखण्डने स्वयमेव निराकृतत्वात् । नाप्युपमानम्, सादृश्याद्यभावात् । नाप्यर्थापत्तिः, तं विना कस्यचिदर्थस्यानुपपत्त्यभावात् । नापि शब्दः, अद्वितीयस्य ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् । शब्दस्य च कात्यादिधर्मपुरस्कारेणैव प्रवर्तकत्वात् । तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः—

दृष्टा गुण-क्रिया-जातिसम्बन्धाः शब्दहेतवः ।

नात्मन्यन्यतमो ह्येषा तेनात्मा नाभिधीयते ॥

—इति चेत् ? नैवम् । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिपूर्वमेव परमाणुप्रधानखण्डनप्रस्तावे श्रुतिप्रमाणैकगम्यस्वी-श्वरस्याभिव्यक्तिमिसोपादानत्वप्रतिपादनात्, अथे च मीमांसकं प्रति वेदोत्पादकत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वाच्च, श्रुतिप्रमाणातिरिक्त-प्रमाणागम्यत्वस्योपेक्षात् । एतेन “न हि खल्वीश्वरः कर्त्ता”

१ “वायुर्धर्मजनेः” इति ख, पुस्तके ।

२ “न इति” इति ख, न, पुस्तकयोः ।

इत्यादि वरिगतमप्यपास्तमित्थं पावण्डविडम्बनेनेति दिक् ।
तस्माच्चार्वाकदर्शनासिद्ध्या सुतरां गुरुशब्दाभिधेयासिद्धिरिति तु
सममेवेति ।

इति चार्वाकमतखण्डनम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य—श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती-
श्रीपादशिष्य-काश्मीरक--श्रीसदानन्दयति-विरचितायामद्वैतब्रह्मसिद्धौ
गुरुशब्दाभिधेयविचारे नास्तिकशब्ददर्शनमतखण्डनव्याजेन सुदुर्लभ-
वादिशिरसि द्वितीयोऽयं सुहृदप्रहारः ॥२॥

समाप्तं पूर्वाक्षेपं

अथ तृतीयो मुद्गरप्रहारः

वाङ्मदर्थनष्टकेषु गुरुशब्दाभिधेयकम् ।

न सिद्धं यत्ततो वीक्ष्य चास्तिकेभ्यः निर्णयः ॥१॥

अथास्तु तर्हि वैशेषिक-तार्किक-प्राभाकरादिसम्मतः परममहत्-
परिमाणादिविशिष्ट एवात्मा गुरुशब्दाभिधेयः । तदुक्तम्—

वायोर्नवैकादश तेजसो गुणाः
जल-चित्ति-प्राणभृतां चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च, पञ्चैव चाम्बरे
महेश्वरेऽष्टौ, मनसस्तथैव च ॥

—इति चेत् ? तर्हि किमस्य स्वरूपम् ? कथं च गुण-गुणिभावः ?
इति निरोध्य वक्तव्यम् । स पुनः प्रतिशरीरमीश्वराच्च भिद्यते न वा
भिद्यते चेत्, कथमस्य मोक्षादिव्यवस्था—इति चेत् ? श्रोत-
सावधानेन । सुखसमवायिकारणतावच्छेदकात्मत्वसामान्यवामात्मा,
ज्ञानाधिकरणमेव वा । स पुनर्हि विधः—परमात्मा जीवश्च । तत्र
परमात्मा नित्यज्ञानाश्रयत्वात्सर्वज्ञ एक एव । न चेश्वरस्य ज्ञान-
स्वरूपत्वं, सुखस्वरूपत्वं वा, सुखान्तरत्वं वा सम्भवति—इति वाच्यम् ;
ज्ञानस्य गुणत्वात् । सुखस्य धर्मजन्यत्वाद्गुणत्वाच्च । ईश्वरस्य च
सदासुखत्वेन विहितेऽनधिकारात्, तत्स्वीकारे च जीवत्वप्रसङ्गात्,
तथा च ‘नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवानेव ईश्वरो मन्तव्यः’ इति प्राञ्चः ।
अथास्तु नित्यसुखमपि स्वीकुर्वन्ति इति ।

अनु—ईश्वरसद्भावे किं भानम् ? न तावत्प्रत्यक्षम् । तदपि बाह्य-
माभ्यन्तरं वा ? नाह्यः, अरूपिद्रव्यत्वात् ; नाभ्यः, जीवात्म-
तत्सुखादिव्यतिरिक्तत्वात् । नाप्यनुमानम्, लिङ्गाभावात्—इति चेत् ?

न ; चित्तबुद्ध्यादि चाद्यकार्यं वा कर्तृजन्यम्, कार्यत्वात्, घटवत् इत्यनुमानस्य प्रमाद्यत्वात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृति-
मत्त्वं कर्तृत्वम् । उपादानं समवायिकारणम् । सकलपरमाण्वादिसूक्ष्मदर्शित्वात् सर्वज्ञत्वम् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यागमोऽपि तत्र मानमिति दिक् ।

जीवश्च देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तः प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यो विभुश्च । विभुत्वं च सर्वमूर्तसंयोगित्वम् । मूर्तत्वं च परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तच्च पृथिव्याग्नेजोवायुमनसाग्रेव । नित्यत्वं च ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । स च—यहं जाने, यहं सुखी, यहमस्मि—इत्यादिप्रतीत्या मानस-
प्रत्यक्षः । अनुमानविषयश्च—आत्मा इतरेभ्यो भिद्यते, चाद्यत्वात्, व्यतिरेके पृथिव्यादिवत् । तस्य च सुख-दुःखयोगित्वात् तदेतुभूत-
विहितप्रतिविध्निक्रियाकर्तृत्वभोक्तृत्वमप्यावश्यकम् । स च ज्ञानस्वरूप-
भिद्यत्वाज्जडः । विप्रतिपत्तौ तु बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-देव-प्रयत्न-धर्मा-
धर्म-संस्कारादिनिष्पन्नः । तथा हि—बुद्ध्यादयो गुणाः, अनित्यत्वे
सति एकेन्द्रियप्राप्तत्वात्, रूपरसादिवत् । गुणश्च गुण्यान्वित एवेति
नियमः । न हि बुद्ध्यादयो भूतानां गुणा वस्तुं शक्यन्ते, मानस-
प्रत्यक्षत्वात् । न वा भूतानां गुणा मनसा गृह्यन्ते, तद्यानुभवाभावात् ।
नापि दिक्काल-मनसा गुणाः, विशेषगुणत्वात् । ये हि दिगादिगुणाः
पञ्च, न ते विशेषगुणाः, सर्वद्रव्यसाधारणत्वात् । यस्मादेवं गुणि-
भावस्यानुभवसिद्धत्वात् तस्मात्सगुणः * एवात्मा न निर्गुणः । तत्र
मानाभावात् ।

न वा मीमांसकसम्मतविदविदात्मकः । “अस्त्युक्तमनयवज्ञत्वम्”
इत्यादि, निवृत्त्यप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्, निर्गुणत्वप्रतिपादने च

* अनेदमनुसन्धेयम्—न च “निर्गुणं निष्कलं ज्ञानम्” इत्यादिश्रुतिविरोधः—इत्याशङ्क्यम् ।
निर्गुणता निश्चया ज्ञानेच्छादयो गुणा जडत्वादिवत्वात् ध्वान् स निर्गुणः इति व्याख्यानेन
विरोधपरिहारः सादिव्यभिप्रायः ।

प्रमाणाभावात् । एवं प्राभाकरमतेऽपि ज्ञानसुखाद्यान्वयत्वेनैव आत्म-
सिद्धिरिति । तदुक्तम्—

प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राङ्मुखान्चिदात्मताम् ।

आकाशवद्द्रव्यमात्मा शब्दवत्तद्गुणस्येति ॥

इच्छा-देव-प्रयत्नाश्च चर्माधर्मौ सुखासुखे ।

तन्मस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चेति सदीरिताः ॥

आत्मनो मनसा योगी स्वादृष्टवशतो गुणाः ।

जायन्तेऽद्य प्रलीयन्ते सुषुप्तेऽदृष्टसङ्ख्यात् ॥

चितिमत्त्वाच्चेतनोऽयमिच्छा-देव-प्रयत्नवान् ।

स्यादधर्माधर्मयोः कर्ता भोक्ता दुःखादिमत्स्वतः ॥

यथात्र कर्मवशतः कादाचित्कं सुखादिकम् ।

तथा लोकान्तरे देहे कर्मणेच्छापि जन्मते ॥

एवं च सर्वगस्यापि सम्भवेतां गमागमौ ।

कर्मकाण्डः समयोऽत्र प्रमाद्यमिति तेऽब्रुवन् ॥ इति ।

न च—शरीरेन्द्रिय-मनसाम् आत्मत्वं सम्भवतीति वाच्यम्, पूर्वमेव
सूचितत्वात्, समकारास्यदत्त्वेन अनात्मत्वनिश्चयाच्च । न च—
समात्मा इति प्रतीत्या आत्मनोऽपि तथात्वप्रसङ्ग—इति वाच्यम्,
तस्य शरीराद्यभिप्रायेण अविद्वदुच्यमानस्य भ्रमत्वस्वीकारात् । यत्त
वेदान्तिभिरुच्यते—नित्यस्वप्रकाशसुखात्मक एवात्माद्वितीयः, श्रुति-
सिद्धत्वात् ; अतः सर्वशरीरे एक एवात्मा, साधकात् ; नानात्वकल्पने
गौरवात्मानाभावाच्च ; तथा च श्रुतयः—

विज्ञानघनः एवात्मा । अविनाशि वा शरीरेऽयमात्मा ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन ।

सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमनन्दं ब्रह्म । इत्यादि ।

तदसङ्गतमेव, तर्कविरोधात् । न हि ज्ञानमात्मा वक्तुं शक्यते,
गुणत्वात्, द्रव्यत्वाभावाच्च । न च ज्ञानस्वरूप आत्मा कस्यचिदनु-

भवसिद्धः । अहं जानामि—इत्यादिप्रतीत्या ज्ञानाश्रयत्वेनैवानु-
भवात्, अहं ज्ञानम्—इति प्रतीत्यभावाच्च । एतेन १—पुष्कर-
पलाशवन्निर्लेप एवात्मा—इति साङ्ख्य-पातञ्जलस्वीकृतमप्यपास्तम्,
ज्ञानस्वरूपत्वस्वीकाराविशेषात् । न च लाघवादेकत्वं युक्तम्,
सत्तर्कविरोधात् ।

तथा हि—श्वश्वमननादिना एकस्य जीवस्य तत्त्वज्ञाने जाते
न कुत्रापि संसार उपलभ्येत । सामर्थ्यवशादेकस्य सुखोत्पत्तौ
दुःखोत्पत्तौ च सर्वेऽपि सुखिनो दुःखिनो वा स्युः । तस्मात्सर्व-
शरीरेष्वेकात्मत्वस्वीकारे न बन्धमोक्षादिव्यवस्थासिद्धिः । गौरवं च
फलमुखं न दोषाय १ । “सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादयः श्रुतय-
स्वीक्षरपरा एवेति न किञ्चिदनुपपन्नमिति । ननु—“सत्त्वं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतीनां जीव-ब्रह्मैक्यप्रकरणे उपनिषत्सु पठि-
तत्वात्कथं केवलमीक्षरपरता इति चेत् ? सत्त्वम्, अहं कर्ता, अहं
भोक्ता इत्यादिप्रत्यक्षप्रमाणेन बाधात् । तदुक्तम् खण्डन-टीकायां
वर्धमानोपाध्यायैः—

वाचव्याधभयोद्धिम्ना तवाहैतन्श्रुतिर्मृगी ।

ब्रह्मारण्येऽपि विश्वासं कथमासादयिष्यति ?

इति न्यायेन जीव-ब्रह्मशरीरेक्यानङ्गीकारात्, “नानात्मानो व्यवस्थातः”
इति गौतमसूत्रविरोधाच्च । ननु तर्हि—“तत्त्वमसि । अहं
ब्रह्मास्मि । अयमात्मा ब्रह्म । नित्यं ज्ञानमनन्तं २ ब्रह्म” इत्यादिभि-
र्वेदान्तमहावाक्यैरखिलोपनिषद्ग्रन्थैः प्रतिपादितस्यैक्यस्य अनङ्गीकारे
तत्र चास्तिकत्वेनाभिमतस्य नास्तिकत्वप्रसङ्गः इति चेत् ? न ;
स्वमते त्वैक्यस्य भावनापरत्वाङ्गीकारात् । अथ वा—नाहमीक्षर

१ ‘अत एव’ इति क. ग. पुस्तकयोः ।

२ ‘दोषावर्ह न’ इति क. पुस्तके । ‘दोषाव न’ इति ग. पुस्तके ।

३ ‘=मानन्द’ ब्रह्म’ इति क. पुस्तके ।

इत्यादि-प्रत्यक्षेण
लिङ्गेन,

किञ्चिज्ज्ञत्व-सर्वज्ञत्वपरस्परविरुद्धधर्माश्रयत्व-

“हा सुपर्णा सुषुजा सखाया समानं हृष्यं परिवस्रजाते ।
तयोरग्न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्क्षनम्रक्न्योऽभिचाकशीति ॥

“इति श्रुत्या,

हाविमौ पुरुषौ लोके शरदाशर एव च ।

शरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽशर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वग्न्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

इति भगवद्वचनाच्च जीवेश्वरभेदस्वावगतत्वेन चेतनाचेतनत्वेन जीव-
जगद्भेदश्च—घटः पटो न भवति—इति प्रतीत्या जगत्परमेश्वरः—
भेदश्च च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तत्त्वमस्यादिवाक्यानि मीमांसकमतवत्
“आदित्यो यूपः । यजमानः प्रक्षारः” इत्यादि-वाक्यवत् उप-
चरितार्थान्येव वा भवन्तु । अत एव जगन्निष्ठात्वमपि न, अर्थक्रिया-
कारित्वेन वैवर्ध्यात् । तस्मात्—

“सुपर्णा” इत्यादिवाक्यानि च ईदृशात्पुरुषभूती । उदासी चिरूपत्वात् । ‘सखायी’
चतुर्थीनाम ऐक्यन्यायः । अनिर्वचनीयत्वा माधवा उक्तं इति ‘हृष्यः’ ईदृः तम् । तस्मिन् कृतम्
नीचं निमित्तं हृदयकथं वाक्यां ली । तयोर्मध्ये एको जीवः । ‘पिप्पलं’ पिप्पलात् ‘पिप्पली’-
, अग्नौ ईदृः तस्मिन्मदीयं कर्मफलमित्यर्थः । ‘अग्न्यः’ ईश्वरः निरग्नः अमीक्षापि निजानन्दे न
तमः । ‘अभिचाकशीति’ ईदीप्यमानसिष्ठतीत्यर्थः ।

† ‘कूटो’ अथावेवस्वाख्यादनेन चक्षुर्वाक्यरूपप्रकाशं नापेक्षयति । तेन चापरच-
विशेषशक्तिद्वयकथं च मितः कूटस्थः जगन्मायावन्निरूपकारणोपाधिः । संसारबीजत्वेन
चानन्या‘शर’ उच्यते इति सिद्धान्तसम्प्रदायाख्या । पूर्वपक्षसम्प्रदाया तु कूटस्थी जीव
वृत्तिभिन्ना इत्यर्थः ।

१ ‘जगत्परमेश्वरं निश्चयते इति’ इति न, पुनरुक्तं ।

इच्छा-देष १-प्रयत्न-सुख-दुःख-ज्ञानान्वात्मनो लिङ्गम्* । [अ० १
आ० १ सू० १०]

इति गौतमसूत्रान्वयानुपपत्त्या ज्ञान-सुखादिविशेषणवगुणान्वयाः
प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानो भन्तव्याः । यत्रापि तु वैशेषिक-
मैयायिकयोरस्ति कश्चन विशेषः ।

तत्रा हि—वैशेषिकास्तु देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तं विभुमात्मानं नव-
विशेषगुणान्वयं पूर्वोक्तरीत्या कल्पयन्तो वदन्ति—“द्रव्य-गुण-कर्म-
सामान्य-विशेष-समवायानां षष्ठां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां
यत्तत्त्वज्ञानं तत्पूर्वकादात्मतत्त्वसाक्षात्कारात् ईश्वरोपासनासहितात्
नवानां विशेषगुणानां सुगपन्नामभावासहसृत्तिर्ध्वंस एव आत्मनः
कैवल्यम्” इति । तत्त्वं त्वमारोपितं रूपम् । तच्चात्मनः पूर्वोक्त-
विभुत्वादित्थरूपमेव । ज्ञानं त्वसम्भावनादिशब्दाऽकलङ्कितत्वे सति
मानससाक्षात्कारवत्त्वम् । तस्मात्तत्त्वैव मोक्षसाधनत्वात् । तथा च
श्रुतिः—

तमेव विदित्वाऽतिश्रुत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति† ।

तच्च श्रवणाद्यधीनम् । तदुक्तं पूर्वाचार्यैः—

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो भन्तव्यस्योपपत्तिभिः ।

भत्वा ध्यायेत् १ सततमेतं दर्शनहेतवः ॥ इति ।

१ 'देष' इत्येतत्पदं ख, ग, पुस्तकयोः नास्ति ।

* सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । इच्छादिवादीनां लक्षणानि वास्तव्यमभाषतोऽवगन्तव्यानि,
विकारमयादय मोक्षानि ।

† 'तन्मात्रस्य' निर्भिन्नस्वभावात्साक्षात्कारव्येक्यैः ।

‡ इति तु प्रायः । नवीनास्तु अन्यथैव सुखं वदन्ति । तथा हि—‘तमेव’ इत्यत्र
अन्वयीतत्त्वमन्वेदार्थेव एवकारो न संकुच्यते । इतरभिन्नत्वेनात्मज्ञानस्य मोक्षोपायस्य आत्मत्व-
प्रकारविषयकत्वात् इतरमिदंविनयकत्वाच्च । तस्मात्तमेवैव्यत्र एवकारो भिन्नकमः । तमात्मानं
विदित्वैवेत्यर्थः । ज्ञानानन्तरमेव श्रुतिर्नोपायान्तरानन्तरम् इति तु फलितम् । इममिदार्थं
स्पष्टयति “नान्यः पन्था” इत्याद्ययमः श्रुतिमानः इति ।

१ ‘०४ ध्यायेत्’ इति ख, पुस्तके ।

श्रवणादौ बाधिकारो भगवदनुग्रहोत्पत्त्यै विरक्तस्यैव । भगवदनुग्रहश्च विना निष्कामकर्मनुष्ठानं न सम्भवति । निष्कामकर्मणि बाधिकारो विदितसंसारतत्त्वस्यैव । संसारतत्त्वज्ञानं च विना वैशेषिक-शास्त्राध्ययनं न भवति । तथा च श्रुतिः—

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्* । इति ।

तथा सर्वपदार्थज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् शास्त्र-निःश्रेय-सयोर्हेतुहेतुमद्भावः, शास्त्र-तत्त्वज्ञानयोर्व्यापार-व्यापारिभावः, निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्य-कारणभावः, द्रव्यादिपदार्थ-शास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते । एतेषां च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिर्भवति । मोक्षमप्यासु सुप्तौ गृहीतासत्भावाः शास्त्रे प्रवर्तन्ते मोक्षाय । न तु कर्मणि तत्र पक्षस्यैव सकामस्य निष्कामस्य बाधिकारात् । न चात्मतत्त्वज्ञानिनामपि विहितेऽधिकारोऽसु—इति वाच्यम्, तत्त्वज्ञानान्निध्याज्ञान-निवृत्तौ तन्मूलीभूतरागादिनिवृत्तौ च कर्माधिकाराभावात् । पूर्व-संस्कारप्रावण्यात् कर्मणि प्रवृत्त्या अनुष्ठानसम्भवेऽपि नादृष्टोत्पत्तिः । पदद्वैतभूतस्य मिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानप्रागभावस्य वा अभावात् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः व्यायभाष्यटीकायाम्—

“मिथ्याज्ञानसत्तितावसित्तायामात्मभूमौ धर्माधर्मौ अक्षरं जनयतः” इति २ ।

नैयायिकास्तु—“प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-वयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितर्का-हेत्वाभास-—च्छेद-जाति-निग्रह-

१ 'मीत्यमाया' इति क. पुस्तके ।

* 'कर्मचितान्' कर्ममिथ्यातिष्ठोमादिभिः प्राप्ताम् 'लोकान्' स्वर्गादीन् । पराभ्रसूयादि-क्षीरदूषितान् । ज्ञाता 'ब्राह्मणः' परीक्षयज्ञसाक्षात्कारवान् सुमुचः । 'निर्वेद' ब्रह्मासुप्त कल-भोगविरागम् । 'मायात्' प्राप्तं वात् । सर्वत्र विगतदृष्टौ न वेदितव्येः ।

२ 'द्रव्यादिना' इति क, न, पुस्तकयोः ।

ज्ञानानां” [न्या० द०, च० १ पा० १ सूच १] लोहशपदार्यानां
 सहेय-सचय-परीक्षाभिः “आत्मशरीरेन्द्रियार्थदुर्द्धिमनःप्रवृत्तिदोष-
 प्रेत्यभावकसदुःखापवर्ग-” । न्या० द०, च० १ पा० १ सू० ८]
 एतदात्मदादयविधप्रमेयनिष्कर्षात्मदय[†]साक्षात्कारात् अवयवमनन-
 निदिध्यासनपूर्वकात् सवासनमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्याणां राग-
 द्वेष-मोहानां निवृत्तिः । ततस्तत्कार्ययोर्धर्माधर्मयोर्निवृत्तिः ।

तत्र चार्थ क्रमः । तौ पुनस्त्रिविधौ—सच्चितौ, क्रियमाणौ
 प्रारब्धसंज्ञकौ चेति । तत्र च एतच्छरीरारब्धकं प्रारब्धकर्माच्यते ।
 प्रकर्षेण भोग्यप्रारब्धं प्रारब्धमिति व्युत्पत्तेः । तच्च भोगैकनाश्वयम्,
 जीवन्मुक्तिप्रतिपादकमात्मानुरोधात् । सच्चितं तु पूर्वोक्तात्मतत्त्व-
 ज्ञानैकनाश्वयम्,

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षसाःकुर्वतेऽर्जुन ॥

इत्यादिभगवद्वचना १ नुसारिण इति वेदान्तिनः । तत्र । स्वमते तु—
 नाशुक्तं चोयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमेव भोग्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

* नामनामेव वस्तुसङ्गीतेनसुहेयः । तत्रच तदाधारत्वं धर्मवचनम् । सच्चित्तत्र
 एतज्ज्ञचयसुपपद्यते न चेति विचारः परीक्षा ।

१ ‘‘माख्येन वादय’’ इति ख, पुस्तके ।

† एतद्वि तेषां मतम्—आत्मनिष्ठी दुःखनिवृत्तिः पुदचार्थः, तत्र आत्मदय-
 साक्षात्कारात् भवति, आत्मदयसाक्षात्कारश्च साक्षात्परम्यरासाधारणप्रतीत्यया । तत्र
 साक्षात् जीवन्, परम्परया शिष्यश्च । जीवन् हि साक्षात्कारादेवा भदाश्रयेत्यादिव्युत्पत्ति
 मर्वादया, परका ईश्वर तु सच्चित्तत्वाज्ञानादन्वयज्ञानान्निवृत्तिः—इति न्यायिन, सुति-
 क्त्वाच, “आत्मा वाऽरे इदम्यः” इति सामान्यत आत्मदर्शन-वदवादिभूतेः । तत्र जीवात्म-
 ज्ञानं विपरीतप्रत्ययनिवृत्तिचमम्, आत्मनिर्मेदकमितरमिदप्रकारकचपम् । एवमीशविशेषक-
 कर्मज्ज्ञानमर्वादिप्रकारकं परम्परया जीवन्मिदमनिवर्तनचमम् । तत्र जीवेशयोर्भेदज्ञाना
 ॥ तिनध्वनिआत्मनाकार्यं च जीवपरमिदज्ञानमावाततः तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजम् । पञ्चा-
 तत्त्वमनाकार्यं चमर्वा फलीभूतं मुक्तिप्रयोजकं भवतीति दिक् ।

२ ‘‘वदयनमाख्येन’’ इति ख, पुस्तके ।

इति वचनस्य प्रायश्चित्तनाशव्यतिरेकेण सङ्कीर्त्ते प्रमाणाभावात् । सञ्चितस्यापि कायव्यूहेन भोगादेव नाशः । 'भक्षसात्' पदं तु लाक्षणिकम्, शीघ्रमेव भोगावाशं लक्षयतीति । क्रियमाणं च ज्ञानिनो नोत्पद्यत इति ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

इति वचनात्* । नन्वेवं योगिभिः क्रियमाणस्य कर्मणो वैयर्थ्यापत्तिः—इति चेत् ? न ; तस्य परलोकसङ्गृहार्थत्वात्† । वस्तुतस्तु—“तस्य पुत्रादायमुपयन्ति सुहृदः साधुकात्यां द्विषन्तः पापकल्याणम्” इति श्रुती तस्य परार्थत्वं स्फुटमित्यवधेयम् ।

तथा च आत्मतत्त्वज्ञानपूर्वककायव्यूहेन सञ्चितस्य नाशात् भोक्तव्यकर्मान्तराभावाच्च जन्मान्तराभावः । ततो वर्तमानशरीरनाशे च बाधनालक्ष्यस्य एकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य भोक्तोऽपवर्ग इति कल्पयन्ति । अन्यच्च समानम् । तन्मात्रिःश्रेयसं नाम आत्यन्तिको दुःखनिवृत्तिः इति तु सभयसम्मतमिति । दुःखनिवृत्तेष्व आत्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमकालीनत्वम् । युगपदुत्पन्नस्वसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा मुक्तिरिति । न च —प्रागभावस्यासाध्यत्वाकार्यं पुरुषार्थ—इति वाच्यम् । कारण-विघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् । न च तस्य प्रागभावत्व-

* अमुनिवार्थं श्रुतयोऽपि प्रतिपादयन्ति । तथा च—“तद्यथा पुष्करपलाश आसीत् न श्लिष्यन्त एवमेवैनं विदित्वा एतत् कर्म न श्लिष्यते । न कर्मणा लिप्यते पापकेन । तत्सुकृत-दुष्कृते विधुनुते । एवं च नाव न तपति । किमहं पापमकरवम्” इत्यादयः श्रुतयोऽधिकतर्क-प्रमाणम् ।

१ क्रियमाणम्० इति ख. पुस्तके ।

† बलवत्तरप्रारम्भकत्वात् । तथा चेष्टाकपलाहा परार्थभावादेत्यादीनपि हेतून् केचन स्वीकुर्यन्ति योगिनां कर्मकरत्वे ।

क्षतिः । प्रतियोगिजनकाभावत्वेन प्रागभावत्वस्वीकारात् । जनकत्वं च स्वरूपयोग्यतामात्रम् । न हि प्रागभावस्वरमसामर्थी, येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यं भवेत् । तथा सति कार्यस्थाप्यनादित्व-
प्रसङ्गत । यथा च सहकारिविरहादियन्तं कालं नाजोजगत,
तथाप्येऽपि तद्विरहाच्च जनयिष्यति । हेतुच्छेदे पुरुषाध्यापारात्—
इत्यस्यापि प्रागभावपरिपासन एव तात्पर्यम् । अत एव गौतमीयः
सूत्रे—

दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा-
पायादपवर्गः* [अ. १ । भा. १ । सू. २]

इत्यत्र कारणाभावात्कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपमेव
मुक्तिं दृढयति । न हि—दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मा-
पायः, जन्मापाये दुःखापाय—इति अपायो ध्वंसः, किन्त्वनुत्-
पत्तिः । सा च प्रागभाव एव । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः ।
सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः, प्रायश्चित्तवत् । तत्रापि
हि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखानुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् । लोकेऽप्यहि-
कण्टकादिनिवृत्तेः दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् । दुःखसाधन-
निवृत्त्यर्थमेव हि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः ।

केचित्तु—‘दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः । स च यद्यपि नात्मनिष्ठः
तथापि लोकादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते । सिद्धस्य तस्य दुःखध्वंस
एव, तस्य तत्सम्बन्धितयोपगमात्, तस्मिन् सति तत्र दुःखा-
त्यन्ताभावप्रतीतिः । एवं च सति “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति”
इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवति’ इत्याहुः । तत्र ; दुःखात्यन्ताभाव-
स्यासाध्यत्वेन अपुरुषार्थत्वात्, दुःखध्वंसस्य च तत्सम्बन्धित्वे

१ ‘द्वितीयसूत्रे इति क, पुस्तकेऽधिकम् ।

* अन्त्यासमर्थः—तत्त्वज्ञानेन विरोधितया अपवर्गते मिथ्याज्ञाने, कारणाभावाच्च निवृत्ते
शान्तिप्राप्तके दोषे, तदभावाच्च प्रवृत्तेः अर्थावसानात्मिकाया अनुत्पत्तौ, तदभावाच्च जन्मनो विधि-
शरीरसम्बन्धाभावे, दुःखाभावादपवर्गो भवतीति तात्पर्यम् ।

परिभाषामात्रापत्तेः । “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इति श्रुतेः दुःख-
प्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसंभानरूपत्वे तात्पर्यात् ।

अनु—अयं न पुरुषार्थः, निरुपाधोच्छाविषयत्वाभावात्,
दुःखाभावकाले सुखं तावन्नोत्पद्यत इति सुखार्थिनां दुःखात्यन्ताभावे
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः—इति चेत् ? न ; वेपरोत्यस्यापि सुवचत्वात् । सुखे-
च्छापि दुःखाभावोपाधिकौ—इत्येव किं न स्यात् ? शोकाकुशानां
सुखविमुक्तानामपि दुःखाभावमात्रमभिसम्भाय विषोदम्भनादौ
प्रवृत्तिदर्शनात् ।

अनु—पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव वक्तव्यः, मुक्तेषु दुःखा-
भावरूपाया ज्ञायमानतैव नास्ति, अन्यथा मूर्च्छाव्यवस्थार्थमपि
प्रवृत्तेः—इति चेत् ? न ; न्युत्पन्नमानाभ्यां ज्ञायमानत्वस्य प्रतिपादनात् ।
अस्ति हि श्रुतिः—

“दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इति । “तमेव विदित्वा तिस्रस्तुर-
मेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।” इति ।

अनुमानं च—दुःखसन्ततिरत्यन्तं विच्छिद्यते, सन्ततित्वात् प्रदीप-
सन्ततिवत्—इति । चरमदुःखध्वंसस्य दुःखध्वंससाक्षात्कारमात्रेण
विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यतापि, योगिनां योगजधर्मवलेनागामिनो
ऽपि दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षतोऽपगमाच्च । अनु तथापि तुल्यायव्ययतया
नार्थं पुरुषार्थः । दुःखवत् सुखस्यापि ज्ञानेः द्वयोरपि समान-
सामग्रीकत्वात्—इति चेत् ? न ; वीतरामाणां दुःखदुर्दिनभीरूणां
सुखद्योतिकामात्रेऽसम्प्रत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः । अनु—तथापि न
दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः, अनागतदुःखमिदृशे रश्मिबद्धत्वात्, अतीतस्य
चातीतत्वात् । वर्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेः—इति
चेत् ? न । हेतुच्छेदे पुरुषव्यापाराभ्युपगमात्, प्रायश्चित्तवत् ।

तथा हि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुः, तदुच्छेदश्चात्म-
तत्त्वज्ञानात् इत्यादि पूर्वमेव प्रतिपादितम् । उक्तं च न्यायभाष्ये—
“शान्तः सुखवयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः ।”

“बहुच १ कच्छं घोरं पापकं सुष्यते” इति ।

“कश्च २ सुचिमान् सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविदमपवर्गे न रोचयेत्” इति ।

“यथा ३ मधुविषयसम्पृक्ताश्रमनादेयमित्येवं सुखं दुःखानुपक्तमनादेयम् ।” इति ।

एतन्न यत् वेदान्तिनः—वस्तुतो ब्रह्माद्वैतसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवलात्मापवर्गे वर्तते—इति वदन्ति तदप्यपास्तम्, स्वप्रकाशसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्यतया मुक्त-संसारिणोरविशेषात्, पुरुषप्रयत्नं विनापि तत्सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वात् च, अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य च प्रवृत्तिसाध्यत्वेऽप्यविद्यानिवृत्तेर्निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

तथा हि—अविद्यानिवृत्तिः किमात्मरूपा तदतिरिक्ता वा ? आद्ये असाध्यत्वापत्तिः, द्वितीयेऽपि किं मिथ्या, सती वा ? आद्ये अविद्यातत्कार्यान्यतरापत्तिः, अन्ये अद्वैतहानिः । किञ्च—शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्त्वत्वे शब्दयोग्यतायाः शब्दधीप्रामाण्यस्य सत्त्वत्वं वक्तव्यम्, तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्त्वबलसत्त्वेन द्वैतावश्यम्भाव इति वियदादिप्रपञ्चोऽपि सत्त्व एवासु इति द्वैतसत्त्वत्वापत्तेश्च, आत्मनो ज्ञानसुखात्मकत्वे मानाभावाच्च । न च—“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिर्मानम्—इति वाच्यम् । उत्पत्तिविनाशवतोर्ज्ञानसुखयोः अहं जाने, अहं सुखी—इति, स्वभिन्नत्वेनानुभूयमानयोः ब्रह्माभिन्नत्वसाधने प्रत्यक्षबाधात् । “मानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्या मत्वर्थीयाच्-

१ ‘बहु च’ इति कलिकाता सुदितन्यायभाष्यपुस्तके दृश्यते ।

२ ‘कश्च’ इति क, सु, पु, पाठः ।

३ ‘तद्यथा’ इति क, सु, पु, पाठः ।

४ ‘०देयमिति एव’ इति क, सु, पु, पाठः ।

५ अ, पुस्तके ‘प्रयत्ने’ इति ।

६ ‘द्वितीये’ इति क, पु, ।

प्रत्ययान्तत्वेन आनन्दवत्त्वं ब्रह्मणो बोध्यते । नाभिदः । अन्यथाऽ
लङ्घिष्विहानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वानुपपत्तिः । न च—लिङ्गव्यत्ययः
छान्दसत्वेनाप्युपपद्यते—इति वाच्यम्, मानाभावात् । एवं त्रिदण्डिनां
मीमांसकानां च मतेऽपि सुक्तेर्वक्ष्यमाणदूषणस्य सत्त्वाज्ञानादरणीयत्व-
मेवेति दिक् ।

तस्माद्वैशेषिकादि-महानुभावप्रतिपादित-प्रक्रियया शुद्धशब्दाभि-
धेयस्य सत्यत्वसिद्धौ न घटकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायेन—शिरसि
मुद्गरप्रहार उचितः—इति चेत् ? नैतत्सारम् । तस्य १ शास्त्रस्य
बालबालनार्थत्वात्, असत्कार्यवादासम्भववत् ज्ञानात्मनोर्गुणगुणि-
भावस्मात्समानात्मस्वीकारस्य च श्रुति-स्मृति-युक्त्यनुभवविरोधात् ।

तथा हि—ज्ञानं किमात्मनो भिन्नमभिन्नं वा भिन्नाभिन्नं वा ?
नाद्यः ; घटवद्भर्म-धर्मिभावानुपपत्तेः । ननु—घटादिरसम्बद्धत्वादारम्भ-
धर्मः । न भवति, ज्ञानं तु आत्मसम्बन्धोति युक्त एव धर्म-धर्मि-
भावः—इति चेत् ? न ; सम्बन्धस्य सर्वत्रेनापि निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

तथा हि—सम्बन्धः किं संयोगो वा, तादात्म्यं वा, समवायो
वा ? नाद्यः ; द्रव्ययोरेव संयोगस्वीकारात्, आत्मनस्तव मते द्रव्यत्वे-
ऽपि ज्ञानस्य गुणत्वात् । न द्वितीयः ; मीमांसकसम्मतत्वेऽपि
तवानङ्गीकारात् । न तृतीयः ; सर्वथाऽसम्भवात् ।

तथा हि—समवायः किं समवायिनि सम्बन्धान्तरेण सम्बद्धः,
उत असम्बद्धः ? सम्बद्धे तु—तस्यापि सम्बन्धान्तरं वाच्यम्, एवं
तस्यापि इति स्फुटैव अनवस्था । असम्बद्धे तु—स्वस्यैवासिद्ध्या कथं
स्वातिरिक्तयोः धर्म-धर्मितासिद्धिः । न च—समवायस्य न सम्बन्धा-
न्तरेण सम्बद्धता, किन्तु स्वेनैव रूपेण—इति वाच्यम् । स्वरूप-
सम्बन्धोऽपि किं समवायादतिरिक्तः तत्स्वरूपो वा ? आद्ये, कथं
मानवस्था ? द्वितीये, स्वस्य स्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वासम्भवात्, स्वं न

स्वीयम्—इत्यनुभवेन बाधाञ्च, स्वयमेव सम्बन्धत्वेन चात्मान्प्रयत्नात्, प्रथममुद्गरे सम्बाधस्य विस्तरेण निराकृतत्वाच्च ।

अथ प्रतीतिबलात्तद्वच्छण्डं स्वीक्रियते—इति चेत् ? न ; असम्बन्धया प्रतीत्या विषयामिहेः । ननु—विषय-विषयिभावसम्बन्धेन विषयसम्बन्धो प्रतीतिः इति चेत् ? न ; घटविषयकज्ञानेन यो घटस्य सम्बन्धः स किं तेनैव गृह्यते अन्येन वा ? आद्ये—तेन स्वमविषयी-कुर्वता कथं स्वस्य विषयेण सह सम्बन्धो गृह्यते ? सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिदयगोचरत्वनियमात्, अन्यथा सम्बन्ध इत्येव गृह्येत, न तु अस्य अनेन सम्बन्ध इति, तादृक् ग्रहे च नोभयित्वसिद्धिः । न नोभयित्वग्राहकमानशून्यः सम्बन्धो ऽस्ति । अथ—स्वं विषयीकुर्वता स्वस्य विषयसम्बन्धो गृह्यताम्—इति चेत् ? न ; चात्मान्प्रयत्नात् । स्वस्य स्वविषयत्वे मानाभावात् ।

ननु—स्वयमेव स्वस्य स्वविषयत्वे मानम्—इति चेत् ? न ; विषयत्वस्य स्वातिरिक्तत्वे—स्वस्य स्वं विषय-इति वाक्यस्य स्वमित्यर्थः । तथा च उद्देश्यासिद्धेः । विषयत्वस्य स्वातिरेकेण घटेनेव तेन समं विषयिविषयभावे मानाभावाच्च । एतेन प्राभाकरवर्जितं ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमपि निरस्तम् । द्वितीये तु—स्फुटैवानवस्था इति दिक् ।

तस्माद्विभक्त्यपक्षे ज्ञानात्मनोर्गुणगुणिभावो नोपपद्यते, द्वितीयेऽभिन्नत्वपक्षे तु ज्ञानस्य आत्मस्वरूपत्वेन सुतरां धर्मधर्मिभावानुपपत्तिः । न हि तस्य तदेव धर्मो भवति । न हि शुक्लः शुक्लस्य धर्मो दृष्टः नापि तृतीयो भिन्नाभिन्नत्वपक्षः—परस्परविरोधात् । न हि एकमेवैकदा एकस्मिन् एकस्माद्विभक्तमभिन्नं वा भवितुमर्हति, विरोधात् । अथोच्येत—प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्भेदाभेदौ न विरुद्धौ । यथा—गौरयम्—इति पिण्डादव्यतिरेकेण गौत्वं प्रतीयते, तदेव च पिण्डा-न्तरे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्भेदेनावगम्यते । अतः प्रत्यक्षेणैव भेदाभेदयोः

प्रतीयमानत्वात् न विवादः—इति चेत् ? न ; प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्ध-
त्वात्, भिन्नमपि हि वस्तु प्रत्यक्षेणात्मनःसन्निधानादिदोषेणाभिन्नवत्
प्रतीयते । यथा दोषज्वाला भिन्नापि कुतश्चित्कारणादभिन्नवत्प्रतीयते,
यथा वा एकस्माच्चन्द्राद् द्वितोयचन्द्र इति । अतः प्रत्यक्षस्यान्यथा-
सिद्धत्वात् न तेन प्रमाणसिद्धस्य भेदाभेदविरोधस्य निराकरणं
सम्भवतीति ।

अथैवमुच्येत—चैतन्यस्य द्वे रूपे स्तः । आत्मस्वरूपता चैतन्य-
स्वरूपता चेति । तत्र आत्मस्वरूपतया चात्मनो न भिद्यते । भिद्यते
च चैतन्यरूपतया । अतो भिन्नाभिन्नाभ्यां रूपाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वम-
विरुद्धम्—इति चेत् ? न ; अत्रापि धर्मिधर्मभावस्य सम्पादयितुम-
शक्यत्वात् ।

तथा हि—येन रूपेण तदभिन्नं न तेन रूपेण धर्मिभिन्नम्
अभिन्नत्वादात्मैव, येन रूपेण भिन्नं न तेन रूपेणापि धर्मित्वम् ।
भिन्नत्वात् घटादिबत् इत्युक्तं प्राक् । यद्युक्तं रूपाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वम-
विरुद्धमिति तदपि न युक्तिमत् । तं रूपे किं चैतन्याद्विभे, अभिन्ने
वा, भिन्नाभिन्ने वा ? न तावद्विभे—पूर्वीक्तदोषापत्तेः । एवमभिन्ने
भिन्नाभिन्नेऽपि बोधव्यम् । तयोरपि रूपान्तराभ्यां भिन्नाभिन्नाभ्यां
भिन्नाभिन्नत्वाभ्युपगमेऽनवस्थापातात् । अग्रे विस्तरेण भेदाभेदवादिनं
प्रति निराकार्यमाणत्वाच्च अलं भृतमारणेनेति । तस्मात्तात्सा सर्वथा
ज्ञानाश्रयः, किन्तु ज्ञानस्वरूप एव । एतेन सदानन्दयोरप्यत्मस्वरूपत्वं
व्याख्यातम् । अनेनेव च ‘आत्मत्वसामान्यवान् न आत्मा’ इत्यादि-
लक्षणमप्यपास्तम् * ।

१. नास्तीदं वाक्यं क, न, पुस्तकयोः ।

२. ‘भेदस्य अनेदस्य च वादिनं’ इति क, पुस्तके ।

• अत एव अद्वैतसकलस्येऽप्युक्तम्—

जडाजडविभानोऽयं चैतने मयि कल्पित ।

भित्तिमानी समे चित्ते चराचरविभागवत् ॥

एवं गुण-गुणिभावस्य दुर्निरूप्यत्ववदात्मनानात्वस्वीकारस्यापि
दुर्निरूप्यत्वमेव, युक्तिविरोधात्, श्रुतिविरोधाच्च ।

तथा हि—एकस्य पुरुषस्य सुखादिसामग्र्या उत्पद्यमानसुखादि
कथं सर्वेर्नानुभूयते । सर्वेषां जीवानां विभुत्वेन सर्वशरीरान्तर्भावा-
विशेषात् । अथ—यस्य कार्यकारणसङ्घातः तस्यैव सुखादिर्नान्यस्येति
नियम—इति चेत् ? न ; तस्यापि सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानस्य
विशेषहेतोरभावात् कथमेकात्मसम्बन्धित्वम् ? अथ—यत्कर्मवशात्
शरीरमुत्पद्यते तस्यैव इति नियमः—इति चेत् ? न ; कर्मणोऽपि
देहेन्द्रियादिव्यापारद्वारा उत्पद्यमानस्य सर्वात्मसन्निधौ सर्वात्मसम्बन्धा-
विशेषात् । अथ—देहेन्द्रियादिव्यापारस्य साधारण्येऽपि विजातीय-

चेतोपराजकृपा मे साञ्चितापि न तास्त्रिभो ।

उपलब्धमभवेत्तत्रितारङ्गचिदम्बुधिः ॥

स्वरूपमेव मे सर्वं न तु धर्मो न भस्मवत् ।

मदम्बुध्रे सतीऽभावाच्च हि सा ज्ञानिरिन्दमे ॥

स्वरूपमेव मे ज्ञानं न युक्तः सगुणो यदि ।

अनात्मत्वमसत्त्वं च त्वेवास्ते यत्नयोः पतेत् ॥

तथाप्यभाति कोऽप्येव विचाराभावभाषतः ।

अप्यत्रास चिदाकाशे विचाराकोदयावधि ॥

विज्ञानविरतिः सुमित्यप्यन्ध सप्र-जानरी ।

सासाञ्चिकः कथं मे सृष्टित्वज्ञानस्य ते वयः ।

अहमस्मि सदा भामि कदाचिन्नाहमस्मिन् ।

ब्रह्मैवाहमतः सिद्धं सञ्चिदानन्दमदयम् ॥

इत्यादियुगे न, एतेन—विजानातीति व्युत्पत्त्या विज्ञानमस्येति व्युत्पत्त्या वा 'विज्ञानम्' इति
कर्तेरि श्रुतस्वीकारेण च नित्यज्ञानवत्त्वताम् । एवमानन्दोऽव्याप्त्येति मतवर्ध्यात्प्रत्ययेन
आनन्दवत्त्वताम्, अन्वया नपु सकलविज्ञानुपपत्तेः—इत्यादि तार्किकवर्णितमपारं वेदितव्यम् ।
“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । केवली निगुणश्च, चिद्रूप एवाविकारोऽयमुपलब्ध्या नित्यसुख
बुद्धः परः प्रत्यगात्मरसः” इत्याद्यनेकश्रुति स्थितिविरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । लिङ्गव्यवस्थया
श्रीतत्त्वनाम्नुपपत्तेरिति दिव्यम् ।

यात्ममनःसम्बन्धस्य असाधारण्यम्—इति चेति ? न ; तस्यापि सर्वान्प्रत्यविशेषात् । अथ—स्वकीयमनःसम्बन्धो भेदनिधायकः—इति चेत् ? न ; सर्वदा सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्यचिदेव नान्यस्य इति वक्तुमशक्यत्वात् * । वक्ष्यमाण—“तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आकाशवत्सर्वगतञ्च नित्यः । एतच्च इव सूक्ष्मोदिवि तिष्ठत्येकः, निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निर्विकल्पं निरञ्जनम्”† इत्यादिसृष्टिविरोधश्च । तस्मादात्मनानात्वस्वीकारेऽपि न सुख-दुःखबन्ध-मोक्षादिव्यवस्थासिद्धिः, कथंचिदुपपादने च “सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । ‡ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नैव नानास्ति किञ्चन” इति अत्यनुरोधावाप्तवाच्यं नित्य-शुद्ध-शुद्ध-मुक्तस्वभावामैकत्वमङ्गीकर्तव्यम् ।

अनु—असु सृष्टिसाधनाभ्यामात्मैकत्वम्, तथापि सुखदुःख-बन्धमोक्षादिव्यवस्था तवापि दुरुपपादेव—इति चेत् ? न । सुख-दुःखाद्यान्वयीभूतान्तःकरणभेदात्,

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते

इत्यादिसृष्ट्युक्ताविद्याभेदाद्वा सर्वव्यवस्थोपपत्तेः । नन्वस्त्वविद्याभेदा-

१ * इति दिक् इति अधिकं न. पुस्तके ।

• न च—सुख-दुःखादिभेदविद्याभ्यामनुपपत्तिरेव भेदनिधायिका—इति वाच्यम् ; वक्ष्यमाणान्तःकरणभेदेरुपपाधिभेदानाद्युपपत्तेः । यथा च केषाञ्चित् मते—श्रोत्रेत्थेऽपि तत्तत्कर्तृवत्पञ्चानुपाधिभेदेन शब्दवद्व्यवस्था तथेताव उपपाधिभेदेनेति चैयम् ।

† अश्नते अनेन इति अञ्जनम् उपपाधिः, तद्विवर्तकं तदङ्कितं वा निरञ्जनम्, निरुपपाधिकमित्यर्थः ।

‡ ‘इदम्’ इदकारान्पदत्वेन गृह्यमाणमस्मिन् स्वात्मातिरिक्तं जगत् । ‘अये’ सत्पतेः प्राक् । ‘सदेव’ सत्स्वरूपं ब्रह्मेव आसीत् । ‘सौम्य’ म्रियदर्शनम् । ‘एकम्’ तार्किकादि स्वीकृतान्नानात्वव्यप-सजातीयभेदशून्यम् । ‘अद्वितीयम्’ तैरेव स्वीकृतविजातीयपरमाण्वा-कायादिव्यवस्थम् । ‘एव’ स्वगतसजातीय-विजातीयाभावशून्यम्, निर्धर्मेकमखण्डं ब्रह्मत्यर्थः । ‘आसीत्’ इति कालवासनावसितं शिष्यं श्रव्येव, न तु वस्तुतः, स्वमते ब्रह्मातिरिक्तस्य कल्पितत्वस्वीकारात् ।

स्वीकृत्यभेदव्यवहारः, तथाप्यन्तःकरणस्य मनसो निरवयवत्वात्
अणुरूपत्वाच्च कथं सुखदुःखादिरूपेषु परिणामः—इति चेत् ?
शृणु ; न तावदन्तःकरणं निरवयवम् सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् ।
सादित्वं च अस्मभ्यस्ते—“तन्ननो ऽसृजत्” इति श्रुतिसिद्धम् । तच्चाद्ये
चतुर्थमुद्गरे विस्तरेण सृष्टिप्रक्रियायां वक्ष्यमाणम् । न च—तर्हि
अनित्यत्वप्रसङ्गः—इति वाच्यम्, ब्रह्मातिरिक्तस्य कल्पितत्वाभ्युप-
गमेन दृष्टत्वात् । सावयवत्वादेव च कामसङ्कल्पादिरूपेषु
परिणामित्वं सम्भवति । तथा च श्रुतिः—

कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽव्यङ्गाधृतिरधृतिर्हीर्षीर्भी-
रित्येतत्सर्वं मन एव—इति ।

मनसः परिणाम एव इत्यभेदेन कार्यकारणभावो नृदृष्टवत् ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाद्य*—इति ।

अथ ‘मन एव’ इति वाक्यस्यायथार्थसम्भवोऽपि सुखचः । तथा
हि—आत्ममनःसंयोगिन आत्मन्येव कामादिः—इति चेत् ? न ;
“स यत्तत्पश्यति शृणोति जिघ्रति” इत्याद्यनन्वागतः । तेन भगवति
“असङ्गो ह्ययमात्मा” इत्यादिवाक्यार्थान्धयानुपपत्त्या पूर्ववाक्यस्यात्म-
परत्वकल्पने मानाभावात् । तदुक्तं वार्त्तिककङ्कणिः—

यत्र यद् दृश्यते दृष्ट्वा जायतस्वप्न-सुषुप्तिषु ।

तत्रैव तच्चेतस्त्वेत्यनुभूतिर्हि सम्मता ॥

स यत्तत्रेक्षते किञ्चित्तेनानन्वागतो भवेत् ।

दृष्ट्वैव पापं पुण्यं चेत्येवं श्रुतिषु डिङ्गिमः ॥ इति ।

भगवद्वाक्यं च—

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातसेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ इति ।

* ‘रूपं रूपम्’ अनाःकरणमनःकरणं प्रति । ‘प्रतिरूपः’ प्रतिविम्बरूपः ‘बभूव’ जातः ।
किमर्थं तर्हि ? ‘प्रतिचक्षणाद्य’ अहमिति व्यवहाराद्य इति योजनीयम् ।

किञ्च—न केवलं : श्रुतिप्रमाणत एव चक्षुःकरणस्य सावयवत्वेन मध्यमपरिमाणवत्त्वम्, अपि तु—साधवतर्केणापि । चक्षुःकरणस्य तावत्सुख-दुःखादौ जनकत्वमुभयवासिसम्मतम् । तत्र त्वत्सम्मत-समवायिकारणस्यैव सचितत्वाच्चक्षुरादिवश्मानसो मध्यमपरिमाणवत्त्वमनुमीयते ।

न च—अणुत्वानुमाने किञ्चित्सिद्धमस्ति, नापि नित्येन्द्रियत्वाच्छ्रोत्रवद्विभुत्वानुमानं प्राभाकरसम्मतम् । नित्यत्वस्यैवासिद्धत्वात्,

“एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”

इत्यादिश्रुत्या आकाशस्यापि नित्यत्वाभावेन तत्कार्यश्रोत्रस्य सुतरां नित्यत्वाभावात् । अतएव अन्यस्य विभुत्वाभावात् मध्यम-परिमाणत्वानुमानस्य श्रोत्रे न व्यभिचारः । यदिन्द्रियं यद्रूपग्राहकं तदिन्द्रियं तद्रूपवत् इति व्याप्तेः । यथा चक्षुरादेः स्वयाच्छगुणव-रूतारभ्यत्वं साध्यते तथा मनसोऽपि पञ्चभूतगुणग्राहकत्वेन स्वयाच्छगुणवत्पञ्चभूतारभ्यत्वं साध्यते विशेषाभावात् । न च विजातीयानामनारम्भकत्वं विशेषः । सुवर्णसूत्रैः पट्टसूत्रैः कार्पाससूत्रैश्च विजातीयैरेकपटारम्भदर्शनात्, तत्र अवयव्यनङ्गीकारेऽन्यत्रापि तथानङ्गीकारसम्भवादवयविनो दत्तजलाञ्जलित्वप्रसङ्गात् । तस्मादपञ्चीकृतवक्ष्यमाणपञ्चमहाभूतारभ्यं सत्त्वप्रधानं सङ्कीर्णविकास-शालि स्वच्छं द्रव्यं चक्षुर्वर्ण्युर्तद्रव्याभिघातयोग्यं देहपरिमाणपरिमितं मनोऽभ्युपगम्यम्” । सिद्धान्ते सुख-दुःखेच्छा-ज्ञानादीनां तदा-श्रयत्वाभ्युपगमात् । तेषां च सर्वशरीरव्याप्तित्वेनोपलम्भात् तदाश्रयस्य मनसोऽपि सर्वशरीरव्यापित्वात् ।

१ छ. पुनर्के तु ‘किञ्चान्तःकरणस्य सुख-दुःखादौ जनकत्वम्’ इति पाठः ।

+ अत्र पाञ्चाक्षरीरभिधीयते—‘युगपद्विज्ञानानुत्पत्तिर्भनसो लिङ्गम्’ इति । एककाले ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यतः स एव धर्मो मनसो लिङ्गम् । जीवात्मनो युगपद्विज्ञानधारणे स्वाभाविकी काचिदशक्तिर्विद्यते । तद्विशिष्टा आत्मा मनःपदेन व्यवह्रियते इत्यादि ।

अथाणुत्वाभावे युगपत्सर्वेन्द्रियसम्बन्धसम्भवाद्युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः—इति चेत् ? सत्यम् : एकेनेन्द्रियेणैकमेव ज्ञानं जन्यते इति नियमस्तावदावयोः समानः । अन्यथा युगपन्नास्तुपज्ञानद्वययोरुत्पत्तिः किं न स्यात् ? नानेन्द्रियजज्ञानानां तु युगपदुत्पत्तिरिष्यत एव दौर्घशष्कुलीं भक्षयतः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानां युगपदनुभवात् । सुषुप्तग्रन्थयानुपपत्त्या त्वद्भनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रकारणत्वेन त्वयाभ्युपगमात् । रसनावच्छिन्न-त्वद्भनःसंयुक्तस्य गुडस्य युगपद्रसस्पर्शोपलभ्यः तथापि दुर्कारः । तस्मादास्मादभ्युपगतं मनसि श्रुति-स्मृति-न्यायसिद्धे विमतिः सम्भवति । एतेन पूर्वोक्तं मनसोऽणुत्वं तार्किकसम्मतं वक्ष्यमाणमीमांसकसम्मतं विभुत्वं च निरस्तम् ।

मनु—कामादेरन्तःकरणधर्मत्वे ‘अहमिच्छामि, अहं जानामि, अहं विभेमि’ इत्याद्यनुभवो आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते ? —इति चेत् ? नृणः अयःपिण्डस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धत्वाव्यय-वर्जितादात्म्याभासेन यथा अयो दहतीति व्यवहारः, तथा सुख-दुःखाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणैक्याध्यासात् ‘अहं सुखी’ इत्यादि-व्यवहारः । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे द्वितीयपरिच्छेदेऽनुसन्धेय इति । मनु—तथापि अन्तःकरणस्य इन्द्रियतया अतीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षविषयत्वम् ?—इति चेत् ? मैवम् ; न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति । न च—“मनःषष्ठानोन्द्रियाणि” इति भगवद्वचनं प्रमाणमस्ति—इति वाच्यम्, अनिन्द्रियेणापि मनसा घटत्वसङ्गापूरणाविरोधात् । न हि इन्द्रियगतसङ्गापूरणमिन्द्रियेणेवेति नियमः ।

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान्
इत्याद्याविव तद्गतपञ्चत्वसङ्गाया अवेदेनापि भारतेन पूरणदर्शनात् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्हेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः* ॥

इत्यादि श्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वाभ्युपगमाच्चेति सर्वमनवयम् ।

इति मनसोऽनिन्द्रियत्वप्रतिपादनम् ।

अनु—मनसोऽनिन्द्रियत्वाभ्युपगमे सुखादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं न स्यात्, इन्द्रियजन्यत्वाभावात्—इति चेत् ? न ; ईश्वरज्ञाने व्यभिचारात्, अनुमित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्कारत्वापत्तेश्च । तस्मात्सिद्धं कर्तृत्व-भोक्तृत्वादीनामन्तःकरणाश्रयत्वम् । न तु नित्यस्य विभो-
रात्मनः, तस्माद्वितीयत्वेन निर्गुणत्वात् । तथा च श्रुतयः—
“निर्गुणं निष्कलम्” इत्यादि ।

यथा स्रोत्रो ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिरा† बहुधैकोऽनुमच्छत् ।
सपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः सैवेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥

* एवमिदं व्याख्येयम् । ‘वृद्धे.’ अक्षदादिभ्यटिवृद्धेः सकाशान् । ‘महानात्मा’ समष्टिवृद्धिरूपः । ‘परः’—

मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वोद्भिः पारतिरीवरः ।

इति शानुपुराणवचनात् मभो-महदादिभ्यः परः । ‘महत्तः’ शिरस्त्रगर्भा वृद्धेः । ‘परम-
व्यक्तम्’ अव्यक्तात् सर्वजगद्गोलं मायास्थम् ।

माया तु प्रकृतिं विन्द्यान्मयिने तु महेश्वरम् ।

इति श्रुतेः । “तद्गोष्ठं तर्ह्यव्यक्ततमासीत्” इति च । अन्यत्राक्तकालजडवर्गे-
प्रकाशकः ‘पुरुषः’ पूर्वं आत्मा । ‘परः’ उत्कृष्टः । तस्मादपि कश्चिदन्यः परः स्यादत
आह—‘पुरुषाच्च परं किञ्चित्’ पुरुषात्सकाशात्किञ्चिदपि परं नास्ति । कुत एवम् ? यस्मान्
‘सा काष्ठा’ समाप्तिः सर्वाधिष्ठानत्वात् । ‘सा परा गतिः’ तत् निरतिशयं स्यात्तम् ।
“सोऽध्वनः पारमाप्नोति । तद्विन्दोः परमं पदम्” इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धा परा गतिरपि सैव
इत्यर्थः ।

† ‘अपी भिरा’ अ‘सु भिरासु इत्यर्थः ।

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्देर्बाह्यादीषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ इति ।

स्मृतिश्च—

एक एव तु भूतात्मा भूतं भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ इति ।

न च पूर्वोक्तगौतमसूत्रविरोधः, तस्य यावद्वैद्यज्ञानं व्यावहारिक-
भेदपरत्वेनाप्युपपत्तेः । एतेनैकवस्थं भावनापरत्वम्—इति जल्पितम-
प्यपास्तम् । तस्माच्चनात्मवादस्य दुर्निरूपत्वेन सिद्धं श्रुति-स्मृति-
युक्त्यनुभवानुसारीणात्मैकत्वम् इति दिक् ।

इति ज्ञानात्मनोर्गुणगुणिभावखण्डनपूर्वकात्म-
नानात्वखण्डनम् ।

एवं वास्तवात्मभेदं निराकृत्य घटपटाद्यनात्मभेदोऽपि निरा-
क्रियते । ननु—मायाकार्यत्वं प्रपञ्चस्य आरम्भपरिणामखण्डने प्रथम-
सुहारे प्रतिपादितत्वात्कथमनात्मनां परस्परं भेदाशङ्का ?—इति चेत् ?
न ; तस्यैवासिद्धेः, मध्यकार्यस्य बहुशः श्रवणात्—

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।

यथाम्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः । एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे देवाः
सर्वे लोकाः सर्व एवात्मनो व्युत्पद्यन्ति ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

जन्माद्यस्य यतः* [शा. भा., अ. १ पा. १ सू. २]

इति न्यायाच्च । नन्वज्ञानकार्यमपि बहुशः श्रूयते । तथा हि—

मृत्युर्नैवेदमाहुतमासीत् ।

सामासाज्ञानं मृत्युः ।

तद्धौदं । तर्ह्यव्याकृतमासीत् ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।

अजामिकां स्तोहितशुक्लकण्ठ्याम् ।

मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् ।

नासदासौम्यो सदासीत् ।

तम आसीत्तमसा गूढम् ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

मायामात्रं तु कार्त्तव्येनानभिर्व्यक्तस्वरूपत्वात् † [शा. भा., अ. १ पा. २ सू. १] ।

इति न्यायाच्च । एवं तर्हि श्रुतीनां सूत्रयोश्च परस्परविरोधा-
सौभयमपि कारणमस्तु ।

किं तर्हि जगत्कारणम् ?—इति चेत् ? यथायोग्यं परमाणादिक-
मेव । तस्मादनात्मभेदे प्रत्यक्षादिसिद्धे जगति आत्मभेदाभावेऽपि

१ 'तद्धौदं' इति न, पुस्तके ।

* 'जन्म' उत्पत्तिः 'आदिरस्य' इति तदगुणसंविद्यानो बहुव्रीहिः । जन्मद्वितीभङ्ग
समासार्थः । 'अस्य' इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य इदमनिर्देशः । अद्वैतजन्मादिधर्मसम्बन्धार्थः ।
'यतः' इति कारणनिर्देशः । इदमत्र तात्पर्यम्—अस्य जगतो नाभिरुपाभ्यां व्याकृतस्य
अनेककटंभीकृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदर्शकालफलकाशयस्य मनसाप्यन्वितावचनारूपस्य जन्म-
स्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्वदति । 'तत्रह्य' इति वाक्यशेषः ।

† 'तु' शब्दः परं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं 'सम्यगे सृष्टिः परमार्थिकी' इति ।
मायामध्येन सम्यगे सृष्टिः, न परमार्थवन्मोऽप्यस्ति । कुत ? 'कार्त्तव्येनानभिर्व्यक्तस्वरूपत्वात्'
न हि कार्त्तव्येन परमार्थवन्मूर्धन्येन अभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तस्मात् मायामात्रमि त्यर्थः । कार्त्तव्ये
तु देवकासम्पत्तिरबाधय इति ।

कथमद्वैतसिद्धिः—इति चेत् ? महदनिष्टमापादितं पुच्छन्तृणाभ्यां विकलेन तार्किकबलीवर्देन ध्वैतवादिभं प्रति । तर्हि—प्रत्यक्षसिद्धोऽयं घटपटादिभेदः—इति वदन् प्रष्टव्यः—किं धर्मिप्रतियोगिस्वरूप-स्तत्त्वान्तरं वा ? तत्र “प्रत्यक्षग्राह्यः तत्त्वान्तरमेव” इति वैशेषिका-स्तार्किकाश्च । “पदार्थधर्मत्वेन तत्स्वरूपेण च द्विविधो भेदः” इति साङ्ख्यः पातञ्जलाश्च । इदमेव मतं भेदवादित्वेन प्रसिद्धैर्माध्यैरपि अङ्गीक्रियते । “अधिकरणस्वरूप एव भेदः सोऽपि प्रत्यक्षग्राह्यः” इति प्राभाकराः । “अधिकरणस्वरूपोऽप्यभावोऽनुपलब्धेयव ग्राह्यः” इति भाट्टाः । “कार्यकारणयोर्भेदाभेदः” इति भट्टभास्करानुयायिनः विदग्धिर्नो ज्ञेयाश्च । तदेतत्क्रमेण निराक्रियते ।

किं प्रत्यक्षं भेदमात्रं गृह्णाति, उत धर्मिप्रतियोगिसहितम् ? नाह्यः—धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिमन्तरेण भेदस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । द्वितीयेऽपि क्रमेण शङ्कणं युगपद्वा ? अथ यदा क्रमेण तदापि भेदं गृहीत्वा प्रत्यक्षं धर्मि-प्रतियोगिनौ गृह्णाति वैपरीत्येन वा ? अथ युगपत् तद्यापि ‘दण्डी देवदत्तः’ इतिवत् विशेषण-विशेष्यतया गृह्णाति, उताङ्गलितत्रयवत्परस्परसंसृष्टतया ? इति ।

तत्र क्रमपक्षे भेदग्रहपुरःसरो धर्मिप्रतियोगिग्रहपक्षो न युक्तः । भेदज्ञानं प्रति धर्म्यादिज्ञानस्य कारणत्वेनोक्तेः क्रमग्रहणायोगात् । अथ तद्विपरीतो धर्मिप्रतियोगिग्रहपूर्वको भेदग्रहः । तदपीदं विचार-णीयम्—किं स्वरूपेण धर्म्यादिग्रहणं भेदनिरूपकम्, उत घटत्वादिना, यदा धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन वा ? नाह्यः—स्वीरनोरयोस्तादात्म्य-पक्षयोः स्वरूपेण भासमानयोरपि तदीयभेदाग्रहणात् । नापि द्वितीयः—घटत्वादिना प्रतियोग्यादिग्रहस्य भेदापेक्षत्वेन अन्योन्या-श्रयात् । अतएव न तृतीयः । भेदज्ञानाधीनं प्रतियोग्यादिज्ञानं धर्मिभिवस्य भेदनिरूपकस्य प्रतियोगित्वात् । एवं धर्मिज्ञानस्यापि भेदज्ञानपूर्वकत्वमूहनीयम् । तज्ज्ञानाधीनं च भेदज्ञानं प्रसिद्धमिति कथं नान्योन्याश्रयः ?

किञ्च—भेदः किं भिन्ने धर्मिणि वर्तते उत अभिन्ने ? न तावदभिन्ने, तत्र भेदग्रहस्य भ्रमत्वप्रसङ्गात् । अभिन्नं नाम भेदानधिकरणम्, तत्र चेत् भेदं गृह्णीयात् तज्ज्ञानं कथं न भ्रमः स्यात् ? यदि आद्यः—तत्किं स्वेनैव भेदेन भिन्ने धर्मिणि स्वयं भेदो वर्तते, उत भेदान्तरेण भिन्ने ? नाद्यः—आत्माश्रयात्, स्वभिन्ने स्वस्य वृत्तेः* । द्वितीयश्चेत्—सोऽपि अभिन्ने धर्मिणि उत भिन्ने ? इति विकल्पे—प्रथमे भेदस्य कल्पितत्वम्, द्वितीये स्वेन भिन्ने चेत् आत्माश्रयः । यद्भेदनिरूपणार्थं स्वयमागतः तेन भिन्ने चेत्तदा अन्योन्याश्रयः । अथ एतदोषपरिहाराय द्वितीयभेदस्य भिन्ने धर्मिणि स्थित्यर्थं तृतीयस्वोकारश्चेत्तदा चक्रकम्, भेदद्वयव्यवधानेन स्वस्वापेक्षणात् । अथ तत्रापि पूर्वदोषनिवृत्तये चतुर्थः स्वीक्रियते चेत् तदानवस्था ।

अथ—गत्यन्तराभावादनवस्थाप्याश्रयते—इति चेत् ? तर्हि ते भेदाः किं क्रमेण धर्मिणि वर्तन्ते उत युगपत् ? क्रमेण चेत् तर्हि धर्मिणोऽनादित्वप्रसङ्गः । उत्तरोत्तरभेदेन पूर्वपूर्वभेदकार्यस्य धर्मिणि भिन्नव्यवहारस्य असिद्धिः । पूर्वपूर्वभेदस्य व्यर्थ्येन प्राग्लोपापत्तिश्च । युगपच्चेत्तर्हि भिन्ने भेदस्थितिपक्षक्षतिः ।

* 'भिन्ने भेदाः' इत्युक्तावात्माश्रयादि कथम् इति चेत् ? उच्यते, भिन्ने नामभेदविशिष्टे भेदाश्रये । तथा च विशेषणीभूतो एकसृतीयान्नपदेन निर्दिष्टः, अपरो विधीयमानः प्रथमान्न-शब्दनिर्दिष्टः । भेदाश्रयत्वं विना तृतीयान्ननिर्दिष्टस्य विशेषणत्वायोगात् । विशेषणान्वयिना सम्बन्धस्यैव विशेषणत्वात् । द्वी भेदन्योन्याश्रयः । तृतीयापेक्षायां चक्रकम् । चतुर्थे तदनवस्था इत्यर्थः । एतदेवोक्तं विद्यारण्यमुनिभिः तत्सर्ववैदेके—

सविकल्पस्य लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्य स्यादवस्तुता ।
निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं न हृष्टं न च सम्भवि ॥

इति श्रीयमुक्ता,

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् ।

आद्ये व्यावृत्तिरन्यज्ञानवस्थाप्याश्रयादयः ॥ इत्यादिना ।

१ प्राग्लोपाधिनिगम्यत्वं प्रमाणापगमैर्भवेत् ।

अनवस्थितिमास्वातुरधिकित्वा विदीयता ॥

इति ब्रह्मसूत्रसंख्येयादे ।

अथ—एतद्दोषपरिहाराय एकविशिष्टे परस्थितिराश्रीयते—इति चेत् ? तर्हि अविनिगमप्रसङ्गः, एतद्भेदविशिष्टे तद्भेदस्थितिरित्यत्र विनिगमकाभावात् । किञ्च—एवमपि भेदाः स्लोक्रियेरन् यदि भेदपरम्परावगाहिनी काचित्संविदुदयमासादयेत्, न च सा अस्तीति । तस्मात्प्रमाणाभावात्तन्मतेदस्वोकारः । अथेतत्सर्वदोष-परिहाराय दण्डिदेवदत्तवह्मिप्रतियोगिनी भेदश्च युगपदेव प्रत्यक्षमवकलयति । अतएवाङ्गुलित्वयवत्परस्परसंसृष्टतया—इत्यपि न, तन्मतीतेर्वैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् । (ननु—तर्हि विशेषणविशेष्यभावेन प्रत्यक्षं भेदं गृह्णातु),*—इति चेत् ? तर्हि भेदावगाहित्वेव प्रतीतिर्विशेषणप्रतीतिः, उत भेदतत्त्वमिप्रतियोगिविषयकप्रतीतिरिति ? नाह्यः—कार्यकारणनुद्गारेकत्वायोगात् । न द्वितीयः—विशेषणविशेष्यभावस्य भेदाधीनत्वात् । भेदासिद्धौ विशेषणविशेष्यभावासिद्ध्या भेदस्यावश्यकज्ञानत्वात् इति दिक् ।

इति अतिरिक्तभेदखण्डनम् ।

अथास्तु तर्हि साङ्ग्यादिसम्मत एव पदार्थधर्म-तत्स्वरूपभेदेन द्विविधो भेदः । तथा हि—एकस्तावत्पदार्थानामन्योन्यसामानाधिकरण्यायोग्यतालक्षणः, यथा रजतादेः शुक्तिकादिसंसर्गायोग्यतादिलक्षणः ; स च पदार्थधर्म एव, पदार्थस्वरूपेऽवगते तद्वतधर्मविशेषावगमनियमात् ; अन्यस्तु पदार्थानामसङ्कररूपः, स च पदार्थस्वरूपावगतिरेव ।

* एष पाठोऽधिक इव प्रतिभाति ।

† स्वरूपे एव इत्यर्थः ।

ननु—अयमस्माद्भिन्न इति धर्मिप्रतियोग्यपेक्षो भेदः । तदग्रहणं च धर्मिग्रहणाद्यपेक्षम् । तथा च कथं स्वरूपग्रहणेन भेदग्रहणम् ?— इति चेत् ? उच्यते ; न तावद्भेदस्य धर्मिप्रतियोग्यपेक्षा, रूप-रसादिस्वरूपस्यैव तद्भेदत्वात्, तस्य च प्रतियोग्याद्यनपेक्षत्वात् । असङ्करो हि भेदः । स च रूपस्य रूपात्मनेव रसात्सिद्धिः । न हि रूप-रसयोः स्वव्यतिरेकेण धर्मान्तरापेक्षोऽसङ्करः प्रतिभाति तयोः स्वरूपस्या सङ्करात्मनेवावभासनात् । या तु तत्र धर्मिप्रतियोग्यपेक्षा सा तत्र भेदशब्दप्रयोगनिवन्धना । तथा हि—रूप-रसादिशब्दास्तावद्रूप-रसादिस्वरूपनिमित्ताः प्रयुज्यन्ते । भेदादिशब्दास्तु तत्रैव बुद्धि-सन्निधापितपदार्थान्तरोपाधिसापेक्षाः । यथा वृक्षादिशब्दाः वृक्षादिषु स्वरूपमात्रापेक्षया प्रयुज्यन्ते, वनादिशब्दास्तु तत्रैव एकदेशावस्थाना-द्युपाध्यपेक्षया । ततो धर्मिप्रतियोग्यपेक्षाया भेदशब्दप्रयोगनिवन्धन-त्वात् स्वरूपातिरिक्तभेदे प्रमाणाभावात् । निर्विकल्पकविज्ञानेऽपि रूप-रसादिस्वरूपस्यैव असङ्करात्मनावभासनात् स्वरूपभेदाभेदो मातिरिक्तः—इति चेत् ? अबोध्यते—यदि कश्चित्पदार्थानां धर्मभूतो भेदः प्रतिभासते, प्रतिभासतां नाम । न तत्प्रतिभासो निराक्रियते । यावद्ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणकल्पितप्रपञ्चभेदावभासस्येष्टत्वात् । यस्तु घटादिस्वरूपमेव भेद इति परिकलनम्, तत्र ; प्रतीतिविरोधात्, व्यवहाराभावप्रसङ्गाद्भेदाभावप्रसङ्गाच्च । तथा हि शुक्लो घट—इतिवत् —भिक्षो घट—इति घटधर्मित्वेन भेदः प्रतिभासते । न तु—भेदो घट —इति घटस्वरूपत्वेन । अतो भेदघटयोर्धर्मधर्मिप्रतीतेरावालपण्डितं प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धेश्च बाधाभावात् तदपलापे सर्वप्रतीत्यपलाप-प्रसङ्गाच्च । भेदस्य वस्तुस्वरूपकल्पना सकललोकप्रतीतिविरुद्धा । किञ्च

१ 'रसादिरूपस्यैव' इति न. पुस्तके ।

२ 'पदार्थानां धर्मभूतो' इत्येव स. ग. पुस्तकयोः ।

—भेदो घटस्वरूपमेव चेत् तर्हि भेदघटादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गः ।
तथा सति—घटो भिन्नः—इति भेदशब्दस्य अनेकघट-पटादिशब्दैः सह
प्रयोगो न स्यात्, ततश्च शब्दार्थव्यवहारोऽस्तमियात् ।

यच्चोक्तं—हृत्त-वनादिशब्दाविव हृत्तेषु स्वरूपोपाधिनिमित्तौ
घट-भेदशब्दौ घटस्वरूपे वर्तन्ते इति—तदसत् । एकदेशानेकदेशाव-
स्थानादिधर्मविशिष्टा किल हृत्तवनादिशब्दाभिधेया तत्स्वरूपेण
हृत्तादिशब्दवाच्या—इति अस्यैव कियानपि अर्थभेदः । कृत्स्न-
दौर्वादिशब्दाः पुनर्युनाधिकदेशकालव्यापित्वधर्मनिबन्धना हृत्तादिषु
प्रयुज्यन्ते, न तत्स्वरूपमात्रनिबन्धना एव, यथा पित्रादिशब्दाः
पुत्रादिषु जननादिसम्बन्धप्रयुक्ताः प्रवर्तन्ते । सर्वथापि त्वपर्यायशब्दानां
वाच्यार्थभेदोऽपरिहार्य एव । ततश्च भेद-घटशब्दयोर्वाच्यार्थभेदाभावे
सति पर्यायत्वादनेकैर्भिन्नार्थशब्दैः सह प्रयोगानुपपत्तेः शब्दव्यवहारोऽ-
नुपपन्नः स्यात्—इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्यापि घटादिस्वरूपादर्थान्तरं
भेद—इति निश्चीयते । अनुमानं च—भेदो घटशब्दवाच्यादर्थान्तरम्,
तदपर्यायशब्दवाच्यत्वात् घटादिशब्दवाच्यवत् ; इति भेदशब्दो न
घटपर्यायः, पटादिशब्दसामानाधिकरण्येनापि प्रयुज्यमानत्वात्
शुक्लादिशब्दवत् ।

अपि च—भेदस्य घटस्वरूपमात्रत्वे घटादेरविदारणात्मकत्वात्
लोके विदारणरूपो भेदो न सिध्येत् । ततश्च अन्योन्यानात्मकत्व-
लक्षणवस्त्वसङ्गरासिद्धेरहेतवाद् एव भवता सूक्ष्मैचितां कुर्वता
समर्थितः स्यात् । घटादेर्वा भेदमात्रत्वे भेदस्य विदारणात्मकत्वादेको
घटो न सिध्येत् । तथा तदंगः तदंगेऽप्येको न सिध्येदिति शून्यमेव
जगत् स्यात् ।

अथ भूतं भेदात्मनैकबुद्धिविबोध्यत्वाद्भेदात्मकत्वेऽपि घटादेरेकत्व-
मविरोधम्—इति चेत् ? तर्हिदं ब्रूहि—किं समस्तजगदुदरवर्ती एक
एव भेदः उत्तानिकः ? आद्ये—तदा भेदस्यैकत्वात्तन्मात्रत्वाच्च सवस्य

वस्तुजातस्य पुनरप्यद्वैतवादापत्तेः । द्वितीये—यद्यनेके भेदास्तथापि
तेषामनेकत्वमेकं चेत्तावन्मात्रत्वात्सर्वभेदानामद्वैतवादप्रसङ्गः ।
अतावन्मात्रत्वेऽपि भेदभेदिनोर्भेदप्रसङ्गः । ततश्च घटादि-
भेदो घटादिस्वरूपादर्थान्तरमेवापतति । तस्मात्सर्वलोकानुभव-
विरोधात्, शब्दाद्यव्यवहारानुपपत्तेः अद्वैतवादस्य शून्यवादस्य
वा प्रसङ्गाच्च घटादिस्वरूपमेव भेद इति न घटते ।

किन्तु घटादिस्वरूपादर्थान्तरभूतो धर्मिप्रतियोग्यपेक्षस्य भेदः
प्रमाणेनानवसेधो*ऽपि यावदेकवाक्यबोधं साक्षिवेद्यतया अवभासते
इति न स्वरूपभेदावकाशः, नापि भेदस्यात्मन्तापङ्गवः । यत्पुनरुक्तं
निर्विकल्पकज्ञानेऽपि भेदोऽवभासते इति, तत्र वक्तव्यम्—किमिदं
निर्विकल्पकं ज्ञानं नाम ? यदि विकल्पः शब्दः तद्रहितम् । तर्हि
बाल-मूकादिज्ञानं निर्विकल्पकमित्युच्येत । तदा तेषां वाचक-
शब्दापरिज्ञानेऽप्ययमस्माद्विज्ञ इति धर्मिप्रतियोगिज्ञानसम्भवात्तद-
पेक्षभेदप्रतिभासेऽपि न कश्चिद्विरोधः ।

अथ विकल्पो भेदः तद्रहितं प्रथमाक्षिसन्निपातजं विज्ञानं
निर्विकल्पकमित्यभिप्रायः, तदा—भेदरहितविज्ञाने भेदोऽवभासते—
इति विरुद्धभाषित्वं निर्व्यालीकमापद्येत । तस्माच्च वस्तुस्वरूपं भेद
इति दिक् ।

अत एव प्राभाकर-भाट्टयोः सन्नताधिकरणरूप एवाभावः । स
च तार्किकादिवत् 'प्रत्यक्ष एव' इति प्राभाकराः । 'अनुपलब्धिगम्य
एव' इति भाट्टाः—इति यस्तदपि न ।

तथा हि—अनुपलब्ध्या जानामि—इत्यनुभवसिद्धजातिविशेष-
वानुपलब्धिः । तत्करणमनुपलब्धिः, सा† च निर्णयात्मकज्ञान-
स्वरूपायाः उपलब्धेरभावः ।

* अनिश्चित इत्यर्थः ।

† करणभूता अनुपलब्धिः इति शेषम् ।

तथा हि—वस्तुतो घटाभाववति घटोऽस्तीति भ्रमसमये घटाभावेन सह सन्निकर्षे सत्यपि तज्ज्ञानं नोत्पद्यते । अतः तत्र घटानुपलब्धिः करणम् । तदभावाच्च न तत्र तज्ज्ञानं जन्यते । घञ्जुरादिकं चाधिकरणग्रहणार्थमनुपलब्धेर्योग्यतासम्पादनार्थं चोपयुज्यते । योग्यता च—यद्यत्र घटः स्यात्तदोपलब्धेरेति तर्कसम्पत्तिरेव इति । एतादृश्यनुपलब्धिः प्रत्यक्षसहकारिण्येवेत्यतो नानुपलब्धिः प्रमाणान्तरम्, पृथक् प्रमाणान्तरकल्पने गौरवात्—इति तार्किकादयः सर्वे—इति चेत् ? मैवम् । उभयत्रापि मानाभावात् ।

तथा हि—वस्तुतो घटवति भूतले घटाभावभ्रमसमये घट-चक्षुः-संयोगे सत्यपि घटज्ञानानुत्पत्तेरभावानुपलब्धेरपि भावग्रहे हेतुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अपसिद्धान्तात्, प्रमाणाभावाच्च । तस्मान्नानुपलब्धिः सहकारिणी । न वा पृथक् प्रमाणान्तरम् । न च—तर्कभावज्ञानमनुपपन्नमिति वाच्यम् । मायाकल्पितप्रपञ्चनिरूपितस्याभावस्य यावद्वज्ज्ञानं प्राप्नोति तस्मैव स्वीकारात् । तस्मान्नाधिकरणस्वरूपोऽभावो नाप्यतिरिक्तो नापि पदार्थस्वरूपः, किन्तु वक्ष्यमाणरीत्यानिर्ध्वन्योऽय एवेति दिक् ।

इति स्वरूपभेदखण्डनम् ।

—

अथास्तु तर्हि कार्यं कारणाद्विजायमानम् । न तु अहेतवादि-सम्मतमनिर्वाणं कार्यं कारणे कल्पितम्, न वा सर्वथा भिन्नमेव, मानाभावात् । इह खलु भेदाभेदवादिनो बहवः सन्ति ।

तथा हि—अपचकाः स्थावदाचक्षते सर्वमिदं जगद्विषयमभिकं च, भिन्नाभिन्नात्मकत्वेनावभासमानत्वात् । ‘सन् घटः’ ‘सन् पटः’—इति सदात्मना तावत्सर्वमेकात्मकं प्रतिभाति । घट-शकटादिरूपेणानेकात्मकं अपलभामहे । ततश्चोभयात्मकत्वानुभवादेकानेकात्मकमेवेदं जगत् । नानेकात्मकमेव, नाप्यद्वैतमेव, न चैतदेकानेकात्मकत्वं वस्तुनो धर्मः, धर्मस्याप्येकानेकात्मकत्वात्, एकानेकात्मकरूपव्यतिरेकेण वस्तुन्तरस्यानुपलम्भाच्च । ततः प्रत्यक्षसिद्धमेकानेकात्मकत्वं सर्वम् । अनुमानं च—विमतं सर्वमनेकात्मं, सत्त्वात् हेरम्बादिवत् । ततश्च कार्यकारणयोरपि भिन्नाभिन्नतेति चेत् ? अत्र भट्टानुयायिभिः समाधोयते—न सर्वं वस्तुजातमिदं भिन्नाभिन्नम्, अनुपलम्भात् व्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । न हि घट-शकटयोः स्वरूपेणैवाभेदमुत्पश्यामः, घटः शकटम्—इत्यादिसामानाधिकरण्याभावात् । यत्स्वयं सत्त्वादिरूपेणाभेदः सामान्यनिबन्धनः ततो न सर्वमनेकान्तम्, अपि च सर्वं सर्वात्मकं चेत्तर्हि सकलव्यवहारविकोपप्रसङ्गः ।

तथा हि—जलाहरणार्थं कदाचित् घटमिव शकटमप्याददीत, तस्य तदात्मकत्वात् । अथ अघटात्मकमपि तदिति नानिष्टप्रसङ्ग—इति चेत् ? तर्हिदमत्र विकल्पनोपमं, किमघटत्वं नाम घटात्मक-

* ‘अपचकाः’ जैनमार्गसिद्धान्तप्रवर्तकाः इति केचित् । अपचयति विषयरागमिति अपचः, अपच एव अपचकः, स्वार्थे क, वीरसत्तासिधु अपचक-ज्ञाकाच-अपचकीत्यादयः तारतम्येन वर्तन्ते । यथा कुटीरकवज्रदकादयः । महाभारते आदिपर्वेणि धीष्योपाख्याने “सोऽपच्यदथ पवि नम्रं अपचकम्” [अ. २ श्लो. २७] इति, ‘अपचक—पापकृच्छ्रकम्’ इति नीलकण्ठः ।

आनन्दगिरिकृते धरहरविजये षट्चत्वारिंशन्मै प्रकरणे अपचकमन्तस्त्वस्मत्सुक्तम् । तत्र तु अपचकमन्तं ‘काल एव ब्रह्म’ इत्यादि अनुद्य—

“नदीव प्रभवेत् काचिदस्योत्पन्नन्दते यथा” [वज्ररारक्षकैः] इत्यादिना आचार्यभगवत्पादैः स्फुटितमित्याद्यन्तम् । स च काल एव ब्रह्म इति वदन् अपचकोऽन्य इति प्रतिभाति ।

त्वाभावः, किं वा रूपान्तरम् ? इति । यदि घटात्मकत्वाभावः तदापि विकल्पनीयम् । किं भावाभावयोरन्योन्यात्मकत्वमेव उत्तान्यत्वमेव अयोभयात्मकत्वमपि ? इति ; यद्यन्योन्यात्मकत्वमेव तदा शकटस्य घटात्मकत्वाभावो नाम घटात्मकत्वमेवेति जलाहरणार्थं शकटमप्याददौत, उदकं पिपासुस्य कदाचित् ज्वालामालामप्याददौत । अथैतद्दोषपरिहारार्थमन्यत्वमेव भावाभावयोरिति मन्यीयाः, तर्हि शकटस्य घटाभावरूपत्वात्तयोश्चान्यत्वमेवेति न सर्वस्य अनैकान्तत्वम् ।

अथ भावाभावयोरप्यनैकान्तत्वमेव । तर्हि घटाभावोऽपि घटः । तदभावोऽपि तथैवेति भावाभावयोरविशेषप्रसङ्गः । ततश्च न भावव्यवहारो इत्यखिललोकयात्रापि लुप्येत ।

अथ शकटस्य अघटात्मकत्वं नाम रूपान्तरम्—इति चेत् ? तद्वैकस्य रूपद्वयाभ्युपगमात् तयोश्च सामान्यविशेषादिव्यतिरेकेण अनुपलब्धात्, सामान्यविशेषभावेनैव भिन्नाभिन्नत्वं वस्तुनः, न स्वरूपेण—इत्यायातम् । यस्तु—सर्वमनैकान्तं सत्त्वात्, चैरन्यादिवत्—इति, तत्र साध्यविकल्पो दृष्टान्तः । न खलु चैरन्यादेरपि स्वरूपेऽनैकान्तत्वमस्ति । विशिष्टावयवविन्यासस्य एकावयविद्व्यत्वात् । न च—नरकरि-रूपे प्रत्यक्षोपलब्धे कथमेवं कल्पनाः ?—इति वाच्यम् । अवयव-सामान्यमात्रोपलब्धात् । न खल्ववयवसामान्यमात्रोपलब्धेन मैत्रस्य चैत्रात्मकत्वप्रसिद्धिरस्ति, तस्मादसदेवैतत्सर्वमनैकान्तम् सत्त्वात्—इति विस्तरेण द्वितीयमुद्धरे निराकृतत्वाच्चेति दिक् ।

किन्तु—सामान्यविशेषादेव भिन्नाभिन्नत्वमुपलभ्यते । तथा हि—षण्ढो गौरित्वस्मिन्प्रत्यये सामान्य-विशेषयोः सामानाधिकरण्यादभेदोऽवगम्यते । कालाक्षी गौरित्वस्मिन् प्रत्यये गोत्वस्य व्यक्ताग्नतरात्मत्व-प्रतीतिः षण्ढव्यक्तेर्भेदोऽवगम्यते । तदेवं प्रत्ययाभ्यां सामान्यस्य

व्यक्तेषु भेदाभेदावध्यवसीयेत । यथा चक्षुः-स्पर्शनाभ्यां वज्रैरौष्ण्य-
प्रकाशत्वे । ननु—तत्र एकैकविशेषपदज्ञानान्तरमुभयविशेषण-
विशिष्टवस्तुविषयं प्रत्ययान्तरमेवास्त्विति चेत् ? तर्हि यस्तु इहापि
तथैव इति—किमनुपपन्नमिति । ततश्च स्वरूपेण सामान्य-
व्यक्तेरभिसम्, व्यक्तान्तरात्मना तु भिन्नम्, व्यक्तेरपि सामान्य-
रूपादभिन्ना, व्यक्तान्तरात्मना तु भिन्ना—इति सामान्य-विशेषयो-
र्भिन्नाभिसत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । एवं कार्य-कारणयोरपि नृदृष्ट इति
सामानाधिकरण्यादभेदोऽवगम्यते, नृदः कलशात्मकत्वानवगममात्रं
नृदृष्टयोर्भेदोऽवगम्यते । ततश्च कार्यकारणयोरपि भिन्नाभिसत्त्वं
प्रत्यक्षसिद्धमेव । तथा च न कार्यमनिर्वाच्यं कारणे कल्पितमिति
सिद्धम् । अयमेव न्यायो गुणगुणिनोरंशांशिनोर्विशिष्टस्वरूपयोरपीति ।
अन्येऽपि बहवो वादिनो एतन्मतावसम्बन्धेनैव स्वस्वबुद्धानुसारेण
भेदाभेदप्रकारान् कल्पयन्ति ।

तथा हि केचिदाचक्षते—“योऽसौ कार्य-कारणयोर्भेदरूपो
धर्मविशेषः, स तयोः स्वरूपमेव । अभेदस्तु तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः”
—इति । अन्ये तु—“भेदो नाम कार्य-कारणयोः कथित् धर्मः ।
अभेदस्तु तदभावः”—इति । अपरे तु—“भेदाभेदौ सभावपि
वस्तुनो धर्मौ रूपरसादिव भावरूपौ च”—इति । सर्वे चेते
स्वस्वपक्षसमर्थनाय सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमेवाचक्षते । न
चेतस्त्वम्यदृशिर्नो मन्यन्ते एकस्य भेदाभेदवत्त्वे प्रमाणाभावात् ।
तत्राद्ये पक्षे वक्तव्यम्—योऽसावनयोर्भेदरूपो धर्मविशेषः, स किं
ताभ्यामन्य एव, आहोस्विदनन्यः, सतान्यानन्यः ? यद्य अन्ये चेत्
स्वान्त्येण स्वव्यतिरिक्तः सम्बन्धो वक्तव्यः । सम्बन्धिभ्यां भिन्नत्वे
सति सम्बन्धान्तरयत्वरूपसम्बन्धसामान्यलक्षणस्य सर्वसम्मतत्वात् । न

१ ‘रूपो धर्मविशेषः’ इति क. पुस्तके नास्ति ।

२ ‘धर्म’ इत्येव क. पुस्तके, ‘विशेष’ इति नास्ति ।

च—सम्बन्धरूपत्वात् स्वयं सम्बन्धान्तरं मापेक्षत—इति वाच्यम् ।
तथा सति संयोगे व्यभिचारात् । संयोगो हि स्वयं सम्बन्धोऽपि
सन् स्वाश्रयेण किल तादात्म्यसम्बन्धमपेक्षते । न च—तादात्म्यं
तादात्म्येनैव तिष्ठति, न तु तत्र सम्बन्धान्तरकल्पनम् तार्किक-
सम्मतस्वरूपसम्बन्धवत्—इति वाच्यम्, न्यायविरोधात् । विवादा-
ध्यासितः सम्बन्धः स्वाश्रयेण स्वव्यतिरिक्तं सम्बन्धमपेक्षते,
सम्बन्धत्वात्, गुणत्वाद्वा संयोगवत् । तादात्म्यं स्वव्यतिरिक्त-
सम्बन्धेन स्वाश्रयतम्यं भवितुमर्हति, स्वाश्रयादनत्यन्तभिन्नत्वात्,
भूतलतन्वघटवत् इति । स्वाश्रयादत्यन्तभिन्नत्वे च सम्बन्धानुपपत्तिः,
सम्प्रतिपन्न-संयोगसम्बन्धस्य स्वाश्रयादत्यन्तभेदानुपगमात्, दृष्टान्त-
भूतस्य समवायस्य च प्रथममुद्गरे विस्तरेण दूषितत्वाच्च । तद्देवा-
सिद्धिप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः इति । तस्मान्न तादात्म्यं स्वाश्रयादत्यन्त-
भिन्नम् ।

अथ अभिन्नमिति कल्पेयम् । तदापि निरूप्यतां किमिहापि
तादात्म्यलक्षणोऽभेदः किं वा एकत्वलक्षणः ? इति । आद्ये—
तादात्म्यस्य तादात्म्यान्तरस्वीकारेऽनवस्थानाच्च कुत्राप्यभेदः सिध्येत् ।
द्वितीये तु एकत्वलक्षणस्य वस्तुमात्रत्वात्—तादात्म्यं नाम धर्मः—इति
वृक्षोक्तिः स्यात् । अथोभयदोषपरिहाराय—भिन्नाभिन्नः—इत्युच्यते ।
तत्राप्यभेदशब्दस्तादात्म्यमिति चेत् ? तस्य च भिन्नाभिन्नत्वे सति
तदभिदोऽप्येवं तदभिदोऽप्येवम् इत्यनवस्था^१ -प्रसङ्गः^२ । तस्मान्न
प्रथमपक्षो युक्तिमान् । यदपि मतं—कार्य-कारणयोर्भेदो नाम कश्चन
धर्मः, अभेदस्तु तदभाव—इति तदपि पर्यालोचनीयम् ।

१ 'इति चेत्' इति न, पुस्तके ।

२ 'तथा सति' इति नास्ति ख, पुस्तके ।

३ 'स्वरूपभिदस्य पूर्वे निराकृतत्वाच्च' त्वधिकं ख, पुस्तके ।

४ एवं सति स्वरूपभिदापत्तिरिति न अस्ति ख । च तु पूर्वमेव निराकृत इति इह नीतः ।

किं भेदाभेदौ एकाग्रयौ उत भिन्नाग्रयौ ? यद्येकाग्रयौ तदा भेदाभेदौ न युगपदेकस्मिन्सम्भवतः । भाव-तदभावयोर्युगपदेकत्र समवायानुपपत्तेः । अथ भिन्नाभिन्नाग्रयौ ? न तर्हि कार्य-कारणाद्विन्नम्, एकस्योभयाग्रयत्वानभ्युपगमात् ; तस्मान्न द्वितीयपक्षोऽपि साधेयान् ।

या पुनरेषा कल्पना—भेदाभेदौ कार्यकारणधर्मौ, रूप-रसादिव भावरूपौ—इति । तत्राप्यभिप्रायो वर्णनीयः—किं भेदाभेदौ कार्य-कारणाभ्यामत्यन्तभिन्नौ किं वाऽभिन्नावेव ? अथवा उभयरूपौ अनुभयरूपौ वा ? इति । यदि तावदाद्यः कल्पः—तदा भेदाभेदयोः कार्यकारणाभ्यां यो भेदः सोऽपि ताभ्यां भिन्नश्चेत्तदा तद्वेदोऽपि—एवमनवस्थानात् न कचिद् भेदसिद्धिः । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः—

अनवस्थादयो दोषाः सत्तां निघ्नन्ति वस्तुनः ।

अद्वैतिनां ते सुहृदः प्रपद्ये तत्प्रसन्नकाः ॥ इति ।

अभिन्नश्चेत् कार्य-कारणाभ्यां तद्वेदाभेदयोरन्यत्वाभावात् कार्य-कारणातिरेकेण तद्वेदाभेदधर्मासिद्धिः । अथ स भिन्नाभिन्नः कल्पेयत, तर्हि तयोरपि स्वधर्मिणोर्भिन्नाभिन्नत्वे सति अनवस्था स्यात् । अतो न कार्य-कारणाभ्यां तद्वतभेदाभेदौ भिन्नौ, नाप्यभिन्नौ ; भेदस्य तत्रापि धर्मत्वे भेदाभेदादिभावेन चानवस्थानादि-दोषप्रसङ्गात्, स्वरूपमात्रत्वे च भेदाभेदयोरेवाभावप्रसङ्गात् । अथ—कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ ताभ्यां भिन्नाभिन्नाविति मतम् । तदा तद्वेदाभेदयोरपि भेदाभेदान्तरकल्पनायामनवस्थानात् । अथेतद्दोष-परिहारेच्छया—भेदाभेदौ न भिन्नौ, नाप्यभिन्नौ, नापि भिन्नाभिन्नौ कुतश्चित्, किन्तु—भेदाभेदावेव समस्तव्यवहारनिमित्तभूतौ प्रत्यक्षेण चोपलभ्यमानाविति कल्पेयत । तर्हि इदं ब्रूहि—भेदाभेदयोर्धर्मिणा सम्बन्धाभावे कथं तद्धर्मत्वमिति । अस्ति चेत् सम्बन्धः साऽपि न तावत् संयोगलक्ष्यः । गुणकर्मादावपि त्वया

भेदाभेदस्वीकारात्, स्वयं चादृश्यत्वाभ्युपगमात्, दृश्यधर्मत्वाच्च
संयोगश्च । नापि समवायोऽनभ्युपगमात्, पूर्वमेव निराकृतत्वाच्च ।

अथ—तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धोऽस्तीति चेत् ? स किं भेद-
सहिष्णुरभेदरूप एव वा ? आद्ये—कथं न समवायवदनवस्थादि-
दोषप्रसङ्गः ? द्वितीये भेदाभेदयोरपि अभेदप्रसङ्गेन स्वपक्षहानिश्च ।
अथ—सम्बन्धाभावेऽपि तत्र प्रतिभासमानत्वात् तद्धर्मत्वस्वीकार—
इति चेत् ? तर्हि तौ भ्रान्तिकल्पितौ स्याताम्, तथाविद्यमानत्वे
सति प्रतिभासमानत्वात्, शक्तिकादाविध रजतादिसंसर्गः,
भ्रान्तिकल्पितयोश्च ममापि स्वीकाराच्च । अथ—माभूद्धर्मत्वम् ।
स्वतन्त्रावेव सर्वव्यवहारनिमित्तभूतौ भविष्यतः धर्मत्वं शीप-
चारिकम्—इति चेत् ? तर्हि घटादिवत्स्वतन्त्रयोरैवोपलब्धिः स्यात् ।
अथास्वात्मवत्स्वतन्त्रयोरप्यन्योपाधिक एवोपलब्धः—इति चेत् ? न ;
बाह्येन्द्रियषास्त्वत्वात्, गुणादिवदन्यधर्मत्वनिमित्त एव अन्योपाधि-
कोपलब्ध इति निश्चयात् च । तदेवं भेदाभेदयोर्धर्मत्वप्रसिद्धे-
रस्वतन्त्रोपलब्धित्वाच्च धर्मत्वमाश्रयणीयम् । तच्च धर्मिणा सम्बन्ध-
मपेक्षते । स च सम्बन्धो दुर्निरूप इत्युक्तम् । तस्मात् यद्यपि
अन्येऽपि भेदाभेदपक्षा दुर्युक्तिका एव तथापि कश्चिदंशे प्रतीत्यनु-
सारादाशङ्केरन्नपि । अयं तु अपणकपक्षादपि पापीयान्^१ मीमांसक-
पक्ष इति उपेक्षित^२ इति दिक् ।

एतेन—न श्लोकस्मिन्वस्तुनि सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । नाप्यत्यन्त-
भिन्नयोरश्ल-महिषयोरिव । ततश्च कार्य-कारणयोर्मदयं घट—इत्यादि-
सामानाधिकरण्यं अनुपपद्यमानं तयोर्भेदाभेदौ कल्पयतीति
प्रागुक्तमपि^३ निरस्तम् । का मतिस्तर्हि सामानाधिकरण्यस्य ?—

१ 'यवीयान्' इति क, पुस्तके ।

२ 'उपेक्षितोऽप्याभिरिति' इति ग, पुस्तके ।

३ 'प्रागुक्तमपि' इत्यधिकं क, पुस्तके नास्ति ।

इति चेत् ? कार्यस्य कारणेऽध्यासमात्रं ब्रूमः—इत्युक्तं प्राक्, अथे
च वक्तव्यम् ।

मनु—तद्वदत्र न बाधोऽनुभूयते, तत्कथमिदमध्यासनिबन्धनं
सामानाधिकरण्यम्—इति चेत् ? अहं मनुष्या—इतिवदिति ब्रूमः ।
श्रौतश्च बाधः प्रसिद्ध एवाकरो, अथे च वक्ष्यमाणः—

वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।

इत्यादि इति दिक् । नन्वस्तु तर्हि प्रपञ्च-ब्रह्मणोर्भेदाभेद—इति
भट्टभास्करसम्मतम् । इदमेवाधुनिकैः रामानुजैरप्याश्रितम् । तथा हि—

ब्रह्मैवेदं सर्वम् । आत्मैवेदं सर्वम् ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मण्यः सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । ब्रह्मात्मना
सर्वमभिन्नम्, प्रमाण-प्रमेयादिरूपेण च भिन्नम् । अन्यथैकान्ताद्वैत-
पक्षे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् शौकिकव्यवहारलोपप्रसङ्गः, कर्म-
काण्डानारम्भश्च प्रसज्येत, एकान्तभेदाभ्युपगमे च ज्ञानकाण्डस्य
निर्विषयत्वादनादरप्रसङ्गः । तज्जोभयमयुक्तम्, ततश्च प्रत्यक्षादेः
प्रामाण्यसिद्धये व्यवहारलोपपरिहाराय च कर्म-ज्ञानकाण्डयोरारम्भ-
सिद्धये च ब्रह्मात्मना सर्वमभिन्नम्, प्रमाण-प्रमेयादिरूपेण भिन्नम्,
एवं कार्यकारणत्वादिकमपि लोके भिन्नाभिन्नत्वेन आश्रयितु-
मुचितम्—इति चेत् ? असङ्गतमेवेतत्—भेदाभेदस्वरूपस्य निरूपयितु-
मशक्यत्वात् ।

तथा हि—किं येन रूपेण सर्वस्य भेदः तेनैवाभेदोऽपि, उत
रूपान्तरेण ? इति । आद्ये भेदाभेदयोरेकत्वादस्तुतो भेदोऽभेद एव
स्याच्च उभयस्यसिद्धिः । द्वितीये तयोरूपयोः रूपिणः सकाशाद-
त्यन्तभेद एव, उताभेद एव, किं वा उभयमिति ? प्रथमे रूपरूपि-
त्वानुपपत्तिः । यथा तयो रूपयोरन्योऽन्यम्, द्वितीये तु—रूपि-

मात्रं स्यात् रूपमात्रं वा इति । तथा च न रूपरूपित्वसिद्धिः ।
 द्वितीये तु—रूपयो रूपिणः सकाशाद्यौ भेदाभेदौ तौ किमेकेन
 भवतः, किं वा दाभ्याम् ? अथैकेन चेत् ? तर्हि कार्य-कारणयोर्भेदा-
 भेदौ तयोरपि तथा स्यात् । तत्र च भेदाभेदौ न सम्भवतः । अथ
 दाभ्यां चेत् ? तयोरपि स्वकीयरूपिणोर्भिन्नाभिन्नत्वे सति अनवस्था-
 पातात् । तस्माच्च न्यायसिद्धं भिन्नाभिन्नत्वम् । अथ—प्रतीतिसिद्ध-
 मिति चेत् ? तदापि न प्रमाणप्रतीतिसिद्धम् । एकस्य प्रमाणस्य
 युगपद्विधिव्यवच्छेदव्यापारद्वयस्यासम्भवात् । प्रमाणानां सम्भूय
 प्रमापकत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात्लोकैऽपि कार्य-कारणादेराध्यासिक-
 मनिर्वाच्यत्वलक्षणमेव भिन्नाभिन्नत्वम् । यत् पुनरुक्तं कर्म-ज्ञान-
 काण्डयोः प्रत्यक्षादीनां च प्रामाण्यलाभाय लौकव्यवहारसिद्ध्ये च
 भेदाभेदान्वयणमिति, तदपि न, अद्वैतबोधकप्रमाणस्य तत्त्वावेदक-
 त्वेन प्रामाण्यम् । द्वैतप्रतिभासस्य पुनरासंसारविमोक्षात् व्यावहा-
 रिकमतत्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यम् । ततश्च समस्तलौकिक-वैदिक-
 व्यवहारसिद्धिरिति । तस्मात्लोकैऽपि कार्य-कारणयोरभेद एव पर-
 मार्थतः । भेदस्त्वाध्यासिकः, तथा च अद्वितीयनिरतिशयानन्दप्रकाश-
 लक्षणं ब्रह्मैव परमार्थवस्तु । वक्ष्यमाणप्रमातृ-प्रमाणादिभेदभिन्नत्वा-
 ध्यासिकलक्षणमखिलमिदं जगत्तत्रैव अविद्यया अभ्यस्तमिति सिद्धम् ॥

इति भेदाभेदखण्डनम् ।

यत् पूर्वमुक्तं जगत्कारणत्वविषययोः श्रुत्योरज्ञान-ब्रह्मगोचरयोः
 मिथो विरोध—इति, तत्र ; ब्रह्मान्यत् मिथ्या, दृश्यत्वात्, शक्ति-
 रजतादिवत्—इत्याद्यनुमानसिद्धानिर्वचनीयजगतोऽनाद्यनिर्वचनीया
 वियौव कारणम्, न ब्रह्म ; तस्य कूटस्थस्य कार्य-कारणविलक्षणत्वात् ।

तदेतद्ब्रह्म अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । *
इति श्रुतं:—कथं तर्हि जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः श्रुतौ प्रसिद्धम् ?
जगत्कारणाधिष्ठानत्वेन कारणत्वापचारात् । तदुक्तम्—

ब्रह्माज्ञानात्मजगज्जन्म ब्रह्मणोऽकारणत्वतः ।

अधिष्ठानत्वमात्रेण कारणं ब्रह्म गोयते ॥ इति ।

उक्तं च वार्तिककर्तृभिः—

अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ।

अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥

संसाराख्यमहाव्याधिः किं मूलमिति चिन्त्यते ।

तद्वृत्तये चिकित्सेयं यदा फलवती भवेत् ॥

अविज्ञातनिदानेन भिषजा यच्चिकित्सितम् ।

तदनर्थकं यद्व्यक्ततेऽप्यवगम्यताम् ॥

मायामूलं द्वैतमेतदित्यज्ञाते कथन्निवदम् ।

अद्वैतं बुद्धिमारोहेत् स्वादतोऽग्न्या तु नैव धीः ॥

देहादृष्टक्रियाकलं रागाध्यासार्थसप्तकात् ।

द्वारात्संसारहेतुः स्यात् आत्माज्ञानं तु लोकवत् ॥

आत्माज्ञानमनर्थाणां मूलं लाकेऽपि जेतवत् ।

स्वपराक्रममज्ञात्वा युध्यन् म्रियत एव हि ॥

एवं स्वात्मानमज्ञात्वा संसारानर्थमाप्नुयात् ।

अनर्थाज्ञानयोः कार्यकारणत्वं प्रपञ्चते ॥

जिह्वासितस्यानर्थस्य हेतुः स्वात्सर्गरीरता ।

न प्रियाप्रियविच्छेदः सगरीरस्य कर्हिचित् ॥

* 'तदेतदि'ति—'तदेतत्' अज्ञान-तत्कारणात्मकं जगत् । 'ब्रह्मैव' न जगती इत्यनन्तर-
लोति भावः । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तत् 'अपूर्वम्' । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तत्
'अनपरम्' अकारणमित्यर्थः । तस्य परोक्षत्वं निराकरोति—'अयम्' इति । अपरोक्षमित्यर्थः ।
आत्मनः संसारित्वं यावत्तन्मायाह—'ब्रह्म' इति । आत्मानं विचिनष्टि—'सर्वानुभू' इति ।
सर्वान्मा विदामात्वादनुभू' इति । इतिशब्दः पूर्वपरामर्शार्थः । इति श्रुतिव्याख्या ।

'धर्माधर्मौ च देहस्य योनि'रित्यागमोऽब्रवीत् ।
 विहितं प्रतिषिद्धं च । कर्म मूलं तयोरपि ॥
 कर्तृरेव भवेत्कर्म रागाद्वेषाच्च कर्तृता ।
 शोभनाशोभनाध्यासी राग-द्वेषप्रयोजकौ ॥
 उक्ताध्यासीऽप्यन्यवस्तुसद्भावात् स्वात्त चान्यथा ।
 वस्तुस्वरूपस्य सद्भाव आत्माज्ञानेन कल्पितः ॥
 एवं देहादिवस्तुवत्सप्तकव्यवधानतः ।
 संसारानर्थहेतुः स्यादात्माज्ञानं जगत्सृजेत् ॥
 प्रत्यग्याथात्म्यसम्बोधाज्जगत्सदिति भासते ।
 प्रत्यग्याथात्म्यसम्बुद्धौ न सत्तत्त्वमदुच्यते ॥
 अवास्तवत्वाज्जगतो नादृत्यत्वं विहन्यते ।
 दृश्यमज्ञानजत्वेन न वस्तु स्वप्नदृश्यवत् ॥
 नासतो जन्मना योगः सतः सत्त्वाच्च चेत्यते ।
 कूटस्थे विक्रिया नास्ति तस्मादज्ञानतो जनिः ॥
 वास्तवीं जनिमादुर्यं तैर्वाच्यं सृष्टिकारणम् ।
 प्रधानं परमाण्वादि प्रवर्तकमपेक्ष्यते ॥
 तत्प्रवर्तक ईशसेव्योऽपि केन प्रवर्त्यते १ ।
 लीनत्वात्काम-कर्मादि न प्रवर्तयितुं शक्यम् ॥
 शक्तिर्निर्यामिका चेत् सा केनान्येन नियम्यते ।
 अविचारितरम्याऽतः सृष्टिरात्मनि कल्पिता ॥
 तथाप्यैकवाक्यबोधाय श्रुत्या सृष्टिरुदीर्यते ।
 बुद्ध्यारोहाय मन्दानां सृष्टौ दृष्टान्त उच्यते ॥
 अचेतनो यथा तन्तुरूर्णनाभेः सचेतनात् ।
 जातस्त्रिदात्मनस्तद्वत्पाञ्च लोकाश्चचेतनम् ॥ इति ।

ननु—शुक्लादी रजतमित्यादिभ्रमस्थले देशान्तरानुभूत-
रजतस्यैव दृष्टेन्द्रियसन्निकर्षणं ज्ञानलक्षणया भानोपपत्तौ
अनिर्वचनीय-रजतोत्पत्तिकल्पनं व्यर्थम्, गौरवमस्तु च । तथा
चान्यथाख्यातिसम्भवे पूर्वीज्ञानुमानस्य दृष्टान्तासिद्ध्या कथं जगतः
कल्पितत्वेन मिथ्यात्वम् ?—इति चेत् ? न ; अनिर्वचनीय-
ख्यात्यनभ्युपगमे, सामानाधिकरस्येन बाधाकारासम्भवात् । सर्वेषां
वादिनां भ्रमबाधयोर्वैयधिकरस्यापत्तेः ।

तथा हि—दोषसङ्कलनेनेन्द्रियेणात्र । विप्रकृष्टस्यैव रजतस्य ज्ञान-
लक्षणया पुरोऽवस्थितत्वेन ग्रहणानन्तरं बाधे सति—तत्र रजतम्
न त्वत्र—इति तदाकारः स्यात् । अख्यातिवादे तु असंसर्गा-
ग्रहादनुभवस्मरणात्मकस्य ज्ञानद्वयस्य—इदं रजतम्—इत्यभेदग्रहः ।
असंसर्गाग्रहे च ग्रहणकारणयोर्विवेकेन—तद्रजतम्—इति बाधाकारः
स्यात् । आत्मख्यातौ चान्तरे विज्ञानाकारे रजते बहिष्टमध्यस्थते—
इति तद्बाधे सत्यपि—चान्तररजतं न बहिः इति तदाकारः स्यात् ।
असत्ख्यातौ तु भ्रमकालेऽपि भावासम्भवः । असतो भानागोचर-
त्वात् ।

तथा हि—ननु अलोकं किं भावरूपं द्रव्यादिषट्पदार्थवत्,
अभावरूपं वा प्रागभावादिवत्, आहो तदुभयविलक्षणं च—इति
चेत् ? न ; कालत्रयेऽपि सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपालीकस्वरूपाङ्गी-
कारात् । सर्वदेश-कालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति सत्ता-
दात्म्यशून्यत्वम् अलीकत्वम्—इति लक्षणात् । “शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्पः” इति पातञ्जलसूत्राच्च सर्वथा स्वरूपासम्भवात् ।

तथा हि*—तदलीकं किं सत्,१ सत असत् ? आहोऽनिर्वच-

१ ‘अव’ इति क, न, पुस्तकयोर्नास्ति ।

२ ‘सन् सट इति प्रतीत्या’ इति न, पुस्तकेऽधिकम् ।

• ‘तथा हि’ इत्यत्र किञ्चेति भवितुं युक्तम् ।

नीयम्, यद्वा तत्प्रयातिरिक्तम् ? आद्ये—सत्त्वं किं मौमांसक-
सम्भृतं कालसम्बन्धित्वं वा ? यद्वा प्राभाकरसम्भृतं ज्ञानसम्बन्धित्वं
वा ? अथ वा बौद्धसम्भृतमर्थक्रियाकारित्वं वा ? तार्किकादिसम्भृतं
सत्तासमवायित्वं वा ? तथा च अलौकिके एतच्चतुष्टयान्धतमसत्त्वसम्बन्धा-
भावात् कथं लक्षणसमन्वयः ? यथाकथञ्चित्स्वीकारे सत्ख्यातित्व-
प्रसङ्गाच्च । किञ्च, तत्सत्त्वमपरोक्षं वा उत परोक्षं वा, यद्वा
परोक्षापरोक्षम् ? अपरोक्षमपि किं बाह्यमाभ्यन्तरं वा ? तदुभयमपि
न ; द्रव्य-तद्गुणाद्यभावात् । अत एव परोक्षमपि न, व्याप्तिज्ञाना-
द्यभावेन अनुमानाद्यविषयत्वात् । नापि परोक्षापरोक्षम्, महानसीय-
पर्वतोयवर्जिवत् ; अपरोक्षत्वस्य पूर्वमेव निरासात्, परोक्ष-
सत्त्वाङ्गीकारे चान्यथाख्यातिप्रसङ्गात् । एतेनैव तत्प्रयातिरिक्तमपि न ।
नाप्यनिर्वाण्यम्, तस्याविद्योपादानत्वेन अविद्यातत्कार्यान्यतरत्वप्रसङ्गेन
अलौकिकत्वस्यैव असम्भवात् । तस्मान्नदृष्टान्तासिद्ध्या अनुमानासम्भवः ।
इति सुतरां न जगतः मायिकत्वसम्भवः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसिद्धेरुद्देशत्वाच्च पक्षैकदेशे दृष्टान्ते सिद्धसाधनं दोषः, तार्कि-
कादिभिरपि स्वीकारात् । ब्रह्मण्य बाधवारणाय ब्रह्मान्यदित्येव पक्षः ।
दृश्यत्वं च चिद्विषयत्वम्, स्वार्थवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षत्वं वा ।
मिथ्यात्वं च सद्भिन्नत्वे सत्यसद्भिन्नत्वम् । सत्त्वं च कालत्रयाबाध्यत्वम् ।
असत्त्वं च कालत्रयेऽपि सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम् । अथवा स्वाश्रयनिष्ठा-
त्वन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम्, यद्वा ज्ञाननिवर्त्यत्वम्,
अनिर्वाण्यत्वं वा ।

ननु—किमिदमनिर्वाण्यत्वं निरुक्तिविरहो वा ? तन्निमित्त-
ज्ञानविरहो वा ? तन्निमित्तार्थविरहो वा ? नाद्यः ; अनिर्वाण्य-
इत्यनयेव निरुक्ता व्याघातात् । नापि द्वितीयः ; निरुक्तिरूप-
फलसत्त्वेन तन्निमित्तविरहस्य यत्तुमशक्यत्वात् । अतएव न तृतीयः ;

अर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन तन्निमित्तार्थविरहाभावाच्च । नापि सद्विलक्षणत्वे सति असद्विलक्षणत्वम् । सदसद्रूपेणाप्युपपत्तेः—इति चेत् ? नैवम् ; सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वे च सति सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वे सति सदसत्त्वेनापि विचारासहत्वं वा । प्रतीयमानत्वे सति अधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपशून्यत्वं वाऽनिर्वाच्यत्वत्वम् । एतेन—अनिर्वाच्य—इत्यनयेव निरुक्तग व्याघात—इत्यादि बहिर्गतमपास्तम् । अलोकवादिनं प्रति तु अलोकभित्तत्वमपि पक्षे विशेषणं देयमेव ।

ननु—ईश्वरमायाकल्पितत्वेन जगतो मिथ्यात्वसम्भवे तत्र मिथ्यात्वानुमानं सम्भवति । तदेव तु न सम्भवति । तथा हि—विश्वं मेखरमायाकल्पितम्, ईश्वरस्यापरोक्षत्वात्, चैत्रापरोक्षघटवत्, यथा स न चैत्रमायाकल्पितः—इति चेत् ? न ; ऐन्द्रजालिकम्यत्यपरोक्षे तन्मायाकल्पिते व्यभिचारात् । ननु—ईश्वरज्ञानविषयस्य वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वस्वीकारे ईश्वरे भ्रान्तत्वप्रसङ्ग—इति चेत् ? मैवम् ; मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेन ग्रहणे ऐन्द्रजालिकवद् भ्रान्तत्वायोगात् । ननु—दण्ड-घटयोरुभयोरपि मिथ्यात्वस्वीकारे कथं कार्यकारणभावः ? न हि मिथ्याभूतेन दण्डेन घटो जन्यते, सार्वलौकिकानुभवविरोधात्—इति चेत् ? न ; कार्यस्य कारणेन सह प्राकाशसम्बन्धमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात्, न तद्वत्सत्यत्वमपि, तत्र मानाभावात् । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः—

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नी ।

हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा तथा ॥

अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत् ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः ॥ * इति ।

* अत्रार्थं प्रयोगः किमु नवि नीत्वं त्वयोच्यते, उत अगवि नीत्वम् ? यदि नवि नीत्वं स्वीक्रियते तर्हि अनर्थकमेतत् । अगवि च नीत्वं यदि भवदित्, तर्हि सम्प्रति भवतु भवरसपि नीत्वम् । अतो न तद्वत्स तत्र प्रामाण्यं युज्यते इति ज्ञेयम् ।

ननु—प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयाणां पदार्थानामकल्पितत्वमवश्यं
वाच्यम् । अथवाऽद्वैतश्रुतिभिन्नानां सर्वेषां प्रमाणानामप्रामाण्यापत्तेः
—इति चेत् ? न ; तत्किं प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं व्यवहारसमर्थार्थ-
विषयत्वेन वा सर्वथाऽबाधितार्थविषयत्वेन वा ? आद्ये—कल्पितार्थ-
विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । द्वितीये—अबाधितार्थग्रहणं किं स्वतः, परतो
वा ? न प्रथमः—प्रत्यक्षादेः सम्भावितदोषत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति
दोषाभावप्राप्तकमानांतरसापेक्षत्वेन स्वतस्त्वाभावात् । नापरः—
नृहोतप्रामाण्यस्य प्रामाण्यनिश्चयपरत्वेऽनवस्थानात् । अगृहीत-
प्रामाण्यस्य तथात्वे प्रामाण्यनिश्चयस्य वैयर्थ्यात्, प्रथमेनैव विषय-
निश्चयाच्च । तदुक्तम्—

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं परतो यदि ।

अनवस्था स्फुटा तत्र स्वतस्त्वे दोषसंशयः १ ॥ इति ।

तस्मादबाधितज्ञानप्रापकत्वाभावात्तत्परत्वाभावाच्च न प्रत्यक्षादि-
प्रमाणानामागमबाधकत्वम्, किन्तु आगमस्यैव तत्तत्त्वेन बाधकत्वम्
तदुक्तम्—

तत्परत्वात् परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम् ।

पूर्वस्य बाधकं 'मायं सप' इत्यादिवाक्यवत् ॥ इति ।

एतेन वक्ष्यमाणेन च "तवाद्वैतश्रुतिर्नृगो" इत्यादिमूढ^२जल्पितम-
प्यपास्तम् ।

ननु—तस्मापि उपजीव्यत्वेन* प्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यं दुर्वारम् । तेन
न परिण्य पूर्वस्य बाधः, प्रत्यक्षवर्ण-पदादिस्वरूपग्राहकतया मिथ्यात्व-
बोधकमद्वैतागमं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वादागमस्यैव तद्विरुद्ध-
मिथ्यात्वबोधकत्वरूपो बाधो युज्यते । न च—मिथ्यात्वश्रुत्या वर्ण-

१ 'दोषसंशयः' इति ख, पुस्तके ।

२ 'इति पूर्वो मूढजल्पित' इति ग, पुस्तके ।

* उपजीव्यत इत्युपजीव्यम्, अवस्थापेक्षितमिति यावत्, साहचर्युपजीव्यं—जीव्यरूप-
जीवति यत्तदुपजीवकसमुमानादिरित्यर्थः ।

पदादिसत्यत्वांशोपमर्देऽपि उपजीव्यस्वरूपांशोपमर्दाभावात् न
उपजीव्यविरोध—इति वाच्यम् ।

नेह नानास्ति किञ्चन ।

इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपेणैव प्रपञ्चाभावबोधनात्—इति चेत् ?
नेवम् ; 'वृषभमानय' इत्यादिवाक्यं अवगदोपात् 'वृषभमानय'
इत्यादिस्वरूपेण श्रुतवतोऽपि शाब्दप्रमितिदर्शनेन—शाब्दप्रमितौ
वर्ण-पटादिप्रत्यक्षमात्रं भ्रमप्रमाणाधारणमेवापेक्षितम् इति अद्वैता-
गमेन वर्ण-पटादिप्रत्यक्षमात्रमुपजीव्यम् । तथा च स्वरूपोपमर्दे
ऽपि नोपजीव्यविरोध इति । अथ वा शाब्दप्रमितौ वर्ण-पटादि-
स्वरूपसिद्धयपेक्षायामप्ययोग्यशब्दात्प्रमित्यनुदयात् योज्यतास्वरूप-
सिद्धयपेक्षास्ति । तदपेक्षायामपि नोपजीव्यविरोधः । "नेह नानास्ति"
इत्यादिश्रुतिभिर्निषेधेऽपि यावद्ब्रह्मज्ञानम् अनुवर्तमानस्यार्थक्रिया-
कारिणोऽसद्विलक्षणस्य अनिर्वचनीयस्य प्रपञ्चस्वरूपस्याङ्गीकारात् ।
अन्यथा प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रमाणानां निर्विषयत्वप्रसङ्गात् ।
न च—स्वरूपनिषेधे कथं वियदादिप्रपञ्चस्य स्वरूपनाभः, निषेधस्य
प्रतियोग्यसहिष्णुत्वनियमात्—इति वाच्यम् । शुक्तावपि—इदं रजतं
—नेदं रजतम्—इति प्रतीतिद्वयानुरोधेन अधिष्ठानगताध्यस्ताभावस्य
बाधपर्यन्तानुवृत्तिकासद्विलक्षणप्रतियोगिसहिष्णुत्वाभ्युपगमात् । एतेन
—वियदादिप्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधे शशशृङ्गवदसत्त्वमेव स्यात्—
इति निरस्तम् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यानिर्वचनीयस्वरूपाङ्गीकारेण
वैषम्यात् इति । तस्माच्च प्रथमप्रवृत्तेन वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षेण
अद्वैतागमस्य अनन्तरप्रवृत्तस्य बाधः कर्तुं शक्यते श्रुतिप्रमाणस्य
प्रमाणराजत्वात् इति दिक् । एतेन १ शास्त्रं मिथ्या सत्यं वा ? इत्यादि
वह्निगतमप्यपास्तम् ।

ननु—दृश्यत्वावच्छेदेन ब्रह्मातिरिक्तस्य वियदादिप्रपञ्चस्य

मिथ्यात्वसिद्धावपि तन्मिथ्यात्वं किं मिथ्या उत सत्यम् ? आद्ये
मिथ्यात्व मिथ्यात्वे समसञ्ज्ञतसत्यत्वे सत्यत्वापातः ; एकस्मिन्धर्मिणि
प्रसङ्गयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोः एकतरमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वनियमात् । द्वितीये
मिथ्यात्वसत्यत्वे च तद्वदेव प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेः उभयवाप्यद्वैतव्याघातः—
इति चेत् ? अत्रोच्यते—मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वानुपपत्तेः ।
तत्र हि विरुद्धयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वं यच्च निषेध्यतावच्छेदक-
सुभयवृत्ति न भवेत् । यथा परस्परविरुद्धरूपयो रजतत्वतदभावयोः
शुक्ती, तत्र निषेध्यतावच्छेदकभेदनियमात् । प्रकृते च निषेध्यता-
वच्छेदकमेव दृश्यत्वम्—इति । यथा गोत्वाश्वत्वयोरेकस्मिन्गजे निषेधे
गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यत्वं निषेध्यतावच्छेदकसुभयोस्तुल्यम्—इति न
एकतरनिषेधेऽन्यतरस्य सत्यत्वं ब्रह्मणापि शक्यते सम्पादयितुं तद्वत् ।
तस्मान्मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि न जगत्सत्यत्वापत्तिः । अथ वा
वियदादिप्रपञ्चसमानसत्ताकं मिथ्यात्वम्, तच्च धर्मिणः सत्यत्व-
प्रतिक्षेपकम् । धर्मस्य* स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे ह्युभयवादिसम्मतं
धर्मिसमसत्ताकत्वं तन्मम् न तु पारमार्थिकत्वम् । घटत्वादि-
प्रतिक्षेपके घटत्वादौ अस्माकं पारमार्थिकत्वाभावात् । ब्रह्मणः
सप्रपञ्चत्वं न धर्मिसमसत्ताकम्—इति न निष्प्रपञ्चत्वप्रतिक्षेपकम् ।
अत एव मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणोऽपि व्यावहारिकत्व-
नियमात् । यदा यो यस्य स्वविषयसाक्षात्कारानिवर्त्यो धर्मः स
तत्र स्वविरुद्ध-धर्मप्रतिक्षेपकः । यथा शुक्ती शुक्लितादात्म्यम्
तद्विषयसाक्षात्कारानिवर्त्यमशुक्तित्वविरोधि । तत्रैव च रजततादात्म्यं
तद्विवर्त्यम् अरजतत्वाविरोधि इति व्यवस्थादर्शनात्, एवं च मिथ्यात्वं
कल्पितमपि प्रपञ्चसाक्षात्कारानिवर्त्यमिति सत्यत्वप्रतिक्षेपकमेव ।
ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं तु ब्रह्मसाक्षात्कारानिवर्त्यमिति च निष्प्रपञ्चत्व-
प्रतिक्षेपकमिति ।

१ 'प्रपञ्चस्य' इति च, पुस्तके ।

* 'धर्मस्य' मिथ्यात्वादेरित्यर्थः ।

एतेन शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्यतायाः शब्दधी-
प्रामाण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यम् । तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन
हैतावश्यम्भाव इति वियदादिप्रपञ्चोऽपि सत्योऽस्तु—इति पूर्वोक्तं
निरस्तम् । व्यावहारिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वेन व्याव-
हारिकयोग्यतयापि सत्यब्रह्मसिद्धिसम्भवात् । न च—ज्ञानकारण-कर्म-
कारणयोर्व्यावहारिकप्रामाण्याङ्गीकारेण कथमग्निहोत्रादिवाक्यप्रति-
पादितस्य* स्वर्गस्य मिथ्यात्वम् ? कथं वा सत्यादिवाक्यविषयस्य
ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वम् ?—इति चेत् ? नैवम् ; अग्निहोत्रादिवाक्ये
तादृशपदाभावात् । तत्सत्त्वेऽपि वा प्रवक्तव्यब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधात्
तदसिद्धिरित्येव वैषम्योपपत्तेः । तथा च—

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नह नानास्ति किञ्चन ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

इत्यादिशास्त्रमेव स्वप्नमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति ;
अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः, शब्दार्थ-योग्यतयोः समान-
सत्ताकत्वनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् । घटज्ञानप्रामाण्यस्याऽघटत्व-
वस्तुभूतब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्यापि तदतिरिक्तघटितत्वेन मिथ्यात्वोप-
पत्तेः । तस्मादारम्भणाधिकरणन्यायेन† कृतस्यस्यापि वियदादि-
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वक्ष्यते । एतेनापि गुरुशास्त्रं मिथ्यासत्य-
मित्याद्यापादितं निराकृतं वेदितव्यम् ।

इति जगत्सत्यत्वखण्डनपूर्वक-

जगन्मिथ्यात्वोपपत्तिः ।

१ एतन्नामि क, पुरुषे । ग, पुरुषे तु 'घटज्ञानं घटप्रामाण्यस्य सत्यत्वोपपत्तिमाश्रित्यैव
घटत्वबोधकम्' इति वर्तते । तत्र युक्तमिति प्रतिभाति ।

* अग्निहोत्रेण स्वर्गो भवतीत्यभिप्रायं प्रमाणमूनाः श्रुतयः । "अग्निहोत्रेण स्वर्गं लोकं
लभते । अथ यः ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादयः ।

† "तदनन्तत्वात्तन्मात्रशब्दादिभ्यः" [शा. सू., च. २ पा. १ सू. १४] एव एव चारम्भणन्यायः
'तदनन्तत्वं' तयोः कार्यकारणयोः अनन्तत्वम् । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारण

ननु -विद्यदादिप्रपञ्चो न मिथ्या, धर्मक्रियाकारित्वात् । न हि शुक्तौ प्रतीतस्य रजतस्य सत्यरजतवद्भावहारः सम्भवति, अनुभव-विरोधात्—इति चेत् ? न ; स्वप्नवदभ्युपगमात् । न च स्वाप्न-जलादिसाध्यावगाहनादिरूपार्थक्रिया असत्या भवतु नाम । कथं जाग्रज्जलेऽनुभूयमाना असत्या ?—इति वाच्यम् । स्वसमानसत्ताकार्य-क्रियाकारित्वेन साम्यात् । प्रतिपादितं चेत्तत्,

न तत्र रथा न रथयोगा न पश्यान्तो भवन्ति ।

अथ तत्र रथान् रथयोगान् पथः सृजति ॥ इत्यादि ।

स्वप्नश्रुतिव्याख्याने वार्त्तिककृद्भिः—

सर्वेन्द्रियवियोगेऽपि सुखिदुःखित्वमात्मनः* ।

स्वप्ने दृष्टमतः सङ्ग आत्मनस्तात्त्विको भवेत् ॥

मेवं श्रुत्वात्स्वप्नस्य मनोमात्रविजृम्भणात् ।

बाह्येन्द्रियवियोगेऽपि न मनो लुप्यते तदा ॥

परं ब्रह्म । तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्तत्वं व्यतिरेकेण अभावः कार्येण अवतम्बते । कुतः आरम्भशब्दादिभ्य आरम्भशब्दः तावन् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षाया-सृज्यते ।

यथा सौम्येकेन शनिच्छेदं न विज्ञातेन सर्वे सन्मयं विज्ञानं स्यात् ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं शक्तिकेत्येव मतम् ॥ इति श्रुतिः ॥

एकेन शनिच्छेदेन परमार्थतो वदाम्येना विज्ञातेन सर्वे सन्मयं षट्शरावीदक्षनादिकं श्रुत्वात्मविशेषाविज्ञानं भवेत् । यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमसौवाचरभ्यते विकारो षट् शरावीदक्षनमेति । न तु वस्तुशक्तेन विकारो नाम कथिदस्ति । नामधेयमात्रं श्रुतदमृतं शक्तिकेत्येव शक्तिसिद्धादि यथायथमूहमिति रुच्येपः, विकारस्तु आरोरकमाव्यतोऽ-वगन्तव्यः ।

१ 'श्रुत्वात्वे' इति न. पुस्तके ।

* स्वप्नावस्थायां बाह्येन्द्रियवियोगेऽपि सुखित्वं दुःखित्वं दृष्टम्, अतः तात्त्विक एवात्मनः सङ्ग इत्याशङ्क्य स्वप्नस्य श्रुत्वात्मान् मनोमात्रविजृम्भणात् नैवमिति परिहरति । सर्वेन्द्रियाणां श्रोत्रेऽपि मनो न लुप्यते स्वप्नावस्थायाम् । अत्र दृष्टान्तः 'महाराजादय' इति ।

महाराजादयस्तस्य स्वप्नानुभवगोचराः ।

न वास्तवा इति ज्ञेयाः शयानेभ्यः पृथक्त्वतः ॥

गृहे शयाना ये दृष्टास्ते तु स्वप्ने वनं गताः ।

आश्रुष्टं मृषा स्वप्ने स्वप्नस्य जागरे मृषा ॥

अन्योन्यव्यभिचारित्वात्स्वप्न-जाग्रदवस्थयोः ।

मिथ्यात्वमित्यसाधर्म्यः स्वप्नश्रुत्या विवक्षितः ॥ इति ।

कल्पितपदार्थस्य अर्थक्रियाकारित्वे युक्त्यन्तरं च—यथा जागरे घटादिप्रकाशनसमस्तसत्पुरुषान्तरनिरोध्यमाणालोकव्यपवशके सद्यः प्रविष्टेन कल्पितस्य सन्तमसः प्रसिद्धसन्तमस सचितार्थक्रियाकारित्वं दृष्टम्, तेन तं प्रति घटाद्यावरणं दोषानयनेन तदपसरणम्—इत्यादेरनुभवसिद्धत्वाच्च । किञ्च—स्वाप्नपदार्थानामपि न केवलं प्रबोधवाध्यार्थक्रियामात्रकारित्वम्, स्वप्नाङ्गनाभुजङ्गमादीनां जाग्रद-वाध्यसुख-भयादिजनकत्वस्यापि दर्शनात् । स्वाप्नविषयजन्यस्यापि सुखभयादेः प्रबोधानन्तरमपि पुनः पुनर्मुखप्रमादशरीरकम्पादिना सह तदनुवृत्तिदर्शनात् प्रागपि सत्त्वमेवावसीयते । अत एव प्राणिनां पुनरपि सुखजनकविषयगोचरस्वप्ने वाञ्छा, अतादृशस्वप्ने च द्वेषः ।

सम्भवति च स्वप्नेऽपि ज्ञानवदन्तःकरणवृत्तिरूपस्य सुखभयादे-रुदयः । न च—स्वप्नाङ्गनादिज्ञानमेव सुखभयादिजनकम् । तच्च सदेव—इति वाच्यम् । तस्यापि दर्शनस्पर्शनादिवृत्तिरूपस्य स्वप्नप्रपञ्च-साक्षिण्यध्यस्तस्य कल्पनामात्रसिद्धत्वात् । न हि उपरते-न्द्रियस्य चक्षुरादिवृत्तयः सत्या भवन्ति । न च—तद्विषया-परोक्षमात्रं सुखजनकम्, तच्च साक्षिण्यरूपं सदेव—इति वाच्यम्, दर्शनात् स्पर्शने, कामिन्याः यदाऽस्पर्शनात् पाणिना स्पर्शने

भुजङ्गमस्य चर्मस्यले न स्पर्शनात् मर्मस्यले स्पर्शनेन सुखविशेषस्य भयविशेषस्य चानुभवमिदत्वेन स्वप्नेऽपि तत्तत्सुखभयादिविशेषस्य कल्पितदर्शनस्पर्शनादिहृत्तिविशेषजन्यत्वस्य अवश्यं वक्तव्यत्वादिति । तस्मान्निष्पन्नाभूतस्यापि वियदादिप्रपञ्चस्य चर्यक्रियाकारित्वे सिद्धे न तदर्थं परमार्थसदेवेति दिक् ।

इति मिथ्यापदार्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वसिद्धिः ।

यश्चोक्तं नाहमीश्वर—इति प्रत्यक्षेण किञ्चिज्ज्ञत्व-सर्वज्ञत्वादि-परस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वलिङ्गेन भेदसिद्धिः—इति, तत्स्वरूपभेदादि-व्युत्पन्नेनैव निराकृतमपि युक्त्यन्तरेणापि निराक्रियते ।

तथा हि—भेदप्रत्यक्षस्य सम्भावितकरणदोषस्य असम्भावितदोष-वेदाजन्य ज्ञानेन बाध्यमानत्वात्, अन्यथा चन्द्रगताधिकपरिमाण-ग्राहि ज्योतिःशास्त्रस्य चन्द्रमादेशिकत्वग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः । किञ्च पाकरत्ने घटे—रक्तोऽयं न श्यामः—इतिवत् 'सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपक्रामतो विशेष्याबाधके सति' इति न्यायेन जीव-परभेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूतधर्मविषयत्वमेव, न धर्मविषयत्वम्, सच्चिदानन्दस्वरूपाविशेषात् । अतः—नेरुः पाषाणमयः, पर्वतत्वात्, हिमालयादिवत्—इत्यनुमानमपि न ; आगमबाधात् । नापि प्रत्यक्षादिना आगमस्य बाधः, पूर्वमेव दूषितत्वात् । किञ्च—ईश्वराद्विग्रहो जीवः जीवाद्विग्रहेश्वरः—इति ईश्वरप्रतियोगिकभेदस्य जीवानुयोगित्वम्, एवं जीवप्रतियोगिकभेदस्य ईश्वरानुयोगित्वम्, तथा च उभयप्रतियोगिकोभयानुयोगिकभेदस्य यङ्गीतुमशक्यत्वात् । न हि प्रतियोगिज्ञानं अनुयोगिप्रत्यक्षं विना भेदप्रत्यक्षं भवति, अभाव-मुक्तौ प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् । अथ भेदज्ञानं प्रतियोग्यं

संस्कारापेक्षणात् स्मृतिरूपमस्तु, प्रत्यभिज्ञानमिव तत्त्वांशे—इति चेत् ?
 न ; तथापि भेदगतप्रतियोगि वैशिष्ट्यांशे स्मृतित्वाभावात् । न च
 —कनकाचक्षो भेदप्रतियोगो, वस्तुत्वात्—इति भेदप्रतियोगिवैशिष्ट्य-
 गोचरानुमित्या तरसंस्कारसम्भवः, भेदज्ञानं विना अनुमानप्रवृत्त्ययोगेन
 आत्मानयापत्तेः । पक्ष-साध्य-पक्षताद्यभेदभ्रमे सति सिद्धसाधना-
 दिना अनुमानाप्रवृत्त्या तदभेदज्ञानविघटनोपपत्त्य तद्भेदज्ञानस्यापेक्षित-
 त्वात् । अस्तु तर्हि भेदांश इव प्रतियोगिवैशिष्ट्यांशेऽपि प्रत्यक्षत्वम्
 —इति चेत् ? न ; प्रतियोगिनाऽप्रत्यक्षत्वे तद्वैशिष्ट्यप्रत्यक्षायोगात्,
 सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षं विना सम्बन्धप्रत्यक्षामश्रवात्, ईश्वरस्य च
 प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्ववदनुमानविषयत्वस्यापि पूर्वमेव निराकृतत्वादिति
 दिक् ।

नापि “ हा सुपर्णा ” इत्याद्यागमबाधः, तस्य बुद्धि-जीवपरत्वात्,
 ब्रह्मबुद्धिपरत्वाद्वा । किञ्च —लोकसिद्धभेदानुवादि “ हा सुपर्णे ”-
 त्यादि वाक्यापेक्षया वक्ष्यमाणापक्रमापसंहाराद्यवगताहैततात्पर्य-
 विशिष्टस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात् । नापि—

उत्तमः पुरुषस्त्वयः परमात्मेत्युदाहृतः ।

इत्यादिस्मृतिविरोधः, उत्तमपुरुषस्य चेतनपरत्वेन भाष्यकृद्भि-
 र्ग्राह्यातत्वात् । न च जीव-परयोरभेदेऽपि विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः,
 शीतस्यैव जलस्य औषाधिकौष्ण्यश्रयत्वात् । स्वभावतो निर्गुणस्यैव
 जीवस्य अन्तःकरणापाधिकर्तृत्वाश्रयत्वप्रतिभासोपपत्तिः । यदि च
 जलादावीष्ण्यमारोपितं तदा प्रकृतंऽपि तुल्यम् । न च—सिद्धान्ते
 कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यभावादारोप्यप्रमादित-तत्संस्काराभावे कथमारोप-
 —इति वाच्यम्, अनिर्वचनोपवादाङ्गोकारेण लाघवादारोप्यविषय-
 संस्कारस्यैव हेतुत्वात् । न च—प्राथमिकारोपे का गतिः ?
 इति वाच्यम्, कर्तृत्वाद्यध्यासस्य प्रवाहनादित्वात् । यच्चोक्तं
 पूर्वम्—‘ नवविशेषगुणोदय एव जीवानां संसारः, तदेव च दुःखम्,
 यमपत्तिविहृत्तिश्च मोक्षः, स च “ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानां ”

[न्या. द., अ. १ आ. १ सू. २] इति सूत्रसिद्धौ यस्मात् तस्मादान्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरविनाशित्वात् परमपुरुषार्थत्वात् च अत्र विवेकिनां कामनापपद्यते, न त्वितरवादिः सम्मतमोक्षे—इति तत्सर्व-मसङ्गतमेव ।

तथा हि—न हि स्वाभाविकधर्माणां धर्मनिवृत्तिं विना समुच्छेदः सम्भवति, घटे सति तद्वतयावद्विशेषगुणनिवृत्त्यदर्शनात् । उक्तं च वार्त्तिककर्त्तुः—

आत्मा कर्त्तादिरूपखेम्ना काङ्क्षोस्तर्हि मुक्तताम् ।

न हि स्वभावो भावानां* व्यावर्त्येतौणावद्वेषः ॥ इति ।

तथा च धर्मणि सहैव तेषां निवृत्तिरित्यङ्गीकरणे शून्यवादप्रसङ्गः । अत एवोक्तं ब्रह्मसिद्धिकारेः—

“न वा विशेषगुणनिवृत्तिसंक्षया विदेहमुक्तिः उच्छेदपक्षात् भिद्यते । न हि सतोऽप्यात्यन्तिको दर्शनाभावोऽभावाद्दिशिष्यते । कस्य सर्वप्रियतमस्यात्मनाऽभावमभिकाङ्क्षेत् ? तथा सति अपुरुषार्थो मोक्षः स्यात् ।” इति ।

सर्वविशेषगुणनिवृत्तिविशिष्टे आत्मनि प्रमाणाभावात् अज्ञायमानस्य च सर्वदुःखाभावस्य अपुरुषार्थत्वाच्च अन्धकारप्रवृत्तनृत्यवदसङ्गसङ्गत्व-प्राप्तिर्दुष्परिहरैव । अथ—अज्ञायमानस्यापि स्वरूपेण पुरुषार्थत्वम्—इति चेत् ? न ; मानाभावेन तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेः, तत्प्रमाणाभि-तानामनुमानादीनाम् आभासत्वात् । अथ—

अशरोरं चावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ।

१ अ. पुस्तके इह नास्ति ।

२ “प्रियतममात्मनः” इति अ. पुस्तके ।

३ “काङ्क्षे दिव्यपुरुषार्थं” इति न. पुस्तके ।

* “भावानां” पदार्थानां “स्वभावः” न हि “व्यावर्त्येत”, यथा बज्रं रीण्यं स्वभावः, स न कथमपि व्यावर्त्यते भवति तथा, इति तात्पर्यम् ।

इति श्रुतिरेव तत्र मानम्—इति चेत् ? न ; जीवतोऽपि देहा-
भिमानरहितस्य सुखदुःखसम्बन्धाभावबाधनपरत्वात् तस्याः । न च—
विशेषगुणरहितावस्था, विशेषप्रमापकाभावात् तत्प्रतिपादकपदा-
भावाच्च । किञ्च -सुखदुःखध्वंसस्यापि न पुमर्थत्वम्, पुनर्दुःखो-
त्पादसम्भवात्, इदानीन्तनदुःखध्वंसवत् । अथ—दुःखप्रागभावस्य
दुःखकारणत्वात् तन्निवृत्तौ तु दुःखात्सरानुत्पाद—इति मतम् -
तदपि न ; कियतां प्रागभावानां निवृत्तावपि धर्मेषां सद्भावात्,
सर्वेषामेकदाऽनिवृत्तौ मानाभावात् । प्रागभावनिवृत्तेः पुरुषव्यापारा-
साध्यतया तदर्थं पञ्चाध्यायोप्रभृतिशास्त्राभ्यासश्रवण-मनन-
निदिध्यासनादिप्रयासानां निष्फलत्वापत्तेः, दुःखोत्पत्त्यर्थमेव प्रवृत्ति-
प्रसङ्गाच्च, परमपुरुषार्थभूतसर्वप्रकारसुखनिवृत्तित्वेन हेतुस्यैवालो-
चितत्वात् । का हि सर्वप्रकारसुखविरहेण शुष्ककाष्ठवदवस्थातुमि-
च्छेत् ? श्रवणादिसाध्यात्मतत्त्वज्ञाने जातेऽपि सञ्चितकर्मणां काय-
व्यूहेन भोगानन्तरं मोक्षभागित्वस्वीकारेण तत्त्वज्ञानस्यापि व्यर्थत्वात् ।

किञ्च कायव्यूहेनापि तेषामशेषाणां भोगो न सम्भवति, सञ्चित-
कर्मणामनन्तत्वेनाष्टाङ्गयोगेनापि परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्, सर्वज्ञेनापो-
श्वरेण* अनन्तत्वेनैव विषयीकरणाच्च ।

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति† । नान्यः पन्था विद्यतेऽयमाथ ।

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शकमात्मवित् । इति श्रुतेः ।

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगो मायाममेयां यत् तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ इति ।

१ 'मेकधा' इति च, पुस्तके ।

२ 'यकसौ' इति क, पुस्तके । 'मायाममेयाय' इति ग, पुस्तके च ।

• 'ईश्वरेण' भगवता श्रीकृष्णेन मोक्षार्थं सञ्चितकर्मणामनन्तत्वेनैव प्रतिपादितं

ततोऽप्युच्यते । तत्तमेवानुसन्धयन्, विस्तरभयादत्र नोक्तम् ।

† अत्र 'मृत्यु'शब्देन चावर्त्येव याचतेति पूर्वाचार्याः ।

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु डिङ्गिमः । इति स्मृतेषु ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

इति भगवद्वचनाच्चेत्यादि ।

अविद्याया परं पारं तारयसि ।

इत्यादिश्रुतार्थापत्तिश्च ब्रह्मज्ञानात् ब्रह्मभावः श्रूयमाणः तदव-
धायकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं
गमयति, न तु साधनान्तरसापेक्षम् ।

तथा—अनृतेन हि प्रत्युटाः । मोहारेण प्राहताः ।

अन्यद्युक्ताकमन्तरं बभूव ।

अज्ञानेनाहुतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।

इत्यादिश्रुति-स्मृतिभ्योऽज्ञानमेव मोक्षव्यवधायकमवगतम् । किञ्च—
भगवद्भजनात्मननिर्मलीकृतचक्षुःप्रत्यक्षेणैवाज्ञाननिवृत्तिमनुभवति । तत्र
का विप्रतिपत्तिः ? तथा च ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानातिरिक्तसाधनान्तरस्य
काव्यव्यूहादेरनपेक्षितत्वात् त्रयेव स्वीकार इति । तस्माद्ब्रह्मात्मतत्त्व-
ज्ञानेन बध्यमायेन सञ्चितकर्मणामशेषाणां नाशः, क्रियमाणानां
वासम्बन्धः । तथा च पारमर्षे सूत्रम्—

तदधिगमे उत्तरपूर्वाघायोरद्वेष-विनाशौ तद्व्यापदेशात्* ।

[शा. भा., अ. ४ पा. १ भू. ११]

इति ।

१ 'पूर्वाघातोः इति ब्रह्मदेयमुद्रिते भागतीपुस्तके वर्तते, परमेतदव्युत्तम् ।

* 'तदधिगमे' तस्य ब्रह्मत्वः अधिगमे सति, 'उत्तरपूर्वाघातोः' पूर्वोत्तरपापयोः, 'अद्वेष-
विनाशौ' उत्तरस्य अद्वेषः पूर्वस्य विनाशः, भवतः, कस्मात् ? 'तद्व्यापदेशात्' । तथा हि—
तद्व्यापिद्याप्रक्रियायां सम्बन्धमानसम्बन्धस्य आमात्मिनो दुरितस्य अगभिसम्बन्धं निदुषो व्यप-
दिशति । "यथा पुष्करपलाश आघो न द्रिष्यन्त एवमेवविदि शयं कर्म न शिष्यते इति" ।
तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति । "तद्यपेक्षिकानुसमसौ प्रीतः प्रदूयतेतः
ज्ञानं सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति सर्वे पः ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

इत्यादिभगवद्वचनाच्च । एतन्मूलभूता श्रुतिश्च—

भिक्ष्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे* ॥ इति ।

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

इति च पूर्वीदाहृतं स्मृतिवचनं प्रारब्धपरमिति, न सञ्चित-
परम् ।

तत्सकृत्तदुष्कृते विधुनुते ।

इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । यच्च न्यायभाष्ये उक्तम्—

“शान्तः सुख्यं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः ।

ब्रह्म कर्षं चोरं पातकं लुप्यते” इति ।

“कश्च बुद्धिमान् सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविदमपवर्गं
रोचयेदिति, मधु-धिवसम्पृक्ताश्वत्” । इति ।

तदप्यप्रामाणिकमेव, दुःखाभावस्यापि सुखशेषत्वेन† पुरुषार्थत्वात्,
स्वतन्त्रपुरुषार्थद्वयकल्पने गौरवात् मानाभावाच्च । सुखकाले
दुःखाभावस्य नियतत्वात्, दुःखाभावकाले च सुषुप्तिप्रलयादी
सुखस्याभावाच्च, न सुखस्य दुःखाभावाद्यर्थत्वेन पुरुषार्थत्वसम्भावनापि,
व्यभिचारात् । अधिकसुखेच्छया त्वत्सुखोपेक्षा युज्यते, न तु

* अस्याः सुतेरियं व्याख्या—परोऽपि हिरण्यगर्भः सोऽप्यवरोऽपकरोऽभ्यक्षत्वात्
यज्वात् स ‘परावरः’ तस्मिन् । ‘हृदयग्रन्थिः’ हृदयं बुद्धौ साक्षिबलादात्मप्राधान्यतोऽनाद्यविद्या-
निर्मितत्वेन यन्त्रिकत्वं हृदयस्यैव पक्षपक्षात् सन्निरित्युच्यते । ‘सर्वसंशयाः’—आत्मा देहातिविक्रो-
न वा ? अतिविक्रोऽपि किं स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपः ज्ञानाश्रयः कर्ता भोक्ता वा ? अकर्तापि
केवलभोक्ता वा ? असीतापि किं ब्रह्मरूपी न वा ? ब्रह्मस्वरूपोऽपि किमेतच्छान्तेनैव
क्षीयः ? इत्यादयः । ‘क्षिद्यन्ते’ लयन्तीत्यर्थः । ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ अनारम्भात्यागादि-
कर्मकारणानि । तदेतद्भूत्यादिवयमविद्यानिर्मितत्वात् ब्रह्मत्वदर्शनेन निवर्तते इति तात्पर्यम् ।

† ‘सुखशेषत्वेन’ सुखस्याप्यत्वेन इत्यर्थः ।

केवलदुःखाभावाय - इति प्रेक्षाकारिणः पन्थाः । किञ्च- दुःख-
ध्वंसस्य नित्यत्वमप्यनुपपन्नमेव ।

तथा हि—सर्वस्मिंश्च मते मोक्षस्वागन्तुकत्वाभ्युपगमे भावत्वे-
ऽभावत्वे वा अन्यत्वेनावश्यं विनाशित्वम्, अन्यमात्रस्यैव लाघवेन
विनाशित्वप्रयोजकत्वात् । प्रतियोगिनिष्ठस्य कस्यचिदतिशयस्य भाव-
रूपस्यैव विनाशिनो ध्वंसत्वाभ्युपगमात् । अधिकरणानतिरिक्ता-
भावानभ्युपगमाद्वा न ध्वंसे व्यभिचारः ; घटो ध्वस्त— इति प्रतीते-
र्ध्वंसान्तर्यत्वेन वा तत्प्रतियोगित्वाश्रयत्वेन वा घटस्य विषयीकरणात्,
तस्मिन्काले घटासत्त्वे च निराश्रयधर्मप्रतीत्य*योगात् । घटस्य
ध्वंस—इति घटस्यैवसम्बन्धस्य—राज्ञोः शिरः—इतिवत् इष्टत्वाच्च
तार्किकाभ्युपगतसप्रतियोगिकध्वंससिद्धिः । ननु—घटस्य ध्वंसकाले-
ऽपि सत्त्वे पूर्ववत्प्रत्यक्षं स्यात्—इति चेत् ? न : प्रत्यक्षमन्तरेणापि
कुक्षादिष्ववहितस्य सत्ताङ्गीकारात्, प्रत्यक्षत्वाऽप्याध्येन सत्त्वेन तदा-
पादनायोगात्, व्यवधानानां फलैकोपेयत्वाच्च । कुक्षादिष्विनलक्षण-
व्यवधानं तु ध्वंसान्तर्यधनुपपत्तिरेव गमयतीति न दोषः । न चैवं
सति सत्कार्यवादोक्तदोषापत्तिः, सदमहिनलक्षणत्वेन उभयपक्षोक्तदोष-
परिहारात् । तस्मादात्मनो दुःखाभावो नाम कश्चिदतिशयो
गुणाधानलक्षणो मलजालनलक्षणो वा यक्तव्यः । उभयथापि तस्य
ध्रुवमनित्यत्वम्, उत्पत्तिरामि-विकृति-संस्कृतिलक्षणानां चतुर्णामपि
क्रियाफलानां विनाशित्वनियमात्, माक्षस्य च सर्ववादिभि-
रविनाशित्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं धात्तिककृद्भिः—

उत्पत्तिरामि-विकृतिः संस्कृतिश्च क्रियाफलम् ।

मुक्तिर्विनलक्षणैर्तभ्यः तन्निहानर्थको विधिः ॥ इति ।

भगवद्भाष्यकारैश्च सहता प्रवक्ष्येन प्रतिपादितमेतत्समन्वयाधिकरणे
इति दिक् ।

१ 'माययरहितः' इति क. पुनर्ले ।

* 'निराश्रयधर्मप्रतीत्ययोगात्' इत्येव वक्तुमुचितमिति प्रतिभाति ।

अनु औपनिषदपक्षेऽपि अनुपपत्तिः समाना ।

तथा हि—अज्ञाते कामनानुदयात्, ज्ञाते तत्र कामना वाच्या ।
तथा च कथमङ्ग्रेयानुपादेयनित्यसिद्धे आत्मनि सा भवतु ? सिद्धे
इच्छाविरहात्, संसारावस्थायामपि मोक्षापत्तेर्य । तदुक्तम्—

किञ्च! आनादविज्ञाता विमुक्तिः काम्यते न च ।

ज्ञातायां स्वात्मनित्यत्वात् नितरां नास्ति कामना ॥ इति ।

न च—संसारावस्थायां अविद्यावृत्तत्वात् विद्यमानोऽप्यङ्गयानन्दो
न भासते । विद्यया त्वविद्यायां निवृत्तायां अप्रकाशत्वादानन्दरूपेण
अयमेव प्रकाशते—इत्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन काम्यता—
इति वाच्यम्, अविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपितत्वस्य पूर्वमेव दृष्टान्तत्वात् ।
किञ्च—सा निवृत्तिरात्मभिन्ना तत्स्वरूपा वा ? आद्ये—द्वैतापत्तिः,
अद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च ; द्वितीये—पूर्वोक्तदोषः—इति चेत्, चनोच्यते
—न सिद्धत्वमात्रेण आत्मनीच्छाविरहः । सिद्धत्वं किं सत्त्वं वा, ज्ञाय-
मानत्वं वा, अप्रतिबद्धमात्रात्कारत्वं वा ? नाद्यः, विस्मृत्यैवेयक-
प्राप्तौ रज्जुभुजङ्गमनिवृत्तौ च व्यभिचारात् । अत एव न द्वितीयो-
ऽपि, तस्येच्छाप्रस्योतकत्वात् । तृतीयस्तु भवतीच्छापरिपन्थी, स तु
प्रकृते नास्ति, असम्भावनादिप्रतिबन्धात् । अत एव पित्तदूषित-
रसनस्य सितामश्रुती मधुरत्वेन तां जानतीऽपि न माधुर्यनिमित्त-
वृत्तिविशेषोत्पत्तिः, पित्तदोषेण माधुर्यसाक्षात्काराभावात् । तथा
च द्विविधमिष्टम्—वस्तुतोऽप्राप्तं आमादि, प्राप्तमपि अमव्यव-
हितं कण्ठचामीकरादि । एवं परिहार्यमपि द्विविधम्—वस्तुतः
परिहृतं मर्तादि, सर्वदा परिहृतं रज्जुभुजङ्गादि ; अममात्रादपरिहृत-

मिव । तत्र आद्ययोः* क्रियाव्यवधानौ प्राप्ति-परिहारौ । द्वितीययोस्तु† साक्षात्कारमात्रसाध्यौ । अत्रैव च परमपुरुषार्थत्वं मन्यन्ते, क्रिया-
व्यवधानाभावात् । तथा च परमानन्दप्राप्तविद्यानिवृत्त्योरपि भ्रम-
व्यवहितत्वादसिद्धत्वप्रत्ययेन कामनाविषयत्वमुपपद्यत एव । तदुक्तम्
वार्तिके—

न युक्तं कामना मुक्तौ पुंसां नास्तीति भाषितम् ।
देश-कालानवच्छिन्नसुखाद्यर्थित्वदर्शनात् ॥
परिहार्यं तद्यानिष्टं कण्टकादि जिहासति ।
रज्ज्वां सर्पादि किञ्चिन्न त्यक्तमेव जिहासति ॥
निधतीपायसाध्यत्वादप्राप्य †-परिहार्ययोः ।
विधितः प्रतिषेधाच्च साधनापेक्षिता भवेत् ॥
अज्ञानान्तरितत्वेन सम्प्राप्त-त्यक्तयोः पुनः ।
याथात्म्यज्ञानतो नान्यत्पुरुषार्थाय कल्पते ॥ इति ।

यस्तु अविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपत्वमुक्तं तत्र । पञ्चमप्रकारत्वाभ्युप-
गमात् ।

तथा हि—आत्मातिरिक्तेवाविद्यानिवृत्तिः, सा च न सत्या—
अद्वैतश्रुतिविरोधात्, नाप्यलोका—ज्ञानसाध्यत्वायोगात्, नापि
सदसदात्मिका—विरोधात्, नाप्यनिर्वाच्या—तस्याः सादित्वेन
अविद्योपादानकत्वे मुक्तावपि अविद्यानुवृत्तिपातात् ; किन्तु
उक्तप्रकारचतुष्टयोस्तोर्णपञ्चमप्रकार इति अन्यथानुपपत्तेः सर्वतो
वर्त्तीयस्त्वात् २ । अद्वैतश्रुतेस्तु सदद्वैतमात्रविषयत्वात् न विरोधः ।

* 'आद्ययोः' काम-जतयोरित्यर्थः ।

† 'द्वितीययोः' कण्ठशालीकर-भुजङ्गमयोः प्राप्ति-परिहारी साक्षात् दर्शनेनैव भवत
इत्याशयः ।

१ '०दप्राप्त०' इति क. पुस्तके दृश्यते । ख. पुस्तके तु '०दप्राप्तपरिहाध्ययोः' इत्युपलभ्यते ।

२ 'वर्त्तीयस्त्वात्' इति ख. 'पुस्तके' ।

एवमस्यूतादिवक्त्रमप्यनुगृह्णातं भवति—स्यूतत्वाद्यभावानामात्मनि प्रमेयत्वात्^१, अद्वितीयशब्देनापि द्वितीयाभावबोधनाच्च । अन्यथा केवलात्मबोधेन सजातीय-विजातीयभेदाभावाप्रतीतौ किमद्वैतश्रुत्या विरुध्येत् ? तस्मादभावाभ्युपगमोऽद्वितीयसाधक एवेति न काप्यनुपपत्तिः—इति दृष्टसिद्धिकारादयः । वस्तुतस्तु—अभावस्याचैतन्यात्मकत्वात् स्वप्रकाशचैतन्यसम्बन्धेनैव भानमभ्युपेयम्—कूटस्थस्यासङ्गस्य भावस्य वास्तवसम्बन्धायोगात् । कास्मिनिकत्वेऽवश्यवाच्ये सर्वस्यापि कल्पनायाः अविद्यामूलत्वात् अभावकल्पनाप्यविद्यामूला इति न अनिवार्यनीयवैलक्षण्यम् । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः—

नाम्यदज्ञानतोऽस्तित्वं द्वितीयस्यात्मनो यथा ।

निवृत्तिस्तद्वदेवास्त्वभावगत्यात्मनोऽपरा ॥ इति ।

अस्यूतादिवक्त्राणां च स्यूतादिवस्तुत्वात्मात्मरूपमात्रबोधकत्वम् । न तत्तदभावबोधकत्वम्—कल्पितपदार्थभावाभावयोरधिष्ठानस्वरूपमात्रत्वात् । यथा अज्ञातं शुक्तिद्रव्यमेव रजतभावात्मकम्, तदेव ज्ञातं रजताभावात्मकम्—तदसाधारणस्वरूपस्यैव रजताभावत्वात् । एवमत्राप्यज्ञात आत्मा सर्वद्वैतभावात्मकः—तदसाधारणरूपस्यैव द्वैताभावरूपत्वात् । तदुक्तम्—

स्यूतापङ्कतिरत्र स्यात् वस्तु यत्पारमार्थिकम् ।

नाभावनिष्ठोऽन्यत्रापि निषेधः किमुतापरे ॥

अक्षरं येन रूपेण स्यूतं वस्तु निषेधति ।

तेनेवाद्यादि निःशेषं तस्य सर्वविरोधतः ॥

अन्योनान्येन रूपेण विरुद्धात् हन्ति पावकः ।

विरोधिना तथा तद्वदेष्ट स्यूताद्यपक्रियाम् ॥

१ 'प्रतीतत्वात्' इति ख, ग, पुस्तकयोः ।

२ 'अवयवा' इति ख, पुस्तके ।

मानित्वादिनिषेधः स्याद्व्यवैवाक्यरूपतः ।

प्रत्यक्कूटस्वरूपेण तथा सर्वनिषेधकत् ॥

कूटस्वरूपबोधपूर्णत्वं प्रत्यक्षं वस्तुनः स्वतः ।

एतदस्य विरोधित्वं कार्यकारणवस्तुभिः ॥ इति ।

भूतत्वादिस्वरूपस्यैवाभावव्यवहारहेतुत्वं प्राभाकरैरङ्गीक्रियते ।
तार्किकैरपि घटाभावो—घटो न भवति—इत्यादौ अभावप्रति-
योगिकाभावान्तरानभ्युपगमात् तस्वरूपस्यैवाभावबुद्धिहेतुत्वमङ्गी-
कृतम् । तद्वदस्माकं किं न स्यात्, एतदेवाभिप्रेत्य उक्तम्—

नाभावनिष्ठोऽन्यथापि निषेधः—इति ।

तस्मादखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यसम्प्राप्त्य आत्मा ज्ञातः सन् अविद्या-
निवृत्तिः इत्युच्यते । अत्रैव च सर्वपुरुषार्थविश्रान्तिः । कृतकस्य
प्राप्तं प्रापणीयम् ।

आत्मसाभास परं विद्यते—इति स्मृतः ।

तस्मादनिर्वाण्याया * अविद्याया निवृत्तिरपि अनिर्वाण्यैव इति
सिद्धम् । अथ—तदनुवृत्तौ तदुपादानाज्ञानस्याप्यनुवृत्तिनियमाद-
निर्वाण्यप्रसङ्ग—इति चेत् ? न ; तदनुवृत्तौ प्रमाणाभावात्, उत्पत्तेः
प्रथमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववत् निवृत्तेरपि चरमसमयमात्र-
संसर्गिभावविकारोपपत्तेः । अत एव यथा पूर्वं यथाच उत्पद्यते,
उत्पद्य—इति च भाविभूतभावेन अव्यङ्ग्यमाणाया उत्पत्तेः
प्रथमसमयमात्रे—उत्पद्यत—इति वर्तमानव्यवहारः । एवं

* ‘अनिर्वाण्यायाः’ निर्बन्धनं कर्तुं भवत्यस्यायाः । विद्वान्निमित्ताहताया मायायाः विद्या-
विद्याख्याौ द्वौ भेदौ । “विद्या अविद्या च यत्तद्वेदोभयं सह” इति श्रुतिः । ‘सत्त्वासत्त्वाभ्याम-
निर्वचनीया अचटितघटनासामर्थ्यवती काचन ईश्वरजनिर्माया’ इति भाषायां कथयान् ।
तद्वदभूता अविद्यापि अनिर्वचनीयैवेति तात्पर्यम् ।

पञ्चानिवर्तिष्यते, निवृत्त—इति—च भाविभूतभावेन व्यवहियमाणाया
 निवृत्तेः चरमसमयमात्रे निवर्तते—नश्यति—ध्वंसत—इति
 वर्तमानव्यवहारः । निवृत्तेरनुवृत्तौ तु चिरं नष्टेऽपि घटे—इदानीं
 निवर्तत—इत्यादिव्यवहारः स्वात्—आख्यातानां प्रकृत्यर्थवर्तमान-
 त्वाद्यर्थोभिधायित्वात् । अथ—तेषां स्वस्वाभिहितसङ्ख्याश्रयप्रकृत्यर्थ-
 कर्तृकर्मगतवर्तमानत्वाद्यर्थवाचकत्वं वा, स्वाभिहितप्रकृत्यर्थानु-
 कूलव्यापारगतवर्तमानत्वाभिधायित्वं वा अस्तु । तथा च—
 निवृत्तिक्रियाकर्तुः चिरं चूर्णितस्य घटस्य तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य
 वा अवर्तमानत्वात् न उक्तादिप्रसङ्गः—इति चेत् ? न ; आद्ये—
 उत्पन्नेऽपि घटे—उत्पद्यत—इति व्यवहारापत्तेः, उत्पत्तिक्रियाकर्तु-
 र्घटस्य विद्यमानत्वात् ; द्वितीये चामवातजडोक्तकलेवरे उत्थानानु-
 कूलयत्नवति उत्थानानुदयेऽपि—उत्तिष्ठति—इति व्यवहारापत्तेः
 आख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थभूतोत्थानानुकूलस्य यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमान-
 त्वात् । तस्मात्प्रकृत्यर्थगतमेव वर्तमानत्वाद्याख्यातार्थ इति ध्वंसस्यायित्वे
 चिरनिवृत्तेऽपि घटे—निवर्तते—इति व्यवहारो दुर्वारः । यदि च
 मुद्रादिशकलिते घटे ध्वंसो नाम कश्चिदभावः तत्प्रतियोगिकः
 स्थायी भूतलाद्याश्रित एव उपेयते, तदा कपालमाकापसरणे तद-
 नपसरणेऽपि मणि-शरावादिविशेषदर्शने च किमिति प्रत्यक्षो न
 स्वात् ? अथ—कपालसंस्थानविशेषादिना अनुमेयो घटादिध्वंसो न
 प्रत्यक्षः—इति चेत् ? तर्हि तेन मुद्ररपातकालीनस्य उत्पत्तितद्भाव-
 विकारतया प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंसस्यानुमानं सम्भवतीति न ततः
 पञ्चादनुवर्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः । इह
 भूतले घटो ध्वस्तः—इति भूतलेऽधिकरणत्वव्यवहारस्य—इह भूतले
 घट उत्पन्नः—इतिवद्भावविकारयुक्तप्रतियोग्यधिकरणत्वविषयत्वोप-
 पत्तेः । घटध्वंसानन्तरं भूतले घटाभावव्यवहारस्य घटापसरणा-
 नन्तरं तदभावव्यवहारवत् समयविशेषसंसर्गात्यन्ताभावावलम्बनतो-
 पपत्त्या ध्वंसविषयस्याकल्पनीयत्वात् ।

अनु—एवं सति घटोत्पत्तेः पूर्वं तदभावव्यवहारोऽपि सत्यस्य-
 त्वन्ताभावेन चरितार्थ इति प्रागभावोऽपि न स्यात्—इति चेत् ?
 इष्टापत्तेः । अथैवं प्रागभावाधारकालः पूर्वकालो ध्वंसाधारोत्तर-
 काल—इति निर्वचनासम्भवात् काले पूर्वोत्तरादिव्यवहारः किमा-
 लम्बनः स्यात्—इति चेत् ? उच्यते—घटादिषु प्रतियोगित्वादिव्यव-
 हारवत् अखण्डः किञ्चिद्वर्मगोचरोऽस्तु । अभावरूपस्यापि ध्वंसा-
 भ्युपगमेऽपि तेषु ध्वंसत्वादेरखण्डस्य वक्तव्यत्वात् । अथ—जन्याभावत्वं
 सखण्डमेव ध्वंसत्वम्—इति चेत् ? न ; तर्हि ध्वंसप्रागभावरूपस्य
 घटस्य तद्ध्वंसत्वापत्तेः । अथ—सप्तमाभावपदार्थरूपाभावत्वं
 विवक्षितम्—इति चेत् ? न ; घटस्य प्रागभावं प्रत्यपि ध्वंसत्वाभाव-
 प्रसङ्गेन घटकाले प्रागभावोत्तरकालव्यवहारस्य निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् ।
 अथ—प्रतियोग्यतिरिक्त एव प्रागभावध्वंसोऽस्तु—इति चेत् ? न ;
 तथा सति तुल्यन्यायतया ध्वंसप्रागभावोऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तः स्यात्
 इति प्रागभावध्वंसस्यापि प्रागभावोऽन्यः तस्यापि कश्चित् ध्वंसः तस्यापि
 प्रागभावोऽन्यः इत्यप्रामाणिकानवधिक-ध्वंसप्रागभावकल्पनापत्तेः । न
 च अन्यध्वंसत्वमात्मन्ययादिदोषशून्यं निर्वक्तुं शक्यम् । एवं प्राग-
 भावत्वमपि इत्यलं विस्तरेण ।

तस्माच्च पूर्वं प्रागभावी न च पश्चात् ध्वंसाभावः । किन्तु मध्ये परं
 कियत्कालं कालं अनिर्वचनीयोत्पत्ति-स्थिति-ध्वंसप्रागभावविकारवान्
 घटाद्यध्यासः । एवमविद्यानिवृत्तिरपि वक्ष्यमाणब्रह्मात्मसाक्षा-
 त्कारोदयानन्तरक्षणवर्ती अनन्यातिशयबाधरूपः कश्चिद्भावविकार
 एवेति । तस्माच्च मुक्तावनुहृत्यभावात् न तदनिर्वाच्यत्वे कापि क्षतिः
 इति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

एवमेकमिदं ब्रह्म न भेदि * सकलं जगत् ।
 वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥
 तदेतदुपदिश्यंते सङ्गं पेण महामुने ।
 परमार्थः सारभूतं यदद्वैतमशेषतः ॥
 तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
 भवत्वभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
 अनेकजन्मसाहस्रौ संसारपदवीं व्रजन् ।
 मोहयमं प्रयातोऽसौ वासनारिणुगुच्छितः ॥
 प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्घानोष्णवारिणा ।
 तदा संसारिणान्यस्य याति मोहयमः शमम् ॥
 मोहयमे शमं याति स्वस्थान्तःकरणः पुमान् ।
 अनन्धातिशयं बाधं परं निर्वाणमिच्छति ॥ इति ।

अद्वैतमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्यय-
 सारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा विज्ञेयः†
 [मां. छ. १६] इति माण्डूक्यश्रुतिश्च ।

एतेन—शर्करातद्भोजिनोरिव—इति वैष्णवमन्यानामुद्गारो
 ऽपास्तः । अथ—एवमपि तत्त्वधीकालपर्यन्तमनुवर्तमानः संसार-

* 'न भेदि' न भेदप्रतियोगि । भेदस्य प्रतियोगिनश्च ब्रह्मणि कल्पितत्वस्य सम्भङ्गताः
 पूर्वमेव दर्शितत्वादथ न विचारः ।

१ 'परमार्थसारभूतं यदद्वैतमशेषतः' क, पुस्तके । एतदयद्वैतमिति प्रतिभाति ।

† यस्मात् 'अद्वैत' तस्मात् 'अव्यवहार्यम्' । 'अग्राह्यं' कर्मेन्द्रियैः । 'अलक्षणम्' अलिङ्ग-
 मित्येतदनुमीयमित्यर्थः । अतएव 'अचिन्त्यम्' अत एव 'अव्यपदेश्यं' शब्देः । 'एकात्मप्रत्यय-
 सारं' जायदाद्यवस्थानेष्वेकीयमानमव्यभिचारी यः प्रत्ययः तेन अनुसरणीयम् । अथ वा
 एक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्य अधिनमे तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारम् । 'प्रपञ्चो-
 पशमम्' इति । जायदादिस्थानधर्माभानमुच्यते । अत एव 'शान्तम्' अविक्लियं 'शिवं' यती
 'ऽद्वैतं' भेदविकल्पसङ्घितं च 'चतुर्थं' तुरीयं 'मन्यन्ते स आत्मा विज्ञेय' इति यथायथं योजनीयम् ।

बन्धः कः गतः—इति प्रश्ने किमुत्तरम् ? अथ—भवद्दर्शने
 यदुत्तरम्—इति चेत् ? अस्मद्दर्शने अत्यन्तिको दुःखध्वंसः
 तत्त्वज्ञानेन जायते—इति चेत् ? किं तावता ; दुःखं तु क्लगत-
 मिति चेत् ? न कुचापि गतम् । तत्त्वज्ञानोत्तरं तु न प्रतीयते—
 इति चेत् ? तदेव कुतः ? ध्वंसाधिकरणकालस्य प्रतियोग्यनधि-
 करणत्वभावनियमस्वीकारात्—इति चेत् ? सत्यम् । सखे, न खेदं
 गच्छ । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य दुःखाधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमे-
 ऽपि नापलपितुं शक्यते तद्दृष्टदोषदर्शनेऽपि प्रमायाः स्वसमान-
 विषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तदृष्टविरोधित्वनियमः, श्रुत्यादिप्रमायां तथा
 दर्शनात् इति दिक् ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती-श्रीपाद-
 शिष्य—काश्मीरकश्रीसदानन्दयतिविरचितायामद्देतब्रह्मसिद्धौ गुरु-
 ब्रह्माभिधेयविचारि न्याय वैशेषिकमतसङ्गमव्याजेन दुर्दुर्लभादि-
 शिरसि तृतीयो सुहृदप्रचारः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी मुद्गरप्रहारः

ॐ शिवः सर्वम्

न्याय-वैशेषिकनये गुरुशब्दाभिधेयकम् ।
न प्राप्तमिति मीमांसादर्शनेष्वथ निरुद्धः ॥१॥
चतुर्थसुत्रे तस्मिन्साङ्ख्य-पातञ्जलेऽपि च ।
प्रवर्तते वादिभ्रान्तिर-निवृत्त्यर्थं प्रयत्नतः ॥२॥

अनु—असु तर्हि चिदचिद्रूपो ज्ञानपरिणामी मीमांसकसम्मत एवात्मा गुरुशब्दाभिधेयः—इति चेत् ? तर्हि सोऽपि निरीक्ष्य वक्तव्यः । कथं च तस्य बन्ध-मोक्षादिसिद्धिः—इति चेत् ? उच्यते—चिदचिद्रूपोऽपि प्रतिशरीरं भिन्नो विभुश्च तार्किकादिवदेव । अन्यथा सुख-दुःखादिसङ्करप्रसङ्गः । तत्रापि चिदंशेन द्रष्टृत्वं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं च, अचिदंशेन च ज्ञान-सुखादिरूपेण परिणामित्वमिति विशेषः, स च अहमप्रत्ययेनैव वेद्यः । तदुक्तम्—

अहमप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदेव हि* । इति ।

न च—परिणामित्वस्वीकारेणानित्यत्वप्रसङ्ग—इति बाध्यम्, अनङ्गोकारात् ; तदुक्तम्—

विक्रिया ज्ञानरूपाश्च न निश्चत्वे विरोक्ष्यति । इति ।

१ 'न द्रष्टम्' इति ख. पुस्तके पाठः ।

२ 'वादिमतनिवृत्त्यर्थं' इति ग. पुस्तके । क. पुस्तके तु 'वादिमतविहृत्यर्थं' इति पाठः ।

* प्रतीतित्वात् प्रत्ययः, अहमितिप्रत्ययः 'अहमप्रत्ययः' तेन 'विज्ञेयः' । आत्मनः 'अहं ज्ञानं' इति अहमप्रत्ययसौचरत्वात् ।

न च—सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यस्य ज्ञानस्वरूपद्वितीयस्य
आत्मनः कथं ज्ञान-सुखादिरूपेण परिणामित्वम्—इति वाच्यम् ।
ज्ञानस्य धात्वर्धत्वेन उत्पत्तिविनाशप्रतीत्या नित्यत्वासम्भवात्,
उपनिषदां च विधिशेषत्वेन आत्मतत्त्वप्रतिपादने तात्पर्याभावात्,
यजमानसुतिपरत्वमात्राङ्गीकाराच्च । अन्यथा सर्वात्मकस्याद्वितीयस्य
आत्मनः यागादौ प्रवृत्त्यसम्भवेन सर्वस्यापि कर्मकाण्डस्य वेयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च । न च कर्मकाण्डस्य न्युतीमां तत्र तात्पर्याभावे ऽपि—

“आत्मा वा चरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”*

इत्यादिवेदान्तवाक्यानां तत्र तात्पर्यं सम्भवति—इति वाच्यम् ।
आत्मनस्तत्र मतेऽपि निर्गुणत्वाच्चिर्विकारत्वात्प्रत्यक्षाद्यप्राप्तत्वाच्च ।
तत्प्रतिपादक-“श्रोतव्य” इत्यादिवाक्यस्य कर्मकाण्डबहिर्भूतत्वेन विधि-
च्छायायामात्रत्वसम्भवात् । तत्र भाष्यकारेणऽपि सूत्रभाष्ये प्रथम-
चरणे विधिच्छायास्वीकारात् च । न च—मनस एव ज्ञानसुखादि-
रूपेण परिणामोऽस्तु—इति वाच्यम् । तस्य नित्यद्रव्यत्वेन निरंशत्वेन
विभुत्वेन च परिणामासम्भवात् आकाशवत् । न चाणुत्वमस्ति—इति
वाच्यम्, माणाभावात् । न च—आत्म-मनसोर्विभुत्वस्वीकारे तत्-
संयोगस्यापि नित्यत्वेन सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात् अणुत्वे तु यदा मनः
पुरीततिनाद्यां प्रविशति तदा सुषुप्तिः, यदा च निःसरति तदा
ज्ञानोत्पत्तिरिति अणुत्वसिद्धिः—इति वाच्यम् । समाधि-

* याज्ञवल्क्यो मेमेयोऽनुपदिशति । पुत्रादिषु या प्रीतिः तस्या आत्मप्रीतिसाधनत्वात् सा
गौची प्रीतिः, या पुनरात्मनि सेव सुप्या प्रीतिः । तस्मात् ‘चरे’ मेमेयो ‘आत्मा द्रष्टव्यः’
दर्शनादर्थः दर्शनविषयभाषादधितव्यः इति यावत् । ‘श्रोतव्यः’ पूर्वमाचार्यत आगमतश्च ।
पश्चात् ‘मन्तव्यः’ तर्जतः, ततो ‘निदिध्यासितव्यः’ निखवेन ध्यातव्यः । अथवा-मनन-
निदिध्यासन-साधनेर्निर्देशितैः अस्मै दृष्टो भवति । अदा एतानि एकत्वमुपगतानि तदा सम्यक्
दर्शनं ब्रह्म एकत्वविषयं प्रसीदति नाग्यया । इति सावः ।

१ क. पुस्तके ‘अपि’ इत्येतच्चास्ति । ख. पुस्तके तु ‘च’ इत्येव वर्तते ।

मूर्च्छादिवत् प्रारब्धे नैव सुषुप्तावपि ज्ञानसामान्याभावाङ्गीकारात्—
इति प्राभाकराः ।

जागरणेऽपि न प्रमाता परिचामी, चारम्भवादस्यैव
स्वीकारात् । ज्ञानसुखादोनां समवायेनैव आत्मनि उत्पत्ति-
सम्भवात् । तथा च एकस्यैव स्वप्रकाशज्ञानस्य उत्पत्तौ स्वाश्रये
समवायेन स्वस्मिंश्च तादात्म्येन घटादौ विषयतासम्बन्धेन च विषयी-
करणात्—अहं जानामि घटम्—इति त्रिपुटीप्रकाशोपपत्तेर्मानु-
व्यवसायसिद्धिः, न वा आत्मनः विद्विदंशकल्पनाप्रयास इति दिक् ।

भाट्टास्तु वेदात्ममतवदज्ञानानुभवमेव सुषुप्तौ स्वीकुर्वन्ति ।
न हि सुषुप्तौ आत्मचेतन्यस्य लोपः सम्भवति, श्रुतिविरोधात् ।
तथा च श्रुतिः—

न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ।

अविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ।

ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्* ।

[स. अ. उ. ५ ब्रा. १ कं. २१]

इति । तदुक्तं श्रुतितात्पर्याभिप्रेत्यैर्विद्यारण्यैः—

* तन्—“यदे तन्न पश्यति पश्यन् वैतन्न पश्यति” इत्यत्र एवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमः ।
यतो न अक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति । व्यापृतेषु हि दर्शन-श्रवणादिषु
पश्यतीत्यादिव्यवहारी भवति । तस्माच्च पश्यत्येवायम्—इति चित्र, पश्यत्येव भवति । अस्मात्
'द्रष्टुः' इष्टिकर्तुः वा 'द्वष्टि,' तस्माः 'विपरिलोपः' विनाशः स न 'विद्यते' । यथा—अग्नेरीध्वं
शब्दद्वि भावि । तथा च—अयमात्मा अविनाशी । अतः 'अविनाशित्वान्' आत्मनो
द्वष्टिरप्यविनाशिनो, शब्दद्वष्टभाविनो हि सा ।

कथं तर्हि “न पश्यति” [अस्या एव कण्डिकायाः प्रथमपरणो द्रष्टव्यः] इत्युच्यते ? ‘न तु
तदस्ति’ किं तन् ? ‘द्वितीयं’ विषयभूतम् । किं विविष्टम् ? ‘ततो द्रष्टुः’ अन्यत्
'अन्यत्वेन विभक्तम्' । ‘यत् पश्येत्’ यदुपलभ्येत । यदि तद्विशेषदर्शनकारणमनःकरणं
अक्षुद्रं च तदविद्यया अन्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् । तदेतस्मिन् काले एकीभूतम् ।
आत्मनः परेषु परिणमनात् इत्यर्थः ।

गूढं चैतन्यमुत्प्रेष्य द्रव्यबोधस्वरूपताम्* ।

आत्मनो ब्रुवते भाष्टाः चिदुत्प्रेष्योत्थितस्मृतेः ॥

'जडो भूत्वा तदास्वाप्त'मिति जाद्यस्मृतिस्तदा ।

विना जाद्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते† ॥

द्रष्टृर्दृष्टेरसोपच युतः सुप्तौ ततः स्वयम् ।

अप्रकाश-प्रकाशाभ्यामात्मा शुद्धोत्पन्नतः ॥ इति ।

न च—मनसो मध्यमपरिमाणवत्त्वमेवास्तु—इति वाच्यम्—
अनित्यत्वप्रसङ्गात् । वक्ष्यमाणमोक्षे नित्यसुखसाक्षात्कारानुप-
पत्तेः । ननु—अस्तु मनसोऽपरिणामित्वेन अचिदंशस्य परिणामित्व-
कल्पनम्, तथापि कर्मकाण्डविषयस्य स्वर्गादेः दृष्टमष्टाभिप्रायत्वेन
मायामयत्वम्, ततश्च वैदृष्यात्, तथा च कर्मकाण्डवैयर्थ्या-
पादनस्येष्टत्वात्—इति चेत् ? न ; भोगस्थानानां स्वर्गादीनां
भोगकालस्य च अनित्यत्वमात्रस्वीकारात्, तदुपायभूतागमस्य
भोक्तुरात्मनश्च नित्यत्वेन मायिकत्वस्यैवास्वीकृत्वात्, प्रवाङ्मरूपेण
तेषामपि नित्यत्वाच्च । तदुक्तम्—

न कदाचिदनीदृशं जगत्, किन्तु ईदृशमेव ।

इति सृष्टिप्रलयाद्यनङ्गीकारात् । अतएव तत्कर्तुं रौक्षरस्याप्य-
नङ्गीकार एव । ननु—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

यः सर्वज्ञः सर्ववित् ।

यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मात्सर्वं जायते ।

* 'गूढम्' अस्पष्टं चैतन्यं निर्दिष्टकल्पकमिति भावः । 'उत्प्रेष्य' कहयित्वा चिज्जडात्मकतां
वर्चयन्ति सुप्ते कल्पितस्य जायमानात् अरणात् सौप्तिकचैतन्यस्य उत्प्रेषा भवतीत्यर्थः ।

† चिदुत्प्रेषाप्रकारमेव स्पष्टयति—'जडो भूत्वा' इति । तदा सुषुप्तिकाले जडो भूत्वा
अस्वाप्तमित्येवैकपा जाद्यस्मृतिः उत्थितस्य पुरुषस्य जायमाना सुषुप्तिकालीन-जाद्यानुभवमन्तरेण
अनुपपद्यमाना तदानीन्तनजाद्यानुभवं कल्पयतीति भावः ।

इत्याद्यान्त्रायप्रतिपादितस्येश्वरस्य कथमनङ्गीकारः—इति चेत् ?
न ; आन्त्रायस्य क्रियापरत्वेन ईश्वरप्रतिपादने तात्पर्याभावात् ।

आन्त्रायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्* ।

[जैमिनिद. च. १ पा. २ सू. १]

तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्त्रायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्† ।

[च. १ पा. १ सू. २ ४]

इति जैमिनिसूत्रम् । उक्तं च नेष्कर्त्यसिद्धौ—

आन्त्रायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमितीऽन्यथा ।

इति साटोपमाहोच्चेर्वदविद् जैमिनिः स्वयम् ॥

• पूर्वपक्षस्यभिदम् । “सोऽरोदीत् यदरोदीत् तदुद्रस्य वदत्वम् । प्रजापतिरात्मनी
वपामुदक्षिदत्” इत्येवमादीनि वाक्यानि समाख्यातारः समामनन्ति । तानि किं कश्चित् धर्मं
प्रतिभसते उत न ? इति विचारण्याया इदमभिधीयते । समाख्यातारः क्रियया नि—क्रिया
कथमनुत्तेषा—एतदर्थानि वाक्यानि समामनन्ति । अतः ‘आन्त्रायस्य’ ‘क्रियार्थत्वं’ तच्चात्
यानि वाक्यानि क्रियाया नावगमयन्ति तानि तादृशानां ‘अतदर्थानां’ वाक्यानाम् ‘आनर्थक्यम्’
भवति । “सोऽरोदीत्” इत्यादीनि वाक्यानि न कथमप्यर्थे प्रतिभसते । अथाप्येत—
अध्याहारेण, विपरिवर्तनेन, व्यवहितकल्पनया वा, व्यवधारणकल्पनया वा, गुणकल्पनया वा
कश्चिदर्थः कल्पयिष्यते—इति तत्र । वदः किल वरोद—अतोऽन्येनापि रोदितव्यमित्यस्य
अशक्यत्वात् । दृष्टवियोगेन अभिघातेन वा वाच्यनिर्माचनं रोदनमित्युच्यते । तत् इच्छाती
न भवति । न च कश्चिदप्यन्यो वपामुदक्षिदत् तामघौ इत्या पशुना यद् भक्ष्मात् । इत्यादि
धीजनीयम् ।

+ तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां ‘तद्भूतानां’ पदानाम् । ‘क्रियार्थेन’ समाख्यायः
समुच्चारणम् । न अनपेक्ष्य पदार्थान् पार्यगर्थेन । कुतः—‘तन्निमित्तत्वात्’ । अर्थनिमित्तकं
हि पदानामुच्चारणम् । न हि अनपेक्षितपदार्थस्य वाक्यान्वयवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसंस्कारसङ्कितस्य
शक्तिरस्ति पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वर्तितुम् ।

१ ‘समन्वयः’ इति वा, पुस्तके ।

२ ‘कविः’ इति सू. न, पुस्तकयोः ।

इति न च—नाम—

ब्रह्मेत्युपासौत ।

इति वाक्येन वेदस्य ब्रह्मपरत्वम्—इति वाच्यम् । तस्य वाग्धेन्या-
दिवत् सर्वज्ञत्वादिदृष्ट्या जीवोपासनप्रतिपादनपरत्वात् । न च -
आम्नायस्योत्पादकत्वेन तत्सिद्धिः, तस्य नित्यत्वेन ब्रह्मणोऽहेतुत्वात् ।
अन्यत्वाङ्गीकारे च प्रमाणान्तरेणार्थोपलब्ध्या आनुपूर्व्यनियमः स्यात् ।
भ्रम-प्रमाद-करणापाटव-विप्रलिप्सादिदोषेषु लौकिकवाक्यवद-
प्रामाण्यं च स्यात् । तस्मादनाद्यनन्तत्वाज्जगतो जीवानां बन्धसिद्धिः ।
एतदभिप्रेत्यैव वेदिककर्मानुष्ठानादिहितादात्मज्ञानपूर्वकात् देहे-
न्द्रियादिसम्बन्धस्य धर्माधर्मपरिचयनिमित्तादात्यन्तिककर्मोच्छेद-
रूपमुक्तौ इन्द्रियादिरहितस्य ज्ञानासम्भवात् जडत्वेन तादृशात्मप्राप्ते-
रपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिरेव श्रेयसी, न निवृत्तिः । इति ।

न केवलं मौमांसकानामेव प्रवृत्तावाग्रहः, अपि तु मैत्रायिका-
नामपि । तदुक्तम्—

वरं हन्दावने शून्ये सुगलत्वं ममेप्सितम् ।

न तु निर्विषयं मोक्षं गौतमी मन्यते कश्चित्* ॥

इति रागिगीतायाम् । किञ्च—एकेकस्मिन् कल्पेऽप्येकेकोऽप्ययं
प्रजेत् तदाप्युच्छिन्नः संसारः स्यात् । अतोतकस्यानामनन्त-

१ म. पुस्तके तु—

आमं हन्दावनेऽपि स्यात् सुगलत्वं हि ईप्सितम् ।

नैव निर्विषयं मोक्षं मनुमहंति गौतमः ॥

इति पाठान्तरम् । 'वरं हन्दावने कापि' इति ख. पुस्तके विशेषः 'काप्यरप्यो वरं शून्ये'
इति क. पुस्तके पाठान्तरम् ।

* अत्र 'हन्दावने' इत्यनेन मयूरायाः आसन्न एकदेशो न याज्यः, किन्तु हन्दाशब्देन
हृत्-क्षणादिसमूह एव याज्यः । निर्जने निरुदके तृणपर्णादिसमूहादते बने सुगलत्वमपि वरं
सुख-दुःखरहितादिदानिसम्पत्ताङ्गीवादिति फलितोऽर्थः ।

त्वात् । न च —जीवान्मृत्यं नियामकमिति वाच्यम्, तेषामनन्तत्वे-
ऽपि नित्यत्वेन परिमितत्वात् । अत एव दुःखप्रागभावमात्रपरिपालनं
मोक्ष—इति प्राभाकराः । भट्टास्तु—

समाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां सऽह मोक्षोऽपि जन्यते ॥

इति हारीतवचनात् ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महासुने ।

इति स्मृत्यन्तराच्च कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्ववचनात् ज्ञान-
कर्मसमुच्चयादेव* आत्मनो जडबोधात्मकस्य नित्यं ज्ञानं नित्यं सुखं
चोदेति । ततश्च विषयविशेषानपेक्षया नित्यज्ञानेन नित्य-
सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः—इत्याहुः । मानसज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा,
दुःखाभाव एव वा मुक्तिः—इति तदीयाः केचित् ।

एवं चिदण्डिमोऽपि—जीव-ब्रह्मणोर्वास्तवभेदाभेदमभ्युपेत्य ज्ञान-
कर्मसमुच्चयाभ्यासादेव कारणात्मके ब्रह्मणि कार्यात्मकस्य जीवस्य
कर्मवासनासहितभेदांशनिवृत्तिर्मोक्ष—इति वदन्ति । परमेश्वरप्राप्ति-
रित्यन्ये । सतरङ्गनिसतरङ्गभेदेन समुद्रद्वैविध्यवत् सविकार-
निर्विकाररूपेणावस्थाद्वयं ब्रह्मणः परिकल्प्य ज्ञान-कर्म-समुच्चया-

१ 'लभते परम पदम्' इति योगवार्तिके विज्ञानभिचूषितः पाठः ।

* ननु—

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।

ज्ञानं तु केवले सम्पन्नपवर्गेकलपदम् ॥

इत्यादिवचनैर्योगशब्देन उक्तस्य कर्मणः कृतेषां विना केवलेन ज्ञानेनैव मोक्षसिद्धेः
कथमुच्यते ज्ञानकर्मसमुच्चयेन मोक्ष—इति चेत् न ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महासुने ।

इत्यादिवाक्येस्तयोः समुच्चयाभिधानात् तयोरङ्गाङ्गीभावस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च । "ज्ञानं तु
केवल"मिति तु कर्माचरणेन गृह्यचित्तस्य ज्ञानप्राप्तिः । ततश्च साधनान्तरं विना मुक्ति-
रित्यभिधानार्थम् ।

भ्यासादेव सविकारावस्थात्यागेन निर्विकारावस्थाप्राप्तिरेव मोक्ष—
इत्यपरि । ऐकभविकन्यायवादिनस्तु—आत्मज्ञानमन्तरण्यादि निविद्ध-
काम्ययोरननुष्ठानात् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानाच्च नागामिकर्मोत्पादः,
विद्यमानस्य चोपभोगेन ज्ञात्वात् सर्वकर्मोच्छेदलक्षणमपवर्गमाहुः ।
तदुक्तं नेष्कर्म्यसिद्धौ—

‘मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वादृ ज्ञानं तत्र करोति किम् ।

कथं चेच्छृणु तत्सर्वे प्रणिधाय मनो यथा ॥

अकुर्वतः क्रियाः काम्या निविद्धास्त्यजतस्तथा ।

नित्यनैमित्तिकं कर्म विधिवद्भानुतिष्ठतः ॥

काम्यकर्मफलं तस्माद्देवाः दोमं न दौकते* ।

निविद्धस्य निरस्तत्वाच्चारकीं नेत्यतो जनिम् ॥

वर्तमानमिदं याभ्यां शरीरं सुखदुःखदम् ।

आरब्धं पुण्यपापाभ्यां भोगादेव तयोः जयः ॥

नित्यानुष्ठानतश्चेमं प्रत्यवायो न संस्पृशेत् ।

अनादृत्यात्मविज्ञानमतः कर्माणि संश्रयेत् ॥

यावन्त्यशेषं विद्यन्ते श्रुतयः स्मृतिभिः सह ।

विदधत्पुण्यत्वेन कर्मातो भूरि साधनम् ॥

यजतो वीक्षमाणोऽपि विधिं ज्ञानस्य न कश्चित् ।

श्रुतो स्मृतौ वा पश्यामि विज्ञासो नान्यतोऽस्ति नः ॥

अन्तरेण विधिं मोहाद्यः कुर्यात्साम्पराधिकम् ।

न तत्स्यादुपकाराय भस्मनोव हुतं हविः ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवीषेच्छतं समाः ।”

इति मन्त्रोऽपि निःशेषं कर्मण्यायुरवाप्तुं ॥

१ ‘देवादिमत’ इति ख, पुस्तके ।

* ‘देवादि’ देवत्वादिफलं काम्यकर्मव्यागिनम् ‘इमम्’ ‘न दौकते’ न स्पृशति इत्यर्थः ।

+ ‘आयुः कर्मणि अवाप्तुं’ कर्माणि कुर्वन्नेव इह अस्मिन् लोके जिजीवीषेत् जीवितुं
मिच्छेत् । इत्येतेन मन्त्रेणापि सर्वमायुः कर्मणि अवाप्तुं नियुक्तमित्यर्थः ।

* कर्मणोऽङ्गाङ्गिभावेन स्वप्रधानतया वा ।
 सम्बन्धस्येह संसिद्देशानि सत्यप्यदोषता ॥
 अतः सर्वान्वमाणां हि वाक्चनःकायकर्मभिः ।
 स्वसुष्ठितैर्यथाशक्ति मुक्तिः स्यान्नान्यसाधनात् ॥
 इति वृष्टधिया वाचः स्वप्रज्ञाभातचेतसाम् ।
 खुण्यन्ते यज्ञशालासु भूमामन्दधियां किल ॥
 विरह्य क्रियां नैव संहम्यन्ते पदान्यपि ।
 न समस्यपदं वाक्यं यत् स्नात् ज्ञानविधायकम् ॥

इति दिक् । तस्मात् मोमांसकमहानुभावसम्प्रदायानां एव
 गुरुशब्दाभिधेयस्य सिद्धत्वाच्च घटकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायेन शिरसि
 मुद्रप्रहार उचितः—इति चेत् ? पक्षोच्यते ?

वेदान्तवाक्यानां विधिशेषस्यैव असम्भवः । तथा हि । धर्मब्रह्म-
 प्रतिपादकमपौरुषेयं प्रमाणवाक्यं हि वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणा-
 ऋक् । तत्र मन्त्राः अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः । ते
 ऽपि द्विविधाः ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र पादबद्धगायत्र्यादि-
 च्छन्दोविशिष्टा ऋचः—

“अग्निमीडे पुरोहितम्”

इत्याद्याः, ता एव च गीतिविशिष्टाः सामानि, तदुभय-
 विलक्षणां यजुषि ।

“अग्नीदग्नीन् विहर” ।

* ज्ञान-कर्मकोरङ्गाङ्गीभावेन कर्मणः प्रधानतया वा उभयोः सम्बन्धस्य सिद्धत्वात्
 ज्ञानप्राप्तेः सत्यामपि कर्मकरणं न दोषाय भवतीति भावः । ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिमतेऽपि
 ज्ञानाभ्युपगमेऽपि यतः कर्म न दोषाय ।

† ‘स्वप्रज्ञाभातचेतसाम्’ स्वसुष्ठु इव चाभातं उत्प्लव्जं विकसितं चेतः येषाम् ।

‡ ‘असम्प्रदानं’ इति स्व. पुस्तके ।

इत्यादिसम्बोधनरूपा निगदमन्त्रा अपि यत्पुरन्तर्भूता एव ।
एवं ब्राह्मणमपि द्विविधम् । विधिरूपं अर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणं
च इति । तत्र—शब्दभावना विधिः—इति भाष्टाः । विनियोगो
विधिः—इति प्राभाकराः । दृष्टसाधनता विधिः—इति
तार्किकादयः सर्वे । सो ऽपि चतुर्विधः—उत्पत्त्यधिकार-
विनियोग प्रयोगभेदात् । तत्र—कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः—
उत्पत्तिविधिः । यथा—

“अग्निहोत्रं जुहोति । सोमेन यजेत” ।

इत्यादि ।

“आग्नेयोऽष्टाकपासः पुरोडाशो भवति” ।

इत्यादि च । एवं—सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फल-
सम्बन्धबोधको विधिः—अधिकारविधिः । यथा—

“दशं-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” ।

इत्यादि । एवमङ्गसम्बन्धबोधको विधिः—विनियोगविधिः ।
यथा—

“वीहिभिर्यजेत । समिधो यजति” ।

इत्यादि । एवं-साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्य*बोधकः पूर्वोक्तविधि-
व्ययमेलनरूपः प्रयोगविधिः । यथा—

“प्रयत्नाद्यङ्गजातोपकृतेनाग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” ।

इत्यादि । स च—श्रौतः—इत्येके । कल्पारते—इत्यपरे† । एवं
सङ्क्षेपेण विधिभागो निरूपितः ।

* ‘प्रयोगैक्यबोधकः’ प्रयोग-प्रतननं आनुपूर्व्याद्यापार इति यावत् । तस्य ऐक्यबोधन-
कता इति भावः ।

† एवं कर्मस्वरूपमपि द्विविधम् । गुणकर्म अर्थकर्म च । तत्र—कृतकारणाण्याभित्य
विहितं गुणकर्म । तदपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याभिनिवृत्ति-दंष्ट्रतिभेदात् । तत्र—

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरत्नचषं विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स पुनः त्रिविधः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणा-
न्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः । यथा—

“आदित्यो यूपः । यजमानः प्रक्षारः” ।

इत्यादि । प्रमाणान्तरप्राप्तार्थकोऽनुवादः । यथा—

“अग्निर्हिंसस्य भेषजम्” ।

“वसुन्ने ब्राह्मणो ऽधीनादधीत । यूपं तपति” ।

इत्यादौ आधानतत्त्ववादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्निर्युपादेरुत्पत्तिः ।

“आध्यायीऽभ्येतव्यः । गां पयो दीग्धि” ।

इत्यादौ अभ्यसन-दीहनादिना विद्यमानरूपेण आध्याययपपञ्चलेः प्राप्तिः ।

“सोममभिवुचोति । व्रीहीनवहन्ति । आर्ण्यं विलापयति” ।

इत्यादौ अभिववावचातविलापभेः सोमादीनां विकारः ।

“व्रीहीन् दीवति । पयो अविचति” ।

इत्यादौ प्राशस्त्यनिन्दान्यादिभिः व्रीह्याद्यादिद्रव्याणां संस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गविधेः । एवं—कृतकारणान्वयान्वित्य विहितं—अर्थकर्म । तत्र द्विविधम्—‘अङ्ग’ प्रधानं च, अन्वार्थमङ्गम्, ‘फलवत्सन्निधौ अङ्गत्वे तदङ्गम्’ इति न्यायान् । प्रधानफलततिविकल्पलाभकत्वं अङ्गत्वमित्यर्थः । अन्वार्थं तु प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । सन्निधयोपकारकम् आरादुप-
कारकं च । तत्र आरादुप- प्रधानसङ्कल्पनिर्वाहकं उदिकनङ्गलादि । फलोपकारि प्रयाजादिकं द्वितीयम्, एवं सन्पुर्वाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः, विकल्पाङ्गसंयुक्तो विधि-
विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्देवीहीनः । एवमन्यदपि ऊहनीयम् ।

* कृष्णशब्दभिरर्थवादस्य चातुर्विध्यसूत्रम् । तद्यथा—निन्दा-प्रशंसा-परकृति पुराकल्प-
भेदादर्थवादः चतुर्धा । तत्र निन्दायेवादी यथा । “असुप्तं वा एतत् यदङ्गान्दोऽयमसुप्त-
श्चि रजतं यो वर्धेम ददाति । पुरासं संवत्सरात् यद्वे ददति” । अत्र विधेयान्ननिन्दाद्वारा
विधिश्रमाभ्यपरत्वम् । असुप्तमित्यादिरजतनिन्दाद्वारा विधेयभूतरजतदाननिषेधप्राप्त्यपरत्वे
विरोधाभावात् ।

प्रशंसार्थवादो यथा—“श्रीभतेऽन्य सुखं य एव वेद । वायुर्वेद्येपिष्टा०” इत्येवमादिः ।
अत्र प्रशंसैवाभ्यगम्यते ।

परकृति इदं भङ्गता पुनरेव कर्म कृतमिति प्रतिपदिकोऽर्थवादः परकृतिः । स यथा—
“अग्निर्वा कामयत” इत्यादिः ।

परकृति च कर्तृ-कार्यादिप्रतिपादकः पुराकल्पः । यथा—“तदद्यपत् धीया । धीया त्वा च
ध्यातुः” इति ।

इत्यादि । प्रमाणान्तरं विना अर्थावबोधको भूतार्थवादः ।
यथा—

“इन्द्रो हत्वाय वज्रमभ्यनुदत्” ।

तदुक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यात् अनुवादी ऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥

इति । अत्र त्रिविधानामपि अर्थवादामां विधिस्तुतिपरत्वे
समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थे ऽपि प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन
सम्भवति । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधित-
विषयत्वात् ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थवादश्च
तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्यापि शौक्लर्गिकं प्रामाण्यं मीमांसकप्रवरेणापि
न निहन्त्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः ।

विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्च अज्ञात-
ज्ञापकत्वेऽपि अनुष्ठानाप्रतिपादकत्वात् न विधिः । अतः पुरुषार्थ-
भूतपरमानन्दज्ञानात्मके ब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमोपसंहारादिषड्विध-
तात्पर्यलिङ्गवत्तया अतः प्रामाण्यभूतं वेदान्तवाक्यं सर्वानपि विधौन्
अन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतां आपादयदन्यशेषत्वाभावाच्च गार्थवादः ।
तथा च श्रुतिः—

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन॥ ।

* काव्यैकदेशवर्जितं कृत्वा कर्मकाण्डं ब्रह्मविद्यायामुपयुज्यते इति पूर्वोक्तम् । तत्त्व-
मिव्याकाङ्क्षायां याज्ञवल्क्य आह—“तमेतमेवमन्तमीपनिषदं पुरुषं ‘वेदानुवचनेन’
मन्त्र-ब्राह्मणाध्ययनेन निजस्वाध्यायलक्षणेन ‘विविदिषन्ति’ वेदितुमिच्छन्ति ‘ब्राह्मणाः’ ।
ब्राह्मणपदवस्तुपलक्षणाद्यं अविशिष्टी आधिकारश्रयाणां वर्णनम् ।

अथवा कर्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति—यज्ञादिना । ये पुनः
मन्त्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाशमानमेतमान्तरानि विविदिषन्ति—इति व्याचक्षते

इत्यादि । वार्तिककृद्भिरप्युक्तम्—

प्रत्यग्विविदिषासिद्धेः वेदानुवचभादयः ।

ब्रह्मावाप्तैः तु तत्तत्राग ईष्यन्तीति स्मृतेर्वलात् ॥

इति ।

सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते* ।

इति स्मृतेश्च । न च—तर्हि कथं स्वर्गादिफलश्रवणं ज्योतिष्टोमा-
दोनाम्—इति वाच्यम्—अक्षप्रराचनार्थत्वात् । कथमन्यथा सर्वाण्यः
सर्वज्ञो वेदः ज्यित्वाद्यपुरुषार्थं स्वर्गादि समुद्दिश्य यागादीन्विदध्यात् ।
तस्मात्प्ररोचनार्थमेव स्वर्गादिश्रवणम्, न तात्पर्येण फलाय । उक्तं
च मनुना [अ. ११ श्लोक, ८२-८३],

यद्योक्तान्यपि कर्माणि परिहायः द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च ज्ञातुं वेदाभ्यासे च यत्नवान्† ॥

तेषामारम्भकमात्मसंवेद वेदानुवचने स्यात् । न हि कर्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाशयते ।
“धीर्मानवद”मिति विशेषयते ।

सर्वेषु शास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थांश्च । अत एव ‘यज्ञेन’ इत्यथवा ज्ञानयज्ञाथ
संस्कारार्थाः । संस्कृतस्य निगूढसत्त्वस्य ज्ञानीत्यतिरमतिबल्येन भविष्यति, अतः यज्ञेन
विविदिषन्ति । ज्ञानस्यापि पापक्षयहेतुत्वात् धर्महृदिहेतुत्वात् च ‘दानेन’ विविदिषन्ति ।
तप इत्यविशेषेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिवातो विशेषणं ‘आत्मशब्देन’ इति । कामाक्षीवर्ममनाशकम् ।
न तु भोजननिवृत्तिः । ‘अनाशकम्’ तपसा विविदिषन्ति इति योजना ।

* ‘सर्वम्’ इति पयसोमचयनरूपं ग्रीतम् । ‘अखिलं’ निरवशेषम् । ज्ञातेमुपासनादिकं
न घत् । तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे । ‘परिसमाप्यते’ प्रतिबन्धस्यद्वारेण पर्यवस्यति ।

१ ‘परिहाय्य’ इति क पुस्तके सर्वज्ञनारायणटीकायां च पाठः ।

२ ‘आत्मज्ञाने’ इति कुत्रूकभट्ट-राघवानन्दटीकायोः पाठः ।

† ‘यद्योक्तानि’ श्रेयस्करत्वेन शास्त्राचोदितान्यपि । ‘कर्माणि’ अग्निहोत्रादीनि । ‘परिहाय’
असाधनत्वेन परित्यज्य । ‘आत्मज्ञाने’ आत्मस्वरूपज्ञाने । ‘आत्मध्याने’ इति भजन-
निदिध्यासनादौ इत्यर्थः । ‘शमे’ रागीपथमे, वेदाभ्यासे’ उपक्रमदिना उपनिषदर्थ-
विचारणे अवशावापरपर्याये । ‘यत्नवान्’ अभ्यासकान् ‘स्यात्’ भवदिति योजना ।

एतद्विज्ञाननामयं^१ ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा^२ ॥

इति । तस्मादुभयविस्तृत्यैव वेदान्तवाक्यम् । तच्च कचिद-
ज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते । विधिपदरहित-
प्रमाणवाक्यत्वेन कचित् भूतार्थवाद इति व्यवह्रियते—इति न दीपः ।
एतेन पूर्वं मीमांसकेन वलितं यद्वेदान्तवाक्यानां विधिरीकृतत्वेन अर्थ-
वादत्वं तत्सर्वं निरस्तम् । षड्विधलिङ्गानि तु—

सपक्षमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवाद^३सोपपत्तिर्निर्झं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति । तथा हि कान्दोग्ये षष्ठे ।

सदेव सौम्येदमद्य आसीत् । एकमेवाद्वितीयम्^४ ।

१ सर्वज्ञनारायणेन 'सामयाम्' इति पाठः स्वीकृतः । कृतकभङ्गा 'साफल्यम्' इति
पाठमाह्वय व्याचष्ट्यौ । गोविन्दराजस्याख्ययमेव सञ्जातः । रामचन्द्रस्य 'अयाम्' इत्येव
आहतम् ।

२ 'विज्ञाना' विजातोना ब्राह्मण-अज्ञिथ-विद्याम् । 'एतत्' वेदाभ्यासादिकम् । 'अयं'
सुखम् । 'विज्ञेयतः ब्राह्मणस्य' इत्यनेन ब्राह्मणस्यैव तुरीयान्यमयइन्द्राधिकारः, तस्यैव
सुक्तिरिन्द्राद्यः । 'द्विजः' द्विजातिः । 'एतत्' पूर्वोक्तम् । 'प्राप्यैतत्कृतकृत्यो भवति' नान्यथा,
आत्मज्ञानं प्राप्यैतत्कृतकृत्यो भवतीति भावः ।

३ 'सोपपत्ती च' इति न, पुस्तके पाठः ।

४ उद्भाषणं आह । 'दे मीम्व' वेतकेतो । 'अये' जगत, उत्पत्तेः प्राक् । 'एदं'
सर्वं 'सदेव आसीत्' सत् इति अस्तित्वमात्रं वस्तु सृष्टं निर्विशेषं सर्वगतम् । 'एकं'
निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं सदवगम्यते सर्ववेदान्तैः । 'एव' शब्दोऽवधारणार्थः । 'एदं'
नाम-रूप-क्रियासत् विकृतसुपक्षभ्यते सत् तद्वदेव एकमेव आसीत् । एकमेव अद्वितीयमित्यनेन
सजातीय-विजातीय-सगतभिदरहितत्वमुच्यते इति सङ्क्षेपः ।

इत्युपक्रम्य—

एतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा । तत्त्वमसि* ।

इत्युपसंहारः । ऐतदात्ममित्यादेस्तत्त्वमसीत्यन्तस्य नवकृत्वो
वचनमभ्यासः ।

“आचार्यवान् पुरुषो वेद” ।

इत्यनेन मानान्तराविषयत्वरूपापूर्वताकथनम् ।

“तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽयं सम्पद्यते” ।

इति फलकथनम् ।

“तमादेशमप्राप्नो येनाश्रुतं श्रुतं भवति†” ।

इत्याचार्यवादः ।

यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्‡ ।

* स यः सदाप्य एव सत्तोऽविना अश्रुभाषी जगतीं मूलमैतदात्ममितस्तदात्मा यस्य सर्वस्य तदैतदात्मा तस्य भावः ‘ऐतदात्माम्’ । येन च आत्मना आत्मवस्तुमिदं जगत् ‘तदेव’ सदाप्यं कारणं ‘सत्यं’ परमार्थसत् । अतः ‘स’ एव ‘आत्मा’ जगतः प्रत्यक्षव्यवसत्तत्वं याथात्म्यम् । अतः ई चेत्तर्कती ‘तत्’ सत् ‘त्वमसि’ आत्मेवासीः इति ।

† उद्दालकः अस्मिन्ब्रह्मचर्ये कर्म मानिनं पुत्रं ददोवाच । चेत्तर्कती । यत्किदं महाभना अनुचानः मानी कर्मवासि तत् कसेऽतिप्रयः प्राप्ताः उपाध्यायात् ? उतापि ‘तमादेशम्’ आदिशत इत्यादेशः केवलवात्वाचार्योपदेशनम्यः अथ वा येन वा परं ब्रह्म आदिश्यते-ऽसावादेशः । तमप्राप्त्यः पृष्टवानसि आचार्यम् ? ‘येन अश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं अतमविज्ञातं विज्ञातमिति’ । तदैतद्वत् तं श्रुत्वा प्रवृत्तिं चेत्तर्कतुः । ई ‘भगवन् न आदेशः कथं नु’ केन प्रकारेण भवतीति ? उद्दालक आह—ई ‘सीध’ यथा लोके एकेन मृत्पिण्डेन सत्त्व-कुम्भादिकारणभूतेन विज्ञातेन ‘सर्वम्’ अन्वयं तद्विकारजातं ‘मृन्मयं’ सद्विकारजातं ‘विज्ञातं स्यात्’ ।

ननु—मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते अन्वयं कार्यं कथं विज्ञातं स्यात् ?—इति चेत् ? सत्यमेव स्यात् यदि कारणादन्वयं कार्यं स्यात् । न त्वेवमस्ति । तर्हि लोके—इदमस्य विचारः—इति कार्यं वदन्ति ?—इति चेत् ? यन् । एतत् ‘वाचारम्भणं’ वागावम्बनमिति यावत् ‘नामधेयं’ नामैव केवलं ‘विकारः’ परमार्थतो ‘मृत्तिकेत्येव’ मृत्तिकैव ‘सत्यं’ वदिति ।

इति उपपत्तिः । तस्मात्स्वप्रयोजनवदर्थोपाधिताज्ञातप्रापकत्वेन वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यादस्यैव ब्रह्मेति सिद्धम् । अत एव न मीमांसकाभिमतनित्यत्वं वेदे सिध्यति । ब्रह्मणः सद्भावस्य सिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं
विद्या उपनिषदः लोकाः सूत्राणि व्याख्याना
अनुव्याख्यानाम्यस्यैवेतानि सर्वाणि निःश्वसितानि* ।

[ह. उ. अ. ४ ब्रा. ४ कं. १०]

इति ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

१ क. पुनश्चैव इदं नास्ति ।

* ब्राह्मणव्याख्योभेदेयौस्तुपदिशति । अरे भैमेशि । 'अस्य' परमात्मनः पञ्चतस्य 'महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत्' यथा अमयममेव पुरुषनिःवासो भवति एवं वा ? अरे तत्रिःश्वसितमिव महतो जातमित्युच्यते । 'यजुर्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः' चतुर्विधं भगवताम् । 'इतिहासः' उर्वेधोपुष्करवसोः संवादादि । "उर्वेधोऽपरा" इत्यादिब्राह्मणमिव । 'पुराणम्' "अस्य इदमय आसीत्" इत्यादि । 'विद्या' दीवयजनविद्या । "वेदः लोऽयम्" इत्यादिः । 'उपनिषदः' "प्रियमित्येतदुपासीत" इत्याद्याः । 'लोकाः' ब्राह्मणप्रभवा मन्त्राः "तदेति लोका" इत्यादयः । 'सूत्राणि' यस्तुसंयङ्गवाक्यानि । वेदे यथा—"आत्मेत्येवोपासीत" इत्यादीनि । 'अनुव्याख्यानानि' मन्त्रविवरणानि । 'व्याख्याना' अर्थवादाः । अथ वा यस्तुसंयङ्गवाक्यविचारानि अनुव्याख्यानानि । तथा चतुर्थेऽध्याये "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यस्य यथा—"अन्तोऽसावन्तोऽहमस्मीति न स वेद यथा यमः" । एवमित्यस्याध्यायशेषः । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधं ब्राह्मणं परमात्मनो निःश्वसितम् ।

अमु—अगादिब्रह्मणामितिहासादीनां च प्रसिद्धार्थत्वाने को हेतुः ? इति चेत् निःश्वसितश्रुतिरेव तत्र हेतुः । नियतरचनावती विद्यमानस्तैव वेदस्याभिव्यक्तिः । पुरुषनिःवासवत्तत्र पुरुषबुद्धिपूर्विका इति शेषम् । अयं मन्त्र, चतुर्वाध्यायस्य प्रथमे ब्राह्मणे द्वितीयार्था कण्विकायां तथा पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमे ब्राह्मणे एकादश्यां कण्विकायां वर्तते ।

इत्यादिश्रुतयश्च । साधवाच पूर्वसृष्टिमनुबध्यैव वङ्गादेरुप-
त्त्वादिमत इव वेदस्वापि पूर्वस्वर्गीयानुपूर्व्यव्यञ्जकस्यैव रचनायानु-
पूर्व्यनियमः । पुरुषाभिप्रायाद्यनपेक्षत्वेन निर्दीयत्वाच्च नाप्रामाण्यम् ।
एतेन पूर्वं मौमांसकीकृतं यत्—वेदानां जन्मत्वे करणापाठवादि-
दोषेणाप्रामाण्यं तदप्यपास्तम् ।

अनु—तर्हि वेदानामुत्पत्तिमत्त्वेनासु तार्किकादिसम्मतं त्रि-
क्षणावस्थायित्वम् शब्दसमूहत्वात्—इति चेत्, न ; य एव
वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव मयापि—इति योऽयं गकारः शिवेनोक्तः
स एव विष्णुनोच्यते—इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । विभवश्च
वर्णाः । योऽयं हकारः काश्यां श्रुतः स एव प्रयागेऽग्निनोच्यते—
इति प्रतीतेः सर्वव्यापिनस्तस्यानुभवात् । विभुत्वाच्च इवमेव न
आकाशगुणः, तत्र भावाभावात् । न च बहिरिन्द्रियघात-
स्यानुपपत्तिः, अनुभवबलादेव तत्सिद्धेः, गुण-गुणिभावस्य पूर्वमेव
समवायनिरासेन निरस्तत्वाच्च । शब्दव्यञ्जकध्वनिपद्वयेन वा
बहिरिन्द्रियघातलोपपत्तिः । योऽयं तारो मया श्रुतः स एव
मन्द्रः श्रूयते—इति प्रतीतेस्तारत्वादिकमपि न तत्र विद्वध्यते ।
तथा च वर्णपदवाक्यसमुदायस्य वेदस्य वियदादिवत् सृष्टि-
काक्षीनोत्पत्तिमत्त्वम्, प्रलयकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं च, न तु
वर्णानां मध्ये उत्पत्ति-विनाशी, अनन्तगकारादिकल्पने गौरवात् ।

अथ—अनुच्चारणदशायाम् वर्णानामनभिव्यक्तिर्विद्वध्यत—इति
चेत् ? न ; तदानीमुच्चारणरूपव्यञ्जकाभावात्, अन्वकारस्थ-
घटानुपलम्भवत् । उत्पत्त्योऽयं गकार—इत्यादिप्रतीतिसु—स एवायं
गकार—इति प्रत्यभिज्ञाविरोधेन अप्रामाण्यमेव, वर्णाभिव्यञ्जक-
ध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितसम्बन्धविषयत्वेन वा प्रमाचम् । तस्मात्
न वेदानां त्रिषणावस्थायित्वम् । एतेन—नित्यः शब्दो व्योमैक-

गुणत्वात्, सत्यरिमाणवत्—इति प्राभाकराङ्गीकृतम् ; अथ च शब्दो नित्यः, निःस्पर्शद्रव्यत्वात् आत्माकाशादिवत्—इति भट्टस्वीकृतमपि निरस्तम् ।

अथ—क्षणिकत्वाभावेऽपि विद्यदादिवदुत्पत्तिस्वीकारे पौरुषेयत्वा-
पत्तिर्दुर्वारा—इति चेत् ? न ; न हि पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषे-
यत्वं वेदान्तिनो ब्रूमः, प्राभाकरमते तथात्वापत्तेः । तदुक्तम्—

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति । नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वम् । नैयायिका-
भिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मदादिना सिद्धसाधनापत्तेः । किन्तु
पुरुषाभिप्रायाद्यपेक्षत्वे सति सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं
पौरुषेयत्वम् । सजातीयोच्चारणं तु गुरुमुखोच्चारणानन्तर-
मनूच्चारणम् । तद्वहितत्वं तु अपौरुषेयत्वम् इति दिक् ।

यच्च पूर्वं प्राभाकरमते एकेनैव स्वप्नकाशज्ञानेन त्रिपुटीप्रत्यक्ष-
मापादितम् तदप्यसङ्गतमेव । चाक्षुषज्ञानेन स्वस्वरूप-स्वाश्रययोः
विषयीकर्तुमशक्यत्वात्, चाक्षुषादिज्ञाने विषयतत्त्वमिदं कर्षयोरपि
हेतुत्वात्, चाक्षुषादिज्ञाने तद्भूतरूपवद्द्रव्यस्यैव योग्यत्वाच्च ।
अथवा आकाशादोनामपि चाक्षुषत्वापत्तेः, तृतीयमुदरे विस्तारेण
तार्किकानुव्यवसायदूषणप्रस्तावे दूषितत्वाच्च । नापि भट्टमते
अचिदंशस्य परिणामित्वं युक्तम् ; श्रुति-युक्तधनुभवविरोधात्—तथा
च श्रुतिः—

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ।

अस्युलमनण्वङ्गस्वमयाह्वमरूपमस्पर्शमगन्धम् ॥

इत्यादिनिरंशत्वप्रतिपादकश्रुतिश्च । एवं युक्तिबाधकत्वमपि ।
तथा हि—अचिदंशस्य परिणामः किं तादात्म्येन समवायेन वा ?
नास्त्यः—असम्भवात् त्वयानङ्गीकारात् च, पूर्वं प्रथममुदरे सम-

वायस्य विस्तरेण दूषितत्वात् च । नान्यः—तत्किं तादात्म्यं भेद-
सहिष्णु वा तत्शून्यं वा ? प्रथमे—समवायवदात्मान्नयानवस्थादि-
दोषप्रसङ्गः ; द्वितीये तु—परिणामरूपधर्मस्य उत्पत्तिविनाशस्वीकारे
धर्मिणस्ताववश्यं वाच्यौ । तदुक्तम्—

उपयस्ययन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्* ।

इति । तथा च कृतज्ञान्यकताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात् । एतेन—

विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोक्ष्यति ।

इत्यपास्तम् । आत्मनानात्वनिराकरणं मनसो विभुत्वनिराकरणं च
तृतीयमुद्गरे तार्किकमत-निराकरणप्रस्तावेऽनुसन्धेयम् ।

यत्पुनरुक्तं—ज्ञान-कर्मसमुच्चयादेव जडबोधात्मकस्य आत्मनो
नित्यं ज्ञानं नित्यं सुखं चोदेति—इत्यादि, तदप्यसङ्गतमेव, ज्ञान-
कर्मसमुच्चयस्यैवासम्भवात् ।

तथा हि—अज्ञानाधिकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चोयते,
तेजस्तिमिरयोरिव युगपदसम्भवात् । कर्माधिकारहेतुदेहात्माभेद
बृहस्पनोदकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । नापि विकल्पयते,
एकार्थत्वाभावात्, ज्ञानकायस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा कर्तु-
मशक्यत्वात् । तदुक्तम्—

अविरोधितया कर्म नाविद्या विनिवर्तयेत् ।

विद्याऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्गवत् ॥

इति ।

तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ।
इति श्रुतञ्च । ज्ञाने जाते तु कर्म कार्यं नापेक्षत एव । तदुक्तम्—

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु डिण्डिमः ।

* 'उपयन्' जायमानः । 'अपयन्' विनश्यन् । 'विकरोति' उत्पत्तिविनाशभावं
करोति इति भावः ।

इति* अग्नेन तु धन्तःकरश्चक्षुर्द्विद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माख्यनु-
ष्ठेयानि ;

तमेतं वेदानुवचनेन[†] ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दामेन तपसाऽनाशकेन ।

इति श्रुतेः[†] । किञ्च वार्षिककृत्तिकाश्रानिमोऽपि कर्मानधि-
कारित्वं प्रतिपादितम्—

तस्य ह न देवा नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति[‡] ।

* एतेन—अन् पूर्वसुक्तम्—

तन्नाभिचेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महासुमे ।

इत्यादि, तदप्यसकृतमेव । तथा हि—

निम्न-नेमित्तिकैरेव कुर्यान्नो दुरितचयम् ।

ज्ञानं च विमर्शोक्तुर्देवभासेन च पाचयन् ॥

अभासात् सकविज्ञानं शैवस्यं लभते नरः ।

इत्यादिना कर्मणः ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात् ज्ञानद्वारेण कर्म मीचसाधनम्, न साक्षात् ।
पूर्वोक्तद्वारीतवचने तु आख्योपरोचज्ञानकर्मणोः साहित्याभिप्रायकम् इति दिष्टम् ।

† ज्ञानेन विदितान्मतत्वं पुनर्ब कर्माणि स्वयमेव त्यजन्ति, न तत्प्राप्त्या प्रयत्नापेक्ष ।
तदुक्तम्—

न कर्माणि त्यजेद्योमी कर्मभिरुत्पद्यते ज्ञानी ।

विदिते परतत्त्वे तु समक्षैर्निर्गमैरनम् ॥

तान्नष्टमेव किं कार्यं कथं नलवभादते ।

ज्ञानावतरो यो येन सकृदास्मादितो भवेत् ।

स सर्वकार्यैस्तुल्य तमेव परिचयति ॥

इत्यादियुतयोऽत्र प्रमाणम् ।

‡ समग्रदुष्टद्वारा कृतान्मसावात्कारस्य 'देवाः' महावीर्याश्च 'न' अपि
सर्वात्मकब्रह्मभावामवनाय 'नेयते' न समर्था भवन्ति, किमुत कामादयः । 'आत्मा
ह्येषां स भवति' । 'स' ब्रह्मवित् । 'एषां' देवानाम् । 'आत्मा' ब्रह्मप्रकाशितब्रह्मरूपः ।
'भवति' जायते । ब्रह्मसाक्षात्कारवती देवा न प्रभवन्ति अभिभवितुमिच्छन्त्यः ।

इति श्रुतिव्याख्याने । किमु वक्तव्यं ज्ञानिन इति । तथा हि ।

कर्मप्रकरणे त्वस्मिन्नविद्याकार ईर्यते ।

स्वस्माद्विद्या देवतेति धीरविद्याविजृम्भिता ॥

स्वस्व तत्त्वमविज्ञाय रागदानादिकर्मभिः ।

स्वतोऽन्यदेवता याति ज्ञानङ्गान् वणिजं यथा ॥

अपि भूरिपशोः पुंसः एकस्मिन्नपि तस्करैः ।

क्रियमाणे पशौ दुःखं किमु सर्वापहारतः ॥

सर्वस्वतुल्ये नृपशौ ब्रह्मधीपरिभाषिणि ।

क्रियमाणे महद्दुःखं स्यात्सर्वेषां दिवीकसाम् ॥

राज्ञा कविफलं यद्वत्कार्यं प्रतिपत्स्यते ।

सर्वभावस्तथा देवैर्यागभुग्भिर्निवार्यते ॥

तस्मादेषां न प्रियं तद् यन्मनुष्या विजानते ।

ब्रह्मात्मत्वमतो देवाः प्रतिबध्नन्ति बोधजम् ॥

प्रमादिनो वह्निर्विन्ताः पिशुनाः कलङ्कोत्सुकाः ।

संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसन्दूषिताश्रयाः ॥

सुसुक्ष्मः कर्मभिर्देवानाराध्यैषामनुग्रहात् ।

अन्तःस्थितं वेत्ति चेत्स्वं पारतन्त्र्याश्रितं तं ॥

प्रामाण्यं कर्मकाण्डस्य देवानां प्रभुता तथा ।

पशुकल्पेषु मूढेषु भवेच्च तु विवेकिनि ॥

नराणामधमर्णत्वात्सर्वभावं दिवीकसः ।

वारयन्ति हविर्भोक्तुं 'तेर्दत्तामिति' चेन्न तत्* ॥

* 'नराणाम्' इति ।

इष्टान् भोगान् हि यो देवाः शास्त्रेण यज्ञभाविताः ।

तेर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते केन एव सः ॥ श्री. अ. २ श्लो. १२ ।

इति श्रीश्रीकृष्णः । यज्ञभाविर्देवैः, इष्टान् इष्टान् भोगान् एभ्यः देवेभ्यः अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स केनः देवस्वापहारो भवति—इति यत् तत्र । प्रभवस्तमसः अत एव ज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेः इन्द्रादयोऽपि देवाः सर्वभावातिवारहे नास्ते न समर्था भवन्ति । अतो दत्तत्वाभावः । तदभावे च देवस्वापहाररूपस्य दोषस्यापि प्राप्तिर्न इति तात्पर्यम् ।

तस्य ज्ञातात्मतत्त्वस्य प्रध्वस्ततमसो यतेः ।
 इन्द्रादयोऽपि नैवालं सर्वभावासिधारणे ॥
 यद्यपीशा नृणां देवास्तथापि ब्रह्मरूपिणः ।
 यनोशाः प्रत्युतैवैषामात्मा भवति तत्त्ववित् ॥
 ईशानीशित्वसम्बन्धः प्रत्ययज्ञानहेतुजः ।
 ज्ञानी ज्ञानात्तमोऽधस्तावीश्वराणामपीश्वरः ॥
 न चेहाविदुषोऽपि स्यादृणित्वं हेत्वसम्भवात् ।
 न किञ्चिन्नः सुरेदंत्तमृणित्वं येन नो भवेत् ॥
 शास्त्रादृणित्व-मिति चेन् न शास्त्रस्यार्थवादतः ।
 पवदानविधेरर्थवादो ऋषिवचःश्रुतौ ॥ इति ।

उक्तं च नैष्कर्म्यसिद्धौ—

ब्रह्मण्याध्यात्मिके देहे ज्ञात्वा आत्मेति भावनाम् ।
 श्रुतेः किङ्करतामेति वाच्यनः-काय-कर्मभिः ॥
 दग्धास्त्रिधाधिकारखेदं ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।
 वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्विधिकिङ्करः ॥ इति* ।

एतेन ऐक्यभक्त्यायं पुरस्कृत्य यदापादितं कर्मणैव मोक्षो
 भविष्यतीति, 'ज्ञानं तत्र करोति किम्' इत्यादि तत्सर्वमपास्तम् ।
 तस्मात्सर्वाणि कर्माणि ज्ञानार्थाग्रेव, न तु ज्ञान-कर्मसमुच्चयः ।
 एवं च सर्वकर्मसञ्चारासोऽपि ज्ञानार्थ एव श्रूयते । तथा हि—

एवमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।

* अत्रवत्पूज्यपादैरुक्तम्—

यावद्देहात्मविज्ञानं बाध्यते न प्रमाद्यतः ।
 प्राणाद्यां कर्मकाण्डस्य तावदेवोपपद्यते ॥
 वर्णाश्रमाभिमाने तु श्रुतेर्दासो भवेन्नरः ।
 वर्णाश्रमविहीनश्च वर्तते श्रुतिभूर्धनि ॥ इत्यादि ।

शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिष्ठः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ।

त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ।

सत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममं च परित्यज्यात्मान-मन्विच्छेत् । इत्यादौ ।

तत्र कर्म-तस्यागयोरारादुपकारक*-सन्निपत्योपकारकयोः† प्रया-जावघातयोरिव न समुच्चयः सम्भवति । विरुद्धत्वेन योगपद्याभावात् । नापि कर्म-तस्यागयोरात्मज्ञानमात्रफलकत्वेन ऐकार्थत्वात् अति-रात्रार्थयोः षोडशियष्टणायष्टययोरिव विकल्पः स्यात्, द्वारभेदे-नेकार्थत्वाभावात् । कर्मणो हि पापक्षयरूपमदृष्टमेव द्वारम्, संन्यासस्य तु सर्वविक्षेपाभावेन विचारावसरदानरूपं दृष्टमेव द्वारम् । नियमापूर्व‡ दृष्टसमवायित्वादवघातादाविव न प्रयोजकम् । तथा च अदृष्टार्थ-दृष्टार्थयोः आरादुपकारक-सन्निपत्योपकारकयोरेव प्रधानार्थत्वेऽपि विकल्पो नास्ति, प्रयाजावघातादौनामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्क्रमेणानुष्ठेयम् । तथापि संन्यासानन्तरं कर्मानुष्ठायित्वं चेत् ? तदा परित्यक्तपूर्वाभ्यस्यस्वीकारेण आरुढ-पतितत्वात् कर्मानधिकारित्वम्, प्राप्तासंन्यासवैयर्थ्यं च ; तस्य अदृष्टार्थत्वाभावात् । प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानदैयर्थ्यं च । तस्मादादौ भगवदर्पणबुद्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीव्रेण वैराग्येण विविदिषायां दृढायां सर्वकर्मसंन्यासः वक्ष्यमाणश्रवण-मननादिरूपवेदान्तवाक्य-विचाराय कर्तव्यः । तदुक्तं भगवता—

* प्रधानकृतनिर्वाहकम् 'आरादुपकारक' प्रयाजादि । तच्च कलिकाद्वारापूर्वजनकं भवति ।

† प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं 'सन्निपत्योपकारकम्' उविस्तृष्ट्यादि ।

‡ 'नियमापूर्व' तु दृष्टमेव किञ्चिदैजात्यं जनयति । न तु अदृष्टमित्यर्थः ।

न कर्मणामनारम्भाद्यैकस्य^१ पुरुषोऽश्रुते^२ [च. ३ श्लो. ४] ।
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते^३ [च. ६ श्लो. ३.] ।

इति । सक्तं च वार्त्तिककृद्भिः—

प्रत्यग्विविदिषामिहे^४ वेदानुवचनादयः ।

ब्रह्मावाप्ते^५ तु तत्प्राग ईप्सन्तीति श्रुतेर्वलात् ॥ इति ।

श्रुतिश्च—

कषायपक्विः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

कषाये^६ कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ इति ।

मोक्षधर्मे च—

कषायं पाचयित्वा च त्र्येणीस्थानेषु च त्रिषु ।

प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्राजमनुत्तमम् ॥

भावितैः करणैश्चार्यं बहुसंसारयोनिषु ।

आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं^७ वै प्रथमाश्रमे ॥

० 'कर्मणां' श्रियाणां यथादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानां उपान्तदुरित-
 क्षयहेतुत्वेन सत्त्वगुणिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानीत्यभिप्रायेण ज्ञाननिष्ठाहेतुनाम् ।
 'अनारम्भात्' अननुष्ठानात् । 'नैकस्य' निः कर्मभावं ज्ञानयोगिनं निश्चितान्नस्वदपेक्षेयावस्थान-
 मिति यावत् । 'पुरुषो नाश्रुते' न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्ति-
 हेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वम् । न स्थातन्ते^१ । ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायजन्माश्रमिका सती
 स्थातन्ते^२ । पुरुषार्थहेतुः अनन्वापेक्षा, इत्येतत्सिद्धमिति श्रेयम् ।

१ योगोऽत्र तौत्र्यैराग्यपूर्विका विविदिषा । 'आरुरुक्षोः' योगं आरोढुमिच्छतः पुरुषस्य ।
 अनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तत्वात् । तस्य 'मुनेः' कर्मफलाशक्षिनः । 'कर्म' यागादि ।
 'कारणं' साधनम् । 'उच्यते' कथ्यते इत्यर्थः । पुनः 'तस्यैव' 'योगारूढस्य' 'शमः' उपशमः
 सर्वकर्मधी निवृत्तिः । 'कारणं' योगारूढस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । 'अचार्यं' प्रयोगः—
 यावत् यावत् कर्मैव उपरमते तावतावन्निरावासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते, तथा
 सति स भटिति योगारूढो भवति ।

१ 'कषायो' रावदेवादिमलः ।

२ 'मोक्षं' वैराग्यम् । 'आसादयति' प्राप्यत इत्यर्थः ।

ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् ।

गृहात् वनो भूत्वा प्रव्रजेत् ।

इति । इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ।

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।

त्रिष्वान्यत्रमेव को स्वर्गो भवेत्परमभोषतः ॥ इति ।

अत्र च क्रमाक्रमसंन्यासौ दावपि दर्शितौ । तथा च श्रुतिः—

गृहाद्या वनाद्या अथ स्नातको वाऽस्नातको वा

यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् । इति ।

तस्मादस्य अविरक्तदशायामेव कर्मधिकारः । तस्यैव विरक्त-
दशायां सर्वकर्मसंन्यास इति क्व ज्ञान-कर्मसमुच्चयशङ्का ?

इति ज्ञान-कर्मसमुच्चयखण्डनम् ।

एवं च ज्ञान-कर्मसमुच्चयसाध्यस्य नित्यसुखसाक्षात्काररूपमोक्ष-
साध्यमुपपत्तिरेव । तथा हि—तत्त्विज्ञं सुखमात्मनो भिन्नमभिर-
वा ? नास्त्यः, त्वया अनङ्गीकारात् । अथ—भिरमिति चेत् ?
तत्त्वं जन्ममजन्मं वा ? आद्ये—जन्मस्य चयित्वनियमेन कथमन्य-
पुमर्थकामनाविषयता ? ब्रह्मलोकान्तसुखविदृणो हि मुमुक्षुश्चरति ।
तदुक्तम्—

ब्रह्मलोकतृष्णीकारो वैराग्यस्वावधिर्मतः* । इति ।

द्वितीये तस्य आपकं वक्तव्यम् स्व-प्रकाशत्वानङ्गीकारात् ।
अङ्गीकारे च वेदान्तमतप्रवेशात् । मोक्षदशायां च ज्ञान-

* तृष्णीकारः अभूततद्भावे हि । ब्रह्मलोकमपि तद्वक्तव्यं मत्वा तस्य ज्ञानो वैराग्यस्य
परमावधिर्भवतीत्यभिप्रायः ।

करणमनःसंयोगसाधकादृष्टेन्द्रियाद्यभावादवेद्यत्वेन तार्किकमतवत्
तदेवापुरुषार्थत्वमायातम् । न हि असवेद्यसुखस्य पुमर्थत्वमस्ति—
परसुखस्यापि प्रसङ्गात् । इन्द्रियाद्यभ्युपगमे च संसारदशायामपि
तत्प्रसङ्गः स्यात् । कस्यचिदावरणस्याभ्युपगमे तु—तस्य सत्त्वासत्त्व-
भिन्नाभिन्नत्वरूपविचारासङ्गत्वात्, अनिर्वचनीयत्वस्त्रीकारे तु ब्रह्म-
वादिमतप्रवेशात् । अत एव आत्माभिन्नमपि न तत्सुखम्, आत्म-
स्वरूपस्य सर्वदा अनाहतत्वेन तदभिन्नसुखस्य संसारदशायामपि
भानप्रसङ्गाच्च । अनया चानुपपत्त्या नव्यमीमांसकैः केवलदुःखाभाव
एव परिगृहीतः, स च तृतीयमुद्गरे निराकृत एव । आत्मनिवृत्ति-
मन्तरेण तदाश्रितसुखदुःखनिवृत्त्ययोगात्, विशेषतः भाट्टैः कार्य-
कारणयोस्तादत्म्याङ्गीकाराच्च, उपादाननिवृत्त्येव कार्यनिवृत्ते-
र्दर्शनात् । इत्यलं मृतमारणेनेति दिक् ।

अत एव त्रिदण्डिनां मतस्याप्यनवकाश एव । तथा हि—
भेदाभिदस्य सर्वप्रमाथविहङ्गत्वात् तृतीयमुद्गरे दूषितत्वाच्च । किञ्च—
पारमार्थिकभेदस्य न निवर्तकं पश्यामः । अथ—तस्य तत्त्वज्ञानं
निवर्तकम्—इति चेत् न । तर्हि भिन्नाभिन्नविषयम्, अभिन्न-
मात्रविषयं वा ? आद्ये—न तस्य भेदनिवर्तकत्वं सम्भवति, ज्ञानस्य
सविषयनिवर्तकत्वायोगात् । द्वितीये भेदस्य ज्ञाननिवर्तकत्वे
कल्पितत्वप्रसङ्गः, कल्पितस्यैव ज्ञाननिवर्तकत्वनियमात् । अथ—
पुरुषोत्तमदर्शनादिना पापनिवृत्तौ व्यभिचारः । तदुक्तं विष्णु-
पुराणे—

आपीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् ।

पातकान्धाशु नश्यन्ति किं पुनश्चोपपातकम् ? इति ।

अग्न्यत्रापि—

“सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ।

इति—इति चेत् ? न : तत्र विहितक्रियाविशेषत्वेनैव पाप-
निवर्तकत्वाङ्गीकारात् ।

“धर्मेण पापमपनुदति” ।

इति श्रुतेः । इह तु ज्ञानत्वस्यैव निवर्तकतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात्, स्वप्नगन्धर्वनगर-शुक्तिरजतादौ तथा दर्शनात् । उक्तं च पञ्चपादिकाकृद्भिः—

यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । इति ।

अज्ञानस्य च विश्वभ्रमोपादानत्वेन अद्वितीयचैतन्ये कल्पितत्वम् । अभिन्नमात्रस्य वेदप्रमेयत्वे भेदांशस्य कथं शास्त्रीयत्वम् ? भिन्नाभिन्नस्य वेदप्रमेयत्वे तु मोक्षदशायामपि तथैव स्यात्, अभिन्नमात्रे प्रमाणाभावात् ।

अथ—आत्मज्ञानात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः, कर्मणा च भेद-निवृत्तिः—इति चेत् ? न ; भेदाभेदवादिमते मिथ्याज्ञानस्य दुर्निरूपत्वात्, भेदाभेदेन सर्वत्रैव सर्वप्रमासम्भवात् । कर्मणा च न कुत्रापि भेदनिवर्तकत्वं दृष्टम्, न वा श्रुतम् । कर्मजन्यस्य च अनित्यत्वनियमात् । अथ—

“न स पुनरावर्तते” ।

इति श्रुत्या पुनरावृत्त्यनुमानं नाध्यते इति चेत् ? न ; विरोधा-भावात् । न हि यदा ब्रह्मलोकं प्राप्नोति तदैव पुनरावर्तत इति कथं ब्रूमः । श्रुतिश्च ‘नावर्तत’ इति वर्त्तमानकालेऽनावृत्तिं दर्शयति । नावर्तिष्यत इति कल्पना कृतत्वेन* विनाशित्वानुमानविरुद्धा इति न ब्रूमः । उपासनाविधेः श्रुतिपरत्वाच्च नास्य प्रमाणांतरबाधकत्वम् । श्रुतिश्च—

तस्य येह कर्मचितोऽलोकः क्षीयते ।

एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ॥

इति केवलकर्मजन्यत्वात् ज्ञान-कर्मजन्यत्वेऽपि न कोऽपि विशेषः ।

* क. पुनरुक्ते ‘कर्मजितो’ इति पाठः ।

* कृतत्वेन कर्मजन्यत्वेनेत्यर्थः ।

वच्छमाणाशनाद्यतोतात्मज्ञानस्य सर्वकर्मविरोधित्वाच्च न समुच्चया-
वकाशः । निर्विकारावस्थब्रह्मप्राप्त्यादिकं तु भिन्नाभिन्नविकल्पयस्त-
त्वेनैवानुपपन्नम्—प्रमाणाभावात्, अद्वैतश्रुतिविरोधाच्च । प्राभाकर-
सम्मतमोक्षस्य च तार्किकमोक्षवदेव अपुरुषार्थत्वं व्याख्येयम् गुण-
गुणिभावाङ्गीकाराविशेषात्, इति दिक् ।

इति भट्टविदण्डोभयसम्मत-मोक्षखण्डनम् ।

यत् पुनरुक्तं—न कदाचिदनौदृशं जगत्—इति, तत्किं प्रवा-
हानादित्वेन वा सृष्टिमलयाद्यभावपूर्वकानाद्यमन्तत्वेन वा ? आद्ये—
इष्टापत्तिः ; यावद्ब्रह्मज्ञानं कल्पितप्रपञ्चरचनायाः पूर्वं प्रतिपादित-
त्वात्, अग्रे प्रतिपाद्यमानत्वाच्च । द्वितीये—अनेकश्रुति-स्मृती-
तिहास-पुराणादिविरोधात् । तथा च श्रुतयः—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।

इत्याद्याः पूर्वमेव विस्तरेण प्रदर्शिताः । ननु—तवापि कथं
निर्विशेषे ब्रह्मणि जगत्सृष्ट्यादिकल्पनम्—इति चेत् ? शृणु—एवमत्र
प्रक्रिया । जीवेश्वर-जगदिभागशून्येऽपि शुद्धे ब्रह्मणि अध्यस्ता
अनादिमायाऽविद्यापर्यायशब्दवाच्या, सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छा दर्पण
इव सुखाभासं चिदाभासमागृह्णाति । ततश्च विम्बस्थानीयः
परमेश्वरः उपाधिदोषानास्कन्दितत्वात् सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टः ।
प्रतिविम्बस्थानीयश्च जीवः उपाधिदोषास्कन्दितः किञ्चिज्ज्ञत्वादि-
धर्मविशिष्टः । उपाधिसु—उप समीपे स्थित्वा स्वीयं रूपम् अन्यत्र
आदधाति इति उपाधिः । ईश्वराच्च जीवभोगाय आकाशादि-

क्रमेण वक्ष्यमाणेन शरीरेन्द्रियसङ्घातः तद्गोच्यस्य कृत्स्नः प्रपञ्चो जायते । विम्ब-प्रतिविम्बमुखानुगतसुखवच्च ईश-जीवानुगतं मायोपाधिचैतन्यं साक्षो कल्प्यते । तेनैव साध्यस्तमाया-तत्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाशयते । न च—निर्विशेषब्रह्मणि सर्वदा एकरूपत्वेन कथं जीवेद्यादिविभागकल्पनम्—इति वाच्यम्, जीवेश्वरादिविभागस्य अनादिसिद्धत्वस्वीकारात्, तस्य च श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । तदुक्तम्—

जीव ईशो विशुद्धा चिद् विभागश्च तयोर्द्वयोः ।

अज्ञानं तच्चित्तोर्योगः षडध्याकमनादयः ॥

इति । तथा च—

मायाभासेन जीवेशौ करोति ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

तदस्य रूपं प्रतिचक्षयाय* ।

इत्यादिश्रुतेः ।

अस्मैवांशो† जीवलोके जीवभूतः समातनः ।

[गी० अ० १५ श्लो० ७]

। 'निर्विशेषे' इति ख, पुनर्लिखितम् ।

* मैत्रेय्या पृष्टो याज्ञवल्क्यः 'इदं तन्मात्रं दध्यङ्क्तावर्धनः अनेन प्रपञ्चेन अविष्णुमुवाच' इत्यभिधाय । 'रूपं' प्रति रूपं प्रति 'प्रतिरूपो' रूपान्तरं बभूव । रूपः चतुरूपो वा । यादृक्-संस्थानी मातापितरौ तादृक्-संस्थान एव पुत्रो भवति । न हि चतुरूपदो हिमात् हिमदो वा चतुरपात् । एवं हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाचो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थमिति चेत् ? 'तदस्य' आत्मनः 'रूपं प्रति चक्षयाय' प्रतिख्यापनाय । यदि हि नाम-रूपे न व्याक्रियेते तदा अस्य आत्मनः निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानस्यार्थं न प्रतिख्यायितं प्रसिद्धं स्यात् इत्यर्थः ।

† अथ इव 'अंशः' प्रतिविम्बः परिच्छेदो वा । अनाविष्कृताखिलशक्तिमत्त्वसंश्लेषमिति प्रलितोऽर्थः ।

इति स्मृतेषु ।

अंशो नानाव्यपदेशात् * ।

इति व्याससूत्राच्च । अथ श्रुति-स्मृतिसिद्धस्यापि जीवेश्वर-
विभागस्य प्रक्रिया प्रतिपाद्यते । तत्र अस्मन्मते षट्कार्यो द्विविधः—
दृक् दृश्यं च । अन्यवादिपरिकल्पितानां षट्कार्याणाम् अत्रैवान्तर्भावः,
पूर्वमतिरिक्तानां दूषितत्वात् । तत्र दृक् षट्कार्यं आत्मा पारमार्थिक
एक एव । सर्वदा एकरूपोऽपि स्त्रीपाधिभूतमायावशात् त्रिधा
विभज्यते—ईशो† जीवः साक्षी चेति । तत्र कारणोपाधिभूत-
मायोपहितं चैतन्यभोक्तरः । सोऽपि त्रिविधः । प्रतिब्रह्माण्डं
स्त्रीपाधिभूतमायागुणत्रयभेदेन ब्रह्म-विष्णु-रुद्रभेदात् । तत्र कारणी-
भूतसत्त्वगुणावच्छिन्न उपहितो वाऽविष्णुः पालयिता । कारणीभूत-
रक्तउपहितो ब्रह्मा । हिरण्यगर्भश्च अपक्षीकृतपञ्चमहाभूतकारणा-
भावाच्च ब्रह्मा, तथापि पक्षीकृतपञ्चमहाभूतोत्पादकत्वात् कश्चित्
ब्रह्मेत्युपचर्यते । तदुक्तम्—

हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः ।

सैव शरीरो प्रथमः सैव पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता च भूतानां ब्रह्मापे समवर्तते । इति ।

* 'अंशो नानाव्यपदेशात्' अन्वयाच्चापि दासकितवादित्वमधीयते एके' [भा. च. २
पा. २ सू. ४२] जीवः ईश्वरस्य 'अंशः' भवितुमर्हति । यवाद्येर्विषय लिङ्गः । न हि निरवयवस्य
मुख्योऽंशः सम्भवति—निरवयवत्वात् । स एव पुनः न सम्भवति—'नानाव्यपदेशात्'
'सोऽन्वेष्टव्यः' 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमनारी यमयति' । एवं जातीयकोऽभेदः असति
मिदं न सम्भवति । 'अन्वयाच्चापि' अन्वयाच्चापि व्यपदेशो भवति अनानात्वप्रतिपादकः ।
तथा हि—एके मुख्यः । 'दासकितवादित्वमधीयते' मन्त्रस्य दासकितवादिभावम् आत्मनि ।

† ईश्वरत्वं च सर्वदाखिलब्रह्माविर्भावत्वम् । गुणावतारत्वं च अखिलब्रह्माविर्भावयोग्यत्वम् ।
अंशावतारत्वं च कतिपय-शक्त्याविर्भावत्वम् ।

“हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्” ।
इति श्रुतेः । एवं कारणीभूततमउपहितो रुद्रः संवर्त्ता ।
उपहितत्वं च इतरव्यावर्तकत्वे सति विशेषान्वयित्वम् । यथा शास्त्रा
तनुपहिते चन्द्रे ।

एवमेकस्यैव चतुर्मुखं चतुर्भुजं पञ्चमुखाद्याः पुरुषाकाराः ।
श्रीभवानी-भारती-रमाद्याः स्त्रियाकाराः । अन्ये च मत्स्य-कूर्मादयो
स्त्रीलयेवाविर्भवन्ति इति च प्रतिब्रह्माण्डम् । श्रुतिश्च—

अथ यो ह खलु वा वास्य तामसोऽंशोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं
रुद्रः । अथ यो ह खलु वा वास्य राजसोऽंशो योऽयं ब्रह्मा ।
अथ यो ह खलु वा वास्य सात्त्विकोऽंशोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं
विष्णुः* ।

एवं भवान्यादौनामपि आम्बसायनशास्त्रायामाख्यातमनुसन्धेयम् ।
न च अनन्तब्रह्माण्डकल्पने मानाभावः । तथा च विष्णुपुराणे
प्रकृतिं प्रकृत्य—

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

इति । सौरे च

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मणः क्षेत्रमुच्यते ।

सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डादिर्यगूर्ध्वगाः ॥

ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ।

आग्नेयाग्निदेवदेवस्य भस्मादेवस्य शूलिनः† ॥

* इ 'ब्रह्मचारिणः' ब्रह्मविचारकर्तारः । 'अन्य' ब्रह्मणः 'यो ह खलु वा व' 'तामसः'
तमःप्रधानः । 'अंशः' तमउपाधिको विशेषः च 'रुद्रः' । एवं 'राजसोऽंशो' विष्णुरिति
अथायर्थं योजनीयम् ।

१ 'कोटिशः' इति ख, पुस्तके ।

† 'शूलिनः' संसारनाशकरस्य । न तु शूलसंज्ञकायुधधरस्य ।

ब्रह्माख्यानामसङ्ख्यानां ब्रह्म-विष्णु-इरात्मनाम् ।

उद्भवे प्रलये हेतुर्महादेव* इति श्रुतिः ॥ इति ।

भारदीयेऽपि—

सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

यस्यायुतायुतांशांशास्तद्व्योत्यभिधीयते† ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि इति दिक् । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे तृतीय-
परिच्छेदेऽनुसन्धेयः ।

इत्यापातत ईश्वरनिरूपणम् ।

अथ जीवतत्त्वनिर्णयः । अन्तःकरण-तत्त्व-स्कारावच्छिन्नाज्ञान-
प्रतिबिम्बोभूतं चैतन्यं जीव इति विवरणानुसारिणः । प्रतिबिम्बत्वं
तु—उपाध्यन्तर्गतत्वप्रतीयमानत्वे सति शीघ्राधिकपरिच्छेदशून्यत्वे
च सति बहिःस्थितस्वरूपत्वम् । उपाध्यन्तर्गतत्वे सति उपाध्यन्त-
र्गतस्वरूपाभिमतत्वं विम्बत्वम् । तथा च उपहितमुखद्वयाच्छुद्धं मुखं
भिद्यते । अशुद्धस्य उपहितकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततो भेदस्यावश्यक-
त्वात् इति साक्षिसिद्धिः । अथ च अन्तःकरणानामात्मजीवनानामात्मम् ।
न तु वास्तवम् । पूर्वमेव दूषितत्वात् । यथा तार्किकमते श्रोत्रैको
ऽपि तत्त्वत्कर्णशब्दकल्पुपाधिभेदेन शब्दशब्दभेदव्यवस्था । एव-
मात्मैकोऽपि अन्तःकरणोपाधिभेदादेव बन्ध-मोक्षादिव्यवस्थोपपत्तिः ।
अथ प्रतिबिम्बस्य वास्तवत्वे वक्ष्यमाणतत्त्वमादिपदे क्वदक्वद्व्यवस्थेव ।

* 'महादेवः' दीव्यतीति देवः महावासी देवयेति । चैतन्यरूपप्रकाशकस्य परमात्मनः
समुच्चैरुपनिबन्धः ।

† 'ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः' 'यस्य' 'परमात्मनः' अयुततमस्य चतस्र्यस्य अयुततमांशभूताः ।
अनिशुण्णायकपा इत्यर्थः ।

मोऽयं देवदत्तः—इति वाक्यस्य पदवत् । न च—वार्त्तिककारमते
आभासस्वीकारेण जडजडलक्षणाविरोधः—इति वाच्यम् । तन्मते
जडलक्षणास्वीकारात्—गङ्गायां धोषवत् । तदुक्तं सङ्क्षेपशारङ्गे—

साभासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाहम् ।

शब्दोऽहङ्कारवाची भवति तु जहतो लक्षणा तत्र पदे । इति ।

तन्मते प्रतिबिम्बस्यैव जडजडविलक्षणत्वेन आभासत्वस्वीकारात् ।
न च—तर्हि आभासस्यैव ब्रह्मत्वात् केवलचेतन्यस्य च मुक्तत्वात् बन्ध-
मोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः, स्वनाशार्थं प्रहस्यनुपपत्तेश्च—इति
वाच्यम् । तन्मते केवलचेतन्यस्यैव आभासद्वारा ब्रह्मत्वात् न
बन्ध-मोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः । तदुक्तम्—

अयमेव हि मोऽनर्थो यत्संसार्यात्मदर्शनम्* । इति ।

प्रतिबिम्बादास्यस्य वैमलक्षण्यम् । यद्यपि दर्पणगतं चैत्र-
प्रतिबिम्बः स्वं परं च न जानाति, अचेतनांशस्यैव तत्र प्रति-
बिम्बनात्, तथापि चित्रप्रतिबिम्बः चित्त्वादेव स्वं परं च जानाति ।
प्रतिबिम्बपक्षे बिम्बचेतन्यमेव उपाधिस्थत्वमात्रस्यैव कल्पितत्वात् ।
आभासपक्षे च अस्तिर्वचनीयत्वेऽपि जडविलक्षणत्वात् । स च यावत्
स्वबिम्बैक्यमात्मनो न जानाति, तावज्जलप्रतिबिम्बितसूर्य इव
जन्यगतकम्पादिकमुपाधिगतं विकारसङ्क्रममनुभवति । अत एव
जीवोऽन्तःकरणावच्छिन्नत्वात् तत्सम्बद्धमेव अज्ञादिद्वारा भासयन्
किञ्चिज्ज्ञो भवति । ततश्च जानामि—करोमि—भुञ्जे—च इति
अनर्थगतभाजनं भवति । स चेद्बिम्बभूतं भगवन्तमनन्तशक्तिमाया-
नियन्तारं सर्वविदं सर्वफलदातारं अनिशमानन्दघनमूर्तिमनेकाव-
तारान् भक्तानुग्रह्यन् विदधतमाराधयति परमगुरुमशेषकर्मसमर्पणेन

* 'संसार्यात्मदर्शनम्' संसारिकपक्षे जीवरूपेण आत्मनः दर्शनम् अथलोकनम् ।

तदा बिम्बसमर्पितस्य प्रतिबिम्बे प्रतिफलनात् सर्वानपि पुमर्थाणा-
सादयति । तदुक्तं प्रज्ञादेन—

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलामपूर्णा
मानं जनादविदुषः करुणो हृषीते ।
यद्यज्जमो भगवते विदधोत मानम्
तच्चात्मनेः प्रतिमुखस्य यथा मुखस्योः ॥

(भा. स्कं. ७ अ. ८ श्लो. ११)

इति । अत एव यदा भगवन्तमाराधयतोऽन्तःकरणं ज्ञानप्रति-
बिम्बकपापरहितं भवति ज्ञानानुकूलपुण्येन चोपचितं भवति तदाति-
निर्मलमुकुरमण्डल इव सुखमतिस्वच्छेऽन्तःकरणे सर्वकर्मत्याग-
शमदमादिपूर्वकगुरुरूपसदन- वेदान्तवाक्यश्रवण - मनन - निदिध्यासनेः
संस्कृतं 'तत्त्वमसि' इति गुरुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यकरणिका 'अहं
ब्रह्मास्मि' इत्यनात्माकारशून्या निरुपाधिचेतस्याकारा साक्षात्कारा-
त्मिका वृत्तिरुदेति । तस्यां च प्रतिफलितं चैतन्यं सद्य एव
स्वविषयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति—दीपेनेव तमः । ततः तस्या
नाशात् तया वृत्त्या सह अखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः—उपादान-
नाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् इति दिक् ।

इति प्रतिबिम्बवादः ।

अथ अवच्छेदवादः । तत्र—ब्रह्म नास्ति, न जानामि—इत्यादि-
व्यवहारो यदाश्रितः अज्ञानमपि तदाश्रितम्, कार्य-कारणयोर-
भेदात् । स च जीवाश्रित इति अज्ञानमपि तदाश्रितम् । तथा

च अज्ञानाश्रितं चैतन्यं जीवः, अज्ञानविषयीभूतं चैतन्यं चेश्वरः ।
 ननु—जीवाश्रिताया अविद्यायाः प्रतिबिम्बो वा, तदवच्छिन्नं चैतन्यं
 वा, तदुपहितं चैतन्यं वा, असङ्गीदासोनं व्यापकं, तत्कल्पित-
 भेदो वा, जीव इति ? तथा च अन्योऽन्याश्रयप्रसङ्गः—इति चेत् ?
 न ; किमयमन्योऽन्याश्रयः उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा स्थितौ वा ? नाप्यः—
 अनादित्वादुभयोः । न द्वितीयः—नित्यस्य प्रकाशज्ञानरूपसाक्षिण
 एव तज्ज्ञानात् । नापि तृतीयः—असम्भवात् । तथा हि—किमयं
 परस्परान्धितत्वेन वा परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा ? उभयथाप्य-
 सिद्धेः । अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वेन चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चितः
 अविद्याश्रितत्व-तदधीनस्थितिकत्वयोरभावात् । न च—एवमन्योऽन्या-
 धोनताश्रितिरिति वाच्यम् । समानकालोनयोरपि अवच्छेद्यावच्छेदक-
 भावमात्रेण तदुपपत्तेः—घट-तदवच्छिन्नाकाशयोरिव । तदुक्तम्
 वसिष्ठसंहितायाम्—

तस्यैव नित्यवृत्तस्य सदानन्दमयात्मनः ।

अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कथ्यते दुष्टैः ॥

इति । एवमन्वत्रापि—

स्वेनेव कल्पिते देये व्योम्नि यद्वद् घटादिकम् ।

तथा जीवाश्रयाविद्या मन्थन्ते ज्ञानकोविदाः ॥

इति ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति वाचस्पतिमिश्रानुसारिणः । अत्र च अज्ञानानात्वा-
 ज्जीवनानात्वम्—

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।

इति श्रुतेः ; प्रतिजीवं विद्यदादिप्रपञ्चमेदच्च । न च—यो घटो
 मया दृष्टः स एव त्वया दृश्यते—इति कथं प्रत्यभिज्ञानम्—इति

वाच्यम् । सादृश्यादेकत्वां श्रुतौ दशपुरुषोयभ्रमवदुपपत्तेः ।
तदुक्तम्—

हेतुभेदे प्रतिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा कथं वद ?

दशानां युगपत्सर्पभ्रमे यदस्तथैव सा ॥

इति । ननु—वियदादिप्रपञ्चस्य अज्ञातसत्त्वानभ्युपगमे सुप्त-
प्रमुहस्य—तदेवेदं गृहम्—इति प्रत्यभिज्ञाने का गतिः ? इति चेत्,
न ; एकस्यामेव रज्ज्वां मन्दाब्धकारवर्तिन्यां दशानां युगपत्सर्पभ्रमेण
पलायमानानां परस्परसंवादेन एक एव सर्पः सर्वैरनुभूयते इति
प्रत्यभिज्ञानात् अज्ञातसत्त्वानङ्गीकारात् । तत्र च स्वस्वभ्रमसिद्धः
पृथक् पृथगेव सर्वैरनुभूयते विषयः, अन्यभ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातु-
मशक्यत्वात्, अविवेकादेव तु तत्र प्रत्यभिज्ञानम्, एक एव
सर्पः सर्वैरनुभूयते इति । एवं जाग्रदवस्थायां वियदादिप्रपञ्चमनुभूय
सुषुप्तिं गत्वा पुनरुत्थाय योऽयं प्रपञ्चानुभवः स प्रपञ्चान्तरमेव विषयी-
करोति, प्रत्यभिज्ञानं त्वविवेकादेव । न च—सुषुप्तौ प्रपञ्चविलये
मानाभावः—इति शङ्कम् ।

न हि द्रष्टुर्दृष्टिर्षिपरिलोपो विद्यते—अविनाशित्वात् ।

न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तम् ।

यत्पश्येत् यज्जिज्ञेत् यत् स्मृशेत् ।

इति श्रुत्या सुषुप्तौ द्वितीयाभावं वदन्त्या तत्र सर्वप्रपञ्चाभावस्य
दर्शितत्वात् । ननु—गृहाविर्गतस्य असत्त्वनिश्चयेन रोदनादि-
प्रसङ्गः—इति चेत् ? न ; बाधकप्रमाणस्याप्रवर्त्तकत्वेन अभाव-
निश्चयस्यैव अभावात्, स्वप्रवत्सर्वव्यवहारस्य पूर्वमेव प्रतिपादितत्वाच्च ।
न च—तत्र बाधोऽस्ति—इति वैषम्यमिति वाच्यम्—भ्रमावस्थायां
कुत्रापि बाधस्य अनङ्गीकारात्, प्रमाणप्रवृत्तौ बाधे तु दृष्टापत्तेः ।
न च—त्रिविधसत्त्वाभ्युपगमविरोधः—इति वाच्यम्—सर्वस्य हेतुस्य
प्रातीतिकसत्त्वमपरित्यज्य तैर्भ्रान्तसन्तोषमात्रस्यैव कृतत्वात् ।

वियदादिप्रपञ्चस्य प्रातीतिकत्वेऽपि भ्रान्तबुद्धिसिद्धावान्तरवैषम्याश्रित-
व्यावहारिकसत्त्वाभिधानाच्च न विरोधः ।

अनु—तथापि रज्जुसर्पज्ञानात् आकाशादिज्ञानेऽस्ति कश्चन
विशेषः—प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वात्, अविद्याकारणकत्वात् भावा-
भावाभ्यां च, न हि यादृशमर्थमिन्द्रियादिजन्यज्ञानं विषयीकराति
तादृशमेव अविद्याजन्यभ्रमोऽपि, इति सम्भवति, भ्रमात् पूर्वं विषय-
स्येव अविद्यमानत्वात् । इन्द्रियादिजन्यज्ञानस्य च सन्निकर्षादि-
जन्यत्वेन ज्ञानात्पूर्वं विषयसत्त्वावश्यभावात्, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां च
इन्द्रियादेः कारणत्वस्य सिद्धत्वात्, तस्मान्प्रपञ्चस्य अज्ञातसत्त्वाभ्युप-
गमाऽवश्यंभावो, अन्यथा बैलक्षण्यानुपपत्तेः—इति चेत् ? न ;
इन्द्रियादेः वस्तुतः प्रपञ्चज्ञानमिति कारणत्वाभावात् । कुतः ?
इति चेत् ? शृणु, किमिन्द्रियादेः प्रमितिमात्रे कारणता—किं
वा भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रे, भ्रममात्रे वा ? इन्द्रियादिजन्य-
ज्ञानप्रामाण्यं भ्रमविषयव्यावृत्तार्थविषयत्वेन साधनीयम्, भ्रमविषय-
व्यावृत्तत्वं च प्रमितिविषयत्वेन इति अन्योऽन्याश्रयात् । न च—
प्रमितिविषयत्वमर्थसत्यत्वे हेतुः—इति वाच्यम्, मिथ्या इदं रजतम्—
इति प्रमित्वा असत्यस्यापि विषयीकरणात्, अबाधितत्वस्य च
असिद्धेः । किं च—इन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन अज्ञातार्थविषयत्वे
वक्तव्ये अधिष्ठानमात्रविषयत्वं प्राप्तम्, प्रपञ्चस्य च सर्वस्य जडत्वेन
अज्ञातत्वाभावात् । तथा च अज्ञातत्वस्य आत्मन्येव विश्रान्तत्वेन—
प्रत्यगात्मविषयाणि इन्द्रियाणि—इति वक्तव्यम्, तच्च नोपपद्यते—
प्रत्यगात्मन इन्द्रियाविषयत्वात्, तस्य च निर्धर्मकत्वात् । तथा
च श्रुतिः—

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
पराञ्चि खानि व्यवृणत्स्वयम्भू-
स्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ॥

इति । न च—अन्यैव श्रुत्या इन्द्रियाणां प्रपञ्चविषयत्वं दर्शितम्—इति वाच्यम्, स्वप्नेन्द्रियवत् अन्वय-व्यतिरेकभ्रमसिद्धप्रपञ्च-ज्ञानकरणत्वानुवादेन चात्मन इन्द्रियाविषयत्वप्रदर्शने तात्पर्यात्^१ । एतेन भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रे कारणत्वमध्यपास्तम् । प्रमा-करणत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

न च—तर्हि भ्रममात्रे कारणतास्तु—इति वाच्यम् ; भ्रमज्ञाने अविद्यायोनित्वस्य तृतीयमुद्गरे प्रतिपादितत्वात् । ज्ञानं प्रति इन्द्रियान्वय-व्यतिरेकयोश्च स्वप्नेन्द्रियान्वय-व्यतिरेकवदुपपत्तेः । तथा च घटपटादिकार्यमात्रे कारणाकाङ्क्षायां कारणत्वेन अविद्यैवोप-संहर्तव्या । तत्तदर्थिनां तत्कारणविशेषोपादानं तु तथैव भविष्यति इति किमुपपन्नम् ? तदुक्तम्—

अविद्यायोनयो भावाः सर्वेऽमी बुद्बुदा इव ।

अणुमुद्गूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् ॥

इति । ननु—तथापि मायाकार्यस्य अनिर्वाच्यत्वमपि अनुपपन्न-मिव भाति—इति चेत् ? नैवम् ; अनुभवानुरोधादेव तत्सिद्धेः । तथा हि—इदं रजतम्—इति रजतवैशिष्ट्याकारा पुरोवर्तिविषयिणो प्रतीतिरस्ति न वा ? अयं नास्ति चेत् ; तर्हि रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि ग्रहन्तिर्न स्यात्, प्रवर्तकज्ञानाभावात् । अयं—विवेकाग्रहाग्रहन्तिः—इति चेत् ? तर्हि विवेकाग्रहात् तन्निवृत्तिरपि स्यात् । न चेष्टापत्तिः—विशिष्टज्ञानाच्छेदप्रसङ्गात्, साक्षरम्यति प्रथममुद्गरे अविवेकपदार्थस्य दूषितत्वाच्च । अयं नास्ति चेत् ? तर्हि सा प्रतीतिः किं निर्विषयिणी सविषयिणी वा ? नास्त्यः—निर्विषय-ज्ञानायोगात्, विज्ञानवादिसम्मतसाकारवादापत्तेश्च । द्वितीये—तर्हि तस्याः प्रतीतेः विषयः किं सन् असन् वा ? न तावदसन्—अपरोक्षत्वाप्रतीतेः । सन् चेत् ? तर्हि किं पुरोवर्तिनि स्थलान्तरे

वा ? पुरोवर्तिनि चेत् भ्रान्तिबाधो न स्याताम् । द्वितीये
इदमाश्लेषनीयम्—स्थलान्तरं किं बुद्धिः उत कान्ताकरादि ?
नाथः—प्रमाणाभावात्, पूर्वं विज्ञानवादिमतसङ्कुनेन निराकृत-
त्वाच्च । न हि—रजतमिदम्—इति प्रत्ययो वा, न इदं रजतम्—इति
बाधप्रत्ययो वा रजतस्य धोरूपताम् आवेदयति—इदद्वारास्मद-
रजतावेदकत्वादायस्य । बाधकप्रत्ययस्यापि—इदम्—इति पुरो-
वर्तिनो रजताद्विवेचकत्वात् । नित्यत्व-कार्यत्वाभ्यां धोरूपरजता-
निरूपणात् च । अथ—कान्ताकरादावेव रजतं सत्—इति चेत् ?
न ; तस्य अथ ग्रहणानुपपत्तेः । व्यवहितत्वाच्च चक्षुस्तद्गृह्णाति ।
अथ—दोषात्तद्गृहः—इति चेत् ? किं दोषमात्रादुत दोषसङ्गत-
चक्षुषः । नाथः—अश्वस्यापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः—
अन्तराक्षवर्तिनामपि चक्षुषा ग्रहणप्रसङ्गात् । अतो रजतं पुरो-
वर्तिनि न सत्, नाप्यसत्, विरोधादुभयात्मकमपि न । ततो
ऽनिर्वचनीयमेतदिति सिद्धम् । भ्रमविवयोऽनिर्वचनीय इति दिक् ।

एवमेतद्दृष्टान्तेन आकाशादिप्रपञ्चस्यापि अनिर्वचनीयत्वमङ्गी-
कर्तव्यम् । तथा च अज्ञातसत्त्वं प्रपञ्चस्य न सिद्धम्, किन्तु
ब्रह्मसत्तैव प्रपञ्चसत्ता इति । तदुक्तम्—

आत्मसत्तैव द्वैतस्य सत्ता गान्धा यतस्ततः ।

आत्मन्येव जगत्सर्वं दृष्टे दृष्टं श्रुते श्रुतम् ॥

इति । यथा रज्जुस्वरूपे दृष्टे तत्र अध्वस्तानां सर्प-दण्डादीनां
स्वरूपं दृष्टं भवति तददिदमपि दृष्टं भवति । अत एव विधि-
निषेधशास्त्रयोरपि न अनुपपत्तिः । तद्यथा—

इदं सर्वं यदयमात्मा* ।

सदेव सौम्येदमथ आसीत् ।

१ क. पुस्तके 'अद्वैतार्थः' इति पाठः ।

* परमात्मा हि सर्वमात्मा । तथा अजादीनि पूर्वं यान्यसौम्यान्नुक्ताणि सर्वानि 'यत्
अयमात्मा' इति खोजना ।

अहं मनुरभवम् ।

यत्र त्वस्य सर्वमाकर्षाभूत्

नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

इत्यादि विधिशास्त्रम् । तथा निषेधशास्त्रमपि—

नेह नामास्ति किञ्चन ।

इति । तथा—

अथात आदेशो नेति नेति ।

न ह्येतन्मादिति ।

नेत्यन्यत् परमस्ति* ।

अतोऽन्यदार्तम् † ।

न तु तद्वितीयमस्ति ।

नैवेह किञ्चन अथ आसीत्‡ ।

नामदासीनो सदासीत् ।

१ 'यत्र वा' इति च, पुनरपि पाठः ।

* 'अथ' सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरम् । यत् सत्यस्य सत्यं तद्वैवाच्यमस्ति यस्मात् 'अतः' तस्मात् सत्यस्य सत्यं स्वकथं निर्दिष्टायम् । 'आदेशो' मन्त्रस्यो निर्देशः । 'नेति नेति' इत्यत्र निर्देशः । सर्वोपाधिभिर्विधायोक्तं यस्मिन् न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम-रूपादि, यद्वारेण अस्ति-प्रवर्तिर्भवति । अतो न निर्दिष्टं शक्यते इदं तदिति ।

यदा तु मन्त्रस्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिभिर्विशेषं तदा न शक्यते केनापि प्रकारेण निर्दिष्टम् । तदा अवशिष्टोपायः—यत् प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधकारणं नेति नेति निर्देशः । 'एतन्मात्' आत्मनः 'नेत्यन्यत्' नामधेयं 'नास्ति' इदं च नकारवत् वीजम् आत्मार्थम् । यद्यन् प्राप्तं तन्नाप्रतिषिध्यते । तदा च सति अनिर्दिष्टावकां मन्त्रस्य पवित्रता भवति ।

† 'सर्वान्तरः कृतम् आत्मा †' इति उपपन्नं आकायधेनं पृथो याज्ञवल्क्य आह—'एष त आत्मा सर्वान्तरोऽन्यदार्तम्' इति । एष तत्र आत्मा सर्वः उत्कैरिषीधयेः विशिष्टः सर्वान्तरः । अत एतन्मात्मात्मनोऽन्यत् आते कार्ये करणात्मकं सर्वोदं वा विनाशि निष्कम् । एतदेकमनातेमविनाशि कुटस्थमिति ।

‡ 'इह' संसारमण्डले 'अथ' मन आदेशवत्तेः प्राक् । 'किञ्चन' किञ्चिदपि नाम-रूप-प्रविमर्शविशेषं 'नैवासीत्' न बभूव । कार्यरूपस्य प्रपञ्चस्य अभाव एवासीदित्यर्थः ।

इत्यादि । भवतीह रज्ज्वां सर्गाद्यध्याक्षिप्तं प्रति उपदेशः ।—इदं सर्वं रज्जुः—इति—नेह सर्गादि—इति । तथापि उभयोरपि उपदेशयोर्मध्ये कतरः श्रेयान् ? इति चेत्, यद्यपि उभयोरप्युपदेशयोरकार्यत्वमेव तथापि विधेरस्ति कश्चन प्रतिशयः । तत्र हि परिदृश्यमानानां या सत्ता सा हि आत्मैव इत्युक्ते तदन्यत् नास्त्येव—आत्मैव परिपूर्णः—इति ज्ञानं साक्षादाविर्भवति, निषेधे तु अर्थान्विषेधाधिष्ठानतया । अथ कथं तर्हि उभयप्रवृत्तिः ? विधिमेव पुरुषार्थस्य पर्यवसितत्वात्—इति चेत् ? न ; अधिकारिभेदेन उभयोरप्युपयोगात् । कश्चित् हि संसारदुःखेनात्यन्तमुपहतचेताः तच्चिन्तितमेव प्रथमतः कामयते, तं प्रति आदौ निषेधवाक्यमिवोपयुक्तम्, विधिवाक्यं तु पश्चात् । यथा सर्पमारोप्य भिया कम्पमानं प्रति—नायं सर्पः—इति निषेध एव आदौ, न तु विधिः । यस्तु अत्यन्तमनुद्विग्नः सः—किमस्व जगतः तत्त्वम् ?—इति जिज्ञासते । तं प्रति—‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ इत्येवोत्तरं न्याय्यम्, निषेधस्तु पश्चात् । यथा सर्पमध्यस्थं तत्प्रतीकारज्ञानाच्चिर्भयः पृच्छति—किमिदं पुरोवर्त्ति ?—इति । तं प्रति—रज्जुः—इत्येव उत्तरम् । न तु निषेधः । तस्मादवस्थाभेदेन उभयोरुपयोगात् न कस्यापि वैयर्थ्यम् । अतो विधि-निषेधाभ्यां परिपूर्णः प्रत्यगात्मैव प्रतिपाद्यते इति सिद्धं जगतः प्रातीतिकत्वमिति दिक् ।

इत्यवच्छेदवादः ।

वस्तुतस्तु प्रतिविम्बावच्छेदवादानां व्युत्पादने नात्यन्ताग्रहः, तेषां बालबोधनार्थत्वात् । किन्तु—ब्रह्मैव अनादिमायावशात्

जीवभावापन्नः सन् विवेकेन मुच्यते । अतएव उक्तं ढङ्गदारण्यकभाष्ये स्वयमेव भगवत्पादैः—

“प्रतिबिम्बावच्छेदप्रक्रियां विहाय कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववत् अवि-
क्रियस्य नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावस्य चात्मनः अनाद्यविद्यावशात्
जीवभावः । जीवभावापन्नस्यैव स्वाविद्यावशात् सर्वप्रपञ्चकल्पकत्वेन
ईश्वरोऽपि सह सर्वज्ञत्वादिधर्मः स्वप्नोपलब्धमन्त्रवत् तेनेव स्वभिन्नः
कल्प्यते, पञ्चाक्ष श्रवणादौ प्रवृत्तस्य ‘तत्त्वमसि’-इत्यादि महा-
वाक्यार्थबोधात् स्वरूपसाक्षात्कारेण मुक्तिः” ।

इति व्याधकुलसंवर्धित-राजकुमारदृष्टान्तेन प्रतिपादितम् । तदु-
परि वार्त्तिककृन्निरप्युक्तम्—

राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।

तथैव चात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ इति ।

तथा चैतादृशज्ञानात्पूर्वं जीवेश्वरभेदो जीवपरस्परभेदो
भासमानोऽपि नाद्वितीयसाक्षात्कारानन्तरं स्फुरति । सर्वस्यापि
जगतः मिथ्यात्वेन स्फुरणात्, मायागन्धर्वनगरवत् । तदुक्तम्—

कालोऽनादिस्तत्र मुक्तः शुकादिः

कालोऽनन्तो मोच्यते तत्र आन्यः ।

इत्येवैषां बन्ध-मोक्षव्यवस्था

संसिद्धः स्यात् आपरात्मप्रबोधात् ॥ इति ।

वान्तान् प्रति विवर्तीऽयं ब्रह्मणः सकलं जगत् ।

अविवर्तितमानन्दमास्थिताः कृतिनः सदा* ॥

१ ‘इत्येवं हि बन्धः’ इति ख, पुस्तके ।

* ‘ब्रह्मणः’ कारणात् विधमसनाकृतया उत्पद्यमानम् इदं ‘सकलं जगत्’ । दृश्यजातं
कार्यम् । ‘वान्तान्’ आत्मस्वरूपानभिज्ञानं इति ‘अयं विवर्तः’, कारणविद्वद्भ्रमनाकृतया
उत्पद्यमानं कार्यं हि विवर्तः । ‘कृतिनः’ आत्मविदः ‘अविवर्तितम् आनन्दं’ ब्रह्मस्वरूपानन्दम्
‘मास्थिताः’ प्राप्ताः । निरुपाधिकस्वरूपानन्दागुणबो आनिना सदैव वर्तते इत्यभिप्रायः ।

इति स्मृतेः इति । तस्मादविद्यावत्पुरुषदृष्टेः अविद्यातत्कार्यम्,
न तु विद्वद्ब्रह्मा । तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः—

अहमेव परं ब्रह्मेत्यस्यार्थस्याप्रनुवृत्ता ।
अविद्येति वयं ब्रूमो येन नास्ति सदात्मनि ॥
अविद्यमानेवाविद्या वस्तुतत्त्वविचारणात् ।
अविचारेण मूढानां वज्रादपि दृढायते ॥
तस्माद्वात्यक्ततत्त्वस्य मास्त्यविद्या चिदात्मनि ।
अव्युत्पन्नस्य दृष्टेः न वेद्यीत्यनुभूयते ॥ इति ।

श्रुतिश्च विद्वदनुभवे प्रमाणम्—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।
न सुसुक्ष्मं नै सुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ इति ।

अद्वैतमकरन्देऽपि—

आकाशानमहानिद्रा जृम्भितेऽस्मिन् जगन्मध्ये ।
दीर्घस्वप्ने स्फुरन्त्येते स्वर्ग-मोक्षादिविभ्रमाः ॥ इति ।

अयमेव एकजोववादाख्यो मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः । इदं
च अनेकजन्मार्जितसुखतस्य भगवदर्पणेन भगवदनुग्रहफलाद्येत-
न्महाविशिष्टस्य निदिध्यासनसहितश्रवणादिसम्पन्नस्यैव चित्ताकृतं
भवति । न तु वेदान्तश्रवणमात्रेण निदिध्यासनादिशून्यस्य पाण्डित्य-
मात्रकामस्य इति रहस्यम् । तदुक्तम् अपरोक्षानुभवे स्वयमेव
भगवत्पादेः—

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनास्तु रागिणः ।
तेऽप्यज्ञानतमं मूनं पुनरायाम्ति याम्ति च ॥ इति ।

एतेन—यदि एकोऽस्मिन् कल्पेऽप्येकोऽप्यपन्नजेत् तथापि
उच्छिन्नः संसारः स्यात्, अतीतकल्पानामनन्तत्वात् । तथा च
प्रवृत्तिरेव 'श्रेयसी' न निवृत्तिः—इत्यादि पूर्वीकं प्राभाकरादि-
वल्लितमप्यपास्तम् । न हि श्रुति-स्मृतिसिद्धस्य मुक्तानुभवसिद्धस्य

च मोक्षस्य अगन्तरप्रवृत्तेनासत्तर्कस्य बाधः कर्तुं शक्यते । श्रुति-
प्रमाणापेक्षया अनुमानादिप्रमाणानां दुर्बलत्वस्य शास्त्रे प्रसिद्धत्वात् ।
सर्वस्यापि श्रुति-स्मृतौतिहास-पुराणाद्यखिलवाक्यस्य मोक्षप्रतिपादने
पर्यवस्यस्य चानर्थक्यं च स्यात् इति दिक् ।

अत एव दृष्टिदृष्टिवादिनामनुमानं च—अज्ञानं तत्प्रयुक्तं
दृश्यं च प्रातीतिकम्, स्वप्नवत् । यदा यदा विद्यते तदा तदैव
साक्षिस्वरूपेण जीवेन प्रकाशयते । न तु तत्र आवरणम्, तद्वज्जक-
मनोवृत्तिर्वा, तन्माधनमिन्द्रियं वा कल्पयते—गौरवात् ।

ननु—दृष्टिदृष्टिमते कल्पस्य जाग्रदपञ्चस्य कल्पितत्वाभ्युपगमे
कः कल्पकः ? किं निदपाधिराज्जा अविद्योपहितो वा ? नाद्यः—
मोक्षेऽपि साधनान्तरनिरपेक्षस्य सत्त्वेन संसारापत्तिः । न द्वितीयः—
अविद्याया अपि कल्पनीयत्वेन तत्कल्पनात् प्राक् कल्पकाभावात्—
इति चेत् ? नैवम् : पूर्वपूर्वकल्पिताविद्योपहितः उत्तरोत्तराविद्या-
कल्पकः । कल्पककल्पनाप्रवाहस्य अनिष्टं प्रथमत्वाच्च न अगवस्था-
दोषः, अविद्यायाः पूर्वमनादित्वसाधनाच्च ।

ननु—अविद्याया अनादित्वाङ्गीकारे शक्तिरजतादिवत् कल्पितत्वं
न युज्यते । अथ आत्मनि सामान्यरूपेण सर्वाध्याससम्भवे तु
साधनादिविभागानुपपत्तिः—इति चेत् ? न, यथा स्वप्ने कल्पप्र-
माणं गोपुरादिकं किञ्चित् पूर्वसिद्धत्वेन किञ्चित्तदानीमुत्पद्य-
मानत्वेन कल्पयते, एवं जागरेऽपि विभागोपपत्तेः । अथ वा
दृष्टिरेव विश्वदृष्टिः—दृश्यस्य दृष्टिभेदे माणाभावात् । तदुक्तं
विष्णुपुराणे—

ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणः ।

अर्थस्वरूपं ब्राम्हणतः पश्यन्सन्धे कुदृष्टयः ॥

तस्माच्च विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्

कचित् कदाचिद् द्विज वसुजातम् ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-

विभिन्नचित्तेर्बहुधाभ्युपेयम्^१ ॥

यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।

तदा हि को भवान् कोऽहमित्येवं^२ विफलं वचः ॥

सित-मोलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।

भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥ इति ।

केचित् एवमप्याहुः—ननु जीवेशयोः कथमभेदः ? सर्वज्ञत्वा-
दिविरुद्धधर्माध्यासात् । तथा हि—तत्पदवाच्य ईश्वरः ।

“यः सर्वज्ञः सर्ववित्”

इत्यादिश्रुत्या सर्वज्ञत्वेन प्रमितः ।

“तद्यथा महामख्य उदके”

इत्यादिना अवस्थात्रयवैशिष्ट्येन प्रमितः जीवः । स च साकल्य-
वैकल्येन स्वदेहादिकमपि न जानाति—इति चेत् ? न, काला-
नुपपत्तिरुद्भाविता दृष्टिसृष्टिवादिनां प्रति देवानां प्रियेण । दृष्टि-
सृष्टिवादिमते हि यद्दृश्यते तदेव सर्वम् । तत्कर्तृत्वं च तस्य चक्षुरेव
इति न सर्वज्ञत्वसर्वकारणानुपपत्तिः ।

ननु—अन्येन भुक्तावरसादेः साक्षात्कारस्य पुरुषान्तरेऽनुत्पत्त्या
कथं तत् ?—इति चेत् ? न ; सिद्धान्ते हि—त्वदीयरसं न जानामि
—इति प्रतीत्या ज्ञानविषयत्वेन साक्षिभास्यत्वात् न उक्तानुपपत्तिः,
भेदमात्रस्य पूर्वमेव दूषितत्वात् च इति दिक् ।

ननु—तथापि श्रुति-स्मृतिसिद्धस्य सृष्टिप्रलयादेः कः कल्पकः ?—
इति चेत् ? न कोऽपि कल्पकः इति सिद्धान्तः । ननु तर्हि
किमासम्भवा—

“आक्रम आकाशः सम्भूतः”

१ “अपेयम्” इति ख, पुस्तके ।

२ “मित्येतद्विकल्पं” इति ख, पुस्तके ।

इति श्रुतिरिति चेत् ? उच्यते—निष्पुपञ्चब्रह्मात्मैक्यावलम्बना
इत्यवेष्टि । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पुपञ्चब्रह्मप्रतिपत्तिर्भवतीति
तत्प्रतिपत्तुगपायतया श्रुतिषु सृष्टिप्रसूयोपन्यासः न तात्पर्येण इति हि
भाष्याद्युद्घोषः । किञ्च—जगत्सत्यत्ववादिनामपि ईश्वरस्य सृष्ट्यादौ
प्रवृत्तिरनुपपन्नेव । सा हि लोके सुखे दुःखाभावे तदुभयसाधने
वा दृश्यते । ईश्वरस्य च प्राप्तकामत्वेन तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात्,
प्राप्तकामस्य का सृष्टा ?

इति श्रुतिरित्यादिप्रथममुद्गरे एव विस्तरेण निरूपितत्वादिति
दिक् ।

ननु—अर्थस्तर्हि तात्पर्याभावे वियन्नाशपादयोः विथदादिसर्ग-
तत्क्रमादिप्रतिपादकश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारप्रयत्नः—इति
चेत् ? न ; म्यायध्युत्पत्त्यर्थं तात्पर्यमभ्युपेत्य तत्प्रवृत्तेः । उक्तं च
शास्त्रदर्पणकृद्भिः—

श्रुतीनां सृष्टितात्पर्यं स्वीकृत्येदमिहेरितम् ।

ब्रह्मैक्यात्मपरत्वात् तासां तमेव विव्यते ॥

विस्तारस्वाकरे इति दिक् ।

इति सङ्क्षेपेण दृष्टिसृष्टिवादः ।

ननु—भवतु अवच्छेदवादपूर्वकदृष्टिसृष्टिवादः । सृष्टिदृष्टि-
सम्मतप्रतिबिम्बवादे तु कथं निर्वाहः ? तथा हि—रूपाद्यवयव-
विशिष्टस्य मुक्तादेः दर्पणाद्युपाध्यन्तर्गतत्वमारोपितं यत्तदेव प्रतिबिम्ब-
शब्देन व्यवह्रियते । तथा च नीरूपस्य निरवयवस्य ब्रह्मणः कथं
प्रतिबिम्बः—इति चेत् ? न ; का यत्रानुपपत्तिः ? विभ्रमहेतूनां
विचित्रत्वात् जपाकुसुमरूपस्य नीरूपस्यापि स्फटिकादौ प्रतिबिम्ब-

दर्शनात्, मठाद्यन्तर्गतपुरुषोच्चार्यमाणशब्दस्यापि उपरिभागा-
वच्छेदेन प्रतिशब्दाख्यप्रतिबिम्बोपलम्भाच्च । अथ इन्द्रियाद्याद्यस्यैवायं
प्रतिबिम्बः—इति चेत् ? न ; इन्द्रियाद्याद्यस्यापि साक्षिप्रत्यक्षस्य
गगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बदर्शनात् । अन्यथा जानुमात्रेऽप्युदके
अतिगम्भीरप्रतीतिर्न स्यात् ।

ननु—नभसः चाक्षुषत्वमेव भट्टैः स्वीकृतम् । तथा हि—अर्धं
व्यापृतेन चक्षुषा यावति नभोभागे संयोगः तावानेव स गृह्णाति—
इति चेत् ? न ; मानाभावात्, रूपवद्द्रव्यस्यैव चक्षुषा ग्रहणात् । तथा
चोर्ध्वं व्यापृतेन चक्षुषा यावानासलोकभागो गृह्यते तदवच्छिन्नमाकाशं
च साक्षिणा गृह्यत एव । न च—नभसः सुखादिवत् साक्षिमात्र-
भास्यत्वस्वीकारे अन्यस्यापि तत्साक्षात्कारापत्तिः—इति वाच्यम् ।
अन्यस्यापि हि स्वचा गृह्यमाणे घटादौ तदवच्छिन्नं नभः साक्षिणा
गृह्यत एव । यदि च तेन तमो गृह्यते तदा तदवच्छिन्नं नभोऽपि
गृह्यत एव । अन्यथा शरीरस्य अन्तर्बहिराकाशप्रतीतिर्न स्यात् ।
यदि च तमोऽवच्छिन्नं नभः न प्रतीयते इत्यनुभवः तदा घटा-
कारेन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिभास्यमेवास्तु । किमायहेण ?

ननु—आच्छादितमुखेऽघटादौ गृह्यमाणे तदन्तर्वर्ति आका-
शमपि साक्षिणा गृह्यताम्—इति चेत् ? न ; अन्तर्भागस्य इन्द्रिया-
संयुक्तत्वेन तत्र साक्षिचः अनभिव्यक्ततया तदवच्छिन्नाकाशस्य
अभिव्यक्तसाक्षिसम्बन्धाभावात् । अथ—नभसः चाक्षुषत्वमावश्यकम् ।
चक्षुषा जलाभिहितेन नभोगृहीत्वा तत्र जलान्तर्गतत्वमारोप्यते ।
अन्यथा चक्षुःसंयोगाद्यपेक्षा न स्यात्—इति चेत् ? न ; प्रतिबिम्बस्य
साक्षिभास्यत्वेऽप्यधिष्ठानग्रहणार्थं चक्षुषोऽपेक्षणात् । एतेन नीलं
नभः—इति विभ्रमेऽपि चक्षुरन्वय-व्यतिरेकी व्याख्यातौ, तत्रापि

शालोकाकाशस्य अधिष्ठानत्वात् । तस्मात् चाक्षुषप्रतिबिम्बमेव
रूपसापेक्षं मान्यत् इत्यवधेयमिति दिक् ।

ननु—तथापि चात्मनः प्रतिबिम्बे किं मानम् ?—इति चेत् ? न ;
मायाभासेन जीवेशौ करोति ।

इत्यादिश्रुतीनां पूर्वमेव दर्शितत्वात् । अथ—कथमन्तःकरण-
प्रतिबिम्बस्य चाभासस्य चावच्छिन्नस्य वा अविद्योपहितत्वेन असङ्गो-
दासीनस्य ज्ञानस्वरूपस्य निर्दमकस्य वा जीवस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि-
मान-मेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था ? इति चेत् ? उच्यते—एवमत्र
प्रक्रिया । शरीरमध्ये सर्वशरीरव्यापकं वक्ष्यमाणापञ्चोक्तभूतारब्ध-
मन्तःकरणद्रव्यं सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छं नेत्रादिद्वारा निर्गत्य योग्यान्
घटादिविषयान् व्याप्य तत्तदाकारं भवति । ह्रुतनाम्न' यथा भूषा-
पात्रादौ चित्रं सत् पद्याद्यादिसंयोगेन तदाकारतां गृह्णाति ।
तथा अन्तःकरणमपि घटादिसन्निकृष्टेन्द्रियसंयुक्तं सत् आकाराख्य-
सम्बन्धरूपतां प्राप्नोति । न च—तस्य कथमतिशोभमेव सूर्य-
मण्डलादिसंयोगः—इति वाच्यम् ; सौराश्लोकवत् भटित्येव
लाघवातिशयेन वेगातिशयात् सङ्क्षोष-विकाशशालित्वाङ्गीकारात् ।
स चान्तःकरणपदार्थः सावयवत्वात् सामर्थ्यवशात् नेत्रादिद्वारा
निर्गत्य देहाभ्यन्तरे घटादौ च व्याप्य मध्येऽपि दण्डायमानः सन्
तिष्ठति । तत्र देहावच्छिन्नान्तःकरणभागोऽहङ्काराख्यः कर्ता
इत्युच्यते । तत्प्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा चैतन्यं प्रमाता इत्युच्यते ।
कर्तृत्वं तु क्रियानुकूलेन्द्रियसंयोगादिव्यापारवत्त्वम् । प्रमातृत्वं तु
शरीरसंसृष्टचित्स्वरूपत्वम् । एवं देहघटादिमध्यवर्तिदण्डायमानः
तद्भागो वृत्तिज्ञानाख्या क्रिया इत्युच्यते । तत्र प्रतिबिम्बितं
तदवच्छिन्नं वा चैतन्यं प्रमाणमुच्यते । एवं विषयव्यापकः तद्भागः

विषयस्य ज्ञानकर्मत्वसम्पादकमभिप्रेक्ष्यतियोग्यत्वमित्युच्यते । तत्र
प्रतिबिम्बितं पूर्ववत् प्रमितिरीत्युच्यते । प्रमेयं तु विषयगतमज्ञात-
ब्रह्मचेतन्यमेव, जडं आवरणानङ्गीकारात् । तदुक्तम्—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनो निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रमो भवति नापि गोचरः ॥

बहु निगद्य किमत्र वदाम्यहं
शृणुत सङ्गहसदयशासने ।
सकलवाङ्मनसातिगता चित्तिः
सकलवाङ्मनसो व्यवहारभाक् ॥

इति सङ्केपशारीरके । तदेव ब्रह्मचेतन्यमज्ञातं प्रमेयं ज्ञातं
सत् फलम् । तच्च भग्नावरणाधित्सम्बन्ध एव । तदेतदाकारत्रयं
भवति । अहं जानामि घटम्—अत्र भासकचेतन्यस्यैकत्वेऽपि
घटस्मृतिं वृत्त्यपेक्षत्वात् प्रमादता । अन्तःकरणतद्भूतिं प्रति तु
वृत्त्यनपेक्षत्वेन साक्षिता इति । तथा चैकस्मिन्नन्तःकरणपरिणामे
जाते घटावच्छिन्नचेतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचेतन्यं च एकलोमी-
भावापन्नं भवति । ततो घटावच्छिन्नचेतन्यं प्रमात्रभेदात् स्वाज्ञानं
नाश्रयदपरोक्षं भवति । तत्र कल्पितस्य अवच्छेदकत्वेन घटस्यापि
अपरोक्षत्वव्यवहारो भवति । अपरोक्षत्वं तु अज्ञानविषयताशून्य-
विषयकत्वम् । विषयता च चिञ्चेत्यसम्बन्धः, न त्वतिरिक्ता-
मानाभावात् । सम्बन्धस्य वास्तवत्वासम्भवेऽपि आध्यात्मिकत्वेनापि
उपपत्तिरिति विवेकः ।

अत्र द्विविधमाश्रयोच्यम्—अर्थापरोक्षं ज्ञानापरोक्षं च ।

१ 'निश्चित' इति क. पुनर्ले ।

२ 'भुक्' इति क. पुनर्ले ।

३ 'द्विविधमपरोक्षम्' इति क. पुनर्ले ।

तत्र आद्यम्—तत्तदर्थस्य तत्तद्व्यवहारानुकूलचैतन्याभेदः । द्वितीयं तु—तत्तद्व्यवहारानुकूलचैतन्यस्य तत्तदर्थभेदः । न च—अपरोक्षार्थविषयकत्वं ज्ञानापरोक्षत्वम्—इति वाच्यम्, स्वरूपसुखापरोक्षरूपस्वरूपज्ञानेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविद्विषयत्वस्वीकारे स्वप्रकाशलक्षणविरोधाच्च । अत एव सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिणि स्वरूपसुखप्रकाशरूपे चैतन्ये च अपरोक्षत्वमिति ।

ननु—चक्षुरादीनामपि प्रमाणत्वस्य सम्भवात्, दर्शनान्तरे स्वीकाराच्च कथं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणत्वम् इति चेत्, सत्यम् । वृत्तिज्ञानस्य चक्षुरादिमिश्रितत्वेन तत्प्रमाणत्वोक्त्या चक्षुरादेरपि तत्सम्भवात्, प्रमासामान्यं प्रति करणत्वस्य प्रकृते वाच्यत्वात्, मनसः प्रमासामान्यकरणत्वस्य दर्शनान्तरेष्वप्युपयुक्तत्वाच्च । अत्र हि मनसो अचेतनत्वेन स्वस्वेतरसकलकारकप्रयोक्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यशक्तकर्तृत्वासम्भवात् मनोऽवच्छिन्नचित्तः प्रमाद्वैतमुक्तम् । जानामि घटम्—जानामि पटम्—इत्यनुगताकारघोषु चिद्रूपस्यैकज्ञानस्य विषयत्वात्, सुख-दुःखादौ त्वावरणाभावेन वृत्त्यस्वीकारेऽपि तदवच्छिन्नचित्त एव ज्ञानत्वाच्च । विषयसंसृष्टवृत्तिभागस्य ज्ञानत्वाभावेन पमितित्वस्य असम्भवात्तदवच्छिन्नचित्तस्तदुक्तम् ।

“अत्र च यस्मिन् पक्षे अन्तःकरणतत्त्वस्कारावच्छिन्नो जीवः, यस्मिंश्च पक्षे सर्वगतोऽसङ्गोऽविद्याप्रतिबिम्बः अविद्योपहितो वा जीवः, तत्र उभयत्रापि प्रमाद्वैतन्योपरागार्था विषयगतब्रह्मचैतन्यावरणभङ्गायां च अन्तःकरणवृत्तिरिति, अत्र पक्षद्वयेऽपि ब्रह्मण एव उपादानत्वात् । यस्मिंश्च पक्षे अविद्यावच्छिन्नः सर्वगतोऽ

जीवः आहृतः, तस्मिन् पक्षे जीवस्यैव उगदुपादानत्वादावरणभङ्गार्था
वृत्तिरिति विवेकः” ।

ननु—चिदुपरागार्था वृत्तिरिति पक्षे साक्षिप्रतिबिम्बाश्रयान्तः-
करणसम्बन्धवताम् ईशप्रसाद-कोपरूपधर्माधर्मादीनां ब्रह्मण्यस्य वृत्तिं
विनेव सर्वदा भानं स्यात् । न च—एतादृशधर्माधर्मयोः कथमन्तः-
करणावच्छेदेन सम्बन्धः—इति वाच्यम्, ईशरोपाधिमाया-
परिणामरूपत्वेन तत्कारणयागादिक्रियास्वरूपस्य अन्तःकरणाव-
च्छेदेनैव सिद्धान्ते स्वीकारात् । किञ्च—तत्कार्यभूतसुख-
दुःखादीनां शुक्ति-रजतादीनां च वृत्तिं विनेव सर्वदा भानं स्यात्
इति चेत् ? न । साक्षिचैतन्यस्य अन्तःकरणावच्छेदेन तत्तत्पुति-
बिम्बाश्रयत्वाभावेन तत्तदाकारत्वाभावात् । ननु—घटाद्याकाराया-
मिव ब्रह्माद्याकारायामपि अवयवमननपूर्वकालीनायामपि परोक्षवृत्तौ
साक्षिणः प्रतिबिम्बसम्भवात् । तथा घटादाविव ब्रह्मण्यपि उक्तवृत्ति-
रूपप्रतिबिम्बाश्रयावच्छेदकत्वसम्भवात् कथं तस्य तत्तदाकारत्वा-
भावः ? एवमविद्यावृत्त्यभावेऽपि शुक्ति-वृत्त्या रजतादौ इदमाकारं
वृत्तिसामान्याभावेऽपि सुख-दुःखादिवत् धर्माधर्मादौ तत्प्रतिबिम्ब-
सम्भवात् कथं तत्तदाकारत्वाभावः इति चेत् ? न ; चरम-
वृत्त्यभावकालीनपरोक्षवृत्तिविषयेऽपि स्वच्छे ब्रह्मचैतन्ये आवरणात् ।
तेन स्वच्छेऽप्याहृते अव्ययमाणमहावाक्यजन्यप्रमाणवृत्त्या तदाकारता ।
तदाकारता तु साक्षिणो ब्रह्मविषयकाज्ञानशून्यता । एवं
प्राप्नोति कत्वादज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वेन अनाहृतेऽप्यस्वच्छे
कल्पितशुक्तिरजतादौ अविद्यावृत्त्या तदाकारता । धर्माधर्मादौ तु
अस्वच्छत्वेन ईशं प्रति अनाहृतत्वेऽपि जीवं प्रति आहृतत्वादेव भाना-
प्रसङ्गः । अन्यथा न्यायमतेऽप्यात्मधर्मत्वात् प्रत्यक्षत्वं दुर्वारम् ।
अनाहृते स्वच्छमनःपरिणामत्वेन स्वच्छे सुख-दुःखादौ तु क्षत इति
नान्तःकरणसम्बन्धमात्रेण सर्वत्र भानप्रसङ्गः—

ननु—कल्पितशुक्तिरजतादेः तदाकाराविद्यावृत्तेषु किं प्रमाणं

किं च उपादानम् ?—इति चेत् ? सच्यते—अनुभव एव प्रमाणम् ।
तथा हि विवरणानुसारिणः -

“यथा इदमंशवच्छिन्न*चैतन्यस्या अविद्या रजताकारेण परि-
णमते, एवमिदमंशविषयवृत्तिज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्या अविद्या
रजतज्ञानाकारेण परिणमते । न तु इदमंशज्ञानवद्भजतज्ञान-
मनध्यस्तमस्ति । तथा च—यथा रजतस्य इदमंशवच्छिन्न-
चैतन्यरूपाधिष्ठानगतेदन्वसंसर्गभानं तथा रजतज्ञानस्यापि इदं
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानगतेदंविषयत्वसंसर्गस्य भानोप-
पत्तेर्न तस्याप्यतिरिक्तमिदंविषयत्वं कल्प्यते, भानाभावात्
गौरवाच्च । ननु—रजतवदध्यस्तस्य रजते इदन्वसंसर्गस्य
रजतज्ञानविषयत्वेन तत्पुतियोगिन इदन्वस्यापि भानमवश्य-
मिति अतिप्रसङ्गः—इति चेत्, न ; रजतज्ञानतादात्म्या-
वयस्य इदंवृत्तेः शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठेदन्वप्रतियोगि-
विषयत्वम् । रजतज्ञानस्य तु संसर्गमात्रविषयत्वम् । तथा
च ज्ञानद्वयतादात्म्यावतिप्रसङ्गः । ननु—अधिष्ठानाध्यस्तयो-
रेकस्मिन् ज्ञाने भानविषयस्य सम्भावना भाष्यविवरणे
निरूपणादेकवृत्तिविषयत्वमावश्यकम्, कथं ज्ञानद्वय-
तादात्म्यम् इति चेत् ? नैव दोषः, वृत्तिभेदेऽपि
इदमाकारवृत्त्यभिध्यक्त्या एकस्मिन् साक्षिणि तयोर्भान-
सम्भवात्”—

इत्याहुरिति दिक् ।

नरसिंहाश्रमाणां मते तु—“अधिष्ठानसामान्यज्ञानं भ्रम-
कारणमिति इदमाकारां वृत्तिं स्वीकृत्य तदभिध्यक्तेनेव

* ‘इदमंशः’ ‘इदम्’ पुरीवर्ति अधिष्ठानतया वर्तमानम्, तस्य ‘अंशः’ इदमंशः
अमाधिष्ठानस्य युक्तिकादेः खण्डमित्यर्थः ।

साक्षिणा तदध्यस्तभ्रमस्तु अवभाससम्भवात् तद्भासक-
साक्ष्यभिव्यञ्जकया तथैव इदं हस्त्या अध्यस्तविषयसम्भवात्
अध्यस्तरजताद्याकारावृत्तिर्व्यर्था इति सिद्धान्तः” इति ।

सहोपशारोरकाचार्येण—ज्ञानद्वयपक्षमवलम्ब्य इदमित्येकावृत्ति-
रध्यासकारणभूता । इदं रजतमिति द्वितीयावृत्तिरध्यस्तरजतादि-
विषया । न तु इदमंशभानं विना अध्यस्तमात्रगोचरा सा । इदं
रजतं जानामि—इति तस्या इदमर्थतादात्म्यपक्षरजतविषयत्वानुभवा-
दावश्यकत्वमिति स्वीकृतम् । तदुक्तम्—

इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजतं
परिकल्पितं रजतवत्स्वदमि ।
रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणात्
न यदि स्फुरेन्न खलु शुक्तिरिव ॥

इति सहोपः । अनिर्वचनोपरजतसिद्धिस्तु पूर्वमेव दर्शिता
तत्रानुसन्धेया । ननु—तर्हि एकेनेव घटादिज्ञानेन आवरणभङ्गे
मति सद्योमुक्तिप्रसङ्गः, अज्ञानस्यैकत्वात् । तथा च श्रुतिः—

“अजामिकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” ॥”
इति । न च—

१ ‘दर्शितेत्यनुसन्धेया’ इति न. पुनर्ले ।

२ ‘बह्वीं प्रजां सज्जमानां सरूपान्’ इति न. पुनर्ले ।

३ अत्र हि नञ् लोहित-शुक्ल-कृष्णशब्दैः सस्व-रजसस्तासि गृह्यन्ते । लोहितं
रजः रजसात्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात्,
तेषां साम्यावस्था अवयवभेदेनैवपदिश्यते ‘लोहितशुक्लकृष्णेति’ । न जायत इति च ‘अजा’
स्यात् ।

“भूलप्रकृतिविकृतिर्भेददाया” प्रकृतिविकृतयः सप्त”

इत्यभ्युपगमात् । ननु—अजाशब्दः ज्ञानाया इदः । वादम्, सा तु इति, इह न

इन्द्रा मायाभिः पुरुरूप ईयते* ।

इत्यादिश्रुत्या अज्ञानस्य नानात्वश्रवणेन विरोधः—इति बाध्यम् । नानाज्ञानप्रतीतिऽपि एकस्य जीवस्य एकाज्ञानोपाधित्वात्—इति चेत् ? न : उत्तेजकेन मणेरिव हस्यावरणाभिभवाङ्गीकारात् । तथा च प्रमाणजन्यान्तःकरणहृत्यभावसङ्कलनमज्ञानं सति भात्यपि वस्तुनि—नास्ति, न भाति—इति प्रतीतिजननसमर्थमावरणमित्युच्यते । न च—एवं सति ब्रह्मज्ञानेनापि अविद्याऽनिवृत्तेरनिर्मेद्यप्रसङ्ग—इति बाध्यम्, वक्ष्यमाणतत्त्वमस्मादिमहावाक्यार्थस्याश्रयविषयकज्ञानेनेव मूलाज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यभ्युपगमात् । महावाक्यार्थज्ञानस्यैव अवाधितार्थविषयतया प्रमात्वात् । प्रत्यक्षादीनां तु बाधितविषयतया भ्रमत्वेऽपि व्यवहारसामर्थ्येन व्यावहारिकप्रामाण्याङ्गीकारात् । व्यावहारिकत्वं तु ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वे सति ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वं ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वे सति ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वं पारमार्थिकत्वम् । ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वं तु प्रातिभासिकत्वमिति विवेकः । अथ वा मूलाज्ञानस्यैव अवस्थाज्ञानानि घटादिविषयावरणानि अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्यानीयत्वेन—यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानि—इति अभ्युपगमात् । एकेन ज्ञानेन एकाज्ञानस्यैव नामात् घटादिज्ञानेन आवरणनाशेऽपि न काचित् अतिः इति ।

‘आश्रयितुं’ शक्या, विद्याधकत्वत्वात् । सा च ‘ब्रह्मोः’ ‘प्रजाः’ वैगुण्यान्विताः जनयति । तां प्रकृतिं ‘अजी क्लृप्तं’ पुरुषः ‘जृम्भमाणः’ संव्रमानो वा ‘अवृत्तीते’ तामिव अधिशाम् आत्मत्वेनोपगम्य—सुखी दुःखी मूर्खोऽहम्—इति अविवेकितया संस्रति । ‘अन्धः’ पुनः ‘अजः’ पुरुषः सत्यप्रविवेकज्ञानो विरक्तो ‘जहाति’ । ‘एनाम्’ प्रकृतिं सुक्तभोगां कृतभोगावर्गो परित्यजति सुच्यते इत्यर्थः ।

* ‘इन्द्रः’ परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिः नाम रूपभूततत्कृतमिच्छाभिमादैर्वा, न तु परमाद्येत । ‘पुरुरूपो’ बहुरूपः ‘ईयते’ गम्यते । एकवच एव प्रज्ञानघनः सन् अविद्या-प्रज्ञाभिः बहुरूप इव भासते इति तात्पर्यम् ।

न च - पूर्वोक्तश्रुतिद्वयविरोध—इति वाच्यम् । श्रुतिद्वयस्य
मूलाज्ञानपरत्वात् ।

ननु—नानापञ्चवाञ्छानपक्षे एकया हृत्त्या सर्वेषामज्ञानानां नाशः
उत एकस्य ? आद्ये—पुनः श्रुतेः कदापि अप्रकाशो न स्यात् ;
अन्त्ये - तत्सिकालेऽपि प्रकाशो न स्यात्, एकस्य आवरणस्य नाशेऽपि
आवरणान्तरस्य विद्यमानत्वात्—इति चेत् ? न ; एकया हृत्त्या
एकाज्ञाननाशेऽपि तथैवावरणान्तराणां प्रतिरुद्धत्वात् यावत्सा तिष्ठति
तावत्प्रकाशः, तस्यामपगतायां तु पुनरप्रकाशश्च उपपद्यते इति
विशेषः ।

ननु - अस्तु प्रत्यक्षस्थले एवं व्यवहारः । तथापि अनुमानादिना
आवरणं निवर्तते न वा ? आद्ये साक्षात्कारिभ्रमस्यापि शङ्क-
पीतत्वादेः श्चेतत्वाद्यनुमानादिना निवृत्तिरसङ्गः । अधिष्ठानाज्ञानो-
पादानकत्वेन भ्रमस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । यौक्तिकज्ञानेन च ब्रह्मण्य-
विद्यानिवृत्त्या तत्साक्षात्कारार्थं श्रवणाद्यपेक्षा न स्यात् । द्वितीये
वङ्गादिव्यवहारो न स्यात्, प्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वात् । उच्यते -
द्विविधमावरणम् । एकमसत्त्वापादकम्, अपरमभानापादकम् ।
तत्राद्यम्—अन्तःकरणावच्छिन्नचेतन्यनिष्ठम् । द्वितीयं तु—
विषयावच्छिन्नचेतन्यनिष्ठम् । घटमहं न जानामि—इति उभयाव-
च्छेदेनानुभवात् । तत्राद्यम्—परोक्षपरोक्षप्रमासाधारण्येन निवर्तते ।
अनुमितेऽपि वङ्गादौ—नास्ति—इति प्रतीत्यनुदयात् । द्वितीयं तु
साक्षात्कारेणैव निवर्तते । यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानम्, तदाश्रयं
तदाकारमज्ञानं नाशयति इति नियमात् । परोक्षज्ञानस्य च
विषयेन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वेन अन्तःकरणमात्रनिष्ठत्वात्, अपरोक्ष-
ज्ञानस्यैव विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेन विषयान्तःकरणोभय-
निष्ठत्वात् । तेन अनुमानादिना असत्त्वावरणनाशात् व्यवहारः ।
अभानावरणानिवृत्त्या च सोपाधिकसाक्षात्कारिभ्रमस्य अनिवृत्तिः

इति । तस्मान्निर्धर्मकस्यापि जीवात्मनोऽविद्यान्तःकरणतादात्म्या-
ध्यासात् तद्धर्मकत्वं-भोक्तृत्वाद्यध्यास उपपद्यते ।

अध्यासस्तु—सत्त्वे वस्तुनि मिथ्यावस्तुसम्भेदावभासः, अथ वा
परत्र* परावभासोऽध्यासः । सोऽपि द्विविधः, अनादि-सादि-
भेदात् । तत्र अविद्याध्यासस्त्वक एव अनादिः†, हितोयस्तु पूर्व-
पूर्वाध्यासमूल एव । अयमहङ्काराद्यध्यासः बोजाङ्कुरवदनादिः ।
न च—प्रथमस्य आत्मान्ययादिदोषशङ्का, अनादित्वेनैव तन्निरासात् ।
न च—उत्पत्तौ आत्मान्ययाद्यभावेऽपि ज्ञप्तौ सम्भव इति—वाच्यम्,
क्षप्रकाशात्मन एव तज्ज्ञानत्वात् ।

ननु—भवन्मते अनिर्वचनीयस्यात्यभ्युपगमात् ये कर्तृत्वादयो-
ऽन्तःकरणधर्मा आत्मनि अध्यस्तन्ते, तेऽनिर्वचनीयाः तत्र उत्पद्यन्ते—
इति स्वीकर्तव्यम्, तथा च व्यावहारिक-प्रातिभासिकभेदेन कर्तृ-
त्वादौनां द्विधा प्रतिभासः स्यात्—इति चेत्, नैवम् ; तादात्म्या-
ध्यासेन अविवेकात्, अथ वा सर्वधर्मेविशिष्टस्यैव अन्तःकरणस्य
आत्मनि अध्यस्तत्वेन तदभावात् । तस्मादस्तुतो निर्धर्मकस्यापि
आत्मनोऽविद्यान्तःकरणतादात्म्याध्यासात् मान-मेयादिप्रतिकर्म-
व्यवस्थासिद्धिः इति दिक् ।

इति मानमेयादि-प्रतिकर्मव्यवस्था ।

ननु—भवत्वेवं प्रतिकर्मव्यवस्था, तत्रापि कथं तत्कारणोभूता
आश्रयाद्यवस्था तदभिमानिविश्रान्त्यवस्था च—इति चेत् ? शृणु ;

* 'परत्र' रजतभिन्ने इदमि । 'परास्य' इदमभिन्नस्य रजतस्य अवभास इत्यर्थः ।

† 'अविद्याध्यासो' नाम चित्रिताविद्यासम्बन्धः । 'एकः' अहङ्कारानवच्छिन्नः 'अनादिः'

कार्योपाधिगुणद्वयभेदात् पूर्वोक्तकारणोपाधिगुणद्वयभेदेन ईश-
वैविध्यवत् । तथा हि—

तद्यथा महामत्स्यः उभे कूलेऽनुसञ्चरति ।

एवमेवायं पुरुषः एतावन्तावनुसञ्चरति ।

स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च* ॥ हः अः ४ आः ३ कः १८ ।

इत्याद्याः ।

तद्यथाऽक्षिवाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा

विपरिपत्य आन्तः संहत्य पक्षौ संक्रयायेव ध्रियते

एवमेवायं पुरुष एतन्मा अन्ताय

धावति । यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते ।

न कश्चन स्वप्नं पश्यति† । हः ४।३।१८ ।

इत्याद्याः श्रुतयोऽत्र प्रमाणम् । ननु—“तद्यथा महामत्स्य”
इत्यादिवाक्येन अवस्थात्रयेषु एकस्यैवानुगतप्रतीत्या तदभिमानि-
विषय-तैजसादिस्त्रीकारस्य सिद्धान्ते व्यर्थत्वात् मानाभावाच्च—इति
चेत्, सत्यम् ; जाग्रदाद्यवस्थासाक्षित्वेन एकरूपप्रतीतावपि कल्पिता-
वस्थाभेदेन अवस्थाभिमानिर्विश्वादिभेदस्य श्रुति-युक्तानुभवसिद्धत्वात् ।
तथा च श्रुतयः—

जागरितस्थानो बहिःप्रक्षः सप्ताङ्गः

एकोनविंशतिसुखः स्थूलभुवौ ज्ञानरः ।

[माण्डूक्योपनिषत् ३]

* ‘कूले’ नद्यान्तीरे । ‘अन्तो’ कर्मफलपरिपाकी । ‘अनुसञ्चरति’ अनुगच्छति ।

‘स्वप्नान्तं’ स्वप्नभीतिरूपमन्तम् । ‘बुद्धान्तम्’ जाग्रद्वीगरूपमन्तम् च अनुसञ्चरति इत्यर्थः ।

† ‘सुपर्णे’ शोचगतिः । ‘श्येनः’ वा । ‘विपरिपत्य’ विविधेषु नामादेशेषु पतित्वा ।

‘शान्तिमूय’ ‘पक्षौ’ ‘संहत्य’ संयुक्तीकृत्य । ‘सक्रयाय’ लोडाय । ‘ध्रियते’ लोडग्रामाद्यै व्रतते ।

‘अन्ताय’ उपरतावस्थादपान्तःप्राप्त्यर्थम् । ‘धावति’ यतते, तथैवायं यतत इति योजना ।

स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग

एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तेजसः ।

[माण्डूक्योपनिषत् ४]

सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन

एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः ।

[माण्डूक्योपनिषत् ५]

गौडपादीयकारिकाः—

बद्धिःप्रज्ञो विभुर्विष्णो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तेजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥

[गौ. का. १]

विष्णो हि स्वप्नभुग् नित्यं तेजसः प्रविविक्तभुक् ।

पानन्दभुक् तथा प्राज्ञः त्रिधा भोगं निबोधत ॥

[गौ. का. १]

इत्यादि—एवमत्र प्रक्रिया । तत्र अविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरा-
वच्छिन्नो जाग्रदवस्थाभिमानो विष्णुः । स च देहेन्द्रियादिषु प्रवेशा-
दपनादा विष्ण इत्युच्यते ।

“विष् प्रवेशने, विष्ट व्याप्तौ”

इति स्मरणात् ।

स इह प्रविष्ट पानखाद्येभ्यः ।

तत्कृष्टा तदेवानुप्राविशत् ।

सत् च त्यत् च अभवत् ।

इति श्रुतिभ्यश्च । जाग्रदवस्था तु इन्द्रियतत्त्विकालोनाथोपलब्धः ।
अत्र च वक्ष्यमाणं मूर्ते विराडाख्यं भोग्यम् । प्रत्यक्षादिप्रमाण-
षट्केन व्यवस्थितमात्रत्वात् व्यावहारिकं विष्णाख्येन जीवेन सप-

भुज्यते । न च—शुक्तिरजतादिज्ञानानां प्रातिभासिकत्वेन कथं जागरणत्वम् ?—इति वाच्यम् । तद्विषयस्य अव्यावहारिकत्वेऽपि इन्द्रियवृत्तिकालीनत्वाज्जागरणत्वोपपत्तेः ।

वृत्ति सङ्क्षेपेण जाग्रदवस्था ।

एवं जाग्रद्वीगजनककर्मक्षये सति स्वाप्नभोगजनककर्मोदये च सति निद्रास्थया तामस्या वृत्त्या स्थूलशरीराभिमाने कूरीकृते सर्वेन्द्रियेषु देवतानुग्रहाभावात् निर्वाणारतया लीनेषु सत्सु विश्वोऽपि लीन इत्युच्यते । तत्र स एव उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नावस्थाभिमानो तेजस इत्युच्यते, आदित्यादिज्योतिरन्तरेणापि भासकत्वात् । स एव स्वाप्निकपदार्थभोक्ता । स्वप्नावस्था त्विन्द्रियवृत्त्यभाव-कालीनार्थोपलम्भः । अथ—स्वाप्निकपदार्थानां किसुपादानमविद्या, उत मनोगतवासना ?—इति चेत्, उच्यते ; अविद्यैव स्वाप्नय-विषया शुक्तिरजतादिवत् स्वाप्नार्थाकारेण परिणमते । जाग्रते च अविद्यावृत्त्यैव इत्येके । मन एव गज-सुरगाद्याकारेण परिणमते, अविद्यावृत्त्या च जाग्रते इत्यपरे । अत्र द्वितीयस्य गौरवेण अविद्याया एव अदृष्टसङ्गकारिण सर्वत्र अर्थाध्यास-ज्ञानाध्यासोपादानत्वं कल्पते, लाघवात् ।

अथ—तर्हि शास्त्रे—मनःपरिणामीऽयं स्वप्न—इति व्यपदेशो व्यर्थ—इति चेत्, न ; मनोगतवासनामिमित्तत्वेन तथात्वोपपत्तेः । ननु—तदा मनसो दृष्ट्याकारपरिणामानभ्युपगमे दृष्टत्वसम्भवेन आत्मनः तदानीं स्वयं ज्योतिर्वासिद्धिः—इति चेत्, न ; बहि-

रिन्द्रियवृत्त्यभावेन तदानीं मनसोऽप्राप्तकत्वात्, सत्त्वितिकान्तः-
करणावच्छिन्नचेतन्यस्यैव प्रमादृष्ट्वनियमात् । तथा च तदानी-
मन्तःकरणसत्त्वेऽपि प्रमात्रभावात् द्रष्टृत्वानुपपत्तेः । अथ
किमधिष्ठानं स्वप्नभ्रमस्य इति चेत्, मनोऽवच्छिन्नं जीवचेतन्य-
मित्येके । अपरे तु ब्रह्मचेतन्यमेव मूलज्ञानभावच्छिन्नमिति वदन्ति ।
न च—अत्र परस्परविरुद्धं किं याज्ञम् ? इति वाच्यम्, मत-
भेदेनोभयमपि ।

तथा हि—आयद्वेदेन स्वप्नभ्रमनिवृत्तिदर्शनात्, अधिष्ठान-
ज्ञानादेव च भ्रमनिवृत्तेः । ब्रह्मचेतन्यस्य च अधिष्ठानत्वे संसार-
दशायां तज्ज्ञानासम्भवात् । ज्ञाने वा सर्वहेतुनिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
किं च—

न तत्र रथा न रथयोगा न पश्यामी भवन्ति ।

अथ तत्र रथान् रथयोगान् पथः सृजते* ॥

[उ. च. ४ ब्रा. १ कं. १०]

इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितप्रातिभासिकप्रपञ्चस्य व्यावहारिक-
प्रपञ्चवत् सर्वसाधारण्यापत्तेश्च । तस्मान्न मूलज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्म-
चेतन्यमधिष्ठानम्, किन्तु जीवचेतन्यमेव इति । अथ—जीव-
चेतन्यस्य अनादृतत्वेन सर्वदा भासमानत्वादधिष्ठानत्वासम्भवः—इति
चेत्, सत्यम्, तत्र हि स्वप्नाभ्यासानुकूलव्यावहारिकसङ्घातभानः-

* ननु यथा जागरिते तथैव स्वप्नेऽपि विषया उपलभ्यन्ते तत्र कथमिन्द्रियाभावात्तद्वृत्त्य
सृज्यते ? इति चेत् यत्नः, 'तत्र' स्वप्ने 'रथाः' रथादिलक्षणा विषया 'न' सन्ति । तथा
'रथयोगाः' रथे योज्यन्ता इति रथयोगाः अत्रादयः तत्र न सन्ति । न च 'पश्यामी' भागाः
'भवन्ति' । 'अथ' च 'रथान् रथयोगान् पथः' 'सृजते' स्वप्नम् । कथं पुनः सृजते रथादि-
लक्षणानामभावे ? इति चेत्, 'अथ' लोकस्य सर्वतो 'भावा' वास्तव्यानुपादय रथादि-
वासनादपि कर्मकरवृत्तिः तदपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते इत्यर्थः ।

१ 'तत्रैव विरोधः' इति ख. पुनर्लिखितम् ।

विरोध्यवस्थाऽज्ञानं सहकारि कारणं कलयते । स्वप्नदशायां च—
अहं मनुष्यः—इत्यादिप्रातीतिकसङ्घातान्तरभावाभ्युपगमात्,
शय्यायां स्वपिमि—इति शय्यान्तरवत्, भागसामग्र्यभावस्य उभयत्र
तुल्यत्वात् ।

अथ —अहं मनुष्यः—इत्यादिजाग्रत्काले प्रथमक्षणे उत्पद्यमानस्य
व्यावहारिकसङ्घातज्ञानस्य प्रमाणाजन्यत्वात् कथमज्ञाननिवर्तकता ?
न च अवस्थान्तरान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनीयम्—इति वाच्यम्, सुषु-
प्तावपि स्वप्नबाधप्रसङ्गात् । तद्वानिष्टम्, जाग्रत्त्वापत्तेः इति चेत्,
न ; स्वप्नावस्थाज्ञानस्यैव अन्तःकरणलयसहितस्य सुषुप्तिरूपत्वात्
तत्र तद्बाधः । जागरे तु सिध्यैव स्वप्नोऽभूत् इत्यनुभवसिद्धत्वात् ।
अहमिति सामान्यज्ञानस्य प्रमाणाजन्यत्वेऽपि अज्ञाताबाधितमनो-
ऽवच्छिन्नचित्तिषयत्वेन यथार्थत्वात् । द्वितीयादिक्षणे शरीरादि-
विशिष्टज्ञानस्य तु प्रमाणाजन्यत्वेन अवस्थाऽज्ञानविरोधित्वमनुभव-
सिद्धम् । न च—तथापि प्रमाणाजन्यज्ञानस्य अज्ञाननिवर्तकत्वे
साक्षिणोऽपि तथा प्रसङ्गः—इति वाच्यम् । साक्षिणोऽविद्याऽनिवर्तकत्वं
तु अविद्यासाधकत्वेन—आत्मानमहं न जानामि—इति धर्मियाहक-
मानेन सिध्यतीति तथा प्रसङ्गाभावात् ।

ननु—तर्हि स्वप्नाध्यासादिकारणोभूताज्ञानस्य जागरादिप्रमाण-
ज्ञानेन निवृत्तौ पुनः स्वप्नाध्यासो न स्यात्, तत्र अनेकाज्ञान-
स्वीकारे तु आत्मन्यपि तथा सम्भवेन मुक्तौ अनास्थाप्रसङ्गात् । न च
अन्यैवानुपपत्त्या तत्र अज्ञाननिवृत्तिर्नाङ्गीक्रियते, एकस्यामेव
रज्ज्वामज्ञातायां सर्पभ्रमेण धारादिभ्रमतिरोधानवत् जागरादि-
भ्रमेष्वपि स्वप्नादिभ्रमतिरोधानमात्रं क्रियते । अज्ञाननिवृत्तिस्तु

१ 'भावविरोध' इति अधिकं क, पुस्तके ।

२ इदं क, ख, पुस्तकयोर्नास्ति ।

वक्ष्यमाणेन ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानादेवेति न मुक्तावनाम्नासप्रसङ्गः—इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादपि अज्ञाननिवृत्तिसम्भावना न स्यात्, कुत्रापि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरदर्शनात्—इति चेत्, अत्रोच्यते, नोभयवाप्यनुपपत्तिः ।

तथा हि—जागरादिज्ञानात् स्वप्नाध्यासादिनिवृत्त्यभ्युपगमवत् केवलं मूलाज्ञानस्यैव विचिचानैकशक्तिस्त्रोकारात् एकशक्तिनाशेऽपि शक्त्यन्तरेण स्वप्नान्तरादीनां पुनरावृत्तिः सम्भवति । सर्वशक्तिमतो मूलाज्ञानस्यैव निवृत्तौ तु कारणान्तराभावात् तादृशस्य च द्वितीयज्ञानकरोकारात् न अहङ्काराद्यध्यासानां पुनरुत्पत्तिः सम्भवति इति न अपुनरावृत्तेरसिद्धिः । तस्मात् रज्जुज्ञानादिना अज्ञान-निवृत्त्यङ्गोकारेऽपि न कोऽपि दोषः, चिन्मात्रस्यैव अज्ञानाश्रयत्व-विषयत्वसम्भवात्, अडे च प्रमाद्यप्रयोजनाभावेन तदनङ्गोकारात्” ।

ननु अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे कथमन्तःकरणवृत्तिरूपेण ज्ञानेन तन्निवृत्तिः ? भिन्नाश्रयत्वात्, ज्ञानस्य च अन्यत्वेन चिन्मा-त्राश्रयत्वानुपपत्तेः । तस्य कूटस्थस्वभावत्वात् । अज्ञानस्य च अनादित्वेन कूटस्थ्याव्याघातकत्वात् इति दिक् । न चैतन्यान्तः-

• अनुक्तम्—

आश्रयत्वविषयत्वभाषिणी ।

निर्विभानचित्तिरेव केवला ॥

पुर्दसिद्धतमसो हि पश्चिमी ।

नाशयो भवति नापि मोक्षरः ॥

बहु निमग्न किमय मदान्महम् ।

प्रसक्त सङ्गमदयवासने ॥

सकलवाक् मनसातिगता चित्तिः ।

सकलवाक् मनसव्यवहारभाक् ॥ इत्यादिना ।

• कूटस्थचैतनेन सङ्ग अविरोधादित्यर्थः ।

करणयोः तादात्म्याध्यासेन अन्तःकरणधर्मस्यापि चैतन्यधर्मत्वा-
नपायात् । तदुक्तं पञ्चपादिकाकण्डिः—

आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मोः ।

अभेदेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते ॥ इति ।

तार्किकैरपि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशे स्वसमवायसम्बन्धेन
महाकाशाश्चितशब्दगूहनमङ्गीक्रियते । उपहितेऽपि चैतन्ये
स्वानपायादिति ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रयत्वोपपत्तिः । न च
ज्ञानस्य क्वाप्यविद्यानिवर्तकत्वाददर्शनात् ब्रह्मज्ञानेनापि तत्कल्पनं
न स्यात्—इति वाच्यम् । न हि अनुमानात् ब्रह्मज्ञानस्य अज्ञान-
निवर्तकत्वं वयं साधयामः, येन व्याप्तिप्रकार्यमुदाहरणापेक्षा
भवेत् । किन्तु श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या च इति ब्रूमः । तत्र श्रुति-
स्तावत्—

तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति । इति ।

तथा—

तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विष्णुमायानिवृत्तिः । इति ।

स्मृतिश्च—

देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवञ्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्* ॥

[गी. अ. ५ श्लो. १६]

१ 'महाकाशशब्दगूहनम्' इति ख. पुनर्लेखः ।

* येन अज्ञानेन आश्रय्या जन्तवः सुखानि 'तत्' अज्ञानं 'येषां' जन्तूनां 'ज्ञानेन'
विशेषज्ञानेन आत्मविषये च 'आत्मनः' 'नाशितं' भवति । 'तेषां' जन्तूनाम् 'आदित्यवत्'
यथा आदित्यः समस्तं रूपजातम् अवभासयति तद्वत् 'ज्ञानं' ज्ञेयं च वस्तु सर्वं प्रकाशयति । 'तत्'
परमाद्यतत्त्वम् इति शीजना ।

इत्यादि । एवम्—

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।

तरति शोकमात्मवित् । इति ।

तथा—

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते

योगी माशाममेयाय तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ इति च ।

“अविद्यायाः परं पारं तारयति” ।

इत्यादिश्रुतार्थापत्तिश्च । ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावः श्रूयमाणः तदाव-
धायकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण मोपपद्यत इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं
गमयति ।

“अमृतेन हि प्रत्यूढाः” ।

मोहारेण प्रावृताः ॥

अन्यद्यथाकमन्तरं बभूव ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जनवः * ।

[गी. अ. ५. सू. १८]

इत्यादिस्मृतिभ्योऽपि अज्ञानमेव मोक्षव्यवधायकमवगम्यते ।

किञ्च—भगवदज्ञानरूपभजनाञ्जनचक्षुः प्रत्यक्षेणैव अज्ञान-
निवृत्तिमनुभवति । तच्च न कापि विप्रतिपत्तिः । यदि हि
कस्यचिदपि तत्त्वावबोधे जाते नाज्ञानं निवर्तेत ततो व्यभिचारात्
कारणता न स्यात् । न तु तथा दर्शनमस्ति । एकस्यैव तत्त्वज्ञानेन

* ‘ज्ञानं’ विवेकविज्ञानम् ‘अज्ञानेन आवृतं’ तेन मुह्यन्ति । करोमि—कारयामि—
भोक्तव्यं—भोजयामि—इत्यर्थं मोहं कच्छन्ति । ‘अविबेकिनः’ सत्सारिणी जनवः ।

१ ‘भगवत्तम्’ इति न, पुस्तके ।

अज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमात् जीवान्तरप्रतिभासस्य च स्वाग्रिकजीवा-
न्तरप्रतिभासवत् विश्रममात्रत्वात् । एतच्च सर्वमग्रे वक्ष्यमाणत्वा-
च्चात्र विचार्यते । एतेन—नाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम्, अनादि-
भावत्वात् भाववत् * इति निरस्तम्, पूर्वोक्तश्रुति-कृत्यादि-
बाधितत्वात् । किञ्च—कीदृशं भावत्वम् अज्ञानस्य अविनाशित्वे
प्रयोजकम्, सत्त्वलक्षणमभावलक्षणं वा ? तत्र नाद्यम्
सदसद्विलक्षणैः सत्त्वमतेऽज्ञाने सिद्धम्, विकालाबाध्यत्वस्वरूप-
सत्त्वायोगात् । द्वितीयं तु न अविनाशित्वप्रयोजकम्, अनुकूल-
तर्काभावात्, प्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च, सत्त्वस्यैव अविनाशित्व-
प्रयोजकत्वाच्च । न च आत्मातिरिक्ते पदार्थमात्रे सत्त्वाभावेन कथं
व्याप्तिरुद्भावसरः, सत्त्वाभावस्य विनाशित्वप्रयोजकत्वेन
स्थितिरेकिणापि तस्य सिद्धेः । एवं दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्वजडत्वादिनापि
अज्ञानस्य विनाशित्वनिश्चयः,

“भूयद्वाप्ते विश्वमायानिवृत्तिः”

इत्यादिवाक्यैः कण्ठत एव विनाशित्वप्रतिपादनात् च । न च
श्रुतिविषयत्वे ब्रह्मवदबाध्यत्वप्रसङ्गः, श्रुतितात्पर्यविषयत्वस्यैव
अबाध्यत्वप्रयोजकत्वात् । श्रुतेः प्रयोजनवति मानान्तरानधिगते
तात्पर्यमुपक्रम्यादिवङ् विधिलिङ्गेन अवधार्यते । अज्ञानस्य च—
अहमस्य इति—साक्षिसिद्धत्वात्, तत्प्रतिपादने प्रयोजनाभावाच्च,
न श्रुतितात्पर्यविषयत्वम्, वक्ष्यमाणरोत्या तु ब्रह्मण्येव तात्पर्य-
निश्चयात् । एवं च साक्षिसिद्धस्यैव भावरूपाज्ञानस्य अभाव-
विलक्षणत्वादिकमनुमानादिना साध्यत इति न कोऽपि दोषः ।
शुक्ती—रजतज्ञानवान् अयम्—इति मिथ्यासंसर्गस्यापि तत्त्वज्ञान-

* परमात्मज्ञानमात्रवदित्यर्थः ।

१ ‘विनाशित्वेन’ इति न, क, पुस्तकयोः ।

विषयत्ववदस्माकं किं न स्यात् । एतेन मानविषयत्वे ज्ञानस्य मानानिवर्त्यत्वम् । मानाविषयत्वे तु स्वप्रकाशत्वानङ्गीकारात् शशविषाणादिवत् अलोकत्वमित्यपास्तम्, स्वप्रकाशरूपत्वे मानाविषयस्यापि साक्षिसिद्धत्वाभ्युपगमात्, तस्य च भ्रमप्रमासाधारणत्वात् । तदुक्तम्—

अविद्याया अविद्यात्वे इदमेवास्ति लक्षणम् ।

प्रमाणाद्यसहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ इति ।

अविद्याऽस्येति विद्यायामेवासिद्ध्या प्रकल्प्यते ।

ब्रह्मदृष्ट्या त्वविषयो न कथञ्चन युज्यते ॥ इति च ।

तस्मात् अविद्याया अपि रज्जुभुजङ्गवत् आत्मन्यारोपितत्वात् आत्मस्वरूपज्ञानेन निवृत्तिरूपपश्यते इत्यादि पूर्वमेव दर्शितमिति दिक् । यस्मात् पक्षद्वयेऽपि अनुपपत्त्यभावः तस्मात् यदि ब्रह्मज्ञानादेव अज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमः तदा रज्ज्वां दण्डभ्रमेण सर्पभ्रमतिरोधानवत् अधिष्ठानज्ञानाभावेऽपि जायदभ्रमेण स्वप्नभ्रमतिरोभावोपपत्तेः । तथा च—मूलाज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मचेतन्यमेव स्वप्नाध्यासोपादानम्—इति पक्षेऽपि न कोऽपि दोषः, नापि प्रतिज्ञोक्तं स्वप्नसाधारण्यापत्तिः, मनोगतवासनानां भिन्नत्वेन तथात्वासम्भवात् । न च मनोऽवच्छिन्नचेतन्यस्य अधिष्ठानत्वाङ्गीकारे—अहं तुरग—इति अहङ्कारसामानाधिकरण्येनैव प्रतीतिः स्यात्, इदं रजनम्—इति शक्तिमामानाधिकरण्येन रजतप्रतीतिवत्, न तु—अयं तुरग—इति । ब्रह्मचेतन्यस्य अधिष्ठानत्वपक्षेऽपि—तुरग—इत्याकारेणैव प्रतीतिः स्यात्, न तु—अयं तुरग—इति तथापि इदङ्काराद्यदोभूतवाङ्मयार्थाभावस्य समानत्वादिति वाच्यम् । आद्ये पक्षे अहङ्कारस्य शक्तिवदधिष्ठानावच्छेदकत्वात् शक्तिरजतमिति

वत्—अहं तुरग—इति न भ्रमाकारप्रसङ्गः । अहम्—इति ज्ञानस्य—इयं श्रुतिः—इति ज्ञानस्यैव भ्रमविरोधित्वात् । इदमंशस्य च भ्रमाविरोधिन एव तत्र भावाभ्युपगमात् । स्वप्ने तु तुरग इत्याकारवत् अयमित्याकारोऽपि कल्पित एव । न च कल्पितोभयाकारवाचे शून्यवादापत्तिः—इति वाच्यम्, उभयाकारवाचेऽपि अधिष्ठानभूतचैतन्यस्यावाधात् न शून्यवादापत्तिः, जाग्रदवस्थायां न हि श्रुक्तोदहारविलक्षणस्य प्रातर्गतिकस्यैव रजतद्वारस्य भावाभ्युपगमाच्च । तदुक्तं पूर्वमेव—

“इदमर्थवस्तुपि भवेद्भजते परिकल्पितम्”

इत्यादिना श्रुक्तोदमंशभावापत्तेऽपि नेदमंशस्य सत्यत्वमध्यासे प्रयोजकम्, किन्तु अधिष्ठानमस्त्वमेव । अधिष्ठानं च तत्र अज्ञानशक्त्यवच्छिन्नं चैतन्यमेव । प्रकृतेऽपि साक्षिचैतन्यमस्यैव इति उपपन्नम् । तस्मात् न पक्षद्वयेऽपि काप्यनुपपत्तिः इति दिक् ।

इति स्वप्नावस्थानिर्णयः ।

अथ सुषुप्तिः । तथा हि—शरीरान्तःकरणोपाधिद्वयाभिमानरहितः तत्संस्कारावच्छिन्नोऽविद्यामात्रोपहितः स एव सुषुप्त्यवस्थाभिमानो प्राज्ञः । सुषुप्तिस्तु जाग्रत्स्वप्नभोगद्वयेन विज्ञानान्तस्य जीवस्य तदुभयकारणकर्मक्षये ज्ञानशक्त्यावच्छिन्नस्य सवासनस्य अन्तः-

करणस्य कारणोभूताज्ञाने संस्काररूपेण भवस्थाने सति विश्रामा-
वस्थानम् । तत्र जाग्रत्स्वप्नप्रभोग्यपदार्थज्ञानाभावेऽपि साक्षात्कारं
सुषुप्ताकारं संस्कारतापस्रजाग्रत्स्वप्नविषयकमनादिषट्कविषयकं च
यदवस्थाज्ञानमूलाज्ञाने तदाकारं च अविद्याहृत्तित्रयमङ्गोक्रियते ।
न च तत्र निर्विकल्पकहृत्तित्रयस्वीकारे गौरवम्, तथा च एकैव
विशिष्टहृत्तिः—इति वाच्यम् । विशिष्टहृत्तो हि अहङ्कारस्य कारण-
त्वेन सुषुप्तौ च तस्य लीनत्वात्, तत्स्वीकारे च सुषुप्तप्रभाव-
प्रसङ्गात् ।

न च तर्हि सुषुप्ति-प्रलययोः साम्यम्—इति वाच्यम्, हृत्ति-
रूपस्योपलब्धस्य सत्त्वेन वेद्यम्यात् । न च तत्रापि हृत्तिः कल्प्यताम्,
तत्र तत्कल्पने बीजाभावात् । इह च—सुषुप्तमहमस्वाप्नं न किञ्चिद-
वेदिषम्—इति सुप्तोत्थितस्य परामर्शात्, अननुभवे परामर्शानुपपत्तेः ।
न च—काल-देशविशिष्टरूपतत्त्वोन्नेष्टाभावे कथं निर्विकल्पककेवला-
ज्ञानादिरूपेण स्मरणम्, भूतःकरणोपरागकालौनानुभवजन्यत्वा-
भावेन तत्त्वोन्नेष्टाभावेऽपि स्मरणापपत्तेः, निर्विकल्पकानुभवजनित-
संस्कारस्य निर्विकल्पकस्मरणहेतुत्वात् । न हि निर्विकल्पकस्मरणस्य
तत्त्वोन्नेष्टः कस्वचिदनुभवाकूटो जागरेऽप्यस्ति, किं पुनः सुप्तौ ।
अत एव संस्मरणे तत्त्वोन्नेष्टनियमाभावात् न किञ्चिदेतत् ।

ननु—नावेदिषमिति परामर्शः अनुमानमेवासु न तु स्मरणम् ।
तथा हि—जाग्रत्काले सुषुप्तेः प्रत्यक्षं मासु । अवस्थाऽज्ञानं
मनोसंयम इति हि सुषुप्तिः । तत्र आद्यं जागरकालधिया नश्यति,
द्वितीयं तु न प्रत्यक्षम् । अयोग्यत्वात् अनुमितिसु स्वादेव ।
स्वप्न-जागरयोर्मध्यः कालः सुषुप्तिमान्,* ज्ञानसामान्याभावात्,

१ क. पुस्तके 'सत्यकालः' इति वर्तते ।

* 'सुषुप्तिमान्' मनोसंयमान् इत्यर्थः ।

अन्यज्ञानसामान्याभावाद्वा, यद्वा ज्ञानसामर्थ्यभावात्—इति चेत् ?
न । आद्यो हि न हेतुः । ज्ञानस्य नित्यत्वेन सर्वदा भासमानत्वात् ।
ज्ञानस्वरूपस्य नित्यस्य आत्मनः पूर्वं साधितत्वाच्च । अत एव न
द्वितीयः ।

नापि तृतीयः, अन्योऽन्याश्रयाश्रयत्वात्, पक्षे मनोलयस्य
ज्ञातुमशक्यत्वात् च । न च—तत्कालविशिष्टरूपेण कस्याप्यस्मृतैः
तत्काले ज्ञानसामान्याभावोऽनुमेयः, यदि ह्यनुभवो जायेत तदा
तत्कालविशिष्टं स्वविषयं सङ्गृह्येयात्, ततश्च तद्रूपेण स्मरणोपपत्तिः
स्यात्, तदभावाच्च तादृशज्ञानसामान्याभावानुमितिसम्भवः—इति
वाच्यम् । ज्ञानस्य सर्वस्मृतिजनकत्वानियमात् । न हि यावदनु-
भूतं स्मर्यते—इति न्यायात् । तस्मात् लिङ्गाभावादान्नयासिद्ध्या च
तत्कालस्यानुपस्थितत्वात् च अनुमानस्य अप्रयोजकत्वम् । न च—
तथापि—अहमस्मासम्—इति प्रत्ययेन अहङ्कारस्य अज्ञानाध्याश्रयत्वे-
नैव प्रतीतिर्भवति न तु साध्याश्रयत्वेन—इति वाच्यम् । सुखप्रति-
विम्बाश्रये दर्पणे जपाकुसुमलोहित्याध्यासेन—रक्तं सुखम्—इति
प्रतीतिवत् अहङ्काराश्रयसाक्षिचैतन्यस्य स्मरणाश्रयत्वात् सामानाधि-
करण्येन प्रतीतिः, न पुनः—अहं सुखो—इतिवदाश्रयतया । स्मृति-
संशय-विपर्ययाणां साक्षिचैतन्याश्रयत्वनियमः, अप्रमात्वात्,
अहङ्कारस्यैव च प्रमाणजन्यज्ञानाश्रयत्वात् ।

अतएव—अनाप्तवाक्यादिजन्यपरोक्षविभ्रमोऽपि अविद्यावित्तिरेव
—इति अभ्युपगमो वेदान्तविदाम् । तत्र अन्तःकरणवृत्तिजनक-
सामर्थ्यसम्भवेऽपि प्रमात्वाभावापराधेन अन्तःकरणस्य असामर्थ्यात् ।
ननु—तर्हि नामादौ ब्रह्मेक्योपासनापि न प्रमा बाधितार्थत्वात् ।
नापि भ्रमो नामादौ ब्रह्मभेदस्य अनाहतत्वात्, तथा च—

अविद्येव मनोऽपि न तस्यां परिणामि—इति चेत्, न ; कामादि-
यत् इच्छाधीनतया नामादिषु ब्रह्माध्यासस्य भ्रम-प्रमावहिर्भूतमनो-
वृत्तिस्वरूपेणैव स्वोकारात् । तदुक्तम्—

“मोदनाजन्यत्वात् मानसो क्रिया एव सा” इति ।

एतेन -वह्निव्याप्यधुमवान् क्रुदः—इति आरोप*जन्यस्य—क्रुदो
वह्निमान् व्यात्—इत्याकारकतर्कस्यापि इच्छाधीनत्वेन भ्रम-
प्रमावहिर्भूतत्वेन मनोवृत्तिमत्त्वं व्याख्यातम् ।

अतएव मनन-निदिध्यासनसहितं अवगाह्ये जहापोहात्मके
वेदान्तवाक्य^२विचारे—

श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्यः†

इति विधिरूपपश्यते, विवरणाचार्यादिभिः तथैव स्वीकृतत्वात्
च । यदि च शास्त्राचार्योपदेशजनितं ज्ञानमेव अवगं तदा ज्ञाने
विध्यसम्भवेऽपि न अति., अत एव सर्वतन्त्रभ्रतन्त्रेर्वाचस्यतिमिश्रैः
“श्रोतव्यो मन्तव्यः” इति वाक्ये विधिर्नाङ्गीकृतः इति । विस्तरस्तु
आकरे इति दिक् ।

ननु—भवत्वेवं व्यवस्था, तथापि परामर्शस्वोकारो न युक्तः ।
अज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य अज्ञानानुभवस्य जाग्रत्यपि
विद्यमानत्वात् कथमज्ञानस्मरणम् ? न हि धारावाहिकेषु अनु-
भवेषु, तुल्यसामग्रीकेषु स्मरणव्यवहारः सम्भवति । तथा च—
धारावाहिकेष्वेव अज्ञानानुभव एव वक्तव्यः, न तु परामर्शः
इति चेत् सत्यम् । सुषुप्त्याख्यायाः तामस्या अज्ञानवृत्तेः नाशे

* अतहात तदुत्तापसञ्जनमारोपः ।

† व्याख्याता चिरं श्रुतिः पूर्वम् ।

१ ‘जहापोहात्मके’ इत्यर्थं नाशिक. पुस्तके

२ ‘०शास्त्रे’ इति ख. पुस्तके पाठः ।

जायति तद्विशिष्टाज्ञानस्य सात्त्विका अनुभूयमानत्वाभावेन संस्कार-
जन्याऽन्याविद्यावृत्त्येव सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात् परामर्शत्वसिद्धिः ।
केवलाज्ञानाग्निं तु तुल्यसामग्र्योक्तत्वेन धारावाहिकत्वमेव । अत एव
कार्योपाधिविनाशसंस्कृतमज्ञानमेव प्रत्ययोपमं सुषुप्तिः, इत्यभिप्रेत्य
वार्त्तिककारपादैः सौष्माज्ञानस्मरणमपाकृतम् । तदुक्तम्

न सुषुप्तिगमाहस्य माज्ञासिधमिति श्रुतिः ।

अनतीतात्मगत्वेन मोहिऽस्मिन् श्रुत्यमश्रयात् ॥

स भूतकाशसृक् प्रत्यङ् न चागामिसृगिष्यते ।

अन्यथा वर्तमानेऽस्मिन् काले प्रत्यङ् न सम्भवेत् ॥

इति । न च—तर्हि वार्त्तिक-विवरणयोर्विरोध—इति वाच्यम्,
अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा* ।

[यो. द. पा. १ सू. १.]

इति योगसूत्रानुसारेण तमोगुणाक्रिकावरणमात्रालम्बना
काचिद् वृत्तिः सुषुप्तिः—इत्यभिप्रेत्य तदुपरक्तचैतन्यस्य तत्र अशेषैव
नाशात् तत्कालोत्पन्नानुभवजनितसंस्कारवशेन—न किञ्चिदवेदिषम्—

* अभावप्रत्यय आलम्बनम् यस्याः सा 'अभावप्रत्ययालम्बना' । या सनातमुद्रितात्वात्
तमसः समस्तविषयपरित्यागेन प्रवर्तते इति सा 'निद्रा' । सा च सम्प्रतीते प्रत्यवसर्गात्
प्रत्ययविशेषः । सुखमहमस्वाप्स—प्रमत्तं मे मनः प्रष्टा मे विचारदीकर त—दुःखमह-
मस्वाप्स—न्यूनं मे मनः अमलमवस्थितं—गाढं शून्योऽहमस्वाप्स, शुद्धाय मे गावायि ज्ञानं मे
चित्तम् अलम् कृपितमिव तिष्ठति इति प्रबुद्धस्य प्रत्यवसर्गात् न स्यात् । असति प्रत्ययानुभवे
तदात्मताः श्रुतवशं तादवया न स्युः । तस्मात् प्रत्ययविशेषो निद्रा । अस्याय—सुखमहमस्वाप्सम्
इत्यादिश्रुतिदर्शनात् श्रुतेशानुभवव्यतिरिक्तैव अनुपपत्तेरिति त्वम् इति । एतदेवाभिप्रेत्य
विदारकास्त्राभिभिरप्युक्तम्—

‘सुखमस्वाप्समवाह’ ‘न मे किञ्चिदवेदिषम्’ ।

इति सुप्तसुषुप्ताज्ञाने परामर्शति चोक्तितः ॥

परामर्शोऽनुभूतेऽस्तीत्यासौदनुभवकदा ।

चिदात्मत्वान् स्वतो भाति सुखप्रधानधीस्ततः ॥ इति ।

इति स्मरणमभ्युपेतमिति वार्त्तिक-विवरणयोः अविरोधः । तदुक्तं
उपस्थमाह्वये वार्त्तिकछद्भिः—

न चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते ।

नावेदिषं सुषुप्तेऽहमिति धोः किम्वलात् भवेत् ? इति ।

तदेवं सुषुप्तप्रवस्थायाम् अस्ति आनन्दानुभवः । अनुभविता च
सुषुप्तप्रवस्थाभिमानो प्राज्ञः । तथा च श्रुतिः—

आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः । इति ।

न च सुषुप्तौ अन्तःकरणस्य लये जीवाभावप्रसङ्गः—इति वाच्यम्,
तदानीमपि तत्संस्कारावच्छेदात् । अत एव न सर्वज्ञापत्तिः न
वा जीवाभावप्रसङ्गः । ननु—सुषुप्तौ दुःखाभाव एवानुभूयते,
न तु सुखम्, तज्जनकसामग्र्यभावात् । न च अन्यसुखाभावेऽपि
स्वरूपसुखं निर्विकल्पकमनुभूयते—इति वाच्यम्, विषयानन्दाति-
रिक्तस्वरूपानन्दे मानाभावात् । विषयसुखतत्साधनाद्यभावे कामुकानां
निर्वेददर्शनात् । तदुक्तं श्रीमांसकैः तर्कचरणैः*—

सुषुप्तादुत्थिताच्चैवं निर्विद्यन्ते हि कामुकाः ।

वृथेयमन्तरेणैव कामिनीं यामिनीं गता† ॥

१ * 'नैव त्वनुभवव्याप्तिः' इति क पृथक् ।

* उक्तं चेतन् पार्थसारथिमित्रैः तर्कचरणैः ।

† 'सुषुप्तात्' निद्रायाः 'उत्थिताः' जागर प्राप्ताः 'कामुकाः' विषयिणः पुरुषाः
'कामिनीम् अन्तरेणैव इयं यामिनीं गता'—इति 'निर्विद्यन्ते' निर्वेदं प्राप्नुवन्ति । यदि
न तेः—

सुषुप्तप्राण एकीभूतः प्रज्ञानवन एवानन्दमयो स्यात् ।

इत्यादि सुलुक्तप्रकारेण—तत्र प्रज्ञानन्दोऽनुभूयते तर्हि 'परमानन्दं भुक्त्वा तस्य कारणान्'
अल्पस्य अल्पसुखस्य हान्येव निर्वेदः नीपपद्यते, तुल्येन्द्रियसुखकानिनिमित्तकं निर्वेदनमपुन-
रित्यर्थः । कीं हि महान्तमानन्दमनुभूय अप्यर्थे मोक्षं कुर्वान् ? अथोच्येत—तत्सुखं
विष्णुतमो निर्विद्यतीति । तर्हि तत्सुखं विष्णुतं चेत्—सुखमस्मात्तम् इत्ययं व्यवहारः
न घटेत् । दुःखस्य च ननुमते तु इयं सुखमववर्त्ततिः न घटेत् । तस्मात् आत्मनः सुखमन्तं
न इति हि श्रीमांसकानामाशयः ।

अस्माच्चसुखद्वान्येव निर्वेदी नोपपद्यते ॥

तत्सुखं विस्मृतं चेत् स्यात् सुखमस्मात्समित्ययम् ।

व्यवहारो न घटते दुःखाननुभवेत्त्वियम् ॥

सुखं व्यवहृतिस्तस्मात् न सुखात्मत्वमात्मनः । इति ।

तस्मात्सुषुप्तौ सच्चिदस्वरूपस्यापि आत्मनः आनन्दरूपतासिद्धिः
इति कथमुक्तम्—आनन्दभुक्—इत्यादि जैमिनीयैरनुपासित-
सद्गुरुभिः १—इति चेत्, अत्रोच्यते—अध्यात्मविद्यासंस्कारहीन-
त्वाद्भ्रान्ता एव ते । सुप्तोत्थितस्य विषयसुखसामग्र्यभावेऽपि
तूष्णीर्भाव-सुखप्रसादादिलिङ्गदर्शनेन अनुभूतसुखसंस्कारसम्भवात् ।
न हि सुषुप्तौ स्वरूपसुखानुभवं विना स सम्भवति, आकस्मिकत्वा-
पत्तेः । तदुक्तं भगवता वसिष्ठेन—

निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते ।

तं भावं भावयन् साक्षादक्षयानन्दमश्नुते ॥ इति ।

निद्रादिशब्दसु अस्यस्याप्युपलक्षकः । न च—कथं तादृशं सुखानुभवं
विहाय अनर्थावहं घोरं जागरणम्—इति वाच्यम्, प्राग्जन्मार्जित-
कर्मप्रावल्यात् । तथा च कैवल्यश्रुतिः—

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् ।

स एव जीवः स्वपिति प्रबुधः ॥ इति ।

एतच्च समर्थितं श्रुतितात्पर्यविद्विर्विचारस्यश्रोपादेः—

अज्ञानविस्थिता चित् स्यात् सुखमानन्दभोजने ।

भुक्तं ब्रह्मसुखं त्यक्त्वा बहिर्यात्वथ कर्मणा * ॥

* माण्डूक्योपनिषद . “आनन्दभुक् चेतोसुखः” इत्युक्तम् । तत्र ‘चेतोसुखे’शब्दस्यार्थं
समर्थयति—‘अज्ञानेति’ । ‘आनन्दभोजने’ श्रीपुत्रब्रह्मानन्दास्वादने । ‘अज्ञानविस्थिता चित्’
अज्ञानवृत्तौ प्रतिविम्बितं चेतस्त्वमेव । ‘सुखं’ साधनम् । ‘स्यात्’ भवेत् । ननु—सुषुप्तौ
आनन्दमयरूपेण जीवेन ब्रह्मसुखं चेद्भुज्यते तर्हि तत्परित्यज्य अथ बहिः कुतः जागरणं

कर्म जन्मान्तरेऽभूद्यत् तद्योगाद् बुध्यते पुनः ।
 भुक्ता च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् ।
 इति कैवल्यशास्त्रायां कर्मजो बोध ईरितः* ।
 किञ्चित्कालं प्रबुद्धस्य ब्रह्मानन्दस्य वासना ।
 अनुगच्छेद्यत्तस्तृण्योमास्ते निर्विषयः सुखी† ॥
 कर्मभिः प्रेरितः पश्चान् नानादुःखानि भावयन् ।
 मनैर्विस्मरति ब्रह्मानन्दमेवोऽखिलो जनः‡ ॥
 प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः पञ्चपातो दिने दिने ।
 ब्रह्मानन्दे नृणां तेन प्राप्नोऽस्मिन् विवदेत कः § ॥

इति । किञ्च—न हि ब्रह्मलोकसुखमप्यनाहृत्य सनकादिभि-

दुःखालयमावधेत् ? अत आह—पुन्यापुण्यकर्मपादवद्वत्वात् 'सुखं' साधारणतमपि ।
 'ब्रह्मसुखं' ब्रह्मानन्दम् । 'भुक्ता' परित्यक्तः । 'पञ्च पक्षिः याति' जागरणादिकं गच्छतीत्यर्थः ।

* एतत्कुलोऽवगम्यते इत्याशङ्क्य—

"पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव ज्ञेयः स्वपिति प्रबुद्धः" ।

इति कैवल्यसुतिवाक्यात् इति जन्मानः तदव अवर्ततः पठन् तदभिप्रायमाह 'कर्मैत्यादिना ।
 स्पष्टार्थः श्लोकः ।

१. सुप्तो ब्रह्मानन्दोऽनुभूत इत्यत्र लिङ्गं दर्शयति । 'प्रबुद्धस्य' जागरणं प्राप्तस्यापि ।
 'किञ्चित्कालम्' स्वप्नकालपर्यन्तम् । सुप्तो अनुभूतस्य 'ब्रह्मानन्दस्य' 'वासना' संस्कारः ।
 'अनुगच्छेत्' अनुगच्छति । 'यतः' स्मरणान् । प्रबोधादौ । 'निर्विषयः' विषयानुभव-
 रहितोऽपि । 'सुखी' सन् । 'तृण्योम्' चास्तेऽतोऽवगम्यते इत्यर्थः ।

२. 'मनैश्च विस्मरेत्' इति ख ग. पुस्तकयोः ।

३. 'कर्मभिः' पूर्वजैः । 'प्रेरितः' लोदितः । 'पञ्च' अखिलोऽपि सर्वोऽपि । 'जनः'
 'पश्चान्' अनन्तरम् 'नानादुःखानि' नानाविधानि दुःखानि 'भावयन्' अनुसन्दधानः
 सन् 'जनैः' 'ब्रह्मानन्दं' विस्मरति ।

§ इतोऽपि ब्रह्मानन्दं विप्रतिपत्तिः कार्या । कुतः ? 'दिने दिने' प्रत्यक्षम् । 'निद्रायाः'
 प्राग् कर्ध्वमपि च निद्रारम्भावसानयोः । ब्रह्मानन्दे 'पञ्चपातः' खङ्गः अप्येष । यतः
 सर्वे निद्रादौ लक्ष्यादि सम्पादयन्ति । तदवसाने च तं परित्यक्तमवज्ञातः तृण्योमास्ते ।
 'तेन' कारणेन । 'अस्मिन्' आनन्दे 'कः' बुद्धिसन् । 'विवदेत ?' न कोऽपीत्यर्थः ।

भारदादिभिस्तानुभूतस्य स्वरूपसुखस्य ततोऽर्वाक् श्रुतिस्मृत्युक्त-
साङ्गोपाङ्गैः कर्मभिः तत्तत्कर्मफलत्यागेन भगवदनुग्रहसम्पादनद्वारा
जनकाजातशत्रु-सुषकुन्दादिभिः काम्यमानस्य तस्य विषयलम्पट-
पामरनिर्वेदमात्रेण अपलापः कर्तुं शक्यते । न हि दुःखाभावमात्र-
मुद्दिश्य तादृगसुखत्यागः सम्भवति, अनेकश्रुतिस्मृतिविरोधात् ।
तथा हि—तैत्तिरीयके भृगुवक्त्रणसंवादे—

आनन्दादेश्य खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।

आनन्देन जातानि जीवन्ति ।

आनन्दं प्रयस्यभिसंविशन्ति ।

इति । छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके सनत्कुमार-नारदसंवादे ।

सुखं भगवो विजिज्ञास इति । *

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति । खं. २१

भूमेव सुखम् ।

भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः इति ।

भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ।

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति

नान्यद्विजानाति स भूमा ।

* नारदः सनत्कुमारं पृच्छति । हे 'भगवः' भगवन् 'सुखं विजिज्ञासे' शान्तिमिच्छामि ।
इत्यसमिधुस्वितयाह सनत्कुमारः । 'यो वै भूमा' मरुत् निरतिशयं बहु इति पर्याया ।
तत्सुखम्, ततोऽन्यत् सातिशयत्वादित्यम् । अतः तच्छब्दं 'अल्पे' 'सुखं' 'नाल्पे'
अल्प्याधिकतयाहेतुत्वात् । तस्या च दुःखवोजम् । न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टम् ज्वरादि-
लोके । अतो 'भूमेव सुखं' तस्यादिदुःखवोजत्वाम्भवात् । 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः' इति ।

पुनरपि नारदः पृच्छति 'भूमानं भगवो विजिज्ञास इति' सूची लक्षणात् । 'यत्र' यस्मिन्
भूम्नि तत्त्वं 'नान्यत्पश्यति' नान्यदृष्टव्यमन्यत्र करणान् दृष्टं 'असौ' विभक्तौ दृष्टादव्ययपश्यति ।
तथा 'नान्यत् शृणोति' नान्यद्वचनोरेव अन्यभाषात् विषयभेदस्य । तद्व्यापकधोरेवेह दर्शन-
श्रवणयोरेकत्वम् । तथा 'नान्यद्विजानाति' एव लक्षणी यः 'स भूमा' । 'अथ यत्र' अविद्या-
विषये 'अन्यत् पश्यति अन्यत् शृणोति अन्यत् विजानाति' अन्यः अन्येन अन्यत् पश्यति

अथ यत्तान्यत्यश्रयति अन्यच्छृणोति

अन्यद्विजानाति तदल्पम् ।

यो वै भूमा तदन्ततम् ।

अथ यदल्पं तन्मत्तम् ।

म भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः इति ।

स्ते महिम्नि इति ।

इति हृत्तदारण्यके ।

प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मात् ।

अन्तरमन्तरं यदयमात्मा इति ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।

इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्य परमानन्दरूपत्वोपदेशात् । न च—तर्हि कथं सुखमुत्पन्नं नष्टमिति प्रतीतिः—इति वाच्यम्, तस्य नित्यत्वेऽपि पूर्वोक्तधर्मादिजन्यान्तःकरणवृत्तिव्यङ्ग्यतया तदुत्पत्तिविनाशोपचारात् । अज्ञानमात्रव्यवहितस्य तस्य च अप्राप्तस्यैव वक्ष्यमाणमहावाक्यार्थज्ञानमात्रादेव अविद्यानिवृत्त्या प्राप्तिरिव भवतीति तदुद्देशेन मुमुक्षुप्रवृत्तिमश्वय इति तु पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

किञ्च—विषयसुखमपि न स्वरूपसुखादतिरिच्यते । विषयप्राप्तौ सत्यामन्तर्मूले मनसि स्वरूपसुखस्यैव प्रतिबिम्बनात् । स्वाभिमुखे दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवत् । तदुक्तम्—

विषयेष्वपि सन्धेषु तदिच्छोपरमे सति ।

अन्तर्मुखमनोवृत्तौ आनन्दः प्रतिबिम्बति ॥ इति ।

श्रुतीति विजानाति च 'तदल्पम्' अविद्याकालभावि इत्यर्थः, यथा स्वप्रवृत्तौ चक्षुः प्राक् प्रतिबोधनात् तत्कालभावीति तदन्तम् ।

'यो वै भूमा तत् अन्ततम्' । 'यत् अल्पं' 'तत् अन्यम्' तत्कालभावितात् स्वप्रवृत्तौ चक्षुः । तर्हि एवं लक्षणा भूमा 'कस्मिन् प्रतिष्ठितः ?' इति नारदः पृच्छति । समस्तकुमार आह—'स्ते महिम्नि इति' आत्मोद्ये माहात्म्ये विमूढो भूमा प्रतिष्ठितः इति ।

स्मृतयश्च —

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितौ न दुःखेन गुरुणापि विचार्यते* ॥

इत्यादि कीटिशः इति दिक् ।

नन्वस्तु सुषुप्तौ स्वरूपसुखानुभवः परामर्शान्यथानुपपत्त्या, तथापि—दुःखमहमस्वाप्तम्—इति परामर्शेन दुःखानुभवोऽपि दुर्वारः—इति चेत् ? नैवम् ; तदानीं दुःखसामग्र्यभावात् । न हि जागरे-ऽपि सामर्थी विना दुःखमनुभूयते, आकाशकत्वापातात् । न च सुखेऽप्येवं प्रसङ्गः, तस्य आत्मरूपत्वेन नित्यत्वात् । शय्यादेरसमी-चीनत्वे दुःखमित्युपचारात् तादृशप्रतीत्युपपत्तिः इति सङ्केपः ।

ननु—अहं सुखी—इत्यादौ सूक्-चन्दनाद्याकारबुद्धिदृश्यभिव्यक्त-साक्षिचैतन्यस्यैव विषयत्वेन सुखरूपताङ्गीकार—अहं दुःखी—इत्यादिप्रतीतावपि क्षुत्पिपासाद्याकारबुद्धिदृश्यभिव्यक्तचैतन्यस्यापि विषयत्वापत्त्या दुःखरूपता आत्माभिन्नस्यापि दुर्वारा । अथ—

नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म

* 'यं' आत्मलाभम् 'लब्ध्वा' प्राप्य च 'अपरं लाभं' 'ततः' तन्मात्रं 'अधिकं न' 'मन्यते' तस्यैव निरतिशयत्वात् । 'यस्मिन् स्थितौ' 'गुरुणा' महतापि दुःखेन शम्भनिपातादि लक्षणेन 'न विचार्यते' नाभिभूयते । एतेन अनिष्टनिवृत्तिकर्तृणां योगस्य लक्षणेनोक्तम् ।

आत्मसाक्षात्कार एव परमो लाभः । तद्वत्त्वः अभाधारणकारणं योगसिद्धिरपि परमलाभ एव इति मत्वा 'यं' इति कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । सदा आनन्दैकरसस्य आत्मन उपलब्धेः परमकारणं यं निर्विकल्पकसमाधिं तत्कार्यमात्मलाभं च लब्ध्वा । योगाकटो यतिः । कश्चित् प्राप्तम् 'अपरं' अजात्यविषयकं 'लाभं' 'ततः' सर्वस्य ब्रह्मसाक्षीपलम्बकनिर्विकल्पक समाधिः तत्कलात् आत्मलाभात् अधिकमुत्कृष्टं न मन्यते । आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि पदार्थस्य साधिकत्वेन असत्त्वात् तुच्छत्वात् सोपद्रवत्वात् दुःखबीजत्वात् मिथ्यात्वात् च धर्मादेर्लाभं वृन्ती न लाभाय मन्यते इत्यर्थः । "आत्मलाभाद् परं विद्यते" इति श्रुत्येव तदतिरिक्त-लाभस्य लाभत्वनिषेधात् नित्यनिरतिशयानन्दरूपस्य आत्मन एव लाभो लाभाय भवति । किञ्च—'यस्मिन्' शस्यामलः करचपरिपाकविशेषावस्थायां 'स्थितः' । आत्मसाध्यन्तरं च विधूय्य सद्भावापन्नशयस्या पूर्णानन्दैकरसब्रह्मरूपेण संस्थितौ ब्रह्मसिद्धिं 'गुरुणा' सह्यपातादिना ।

इति श्रुतिश्रुतात् सुखरूपत्वं ब्रह्मणः, न केवलं युक्तैव, तथा च दुःखरूपतया साहकमानाभावेन न तद्रूपत्वम्—इति चेत्, सत्यम्; तथापि श्रुतावेव सुखरूपताप्रतिपादनवत् दुःखरूपत्वा-प्रतिपादनबोधाभावेन सक्तापत्तिनादवस्थात्—इति चेत्, अत्रो-च्यते—मोक्षो हि तावत्सर्वपुरुषधौरेयाभिन्नवितः, स च विवक्षित-विवेकेन अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितसुखस्वरूप एव । तस्मैव अन्येच्छा-नधीनेच्छाविषयत्वेन पुरुषार्थरूपत्वात् । सुखं च आत्मैव, ब्रह्म-समानस्वभावत्वात् यद्येवं तद्यैवम्, निरुपधि प्रेमास्पदत्वात्मकतत्-स्वभावरूपात्मनो दुःखमेदो ब्रह्मणोऽपि दुर्वारः । अन्यथा दुःख-रूपत्वेन आत्मनो निरुपधिहेषास्पदत्वेन ह्यित्यापत्तया सुमुक्तुप्रवृत्तेर-सम्भवापत्तिः स्यात् । तस्मात् श्रुतौ सुखरूपत्वमेव अङ्गीकृतम्, न अन्यस्वरूपत्वम् । इति सङ्क्षेपः ।

एतेन सुखसमवायित्वं प्रेमास्पदत्वप्रयोजकमिति वदन्तोऽपि भ्रान्ता एव, दुःखसमवायित्वेन निरुपधिहेषास्पदत्वापत्तेः, दुःख-स्वरूपस्य सुखसमवायित्वासम्भवात् च । दुःखाभावस्य च न स्वतः पुरुषार्थत्वम्, किन्तु सुखव्यापकत्वेनैव—इति प्रतिपादितं प्राक् । अत एव आत्मनः सुखरूपत्वे मानाभावेन कथं ब्रह्मसमानस्वभावत्व-लिङ्गकात्माभेदानुमितिः ? इत्यादि बलितमप्यपास्तम्, सर्वज्ञा-त्मगुरुभिश्च स्पष्टतया प्रतिपादनात् च । तथा हि—

प्रेमा*नुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः ।

सप्रत्यगात्मनि क्लमेरपि नित्यसिद्धः ॥

प्रेयः श्रुतेरपि ततः सुखतानुमानम् ।

नैयायिकोऽपि† न दृगात्मनि निरुवीते ॥

सर्वं यदर्घमिह वस्तु यदस्तु किञ्चित् ।

* 'अनुपाधि प्रम' अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वम् ।

† 'अपि'शब्दान् किमुत अनुमानदुर्बल्यो मोक्षोक्त इत्यर्थः ।

पारार्थमुज्झति च यन्निजसत्तयैव ॥
 तद्वर्णयन्ति हि सुखं सुखलक्षणम् ॥
 तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखतास्य तस्मात् ॥
 प्राप्ते सुखं समनुभूय समुत्थितः सन् ।
 सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ॥
 'सुप्तोऽहमत सुख'मित्यनुसन्दधानः ।
 सर्वोऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य सौख्यम् ॥ इति ।

ननु—आत्मा सुखस्वरूपः अन्येष्वहमधीनेच्छाविषयत्वात्,
 यन्नैवम् न तदेवम्, यथा दुःखम्—इत्यनुमाने दुःखा-
 भावत्वस्यैव इच्छाविषयतावच्छेदकस्य सुखभेदसाधनत्ववत् आत्म-
 सम्बन्धित्वस्यापि शत्रुसुखसाधारण्येच्छाविशेषविषयताश्यावर्तकस्य
 आत्मभेदसाधकत्वात् । आत्मनश्च “मा न भूयम्” इत्यादि-
 पञ्चदश्युक्त*-प्रीतिविषयता सुखसाधनत्वेन पुत्रभार्यादिवदस्तु ।

* यथा पञ्चदश्यां तत्त्वविवेकप्रकरणं संविदो नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं चोक्ता—

इयमात्मा परमानन्दः परप्रेमान्पदं यतः ।

मा न भूय हि भूयाऽम्—इति प्रेमात्मनोऽत्यन्ते ॥

इत्युक्तम् । अत्रार्थं प्रयोगः । ‘इयं संविन्’ ‘आत्मा’ भवितुमर्हति, नित्यत्वे सति
 स्वप्रकाशत्वात् । यन्नैवं न तदेवम्, यथा घटः—इति आत्मनो नित्यसंविदुपत्वप्रसाधनेन
 सत्यत्वमपि साधितं भवति, नित्यत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावात् ।

“नित्यत्वं सत्यत्वं तत् यस्यास्ति तन्नित्यसत्यम्”

इति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वात् । आत्मनः आनन्दरूपत्वं साधयति ‘परमानन्दः’ इति ।
 अत्र आत्मैत्यनुवर्त्यते । परयासौ आनन्दयेति परमानन्दः निरतिशयसुखस्वरूप इत्यर्थः ।
 ‘यतः’ ‘परप्रेमान्पदं’ परस्य निरतिशयस्य परस्य, खेदस्य आम्पदं विषयः । अतदनुमानम्—
 आत्मा परमानन्दरूपः, परप्रेमान्पदत्वात् । य परमानन्दरूपो न भवति नासौ परप्रेमान्पद-
 रूपोऽपि, यथा घटः । तथा च अयं परप्रेमान्पदं न भवति इति न, तस्मात् परमानन्दरूपो न
 भवति इति न । ननु आत्मनि—धिक् साम् इति हेतुस्य उपसङ्गभ्रमानत्वात् प्रेमान्पदत्व-
 मवाचिदम्, कुतः परप्रेमान्पदत्वम् ?—इति चेत्, नैवम्, तस्य दुःखसम्बन्धनिमित्तकत्वेन

दुःखाभावस्य भिन्नत्वेऽपि स्वत इच्छाविषयत्वात् आत्मन्यपि सुखभेदेऽप्यसु । तथा च न पूर्वोक्तानुमाणादिभिः सुखरूपतासिद्धिः । श्रुतिरपि—

तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो विप्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् ।

इत्यादि पुत्राद्यपेक्षया सुखविशेषसाधनत्वेन प्रेयस्त्वं बोधयन्ती न आत्मनः सुखरूपतां साधयति । तस्मात् न समानस्वभावत्व-लिङ्गकामेदानुमितिरिति चेत्, अत्र वदन्ति—

तत्र चतुर्धा हि जगति पदार्थव्यवस्थितिः । प्रेयान् प्रियः द्वेष्य उपेक्ष्ययेति । तत्र तावत् न उपेक्ष्यः श्लोष्टादिवत्, नापि द्वेष्यः व्याघ्रादिवत्, नापि प्रियः सुखपदार्थः भार्यादिवत्, स्वतः पुरुषार्थत्वात्पत्तेः । न च—इष्टापत्तिः—इति वाच्यम्, अन्यस्यापि उपकार्यत्वापत्तेः । तथात्वेऽपि वा कदाचिदिच्छाविषयोऽपि न स्यात् । अतो न प्रियपदार्थान्तर्भावः, किन्तु प्रेय एव । आत्मनोऽपि न सुखसाधनत्वेन प्रियत्वम्, अन्यस्याप्युपकार्यत्वापत्तेः इति । तस्मात् आत्मापि प्रेयानेव । इति सिद्धं समानस्वभावत्वमिति न कोऽपि दोषः । तदुक्तम्—

अहमेव सुखं नान्यदन्येष्वेव तत्सुखम् ।

अमदये* न हि प्रेयो मदये† न स्वतः प्रियम् ॥

अन्यथासिद्धत्वात् प्रेयस्य आत्मनि अनुभवसिद्धत्वात् । 'हि' यस्मात् कारणात् । 'आत्मनि' निषेधे । 'मा न भूयम्' अहं मा भूयम् 'न' । अपि तु 'भूयायम्' इति प्रेम ईक्ष्यते सम असत्त्वं कदापि मा भूत् किन्तु सदा सत्त्वं न सम भूयात् इति एवं विधे प्रेम सर्वत्र भूयते । अतो नासिद्धिः ।

अनु—मा भूत् स्वरूपासिद्धिः, प्रेयः परत्वे सान्नाभावात् हेतोर्भिन्नेष्वप्यसिद्धिः स्यादेव—इति चेत्, न, तस्य आत्मार्यत्वात् । 'तत् प्रेम' 'अन्यत्र' स्मृतिरिक्तं पुत्रादौ 'आत्मार्यं' तेषां आत्मशेषत्वनिमित्तकमेव न स्वात्मनिकम् । एवमात्मनि विद्यमानं प्रेम चत्वार्ये न आत्मनः अन्यशेषत्वनिमित्तकं न भवति । चेत्, निरुपाधिकत्वात् तत् परमम् । तेन आत्मनः परमानन्दता निरतिशयसुखरूपत्वं सिद्धं भवति । इत्युक्तमप्रसक्तम् ।

* 'अमदये' अनात्मसम्बन्धि इति चेत् न प्रेयः भवति ।

† 'मदये' आत्मसम्बन्धि चेदपि स्वतः प्रियं न, अपि तु आत्मसम्बन्धेनैव इत्याशयः ।

इति । अतएव श्रुतावपि प्रेयःशब्देनैव उल्लेखः, न त्वन्यथा,
अपुरुषार्थत्वापत्तेः ।

ननु—एवं शत्रुसुखेऽपि इच्छा स्यात्, सुखत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्
—इति चेत्, भ्रान्तोऽसि । सुखत्वेन इष्टापत्तेः शत्रुसुखत्वादिकं तु न
इच्छाविषयतावच्छेदकम्—इत्यादेरुक्तत्वात् । अथैवं नापादयामो
वयम्, किन्तु किं तदभावप्रयोजकम् ? इति पृच्छामः—इति
चेत्, नृणु—स्वरूपसुखस्य स्वतः पुरुषार्थरूपत्वेन प्रेयस्त्वादस्यैव
तथात्वम् । वृत्त्युपरक्तस्य तु न इच्छाविषयत्वम् । हेत्यसम्बन्धित्वेन
हेत्योपरक्तत्वात् हेत्यत्वादिरुक्तौ च न सुखत्वम्, किन्तु सुखा-
वच्छेदकत्वात् सुखत्वोपचार इति स्वत इच्छाविषयत्वाभावेऽपि न
क्षतिः । यदप्युक्तम्—दुःखाभाववदेव चात्मनोऽपि प्रेमविषयत्वम्—इति
तदप्यसिद्धमेव, दुःखाभावस्यापि सुखविशेषत्वेनैव पुरुषार्थत्वाङ्गी-
कारात् । ननु एवमपि—अहं सुखी—इत्यादिप्रत्ययात्मकबाधक-
वक्तात् उक्तानुमानप्रवृत्तिनिरासः—इति चेत्, न ; तन्प्रतीतेर्भ्रान्त-
त्वात् । बाधाभावात् न भ्रमत्वम्—इति चेत्, सत्यम् ; प्रात्यक्षिक-
बाधाभावेऽपि भिन्नविषयत्वबलप्रवृत्तानुमान-शब्दप्रतीत्योः
बाधात्मकयोः सत्त्वात् ।

तथा हि—अहम्यदार्थः सुखत्वसुखभेदान्यतरान्वयः चात्म-
त्वात् ; यत् नैवम्, न तदेवम् । इति विरुद्धोभयसाध्यकानुमिती
जीवस्य सुखत्वान्वयत्वे साधवम्—इति तर्कबलात् वेदान्त्यभिमत-
साध्यसिद्धिरिति सिध्यति प्रतीतेर्भ्रमत्वमिति, प्रेमास्पदत्वानुमान-
मपि सुखरूपतासाधने निरपवादमेव । एवं ज्ञानस्वरूपतायामपि
अज्ञम् । इति दिक् ।

अस्तु वा अवस्थान्नयस्यापि द्वैविध्याङ्गीकारेण सुषुप्तावपि
दुःखानुभवः । तथा हि—प्रमाज्ञानं नाप्रज्जायत् । शक्तिरजतादि-

विभ्रमो जाग्रत्स्वप्नः । अमादिनास्तधीभावो जाग्रत्सुषुप्तिः । एवं स्वप्ने मन्त्रादिप्राप्तिः स्वप्नजाग्रत् । स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट—इति स्वप्नस्वप्नः । स्वप्नदशायां च यत्किञ्चिदनुभूय जाग्रद्दशायां च तत्कथयितुं न शक्यते तत्स्वप्नसुषुप्तिः । एवं सुषुप्तवस्थायामपि सात्त्विकी या सुखाकारा हृत्तिः सा सुषुप्तिजाग्रत् । तदनन्तरं सुखमहमस्वाप्सम्—इति परामर्शः । तत्रैव या राजसी हृत्तिः सा सुषुप्तिस्वप्नः । तदनन्तरं—दुःखमहमस्वाप्सम्—इति परामर्शोपपत्तिः । एवं तत्रैव या तामसी हृत्तिः सा सुषुप्तिसुषुप्तिः । तदनन्तरं—गाढं मूढोऽहमासम्—इति परामर्श—इति । अथ वा एकेकस्यामप्यवस्थायां चातुर्विध्याङ्गीकारेणापि तत्किञ्चिरसु तापनीयानुसारात् ।

तथा हि—जाग्रज्जाग्रत् तत्स्वप्नः तत्सुषुप्तिः तत्तुर्यं च । एवं स्वप्नजाग्रत् तत्स्वप्नः तत्सुषुप्तिः स्वप्नतुर्यं च । सुषुप्तिजाग्रत् तत्स्वप्नः तत्सुषुप्तिः सुषुप्तितुर्यं च । एवं तुर्यांकापि चतुर्विधः । जाग्रत्तुर्यः स्वप्नतुर्यः सुषुप्तितुर्यः तुर्यंतुर्यं च इति षोडशावस्था भवन्ति । तत्र जाग्रज्जाग्रतः करणेर्विषयव्यवहारः । मनोरथः तत्स्वप्नः । स्तब्धोभावो जाग्रत्सुषुप्तिः । एतेषामनुभवो जाग्रत्तुर्यः । एवं स्वप्नेऽपि कल्पितैरिन्द्रियैः कल्पितविषयेषु अभिलपनव्यवहारः स्वप्नजाग्रत् । स्वप्ने मानसचिन्तनं स्वप्नस्वप्नः । तत्रैव इतिकर्तव्यताभावः स्वप्नसुषुप्तिः । एतत्सर्वानुभवः स्वप्नतुर्यः । एवं स्वप्नसुषुप्तयोः सन्धिः सुषुप्तिजाग्रतः । प्रलापस्तत्स्वप्नः । गाढनिद्रा तत्सुषुप्तिः । सुष्ठानुभवः सुषुप्तितुर्यः । तुर्यांकापि जाग्रत्तुर्यं इत्यादि वा । गुरु-वेदान्तवाक्येभ्यः अवस्थात्रयं मायामात्रम्, अहन्तु अवस्थात्रयसाक्षी नित्यमुक्तः—इत्यनुभवेन मुक्ताभिमानो वा तुर्यजाग्रतः । सकृत् अवशेन—अहं साक्षी न वा ?—इति संशयः तुर्यस्वप्नः । साक्षिविषयकविचार-ज्ञानयोरभावः तुर्यसुषुप्तिः । पूर्वोक्तवासनाक्षयानन्तरं निष्कृपश्चक्रस्वरूपावस्थान-रूपसाक्षात्कारः तुर्यंतुर्यः ।

“ईश्वरमासः सूर्यः”

इति श्रुतेः । अत्र च तापिनीयाः^१ श्रुतयः प्रमाणम् । तत्रैव चातुर्विध्यप्रतिपादनात् । इति दिक् ।

इति विस्तरेण सुषुप्तिनिरूपणम् ।

मनु—भवत्वेवं जीवस्य व्यवहारः तथापि अवस्थात्रयभासको जीवादतिरिक्तः असङ्कोदासीनोऽयं साक्षी किं ब्रह्मकोटिः ? किं वा ईश्वरकोटिः ? यदा तदुभयाभिरुकोटिः ? उत जीवकोटिः ?—इति चेत्, उच्यते—मतभेदेन कोटिचतुष्टयमपि सम्यगेव । तथा हि तत्त्वशुद्धिकृद्भिः—यथा—इदं रजतम्—इति भ्रमस्थले वस्तुतः शुक्तिकोव्यास्तर्गतोऽपि इदमंशः प्रतिभासतो रजतकोटिः । तथा ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिः—इति जीवस्य सुखदुःख-व्यवहारे तस्योपयोगः प्रतिपादित इति ।

तत्त्वप्रदीपिकाकृद्भिरपि—मायाशब्दे सगुणे परमेश्वरे—केवलो निर्गुण—इति विशेषणानुपपत्तेः सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्मैव जीवा-भेदेन प्रतिपादित इति ।

वेदान्तकौमुदीकृद्भिस्तु—वार्त्तिकमतानुसारेण—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

इति देवत्वादिश्रुतेः परमेश्वरस्यैव रूपभेदः कश्चित् जीव-

प्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमत्ता स्वयमुदासीनः साक्षी नाम । स च
कारणत्वादिधर्मानास्पदत्वादपरीक्षो जीवगतमज्ञानाद्यवभासयंस
जीवस्य अन्तरङ्गं वर्णितमिति ।

एतदुभयभिन्नस्तु कूटस्थदीपे । देहदयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचैतन्यं
स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य साक्षादीक्षणात् निर्विकारत्वाच्च
साक्षीत्युच्यते । लोकेऽपि यौदासीन्य-बोधाभ्यामेव साक्षित्वं प्रसिद्धम् ।
यद्यपि जीवस्य वृत्तयः सन्ति देहद्वयभासिकाः तथापि अन्तरालकाले
सहवृत्तभावैः कूटस्थचैतन्येनैव भास्यते । अतएव अहङ्कारादीनां
सर्वदा प्रकाशसंसर्गात् संशयाद्यगोचरत्वम् । अन्यज्ञानधारा-
काशीनाहङ्कारस्य—एतावत्तं कासमिदमहं पश्यन्नेवासम्—इत्यनु-
सन्धानं च । न च—कूटस्थप्रकाशितं कथं जीवस्य व्यवहार-
स्मृत्यादिकम्—इति वाच्यम्, अन्योऽन्याध्यासेन जीवैकत्वापत्तया
कूटस्थस्य जीवान्तरङ्गत्वात् । न च—जीवचैतन्यमेव साक्षी भवतु किं
कूटस्थेन ?—इति वाच्यम्, लौकिक-वैदिकव्यवहारकर्तुः तस्य
यौदासीन्यद्रष्टृत्वासम्भवेन —

“साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्च” ।

इति श्रुत्युक्तसाक्षित्वायोगात् ।

“तयोरन्यः पिप्पलं स्वादस्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” ।

इति कर्मफलभोक्तुः जीवादुदासीनप्रकाशरूपसाक्षिणः पृथगान्त्रानात्
च । तदुक्तम् (नाटकदीपे)—

नृत्त्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यासि नर्तकीम् ।

दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥११॥

अहङ्कारं धियं साक्षो विषयानपि भासयेत् ।
 अहङ्काराद्यभावेऽपि स्वयं भात्येव* पूर्ववत् ॥१२॥
 निरन्तरं भासमाने कूटस्थे अतिरूपतः ।
 तद्भासा भासमानेयं बुद्धिर्नृत्यत्यनेकधा† ॥१३॥
 अहङ्कारः प्रभुः, सभ्या विषया, नर्तको मनिः ।
 तालादिधारौष्ठ्यक्षाणि, दीपः साक्ष्यवभासकः ‡ ॥१४॥
 स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतो भासयेद्यथा ।
 स्थिरस्थायो तथा साक्षो बहिरन्तः प्रकाशयेत् § ॥१५॥

* अविज्ञेयस्य प्रभ्यादिविषयविज्ञेयभावभासनाय सुहृगादिविकारमन्तरैश्च इति यावत् । एव
 वृत्तान्तः । दार्शनिके योजयति अहङ्कारमिति । सुप्रभादी अहङ्काराद्यभावेऽपि तत्साक्षितया
 भात्येवमर्थः ॥१२-१२॥

† ननु—प्रकाशरूपाया बुद्धेरेव अहङ्कारादिसर्ववस्तुवभासकत्वसम्भवात् किं तदतिरिक्तसाक्षि-
 कत्वमया ?—इति चेत्, उच्यते निरन्तरमिति 'कूटस्थो' निर्विकारे साक्षिवि 'अतिरूपतः'
 स्वप्रकाशचेतनत्वतया 'निरन्तरं भासमाने' सदा कुरति सति । 'इयं बुद्धिः' 'तद्भासा' तस्य
 साक्षिणः स्वरूपचेतनस्य 'भासा'दीतया प्रकाशमानेन 'अनेकधा' अटोऽयं पटोऽयम् इत्यादि-
 ज्ञानाकारेण 'नृत्यति' विकीर्यते—अर्थ भावः । यतो बुद्धेर्विकारितया कृत्वात् स्वतः
 कर्तृत्वाच्चित्तम, अतः तदतिरिक्तः सर्ववभासकः साक्षो अभ्युपगम्यः इति ॥१३॥

‡ उक्तमर्थं नाटकत्वेन निरूपयति अहङ्कार इति । अहङ्कारीऽयं प्रभुः । विषयभीग-
 साकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षावहादयस्त्वात् सत्याभिमानिप्रभृत्यत्यन्तमहङ्कारस्य युक्तमेव ।
 परिसरवर्तित्वेऽपि 'विषयाणां' तद्वाङ्मयात् सम्बन्धवत्त्वमाह । नानाविधविकारवत्त्वात्
 नर्तकीत्याह 'नृत्यते' । धीविक्रियाणां अनुकूलव्यापारवत्त्वात् तालादिधारिसमानत्वम्
 'इन्द्रियाणाम्' । एतत्सर्वावभासकत्वात् साक्षिणः दीपसादृश्यमस्ति इति द्रष्टव्यम् ॥१४॥

§ ननु—साक्षिणोऽपि अहङ्काराद्यवभासकत्वे तेन तेन सम्बन्धापनमागमविकारवत्त्वं
 स्यादित्याशङ्क्य स्वस्थान इति । दीपो यथा तमनादिविकारयुक्तं स्वदेशेऽवस्थित एव सन्
 स्वसन्निहिताखिलपदार्थान् अवभासयति एवं साक्ष्यपि इति भावः ॥१५॥

बहिरन्तर्विभागोऽयं देहापेक्षो न साक्षिणि ।

विषया बाह्यदेशस्या देहस्थान्तरहङ्गतिः* ॥१६॥ इति ।

नाटकदीपे च—

यद्यद्रूपादि कल्पेत बुद्ध्या तत्तत्पुकाशयन् ।

तस्य तस्य भवेत्साक्षो स्वतो वाग्बुद्ध्यगोचरः ॥२३॥

कथं तादृश्या बाह्यम्—इति चेन्मैव गृह्यताम् ।

सर्वग्रहोपसंशान्तो स्वधर्मेयावशिष्यते ॥२४॥

इति । एवं जीवाद्विवेचितोऽयं साक्षी न ब्रह्मकोटिः । किन्तु
अस्पृष्टजीवेश्वरविभागचैतन्यम् । इति दिक् ।

एकजीववादिनस्तु—अविद्योपाधिक एव साक्षात् द्रष्टृत्वात्साक्षी ।
लोकेऽपि हि अकट्वत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वं प्रसिद्धम् । तच्च
असङ्गोदासीनप्रकाशरूपे जीव एव सम्भवति—इति जीवस्य
अन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या कट्वत्त्वभाक्तेऽपि स्वयमुदासीनत्वात् ।
“एको देव” इति मन्त्रस्तु ब्रह्मणो जीवाभिप्रायेण साक्षित्व-
प्रतिपादकः । “वा सुपर्ण” इति मन्त्रस्तु गुहाधिकरणन्यायेन ब्रह्म-
जीवोभयपरः गुहाधिकरणभाष्योदाहृतपैङ्गिरहस्यब्राह्मणव्याख्यातेन
प्रकारेण जीवान्तःकरणोभयाभिप्रायेण इति न कश्चिद्विरोधः—
इति वदन्ति ।

ननु—उक्तरूपस्य साक्षिणः चैतन्यमात्रावरकेण अज्ञानेन आवृत-
त्वात् कथमावृतेन अविद्याहङ्कारादिभानम् ? तदभावे चैतन्यमात्रा-
वरकाज्ञानम् इति सिद्धास्तविरोधः । तदुक्तम्—

• ननु—साक्षिणः बहिरन्तरविभासकत्वाभिधानमनुपपन्नम् ।

“अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्”

—इति श्रुत्या तस्य बाह्यान्तरविभागाभावाभिधानात्—इति चेत्, आह—इदिरिति । कस्य
बाह्यत्वं कस्य आन्तरत्वम् ? इत्यत आह—विषया इति ।

१. ‘एको जीवः’ इति न, पुनर्के ।

यत्पुसादादविद्यादि स्फुरत्येव दिवानिशम् ।

तमप्यपङ्कतेऽविद्या नाज्ञानस्यास्ति दुःकरम् ॥

इति चेत्, सत्यम् । अविद्या—राहुवत् स्वातृप्तप्रकाश-
प्रकाशा—इति केचित् । अथ वा अविद्यान्तःकरणतद्वर्मावभासकं
साक्षिचेतन्यं विहायेव अज्ञानं चैतन्यमावृणोति—इत्यनुभवानुसारेण
कल्पनात् न कश्चित् दोषः । अतएव सर्वदा तेषामनाहतसाक्षि-
प्रकाशसंसर्गात् अज्ञानविपरीतज्ञानसंशयाद्यगोचरत्वं सम्भवति ।

अनु—साक्षिचेतन्यस्य अनाहतत्वे तत्स्वरूपभूतस्य आनन्दस्यापि
प्रकाशापत्तिः—इति चेत्, इष्टापत्तिः । आनन्दरूपप्रकाशप्रयुक्तस्य
आत्मनि निरुपाधिप्रेम्णो दर्शनात् । तदुक्तं वार्त्तिके—

विस्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात् पिण्डः पिण्डात् तथेन्द्रियम् ।

इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः ॥ इति ।

“भासत एव परमप्रेमास्यदत्वलक्षणं सुखम्” ।

इति विवरणात् च इति । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकरणे । इति दिक् ।

इति सङ्क्षेपेण साक्षिप्रकरणम् ।

एतावता दृक्पदार्था निरूपितः । अथ सङ्क्षेपेण दृश्यपदार्थः
निरूप्यते । तथा हि—दृश्यमपि त्रिविधम्—अव्याकृतामूर्त-
मूर्तभेदात् । तत्र अव्याकृतं नाम ईश्वरोपाधिः पूर्वाज्ञा माया
वक्ष्यमाणानन्दमयकीशसमष्टिः । सा च माया ईश्वरचेतन्यतादात्म्या-
पन्नामूर्त-मूर्त-प्रपञ्चबीजरूपा भवति । सा पुनः पूर्वपूर्वजीवकर्म-
प्रयुक्तसंस्कारवती प्रथमं शब्दवदाकाशरूपेण परिणमते । ततः शब्द-
स्पर्शवदायुरूपेण, ततः शब्द-स्पर्श-रूपवत्तेजोरूपेण, ततः शब्द-
स्पर्शरूपरसवज्जलरूपेण । ततः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धवत्पृथ्वी-

रूपेण परिणमते । ततोऽपञ्चीकृतानि सूक्ष्माणि पञ्चमहाभूतानि
स्वकारणमायागुणत्रयसंयुक्तानि आकाशादिसात्त्विकांशेभ्यः व्यस्तेभ्यः
क्रमेण श्रोत्र-स्वक्-चक्षुर्जिह्वा-घ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते,
दिग्धातार्क-वरुणाग्निनीकुमारैरनुगृहीतानि शब्द-स्पर्श-रूप-रस-
गन्ध-ग्राहकाणि भवन्ति । ततस्तोषामेव राजसांशेभ्यः व्यस्तेभ्यः
क्रमात् वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि भवन्ति ।
अग्नीन्द्र-विष्णु-मित्र-प्रजापतिभिरनुगृहीतानि वचनादान-गमन-
विसर्गानन्दास्त्रिवर्त्यन्ति । तेषामेव मिलितेभ्यः सात्त्विकांशेभ्यः
अन्तःकरणं जायते । तच्च सर्वाणि ज्ञानेन्द्रियाणि अनुगृह्णाति ।
तस्य मनोबुद्धिहृद्धार-चित्तास्थाः चतस्रो वृत्तयः । चन्द्र-लुहस्पति-
रुद्र-सेनज्ञाः अधिष्ठातारो देवाः । संग्रह-निश्चय-गर्व-स्मरणानि
विषयोर्कुर्वन्ति । तथा तेषामेव राजसांशेभ्यः मिलितेभ्यः प्राणो
जायते । स च कर्मेन्द्रियाणि अनुगृह्णाति । तस्य च प्राणायामाः
पञ्च वृत्तयः । तासु प्राणः श्वास-प्रश्वासी करोति । अपानः अशित-
पीतादेरधोनयनम् । व्यानो बलसाध्यं भारोद्यमादि । उदानो
देहादुत्क्रमणम् । समानोऽशितपीतादिसमीकरणम् । तदेत-
न्मोक्षित्वालिङ्गममूर्ताख्यमिहलोक-परलोकयात्रानिर्वाहकं स्वीपाधि-
भूतस्य जीवचेतन्यस्य ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं च स्थायि स्वीक्रियते ।
तदुक्तमाचार्यैः—

पञ्चप्राण-मनोबुद्धि-दशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्पत्तिसूक्ष्माङ्गं भागसाधनम् ॥ इति ।

अत्र च मनसि अहङ्कारान्तर्भावः, बुद्धौ च चित्तस्य । अत्र च सुषुप्तौ
अन्तःकरणस्य कर्तुः लयेऽपि प्राणव्यापारदर्शनात् मीदव्यपदेशाच्च
अन्तःकरणादत्यन्तं भिन्न एव प्राणः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यरूप—
इति केचित् । क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवोपाधिभूत-
मपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राण इति ज्ञान-
शक्तिप्राधान्येन च अन्तःकरणमिति व्यपदिश्यते—इत्यभियुक्ताः ।

“स ईशां चक्रे, कस्मिन्मुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि” ।

“कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठामि इति” ।

“स प्राणमसृजत” ।

इति श्रुतौ उत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं प्राणस्य उक्तम् । तथा—

स धीः१ स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमतिक्रामति ।

सृष्ट्यो रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीव* ॥

इत्यादिश्रुतौ उत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं बुद्धेरुक्तम् । स्वतन्त्रोपाधि-
भेदे च जीवभेदप्रसङ्गः, तस्मात् बुद्धि-प्राणयोरैकत्वेनैव उत्क्रान्त्या-
द्युपाधित्वं युक्तम् । भेदव्यपदेशश्च शक्तिभेदात् । सुषुप्तौ च
ज्ञानशक्तिलयेऽपि क्रियाशक्तिभागदर्शनमेकत्वेऽपि न विरुद्धं भवति,
अनुभवसिद्धत्वात्, दृष्टिदृष्टिनये सर्वलयेऽपि प्राणव्यापारवत् शरीरस्य
सुप्तोऽयमित्येवं रूपेण परैः कल्पितत्वाच्च । तस्मात् उभयथापि
उपदेशभेद उपपन्न इति सङ्क्षेपः ।

अथ एवमेतद्विरुद्धतया साङ्ख्यमतं प्रदर्शयं निराक्रियते । अत्र
एवं साङ्ख्याः प्रवदन्ति—पुरुषस्य न वास्तवो बन्धः, किन्तु उपराग-
मात्रम् । प्रकृति-पुरुषविवेकात् च प्रकृतिधर्मभूतधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्या-
धर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्यरूप-सुख-दुःखहेतुभिरात्यन्तिकोपरागनिवृत्ति-

१ ‘स हि’ इति च, न, पुनःकथोः ।

* ‘स’ आत्मा ‘हि’ प्रकृतात् स्वप्नो भूत्वा च यथा धिया समानः सा धीर्यथावति
तत्तदसावपि भवति च । अत उच्यते तस्माद्यदामी ‘स्वप्नो भवति’ स्थापयति प्रतिपद्यते ‘धीः’
तदा सोऽपि स्थापयति प्रतिपद्यते । यदा धीर्जागरिषति तदासावपि जागति । अतः धियः
स्थापयत्याकारो भूत्वा ‘इमं लोकं’ जागरितव्यवहारलक्षणकार्य-कारणसङ्घातात्मकं लौकिक-
शास्त्रीयव्यवहारास्पदं ‘मतिक्रामति’ । विविक्तेन स्वेन आत्मज्योतिषा स्वप्राणिको घौहृतिभवं-
भासयन्नवतिष्ठति । तस्मात् स्वयं ज्योतिःस्वभावा एवाधो विद्युदः सन् कर्तृ-क्रिया-कारकफल-
रूपः परमाद्यन्तो धौसाङ्ख्यमेवोभयलोकसुखारादिसंन्यवहारभ्रान्तिहेतुः ‘सृष्ट्यो रूपाणि’ सत्तुः
कर्मादिद्यादिः । न तस्यान्तं रूपम्, स्वतः कार्यकारणान्तेवास्य ‘रूपाणि’ । अतः तानि
सृष्ट्यो रूपाणि अतिक्रामति क्रियाफलान्वयाणि इति ।

सीध इति । अत्र इयं प्रक्रिया स्थूलस्य देहस्य मरणकाले भोगाभावात् तदधिष्ठानभूतं लिङ्गशरीरमन्तरा कल्पनीयम् । तच्च 'सप्तदशैकं लिङ्गम्' । तथा च—सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव, सर्गे तु पुरुषकर्मभेदात् हिरण्यगर्भापाधिरूपमेकमेव, पितृलिङ्ग-देहस्य अंशतः पुत्र-कन्यादिलिङ्गदेहरूपेण नानाभवनवत् तत्तद्व्यक्ति-भेदेन अनेकं भवति इति । सूक्ष्मशरीरमाधाराधेयभावेन द्विविधम् । तत्र एकादश इन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च इति सप्तदश अवगन्तव्याः, न तु प्राणपञ्चकमादाय, प्राणानामन्तःकरण-वृत्तिरूपत्वात् । अन्तः प्राणानामन्तःकरणरूपत्वेन लिङ्गशरीर-प्रविष्टत्वेऽपि न सङ्गापूरकत्वमवगन्तव्यम् । सप्तदशशब्देन च सप्तदशावयवको राशिरेव, न तु अतिरिक्तावयवी वेदान्तसम्मतः,

“व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ।”

इति सूत्रेण व्यक्तिभेदोपपादनात् अतिरिक्तधर्मिकल्पने गौरवात् च । ननु—तस्यैव भोगायतनत्वे स्थूलदेहस्य कथं देहत्वम् ? तत्र भोगाभावात्—इति चेत्, न ; लिङ्गसम्बन्धात् तदधिष्ठानभूतस्य स्थूलदेहस्य तथात्वात् । एवमातिवाहिकेऽपि तथात्वमवगन्तव्यम् इति दिक् । एवं प्रमाणाश्रयत्वमपि तस्यैव* । लिङ्गशरीर-घटितान्तःकरणवृत्तेरेव प्रमाणत्वेन तज्जनितस्यापि तटाश्रितत्वात् । तथा च एवं प्रतिकर्मव्यवस्था—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।

साक्षाद्दर्शनरूपं च सात्त्विकं वक्ष्यते स्वयम्† ॥

१ 'वस्तुति' इति ख. पुनर्वि ।

* 'तस्यैव' लिङ्गशरीरस्यैवैतत्पर्यः ।

† साक्षात्भावकद्विविज्ञाननिष्ठभिः विरचिताः सुवार्धसङ्ग्राहका इमे श्लोकाः ।

अतः स्वात् कारणाभावाद् वृत्तेः साध्येव चेतनः । इति ।

अत्रायं निर्गलितोऽर्थः—

इन्द्रियप्रणालिकयाः अर्थसन्निकर्षात्^१ लिङ्गज्ञानादिना वा^२ बुद्धे-
रर्थाकारा वृत्तिः भवति । तच्च इन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षात्मिका
इन्द्रियविशिष्टबुद्ध्यव्यक्ता । सा च वृत्तिरर्थोपरत्ता^३ प्रतिबिम्ब-
रूपेण पुरुषारूढा सती भासते । पुरुषस्य अपरिणामितया बुद्धिबत्
स्वतोऽर्थाकारत्वासम्भवात्, अर्थाकारताया एव अर्थब्रह्मात्मकत्वात्,
अन्यस्य च निर्वक्तुमशक्यत्वात् । न च—वृत्तेः पुरुषे प्रतिबिम्बनाभाव
इति—वाच्यम् ।

तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः^४ ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसाव तटद्रुमाः^५ ॥

इति[†] स्मृतेरेव प्रमाणत्वात् । एतेन पुरुषस्य सार्वदिकत्वेऽपि न

१ 'प्रणालिकायां' इति ग, पुस्तके पाठः ।

२ 'सन्निकर्षेण' इति क, पुस्तके ।

३ 'ज्ञानादिना वादी' इति ख, ग, पुस्तकयोः ।

४ 'बुद्धिरर्थोपरत्ता' इति ख, पुस्तके ।

५ 'उपरत्ता' सन्मन्त्रे अर्थः ।

६ 'ज्ञातयः' इति ग, पुस्तके पाठः ।

† भगवता यतस्त्रलिनापि एवमिदोक्तम् । न्यूनानुसारायां पुरुषस्य बुद्धेः सारूप्यं
भवतीति—

ज्ञानसारूप्यमितरेव [यो, पा, १ सू. ४] इति ।

'इतरम्' न्यूनानि चिन्तेन सह द्रष्टुः 'इतिसारूप्यम्' इत्यर्थः । न्यूनानि साः चित्तस्य
वृत्तयो दीपस्य मिश्रा इव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामाः न्यूनानि विज्ञाततावन्तत्वात् स्व-
संयुक्तार्थाकाराः विगुणकार्यत्वात् सुख-दुःखमोहादिव्यवस्थायां ज्ञान-चोद-मूढावस्था भवन्ति ताभि-
रविशिष्टा अविलक्षणता वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा । वृत्तिर्य गृह्यो न भवति । यथाह
भगवान् साक्षात्प्रवक्तारः कपिलाचार्यः -

भागवताभ्यां तत्त्वज्ञानं वृत्तिः सम्बन्धार्थं संप्रति । इति ।

यद्यपि पुरुषप्रतिष्ठाचोऽधिकारी तथापि बुद्धेः विषयाकाररूपीणां यानि प्रतिबिम्बानि

सदा सर्वभानापत्तिः । स्वतोऽसङ्गत्वेन अर्थाकारतां विना यथा-
 कथञ्चित्सम्बन्धमात्रेण अतीन्द्रियादौ अर्थग्रहणस्य बुद्धावनुपलब्धेः ।
 पुरुषे च स्वबुद्धिहृत्तौनामेव प्रतिबिम्बसमर्पणसामर्थ्यं फलवत्तात् न
 त्वन्यथा । एतेन यत् वेदान्तिनो वर्णयन्ति—हृत्तिगतचैतन्य-
 प्रतिबिम्बस्यैव हृत्तौ चैतन्यविषयतात्वात् हृत्तिप्रतिबिम्बस्यैव हृत्ति-
 प्रकाशकत्वम्, इति चैतन्ये हृत्तिप्रतिबिम्बाङ्गीकारो व्यर्थः—
 इति तदपास्तम् । उक्तस्मृतिविरोधेन केवलतर्काप्रामाण्यात् ।
 विनिगमकाभावेन अन्योऽन्यं हृत्तिचैतन्ययोर्विषयतासम्बन्धस्वरूपत्वेन
 अन्योऽन्यप्रतिबिम्बाङ्गीकारात् च । बाह्यस्थले अर्थाकारताया एव
 विषयतारूपत्वेन आन्तरेऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयित्वाङ्गी-
 कारो चित्वात् इति न कोऽपि दोषः । ननु—तथापि स्वस्वोपाधि-
 हृत्तेरेव हृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतात्वसम्भवे अलमन्योन्यं प्रति-
 बिम्बाङ्गीकारेण—इति चेत्, न ; वेदान्तिमते स्वत्वानिर्वचनात् ।

तथा हि—स्वत्वं च स्वहृत्तिज्ञानविषयीभूतहृत्तिवासनावस्य
 मिति वाच्यम् । तथा च—विषयघटितत्वात् विषयतालक्षणस्य—
 इति आत्मान्ययः । तस्मादन्योन्यस्मिन् प्रतिबिम्ब एव अन्योऽन्यं
 विषयता इति युक्तमुत्पश्यामः । प्रतिबिम्बस्य स्वमते बह्वेरेव
 परिणामविशेषो बिम्बाकारः । निरवयवस्थले तु शब्दवदवगन्तव्यः
 इति चेत्, अचोच्यते—

यदुक्तमुपरागमात्वं बन्धः तच्चिहृत्तिश्च मोक्ष इति तत् अस्म-
 दिष्टमेव । परन्तु तव मते उपरागः किम्—अयो दहति—इत्यादिवत् ?
 आहो ! अरुणः स्फटिकः—इतिवत् वा ? एतदुभयातिरिक्तं वा ?

तान्येव पुरुषस्य वृत्तयः । न च—ताभिरवस्तुभूतानिः पुरुषस्य परिणामित्वं वाच्यम् ।
 'अपास्फटिकयोरिव नोपरागः, किन्त्वभिमान' इति साङ्गाभाष्यकद्विरुक्तत्वात् । तस्मात् सुख-
 दुःखमोहगुणकवृत्तिसादृशान् व्युत्थाने चित्तिरपि दुःखादिमतीव भवति हृत्तिशारुष्यादिति दिक् ।

तत्र आध्याक्षीकारे आवयोः समानयोगचेमत्वमित्यलमाग्रहविग्रहेण ।
द्वितीयेऽपि उपाधिभूतजपाया आरुण्यपुरस्कारेण तादात्म्यप्रतीत्या
आरुण्यस्य स्फटिकान्तर्वर्तित्वेन गृह्यमाणत्वरूपप्रतिबिम्बत्वं तु ममापि
इष्टमेव । प्रतीयमानतादात्म्यस्य मम मतेऽनिर्वचनीयत्वात् ।

अनु—तत्र मते बिम्बस्यैव परिणामविशेषः प्रतिबिम्बो न
तु अनिर्वचनीयं तादात्म्यम्—इति चेत्, भ्रान्तोऽसि । आरुण्य-
प्रतिबिम्बस्यैव स्फटिकादौ आरुण्यरूपपरिणामविशेषोत्पत्तिस्वीकारे
भ्रमकथैव उच्छिद्येत । अथ इष्टापत्तिरिति चेत्, न ; अरुण्य-
स्फटिक इति विशेषदर्शनाद्युपयोगोऽपि न स्यात् । तस्माच्च
किञ्चिदेतत् । नापि तृतीयः पक्षः । अप्रामाणिकत्वात् प्रकृति-
पुरुषसंयोगानिर्वचनीयतादात्म्ययोश्च विचारतः संज्ञाभावभेदात् ।
यदपि—

“सप्तदशैकं लिङ्गम्”

इत्यादिना लिङ्गशरीरप्रक्रिया प्रदर्शिता सापोष्टेव । परन्तु
तत्र इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं सूक्ष्मभूतपञ्चकस्य सङ्क्रापूरकत्वं च न
इति वदामः, किन्तु प्राणादीनामेव । यथा च अनहङ्कारिकत्वम्
इन्द्रियाणां तथा व्यक्तमाकरे । दर्शितं चैतत् सृष्टिप्रक्रियायां प्राक् ।
तथा च सूक्ष्मपञ्चमहाभूतानामेव इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकारणत्वात् न
सूक्ष्मदेहगतसङ्क्रापूरकत्वम्, कार्य-कारणयोः तादात्म्यत्वात् ।
कार्याणां तु कार्यतावच्छेदकधर्मपुरस्कारेण कुण्डल-मुकुटादिवच्छेद-
सत्त्वात् भवति सङ्क्रापूरकत्वम् इति । तदुक्तम्—

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

अन्यथा तत्रापि प्रधानमहत्त्वत्वाद्यतिरेकेण सप्तदश इति सङ्क्रा-
विलीयेत । भेदेन वा कार्य-कारणयोः । तदप्रविष्टत्वे तु सत्कार्यवादे

दीयतां जलाच्चक्षिरिति । तस्मात् कार्य-कारणयोः तादात्म्येऽपि तेनैव रूपेण भेदांशस्वापि सत्त्वात् न तेन रूपेण पूरकत्वम्, किन्तु परस्परविजातीयकार्याणामिव । वैजात्यं च अन्तःकरण-प्राणयोः, सत्त्व-रजोभ्यामारब्धत्वात् । अत एव तत्सत्कार्य-वैचित्र्यमप्युपपद्यते, अन्यथा इन्द्रियाणामपि अन्तःकरणवृत्ति-भेदत्वापत्त्या समदर्शेति तत्रापि सिद्धान्तो भव्येत ।

अथ—एकोपादानकत्वेन ऐक्यं न ब्रूमो वयम्, अहङ्कारोपादान-कत्वेन सर्वस्यापि ऐक्यापत्तेः, किन्तु फलभेदेन—इति चेत्, अतोऽतिवृत्तिकौशलमायुज्यतो यदसिद्धमसिद्धेन साध्यते । यतः फलैक्यस्यापि आपाद्यमानत्वात् । मन्वते तु इन्द्रियाणां प्रत्येकं विजातीयभूतारब्धत्वात्, विजातीयगुणारब्धत्वात् च, समुदितगुण-भूताधारब्धत्वात् च वैजात्यम्—इति न कोऽपि दोषः । घटादावपि सामर्थ्यभेदात् भेद इति नैयायिक-वैशेषिकोक्तेः ।

आस्तां वा फलभेदात् भेदः । तथापि सूक्ष्मभूतानां साक्षाद्वि-जातीयफलाजनकत्वात् न तत्रतसङ्गरापूरकत्वम् । तथापि प्राण-वृत्तीनानेकोपादानकत्वेन ऐक्यमस्ति—इति चेत्, शृणु ; प्राणत्वेन ऐक्यत्वेऽपि तत्तद्देशावच्छिन्नत्वेन तत्तद्विजातीयकार्यजनकत्व-तत्त्वपरस्परविरुद्धलक्षणधर्माध्यासात् भेदः सिध्यत्येव । अतएव अन्तःकरण-परिणामरूपयोः मनोबुद्ध्योरेव भेदो महान् इति तयोरेव गणना, न चित्ताहङ्कारयोः इति स्वयमेव उक्तम् । यापि प्रति-कर्मव्यवस्था सापि अस्माकमिष्टैव । परन्तु परस्परप्रतिबिम्बनम् अप्रामाणिकमिति ब्रूमः, कथितदिशा तादात्म्येनैव निर्वाहात् । अम्बुवदपङ्कजात् न तथात्वम्—इत्यनेन प्रतिबिम्बयादकत्वं परिच्छिन्न-स्यैव—इत्युक्तेः । न च—पूर्वोक्तस्मृतिविरोधः—इति वाच्यम्, भान-मात्रतात्पर्येणापि स्मृत्युपपत्तेः इति दिक् ।

इति अमूर्तपदार्थनिरूपणम् ।

तथा तेषामेव आकाशादीनां तामसांशेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहा-
भूतानि कायन्ते । पञ्चीकरणं च—आकाशादीनि प्रत्येकं द्विधा
विभज्य तेषु एकैकमर्धं भागं चतुर्धा कृत्वा खेतरिषु भूतचतुष्टयांशेषु
संयोज्य तेष्वंश पञ्चीकृतेभ्यः इदं ब्रह्माण्डं स्थूलं परमात्मनः शरीर-
सुत्पन्नं भवति । तदेतदस्य समष्टिशरीरम्, तदन्तर्गतम् अक्षदादि-
व्यष्टिशरीरम्, वनस्पतयत्, जलाशयतत्तरङ्गप्रतिबिम्बितचन्द्रवत् ।

इति सङ्क्षेपेण मूर्तपदार्थः ।

एवं लिङ्गमपि समष्टिव्यष्टिभेदेन द्विविधम् । तथा कारणमपि
बोद्धव्यम् । अत्र च स्थूल-सूक्ष्म-कारण-व्यष्टिशरीरेषु क्रमात् पूर्वोक्त-
विष्णु-तैजस-प्राज्ञा जाग्रदाद्यभिमानिनो भवन्ति । स्थूल-सूक्ष्म-कारण-
समष्ट्यभिमानिनस्तु वैश्वानर-हिरण्यगर्भेश्वरापरपर्याया विराट्सूक्ष्मास्त-
र्यामिसंज्ञाः । तत्र हिरण्यगर्भे बुद्धि-मनसी महदहङ्कारी व्यवह्रियेते ।
एवमत्र प्रक्रिया—स्थूलदेहोऽन्तर्मयकोशः कर्मेन्द्रियैः सह प्राणमयः,
ज्ञानेन्द्रियैः सहिते मनोविज्ञाने मनोमयविज्ञानमयो । एते त्रयो
ऽपि क्रमेण क्रिया-कर्तृ-करणरूपाः । कारणशरीरं च आनन्दमय-
कोशः । एतेरुपहितं चैतन्यं जीवः, अनुपहितम् ईश्वर इति ।
शुद्धचिन्मात्रस्य सपाधिभेदमन्तरेण भेदासम्भवात् । तार्किकमते
श्रोत्रैक्येऽपि तत्तत्कारणशङ्कुल्युपाधिभेदेन शब्दयङ्गव्यवस्थावत् आत्मैक्ये-
ऽपि अन्तःकरणभेदादेव बन्धमुक्तिव्यवस्थोपपत्तेः एक एव आत्मा इति
सिद्धम् । एतेन साङ्ख्य-पातञ्जलमतमपि निराकृतम् । आत्म-
नानात्वस्योकाराविशेषात्, परिचामवादस्य प्रथममुक्तरे विस्तरेण
निराकृतत्वात् च । सृष्टिप्रलयादिप्रक्रियाविस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे-
ऽनुसन्धेय इति दिक् ।

इति सृष्टिप्रकरणम् ।

ननु—भवतु एवं दृश्यत्रैविध्यनिरूपणम् । दृश्यरूपयोः जीव-
ब्रह्मणोः ऐक्ये किं प्रमाणम् ?—इति चेत्, उच्यते ; “तत्त्व-
मस्या”दि महावाक्यम् । वाक्यं च पदार्थज्ञानद्वारेण ज्ञापकम् ।
तत्र तत्पदार्थो द्विविधः, वाच्यो लक्ष्यश्च । अत्र पूर्वोक्तमायाशब्दं
ब्रह्म वाच्योऽर्थः । स च—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

येन जातानि जीवन्ति ।

यत् प्रयस्यभिसंविशन्तीति ।

तद्वद्वा विजिज्ञासस्व ।

इत्यादिश्रुतिभिः जगत्कर्तृत्वादिवारा तटस्थलक्षणैव ज्ञाप्यते, न
तु स्वरूपेण, तस्य सच्चिदानन्दैकरसत्वात् । तटस्थलक्षणं च—
यावन्नप्यकालानवस्थितत्वे सति व्यावर्तकत्वम् । यथा तार्किकादि-
मते मन्थवस्त्वं पृथ्वीलक्षणम्, महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकास्ते
घटादिषु च गन्धाभावात् । गन्धादिचतुष्टयस्य पृथिव्यां पाकजस्यैव
स्त्रीकारात् । प्रलये च परमाणुषु पाकाभावात् । तदुक्तम्—

तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ।

नैयायिकानां तु नये दण्डकादावपीक्ष्यते ॥

इति । मायार्थनिर्मुक्तं तु लक्ष्यम् । तच्च—

‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ ।

इति आकर्ष्य—

‘किं तत् ब्रह्म’ ?

इति स्वरूपमात्रे आकाङ्क्षासुत्याप्य—

‘सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ।

इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपलक्षणेनैव बोध्यते, लक्ष्य-लक्षणयोरभेदात् ।

स्वं छिद्रम्—इतिवत् स्वरूपे प्रविष्टत्वात् । तदुक्तम्—

तटस्थं स्वरूपं द्विधालक्षणं च ।

स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपे निविष्टम् ॥

यथा काकवन्तो गृहाः खं विलं च ।

इति । एवं 'त्वं' पदस्यापि द्वौ अर्थौ—वाच्यो लक्ष्यश्च । तत्र
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशिष्टं चैतन्यं वाच्योऽर्थः । स च पूर्वोक्तः—

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले* । उः ४।१।१८ ।

इत्यादिश्रुतिभिः तटस्थलक्षणेन प्रतिपाद्यते । एवं तद्वर्जितं तद्भासकं
सच्चिदानन्दघनं तु लक्ष्यम् । तच्च तद्वद्वारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीय-
ब्राह्मणे—

एष ब्रह्मलोकः† । उः ४।१।२२ ।

इत्यादिवाक्येन शुद्धजीवब्रह्मणोरैक्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदुपयुक्तस्य
प्रकाशजीवस्वरूपम् आदित्यचन्द्राग्निवाचामभावे जीवस्य व्यवहार-
प्रयोजकरूपम्—

किं ज्योतिरयं पुरुषः‡ ? उः ४।१।२ ।

* व्याख्याता वेद्ये श्रुतिः पूर्णम् । उः १२७ ।

† 'सलिल एको दृष्टाऽद्वैतो भवति एष ब्रह्मलोकः' इति । सलिलमनं सञ्जीभूतः सलिल
इव सलिलः । 'एको' द्वितीयस्य अभावात् । अविद्यया हि द्वितीयः प्रतिभज्यते । सा च
शान्ताऽव । अत एको दृष्टा । दृष्टेरविपरिशुद्धौ आत्मज्योतिःसमावा या । 'अद्वैतो'
दृष्टव्यस्य द्वितीयस्य अभावात् एतद्वन्तममयम् 'एष ब्रह्मलोकः' ब्रह्मेण जीवो ब्रह्मलोकः । पर
एव अथमप्यिन् काले व्यावृत्तकार्यकरणीयाभिसेदः स्वात्मज्योतिर्वि शान्तसर्वसन्धो वर्तते इति ।

‡ जनकं च वेदिकं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च लक्ष्मन् एव मेने । न यदिष्ये किञ्चिदपि
रात्रौ । 'जनकरं यन् जनकः पृष्टवान् तत् याज्ञवल्क्योऽकथयत् । सङ्कल्पितस्यान्वयाकरणे
इयमाख्यायिका । पूर्वं किल जनक-याज्ञवल्क्ययोः संवाद आसौदृष्टिद्वयविषये । तत्र
जनकस्य अग्निहोत्रविषये विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः तयो जननाय वरं ददौ ।
स च—यथाकामं प्रव' करिष्यामि—इत्यमुमेव वरं वव्रे । तमेव सम्प्रति वरयान्मभूव जनकः ।
तेन वरप्रदानसामर्थ्येन अजाचिख्यासुमपि याज्ञवल्क्य' जनक एव पूर्वं वप्रच्छ—हे याज्ञवल्क्य
'किं ज्योतिरयं पुरुषः' इति । अस्य पुरुषस्य किं ज्योतिः येन असी व्यवहरति इति ।
किमयं स्वावयवसङ्घातवाद्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरति आहोस्वित् स्वावयवसङ्घातमध्य-
पातिना ज्योतिर्वायमयं पुरुषो निर्बर्तयतोत्येतदभिमेन पृच्छति । एवं पृष्टो याज्ञवल्क्य

इति प्रश्नपूर्वकेन—

‘आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति’ । हः ४।३।५ ।

इत्यनेन उक्ता—

‘कतम आत्मा’ ? हः ४।३।७ ।

इत्यनेन शुद्धात्मस्वरूपमात्रज्ञानं आकाङ्क्षामुत्थाप्य—

‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणिषु हृद्यन्तर्धीतिः पुरुषः’[†] ।

हः ४।३।७ ।

‘न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः अदृष्टो द्रष्टा’ । हः ३।७।२३ ।

इत्यादिवाक्यैर्लक्ष्यस्वरूपं प्रतिपाद्यते तदेवमवान्तरवाक्येभ्योऽनुभूतयोः
शुद्धजीव-सङ्घातोः । ततः—

‘तरति शोकमात्मवित् ।’ छाः ७।१।३ ।

‘तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥’

श्वेताः ३।८ ।

आदित्ये अष्टमसम् ‘अयं’ वाचं च अनुकसिष्य ज्योतिश्चाभिधाय ‘अस्मिन् आदित्ये
अष्टमस्यकामिते ज्ञानेऽधो ज्ञानार्था आचि किं ज्योतिर्विषयं पुरुषः ?’ इति दृष्टः । तदा
‘आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति’ इत्याह याज्ञवल्क्यः । कार्यकारणस्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तं
कार्यकरणावभासकं बाह्यज्योतिर्न स्वयमन्येनानवभासमानं तत् ज्योतिः येन अन्तःस्थेन
आत्मज्योतिषः अयं पुरुषः अवतिष्ठते प्रकाशते च । तदेवात्मज्योतिः इति भावः ।

* यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादिसिद्धं तथापि समानजातीयानुसङ्गतत्वदर्शननिमित्तभावात् आत्मा
अरथानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वा ? इति अविशेकतः पृच्छति ‘कतम’ इति । व्यास-
सूत्रताया दुर्दिशेयत्वात् उपपद्यते हि आत्मिः । अथवा आत्मनि गरीरव्यतिरिक्तो सिद्धेऽपि
करचानि सर्वत्र विज्ञानवन्तोऽपि विवेकत आत्मनोऽनुपलभ्यमानं अतः पृच्छति कतम
आत्मेति । यः त्वयोक्त आत्मा स देहेन्द्रिय-मात्र-मन-सु कतमः ? अथवा योऽयमात्मा
सदाभिप्रेतो विज्ञानमयः विज्ञानमयेषु प्राणिषु कतमः ? इति प्रश्नः ।

† पूर्वोक्तम् व्याख्याने ‘कतम आत्मा’ इत्येतावदेव प्रश्नवाक्यम् द्वितीये ‘प्राणिषु’ इत्येतदन्तं
प्रश्नवाक्यम् । अथवा पुरुष’ इत्येतदन्तं सर्वमेव प्रश्नवाक्यम् । ‘योऽयम्’ इति आत्मनः
प्रत्यक्षत्वनिर्देशः । ‘विज्ञानमयो’ विज्ञानप्रायः । बुद्धिविज्ञानोपाधिसम्पर्कविवेकात् विज्ञान-
मय इत्युच्यते ।

इत्यादिना स्वरूपज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमाकर्ष्य कोऽहमित्या-
काङ्क्षायां परमकारुणिकेन वेदेन—

तत् त्वमसि । छाः ६।८।७ ।

इत्युक्तम् । तत्र मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिमवगम्य—सोऽयं देवदत्त—इति-
वत् जहदजहकक्षण्या गङ्गाया घोषः—इतिवद्वा जहकक्षण्या स्मर-
णोपपत्त्या अखण्डब्रह्मसाक्षात्कारात्मिका चित्तवृत्तिः उदेति । ननु—
अवान्तरवाक्येभ्यः शुद्धेऽनुभूते सति महावाक्यस्यपदेः शुद्धस्मृति-
सम्भवः । अवान्तरवाक्यस्यपदेः कथं शुद्धस्मृतिः ? तत्पूर्वं शुद्धस्य
अननुभवात्—इति चेत्, न ; सुषुप्तौ निर्विकल्पकचेतन्यानुभवस्य
पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।

ननु—वार्त्तिकमते सुषुप्तौ न उक्तनिर्विकल्पकवृत्तिः स्वीक्रियते ।
न चेवं सुखमहमस्वाप्नं—न किञ्चिदवेदिषम्—इति स्मरणं न स्यात्
इति वाच्यम् । तस्मतेऽनुभवाङ्गीकारात् ; न च—तर्हि स्वप्रकाश-
तया सर्वदा भावात् शुद्धस्मृतिरवान्तरवाक्यस्यपदेः स्यात्—इति
वाच्यम् । अन्यनिर्विकल्पकं विना तत्सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारजस्मृत्य-
सम्भवात् । न हि अस्मद्दर्शने सूक्ष्मावस्थारूपनाशात् अन्यः संस्कारः
स्वीक्रियते—इति चेत्, न ; प्रकारान्तरसम्भवात् ।

तथा हि—अद्वितीयब्रह्मविजिज्ञापयिषया प्रवृत्तानां सत्यादि-
पदानाम् उपाधिविशिष्टचेतन्यशक्तत्वेऽपि चेतन्यमात्रे तात्पर्येण तदंश
एव संस्कारोद्बोधसम्भवात् । शब्दवृत्तेस्तात्पर्याधोनत्वात् । तस्मात्
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डाकारमनोवृत्त्या सजातीयप्रत्ययप्रवाह-
पूर्वकविजातीयप्रत्ययशून्यया अविद्यानिवृत्तिः । तन्निवृत्तौ तु सक-
लानर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । तदुक्तं वार्त्तिके—

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पत्त्यसम्यग्धोज्ञानमावृतः ।

अविद्यासहकार्येण नाशोऽस्ति भविष्यति ॥ इति ।

एतेन यत् पातञ्जलसंज्ञाकृतं प्रकृतिपुरुषविवेकेन अस्थास-

वैराग्यपरिपाकात् यम-नियमसम-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणाध्यान-सम्पादितत्वम्पदार्थमात्रविषयकसम्प्रज्ञातसमाधिपूर्वकात् परमेश्वर-प्रसादजात् पञ्चविधानां चित्तवृत्तीनां निरोधादेव धर्ममेघशब्दितात् असम्प्रज्ञातसमाधिः केवल्यम् - इति तदपि निरस्तम् ।

यत्पुनर्भेदाभेदवादिनो रामानुजाः—भेदाभेदशुन्योः तुल्यबल-त्वेन साम्यात् जीवब्रह्मणोः अविनाभावलक्षणम् अभेदम् आहुः । तथा हि—यथा—शुक्लः पटः इत्यत्र जाति-द्रव्य गुणानां त्रयाणामैक्यं प्रतीयते । तच्च ऐक्यं न तद्भेदस्य बाधकम् । बाधकत्वे तु द्रव्यत्व-गुणत्वयोः सामानाधिकरण्यं स्यात् । इष्टापत्तिः—इति चेत्, न ; द्विरवभासो न स्यात्, न स्याच्च शक्यतावच्छेदकयोः समनियतत्वेन भेदाभावात् सङ्घेतविशेषविषयतापि । घटकलशादिवदुपपादने तु शुक्लः पटः शुक्लो घटः—इत्यादिप्रत्यया न स्युः । घटत्वशुक्लत्वादेः व्याप्यव्यापकभावस्य द्रव्यत्वघटत्वादिवत् अङ्गोकारे तु सुतरां भेदः इति । तस्मात् अगत्या अविनाभाव एव अन्योन्याभावाप्रतिबन्धी अभेदः स्वीकर्तव्यः, न तु अद्वैतवादिसम्मतः ; प्रमाणविरहात् । न च केचित् तादात्म्यत्वेन अभिमन्यन्ते, केचित् समवायत्वेन इति विशेषः । तस्मात् एव जीव-परमात्मनोरपि अंशान्निभोऽविनाभाव एव अभेदः ।

अद्वैतवादे तु अभेदः पारमार्थिको भेदस्तु साध्याकल्पितः । भेदाभेदवादे तु अभेदोऽविनाभावः भेदस्तु पारमार्थिकः इति तु रहस्यम् । अंशत्वं च जीवस्य यथा भास्करप्रभाया भास्करांश-त्वम्, यथा वा गुणस्य गुणिनोऽंशत्वम् । यदान्वयत्वनियमो यस्य स तद्विशेषणम् । एवं प्रकारवाचकशब्दस्य प्रकारिणि वर्तनात् प्रकार-प्रकार्यक्यमविनाभावः । तयोरभावे च तन्न स्यात् । न चांशत्वे वस्तुवैक्यम्—इति वाच्यम्, जडेनापि सङ्घ तयात्वापत्तेः, तस्यापि अंशत्वस्य वयात् ; न चेष्टापत्तिः, तर्हि ब्रह्मणोऽपि परिच्छिन्नत्वा-पत्तेः । तस्मात् परमात्मनोऽंशस्य जीवस्य व्यापकस्य अत्रात्मकता-

बुद्धिर्वन्धः, मुक्तिश्च तद्विलय इति । स च विलयो लिङ्गशरीरा-
पगममन्तरा न सम्भवति इति तद्वय एव मुक्तिः, पारिषेव्यात् ;
तदपि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव । प्रमाणं च तत्र “तत्त्वमस्या”टिवाक्या-
न्येव । तत्पूतिपादिताभेदश्च न भेदप्रतिबन्धो । मुक्तिकालेऽपि
भेदसत्त्वे बाधकाभावः । अत्र अद्वैतवादिनां ब्रह्मभिसस्य सत्यत्वे
मानाभावात् तद्व्यतिरिक्तस्य भेदस्य मिथ्याभूतस्य न तत्र विद्यमान-
त्वमस्ति—इति दूषणमपि स्ववासनावासितमेव इति रामानुजानां
सिद्धान्तः ।

अतएव तत्र ते लिङ्गशरीरादिसम्बन्धेन अवच्छतामापन्नस्य त्वं-
पदार्थस्यैव गोधनाय “तत्त्वमा”टिवाक्ये त्वं-पदे लक्षणा, न तत्पदे
ऽपि, प्रयोजनाभावात्—इत्यादिवन्निगतमपि अपास्तम्, विस्तरेण
भेदाभेदवादस्य तन्मोक्षस्य च पूर्वमेव निराकृतत्वात् इति दिक् ।

ननु—वेदान्तजग्याखण्डाकारवृत्तेः उपहितविषयत्वे तदानी-
मुपाध्यन्तराभावेन एतस्या एव उपधायकत्वात् स्वविषयत्वापत्तिः ।
न चेष्टापत्तिः ; शब्दबोधे शब्दानुपस्थिताभाननियमेन वृत्तेः शब्दा-
नुपस्थितायाः भानानुपपत्तेः । यथाकथञ्चिदुपपत्तौ वा न ततो
ऽज्ञान-तत्कार्यनिवृत्तिः । अज्ञान-तत्कार्याविषयकज्ञानस्यैव तदुभय-
निवर्तकत्वात् । अन्यथा—अहमज्ञः, अयं घटः—इत्यादिज्ञानानाम्
उपहितविषयत्वेन अज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्गात्—इति चेत्, मैवम् ;
वृत्तेः शब्दबोधे अभासमानाया एव उपधायकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं
कल्पतरुवृत्तिः—

“शुद्धं ब्रह्म विषयोऽकुर्वाणा वृत्तिः स्वं स्वेतरोपाधिं च
निवारयति ; स्वस्या अपि उपाधित्वाविशेषात् । गुहायां
न शब्द—इति शब्दत्वावच्छिन्नशब्दसामान्यनिषेधवत् ।
एवं च न अनुपहितस्य विषयता । वृत्त्यपरागोऽत्र भक्त्या
उपयुज्यते, न भाष्यतया विषयकोटिप्रवेशेन ।” इति ।

अथमभिप्रायः—यथा अज्ञानोपहितस्य साक्षित्वेऽपि न अज्ञानं साक्षिकोटौ प्रविशति, जडत्वात्, किन्तु साक्षकोटावेव, एवं वस्तुपहितस्य विषयत्वेऽपि न वृत्तिर्विषयकोटौ प्रविशति । स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किन्तु स्वयमविषयोऽपि वृत्तिरूपोपाधिः चेतन्यस्य विषयतां सम्पादयति इति न कापि अनुपपत्तिः । तदुक्तं वृत्तिदीपे—

स्वप्रकाशोऽपि साध्येष धीवृत्त्या व्याप्यतेऽन्ववत् ।
फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ॥
बुद्धि-तत्स्यचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्रुतो घटम् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासेन घटः स्फुरेत् ॥
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।
स्वयं स्फुरत्वरूपत्वात् आभास उपयुज्यते ॥
अक्षर्दीपावपेक्ष्येते घटादेर्दर्शने तथा ।
न दोषदर्शने किन्तु चक्षुरेकमपेक्ष्यते ॥
स्थितोऽप्यसौ चिदाभासो ब्रह्मण्येकोभवेत् परम् ।
न^१ तु ब्रह्मण्यतिशयं फलं कुर्यात् घटादिवत् ।
'अप्रमेयमनादि' चेत्त्यज श्रुत्वेदमौरितम् ।
मनसैवेदमाप्तव्यमिति धीव्याप्यता श्रुता^२ ॥ इति ।

पञ्चदशौ ८८-८४ ।

१ 'वावपि' इति क, पुस्तके पाठः ।

२ 'तत्' इति ग, पुस्तके ।

३ 'श्रुती' इति क, ख, पुस्तकयोः ।

* 'स्वप्रकाशः' अहमित्येवं बुद्धिवृत्तिसम्भवात् 'स्वप्रकाशोऽपि' अन्ववत् घटादिवत् । 'धीवृत्त्या' बुद्धिवृत्त्या 'व्याप्यते' । तर्हि अपरिहानः स्यात्—इति चेत्, न, पूर्वाचार्यैरपि वृत्तिव्याप्यत्वस्य अङ्गीकृतत्वात् । तथा हि—द्विविधा हि व्याप्तिः, वृत्तिव्याप्तिः फलव्याप्तिश्चेति ; तत्र चाद्या पूर्वाचार्यसम्भवा, द्वितीया निषिद्धा । 'फलं' वृत्तिप्रतिबिम्बितचिदाभासः, तथाप्येवं प्रत्यगात्मनो निराकृतम् अस्मैव स्फुरत्वरूपत्वात् इति भावः ।

एतेन ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वं व्याख्यातम् । अज्ञानमपि हि स्वीयधामदशायामिव ब्रह्म विषयीकरोति । स्वानुपधानदशायां स्वस्यैवाभावात् । तथा च ज्ञानाज्ञानयोरुभयोरपि उपाध्यविषयकत्वे सति उपहितविषयत्वात् समानविषयत्वमस्यैव । एतेन उपाधि-विषयकज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वं व्याख्यातम् । इति दिक् ।

अनु—तथापि ब्रह्मसाक्षात्कारे किं मनः करणम् उत शब्दः ?—

आत्मनि फलव्याप्ताभावं दर्शयितुम् अनात्मनी इत्यादिशेषेन च व्याप्यत्वं दर्शयति । बुद्धिः तत्त्वविदाभासश्च एतौ इत्यपि चटं व्यावृत्तः । 'तत्' तयोः बुद्धि-विदाभासयोर्मध्ये 'चिया' बुद्धिइत्या प्रमाद्यभूतया 'अज्ञानं' नश्यति । ज्ञानाज्ञानयोः विरोधान् । 'आभासीन' विदाभासीन 'चटः' कुरुते । अत्रत्येन सतः कुरुत्वायीनात् ।

आत्मनि सतो मैत्रकथं दर्शयति । प्रत्यग्-ब्रह्मणोः एकत्वस्य अज्ञानेन आवृतत्वात् तस्य अज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यजन्यता—अहं ब्रह्मासीत्येवमाकारवा भीहत्या व्याप्तिरपेक्ष्यते । अतएव कुरुत्वाय तत्कुरुत्वाय विदाभासी नापेक्ष्यते । अतो बुध्यमानोऽपि विदाभासः नोपयुज्यते इत्यर्थः ।

उक्तमर्थं इष्टानेन विद्यदयति । यथा अन्धकारावृतचटादिदर्शने चक्षुः दीपश्च उभावपि अपेक्ष्येते, दीपदर्शने तु न तथा, किन्तु एकं चक्षुरेवापेक्षितम् ; तथा ब्रह्मवि अज्ञाननाशाय भीहत्या व्याप्तिः अपेक्षिता, न तु विदाभास इति भावः ।

अनु—बुद्धि-तदुत्तौर्णा विदाभासवैमिश्रस्वाभावात् चटादिभिन्न ब्रह्मस्यपि फलव्याप्तिर्वैकान्त्यं भवेद्वेति चेत्, श्रद्धा, यद्यपि चटाकारवृत्तिवत् ब्रह्मगोचरवृत्तावपि विदाभासीऽपि, तथापि नासी ब्रह्मणो भेदेन भासते । किन्तु प्रचक्ष्वातधनध्यवर्तिदीपप्रभावात् तेन एकौभूत एव भवति । अतः ब्रह्मवि कुरुत्वाय व्याप्तिशयजनकी न भवतीत्यर्थः ।

अनु—ब्रह्मवि फलव्याप्तिर्नास्ति, इतिव्याप्तिस्तु विद्यते—इत्युक्तम्, तत्र किं प्रमाद्यम् ?— इति चेत्, मेधम् ; सुति-कतिप्रमाद्यसिद्ध एवायमर्थः । तथा च असत्तद्विरूपनिवृद्धि—

निर्विकल्पमननं च हेतु-इष्टान्तवर्जितम् ।

अप्रमेयमनादि च यं ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ।

इत्यत्र अप्रमेयशब्देन फलव्याप्तिराहित्यमुक्तम् । कठवत्तां च—

मनसैवेदमात्रव्यं नैह नानास्ति किञ्चन ।

इति वीव्याप्यता युता । तज्जात्र कोऽपि विरोधः ।

इति चेत्, अत्र केचित् तार्किकेभ्यो विभ्यतः शब्दात् परोक्ष-
ज्ञानमेव चङ्गीकृत्य भावनासङ्कतात् मनसो अपरोक्षज्ञान-
माचक्षते । अन्ये तु मन्यन्ते—शब्दात् आपाततः परोक्षज्ञानमेव
जन्यते, करण-स्वाभाव्यात् । उत्तरकालं तु श्रवण-मनन-निदि-
ध्यासनादिसहितात् शब्दादेव अपरोक्षज्ञानमुदेति । संस्कारसङ्-
कतेन्द्रियादिवत् प्रत्यभिज्ञानमिति । तत्र आद्यः पक्षस्तावत् न
युक्तः, भावनाजन्यत्वे ज्ञानस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गात्, कामातुरस्य
कामिनीं भावयतो व्यवहितकामिनोसाक्षात्कारवत् ।

ननु—न भावनाजन्यत्वं तत्र अप्रामाण्यप्रयोजकम्, किन्तु
बाधितविषयत्वम् । भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिरजतादिभ्रमे बाधादेव
अप्रामाण्यस्वीकारात् । ब्रह्मणि तु सर्वमानागोचरे बाधासम्भवात् ।
तत्राभावनाज्ञानजन्यस्यापि प्रामाण्यं न व्याज्जन्यते । न च व्यवहित-
कामिनीविभ्रमादौ दोषत्वेन भावनायाः कृतत्वात् तज्जन्यत्वे ब्रह्म-
साक्षात्कारस्य दोषजन्यत्वेन भ्रमत्वं भविष्यति बाधितविषयत्ववत्
दोषजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वात् । तदुक्तं मौमांसाभाष्यकृद्भिः—

“यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिय्येति प्रत्ययः

स एव असमीचीनो नान्यः” ।

इति । तद्वस्तिककारेश—

तस्माद्दोषात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

अर्थान्यथात्व-हेतूत्यदोषज्ञानादपोच्यते । इति ।

चोदनासूत्र, ५३ श्लोः ।

तुल्यवदेव अप्रामाण्यप्रयोजकं ह्यसुक्तम् । तस्मात् बाधाभावेऽपि
दोषजन्यत्वात् अप्रामाण्यमेव—इति वाच्यम् । भावनायाः
कचिद्दोषत्वेऽपि सर्वत्र दोषत्वानिश्चयात् । अन्यथा शङ्कपीतत्व-
भ्रमकारणोभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयज्ञानेऽपि अप्रामाण्यप्रयोजकत्वं

स्यात् । कश्चित् कश्चिद्वाच इत्येवाङ्गोकारात् । विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वप्रकल्पनात् च । दुष्टकरणजन्यस्यापि अनुमानादेर्विषयबाधेन प्रामाण्याभ्युपगमात् च । अन्यथा परिभाषामात्रापत्तेः । मीमांसाभाष्य-वार्त्तिककाराभ्यामपि बाधितविषयव्याप्यत्वेनैव दुष्टकरणजन्यत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तम्, न स्वातन्त्र्येण ।

तस्मात् भावनाजन्यमपि ब्रह्मज्ञानमवाधात् प्रामाण्यं लप्स्यताम्—इति चेत्, नैवम् । परोक्षज्ञानजनकभावनाया अपरोक्षज्ञानजनकत्वासम्भवात् । न हि वङ्गानुमितिक्षानं सहस्रकृत्व आहुत्समपि वङ्गिसाक्षात्काराय कल्पते । कृतप्रमा-सामग्र्योपपत्तरेण जायमानस्यैव ज्ञानस्य अप्रामाण्यनियमात् । अन्यथा—

“चेत्सं वन्देत स्वर्गकामः” ।

इत्यादि पौरुषेयवाक्यानामपि विषयबाधाभावात् अप्रामाण्यं न स्यात्, न हि चेत्यवन्दनं स्वर्गसाधनं न भवति—इत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति, अलौकिकहिताहितसाधनतायाः वेदकमेयत्वात्* । तत्र च मानान्तरापसरात्, पुरुषवचसां च, मानान्तरमूलत्वेनैव प्रामाण्यात्, तत्र मूलाभावादप्रामाण्यम्, पुरुषस्य अमप्रमादादिसम्भवात्—इति चेत्, प्रकृतंऽपि तुल्यम् । न चात्र शब्दप्रमाणस्य-मूलत्वात् नामूलता—इति वाच्यम् । संवादात् प्रामाण्याङ्गोकारे पूर्वतन्त्रोपपादितस्वतस्त्वभङ्गप्रसङ्गात् । आवश्यकत्वेन शब्दस्यैवात्र प्रामाण्यव्याचितत्वात् च ।

* नेतदपरे आहतादयः सहन्ते । तेषां नतः अलौकिक-हिताहित-साधनस्यापि आप्तवाक्येकमेयत्वम् । आप्तत्वं च यथार्थवक्तृरिति । वेदस्य तु न सर्वथा आप्तत्वम्, अनर्थोपपत्त्या शून्यवाक्यादीनामपि तत्रापदेशात् । तस्मात् लौकिकवाक्यवत् हेतुोपादेयत्वाविशेषात् याज्ञ-त्याज्यादयोः तुल्यं लौकिक-वेदिकवाक्ययोः प्रामाण्यम्—इति तेषामाशयः । अन्ये तु अलौकिकं हिताहितमेव नाद्रवन्ते चार्वाकादयः । कुतस्तर्हि तन्त्राधनस्य वेदस्य आदरः ? अतः तेषां नास्तिकानां दुर्मतप्रदर्शनेनेति सर्वमतव्यम् ।

१. ‘तु’ इति ख. प्रसक्तम् ।

अन्यत्र अदृष्टमपि फलान्धयानुपपत्त्या अत्रैव प्रामाण्यं कल्प्यते — इति चेत्, न ; अपूर्वप्रामाण्यान्तरकल्पने मानाभावात् । फलस्य च क्लृप्तप्रमाणेनैव उपपत्तेः । परोक्षभावनाया अपरोक्षविषयत्वं च अन्यत्र अदृष्टवरमपि त्वया कल्पनीयम् । तदुभयकल्पनात् वरं क्लृप्त-प्रामाण्यस्य शब्दस्यैव अपरोक्षविषयत्वमात्रकल्पनम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात् ।

अथास्तु तर्हि मन एव अत्र प्रमाणम्—इति चेत्, तत्किं भावनासङ्गतं केवलं वा ? आद्ये पूर्वेक्तदोषः, ज्ञानादिसङ्गतस्य मनस एव सर्वत्र प्रामाण्यसम्भवे प्रमाणान्तरोच्चेदापत्तेः । चक्षुरादीनामेव सर्वत्र असाधारण्यात् प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे भावनाया अपि तुल्यत्वम् । नापि द्वितीयः ; वेदान्तवाक्य-श्रवणात्पूर्वमपि केवलमनसो विद्यमानत्वेन ब्रह्मणश्च सर्वदा सन्निहितत्वेन साक्षात्कारः स्यात् । तथा च—श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिसाधनानामानर्थक्येन तत्प्रतिपादकचतुर्नक्षणी-मोमांसारम्भो न स्यात् । किञ्च तस्य प्रमाणानुयाहकत्वेन तत्कालोकादिवत् न प्रमाणान्तरत्वं सम्भवति, असाधारणविषयाभावात् । सिद्धान्ते सुख-दुःखेच्छादीनां मनोधर्माणां कारणव्यवधानाभावेनैव साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमात् ।

न च ब्रह्मेव असाधारणो विषयो मनसः—इति वाच्यम्,

“यस्मिन्मना न मनुते”

इत्यादिश्रुतिविरोधात् । ननु—

यदाचानभ्युदितम् । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते ।

इत्यादि श्रुतिविरोधः सिद्धान्तेऽपि समः—इति चेत्,

“नावेदविस्मनुते तं ब्रह्मसम् ।

वेदेनैतद्यदेदितव्यम्” ।

“तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” ।

इत्यादिश्रुतिबलेन निषेधश्रुतीनां मुख्यवृत्त्यविषयत्वेनापि उपपत्तेः ।

मनसि च मुख्यामुख्यभेदाभावात् । ननु -

सर्वे वेदा यत्रैको भवन्ति ।

स मानसोऽन आत्मा मनसैवानुद्भूतः ॥

इत्यादिश्रुतेः का गतिः ?—इति चेत्. शृणु—मानसोऽनत्वं मनसि उपाधौ उपलभ्यमानत्वम् । न मनाजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम् । “मनसैव” इति तु कतरि तृतीया आत्मनाऽकर्तृत्वप्रतिपादनार्था मनसो दर्शनकर्तृतामाह, न करणताम्, औपनिषदसमाख्या-विरोधात् । असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति व्यवहारे, मानसोऽन-समाख्यानवत् । अतएव प्रमाथयत्वादपि न मनसः तत्र करणतावकाशः ।

कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा ।

धृतिरधृतिर्ज्ञेर्धिर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव* ॥

इति श्रुतौ—मृष्ट इतिवत् उपादानकारणत्वेन मनसः सामानाधिकरण्यप्रतिपादनात् । दण्डा घट—इत्यादिसामानाधिकरण्यादर्शनेन न निमित्तकारणत्वाभ्युपगमेन उपपत्तिः । निमित्त-कारणग्रहणार्थमवश्यकल्पयाः अन्वय-व्यतिरेकयोः समवायिकारण-विषयत्वस्यैव उचितत्वात्. समवायिकारणान्तरोपस्थित्यभावात् ।

आत्मनस—

“सार्धो चेत्ता केवलो निर्गुणश्च” ।

* ‘कामः’ स्वीकृतिकराभिप्रायः । ‘सङ्कल्प’ प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं श्रुतगोलादि-भेदेन । ‘विचिकित्सा’ सशयज्ञानम् । ‘श्रद्धा’ अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवतासु देवत्वादिषु च आश्रित्यवृत्तिः । ‘अश्रद्धा’ तद्विपर्योता वृत्तिः । ‘धृतिः’ धारणं देहाद्यवसादन-पतन-प्रति-बन्धक उत्तमाहविशेष इति यावत् । ‘अधृतिः’ तद्विपर्ययः । ‘ज्ञे’ लज्जा । ‘भीः’ प्रया । ‘भीः’ भयम् । ‘इत्यतएव’ एवमादिक सर्वं ‘मन एव’ मनसः अन्तःकरणस्य अणुप्रतीतिः । मनसोऽस्तित्वं प्रति अन्यत्र कारणमुच्यते । तस्मान्मन्ये नामाभ्यन्तःकरणम् ।

इति श्रुत्या निर्गुणत्वप्रतिपादनात् । दृष्ट्यानां द्रष्टृधर्मत्वानुप-
पत्तेः । दृष्ट्यानां घटादीनां स्वरूपतो धर्मत्वेन वा तादात्म्या-
भावस्य सर्वसिद्धत्वात् । काम-सङ्ख्यादीनां स्वप्रकाशत्वाभावेन दृश्य-
त्वादिधर्माणां द्रष्टृधर्मत्वाभावनिसर्ग्ये मनसैव तु द्रष्टव्यम् ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः* ।

तीर्थे हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति † ॥

हृः ४।४।७ ।

इत्यादिश्रुतिभिर्मनोधर्मत्वमेव कामादीनां निश्चयते । मनसः
तादात्म्याध्यामाच्च तद्धर्माणामपि आत्मनि आध्यासिकी व्यवहारः,

“बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराधमात्रो ज्ञावरोऽपि दृष्टः” ।

“स समानः सत्तमी माकावन्तु सच्चरति” ।

“ध्यायतोव स धोः स्वप्नो भूत्वेमं लाकमतिक्रामति” ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

विज्ञानं यच्च तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

* जनकमाह भगवान् याज्ञवल्क्यः । ‘यदा’ यस्मिन् काले ‘सर्वे’ समस्ताः ‘कामाः’
दृष्ट्याभेदाः ये लोके प्रसिद्धा इहाहुवर्त्ताः पुत्र-वित्त-लोकेश्चालम्बनाः । ‘अस्य’ प्रसिद्धस्य
पुरुषस्य । ‘हृदि’ कुक्षौ । ‘स्थिताः’ आस्थिताः । ‘प्रमुच्यन्ते’ आत्मकामस्य ब्रह्मविदः
समूलतो निश्चोर्ध्वम्,—

‘अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यथ ब्रह्म समग्र ते’ ।

इति भक्त्योत्तरार्धमन्त्रानुसन्धेयम् । ‘अथ’ स ‘मर्त्यो’ मरवधर्मा सन् समूलतः काम-
विधोमात् ‘अमृतो भवति’ अर्थादनात्मविध्याः कामाः अविव्यालक्षणा तान् त्यजति इति । ‘अथ’
अस्मिन् मरजन्मनि ‘ब्रह्म समग्र ते’ ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।

१ ‘कामान्’ इति ख. पुस्तके ।

† ‘तीर्थे’ अतिक्रान्ती हि यस्मात् तस्मात् ‘तदा’ तस्मिन् काले ‘सर्वान्’
‘शोकान्’ शोकाः कामाः दृष्टव्यवधार्यमाः । यतः ते कामाः विषयविद्योने शोकत्वमापद्यन्ते ।
शोकः, कामः, इति, इति पर्यायाः । प्रक्षिप्तापतितत्त्वान् शोकशब्दः कामवद्भेद एव भवितु-
मर्हति । विगतशोको भवति इत्यर्थः ।

इति श्रुतौ विज्ञानशब्दवाच्यस्य मनस एव प्रथमान्तपदनिर्देश्यत्वे कर्तृत्वश्रवणात् च । ननु—

“मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति” ।

इत्यादौ करणत्वमपि श्रुतम्—इति चेत्, न ; इन्द्रियातिरिक्ते मनसि विप्रतिपन्नान् प्रति तदतिरिक्तमनःसङ्गावमात्रे तस्याः श्रुतेः तात्पर्यात्, न तु करणत्वेऽपि । एवकारानन्वयापत्तेः चक्षुरादीनामपि कारणत्वस्यान्वय-व्यतिरेकसिद्धत्वेन तद्वाच्ये हेन नियमानुपपत्तेः । हेतुमात्रेऽपि तृतीयाश्रयणात् । मनसः करणताप्रसिद्धिस्तु निर्धर्मकस्य प्रकाशस्य आत्मनः असङ्गस्य स्वतो विषयोपलम्भायोग्यस्य स्वतादात्म्याध्यासेन तदाकारवृत्तिभिः विषयोपलम्भहारत्वादेव । न तु चक्षुरादिवत्तटस्थत्वेन इति चास्ती तावत् ।

अस्तु तर्हि प्रथमं परोक्षज्ञानं जनयतोऽपि शब्दस्यैव सहकारि-विशेषलाभेन पश्चादपरोक्षज्ञानजनकत्वम्—इति चेत्, न ; अर्ह-जरतो न्यायापातात्* शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्ये सहकारि-सहस्रेणापि तदान्यथाकरणयोगात्, आगन्तुकस्य स्वभावत्वानुपपत्तेः । यत्तु दृष्टान्तत्वेन प्रत्यक्षज्ञानमुदाहृतम् तत्र किं विवक्षितम् ? अपरोक्षज्ञानजनकस्वभावस्य चक्षुषः संस्कार-सहकारिण परोक्षज्ञानजनकत्वम् ? अथवा सन्निकृष्टविषये अपरोक्ष-ज्ञानजनकस्वभावस्य चक्षुषः संस्कारसहकारिण असन्निकृष्टेऽपि तत्तांशे अपरोक्षज्ञानजनकत्वम् ? किंवा संस्कारनिरपेक्षत्वेन ज्ञानं जनयतोऽपि चक्षुषः संस्कारसापेक्षत्वेऽपि न अप्रामाण्यम् इति ? तत्र नायः ; प्रत्यभिज्ञायाः अपरोक्षत्वात्, तत्तांशे चक्षुषोऽ-

१ ‘नियमोपपत्तेः’ इति ख. पुस्तके ।

* ‘अर्हजरतो न्यायः’ अर्हो जरतोव अर्हजरती इत्यर्थे कम् । अर्हहतातुल्ये न्याये ।

स च यथा—एकस्याः कुक्ष्याः शरीरस्य एकमहो पाकाय अपरमहो प्रसवाय यथा न प्रभवति । एवमेकस्य भागस्य अन्यपरत्वमन्यस्य अन्यपरत्वं न बुध्यते इत्येवंपरोऽर्थं न्यायः ।

जनकत्वाच्च । अतएव न द्वितीयोऽपि ; तत्तांशेऽपरोक्षत्वा-
नङ्गीकारात्, तदंशे संस्कारमात्रजन्यत्वेन स्मृतित्वस्याभ्युपगमात्
च । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापातात् संस्कारज-
स्मरणमेव विशेषणज्ञानत्वेन तत्कारणम्—इत्यपास्तम्, संस्कार-
जन्यत्वांशे स्मरणत्वाङ्गीकारात् । स्मृतिहेतुत्वेनावश्यकस्योद्बुद्ध-
संस्कारादेव प्रत्यभिज्ञोत्पादसम्भवे अस्तरास्मृतिकल्पमानवकाशात् ।
तद्धेतोरेव तदस्य, किं तेन—इति न्यायात् स्मरण इव प्रत्यभिज्ञायामपि
पूर्वानुभवान्दय-व्यतिरेकयोः तुल्यत्वाच्च । प्रमात्वाप्रमात्ववत्
अनुभवत्वं स्मरणत्वयोरेकज्ञानवृत्तित्वे विषयकृताग्रभेदात् न विरोधः ।
स्मृतित्वानुभवत्वयोः जातित्वानङ्गीकारात् । अतएव न तृतीयः ।
न हि चक्षुषः स्वविषये संस्कारसापेक्षत्वमस्ति । येन सापेक्षत्वलक्षणा-
मप्रामाण्यं स्यात् । किन्तु स्वसहकारिसमवधानात् स्वे स्वे
विषये युगपत् तज्ज्ञानजनकयोः चक्षुःसंस्कारयोः अर्थसमाजिनानुभव-
स्मरणात्मेकज्ञानजनकत्वं पर्यवस्यति । अन्यथा संस्कारसहकारेण
चक्षुषाऽसन्निकृष्टे विषयेऽपि ज्ञानजनकत्वे रजतसंस्कारसहकारेण
असन्निकृष्टेऽपि रजते चाक्षुषज्ञानापत्तेरन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः ।
रजतचाक्षुषत्वेन रजतसंयोगत्वेनेव कार्यकारणभावनियमे तद्देशकाल-
रूपायां तत्तायामपि तुल्यम्, प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलभ्यत्व-
नियमात् । किन्तु भिन्नजातीयज्ञानहेतुत्वेन कृतयोरपि संस्कारयो-
रन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेकज्ञानहेतुत्वं प्रत्यभिज्ञायां कृतम् । इदमेव
अन्यथाख्याति-निराकरणेन अनिर्वचनायास्य-मिथ्याज्ञानोत्पत्तिं
व्यवस्थापयद्भिः पञ्चपादिकाकारैर्दृष्टान्तितम् । नैतावता सापेक्ष-
स्यापि प्रामाण्यं भविष्यति । इह च पूर्वमपरोक्षज्ञानासमर्थस्यैव
शब्दस्य विचारजनितसंस्कारविशेषसहकारेण अपरोक्षज्ञानजनने
सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्य-स्वभावभङ्ग्याः प्रसङ्गो दृक्लेपायते । तस्मात्
शब्द एव विचारात्पूर्वमूर्ध्वं च स्वतःप्रमाणभूता विषयमहिम्ना
साक्षात्कारं जनयतीति युक्तमाश्रयितुम् ।

न च स्वभावभङ्गदोषः । मनस इव परोक्षपरोक्षज्ञानजनन-
स्वभावाङ्गीकारात् । यथा मनः क्वचित् परोक्षं ज्ञानं जनयति,
क्वचित् च अपरोक्षम्—इति उपेयते परैः, तददस्माकं किं न स्यात् ?
ननु—तत्र अवच्छेदकद्वयमस्ति । मनस्त्वेन परोक्षज्ञानजनकता,
इन्द्रियत्वेन चक्षुरादिवत् असाधारणेन अपरोक्षज्ञानजनकता ।
इन्द्रियत्वं च शब्देतरोद्भूत^१विशेषगुणाभावसमानाधिकरणज्ञान-
कारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् । स्मृत्यजनकवृत्तिज्ञानकारणमनः-
संयोगाश्रयत्वं वा । तत्तु चक्षुरादाविव समस्यपि वर्तते । एवं
शब्दे हंरूप्यं वाच्यम् । एकं परोक्षज्ञानजनकतावच्छेदकम्, अपरम्
अपरोक्षज्ञानजनकतावच्छेदकम्—इति चेत्, उच्यते : विषयाजन्य-
ज्ञानजनकत्वेन वा ज्ञातकरणत्वेन^२ वा शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वम् ।
योग्यपदार्थनिरूपित-पदार्थाभेदपरशब्दत्वेन^३ च अपरोक्षज्ञान-
जनकता । धामिकस्त्वमसि—इत्यादौ अभिचारवारणाय आद्यं
विशेषणम् । इतराविशेषणव्यावर्त्यं तु स्पष्टम् ।

एतच्च दशमस्त्वमसि, राजा त्वमसि—इति वाक्यात्—दशमो
ऽहमस्मि, राजाहमस्मि—इत्यादिसाक्षात्कारदर्शनात् । अन्यथा—
नाहं दशमः नवमाऽहमस्मि—नाहं राजा व्याधोऽहमस्मि—इत्यादि-
साक्षात्कारिभ्रमनिवृत्तिः ततो न स्यात् । साक्षात्कारिभ्रमे
साक्षात्कारिविरोधिज्ञानत्वेनैव विरोधित्वकल्पनात् ।

१ 'ज्ञानजनक' इति क, ख, पुस्तकयोः ।

२ शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानासाधारणकारणमनःसंयोगाश्रयत्व-
मिन्द्रियत्वम् । ननु ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् आत्मन्यपि अस्ति इति तद्वारणाय 'विशेष-
गुणानाश्रयत्वं' इति । ननु—एतदपि इन्द्रियैवमिदम् अतएव 'उद्भूते'ति । तदपि
शब्देऽव्याप्तम्—इति चेत् एतद्वारणाय 'शब्दंतर'ति । ननु—पुरोतति अतिव्याप्तिवारणाय—
'ज्ञानकारणे'ति । काक्षादावतिव्याप्तिमिति तद्वारणाय—'असाधारणे'ति सङ्क्षेपः ।

३ अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकरणत्वेनेति—अज्ञातकारणत्वं वा इति अवगमनार्थम् ।

४ अनेदप्रतिपादकेन 'तत्त्वमस्या'दि वाक्यरूपशब्देन इत्यर्थः ।

न च—तत्र वाक्यात् पदार्थमात्रापस्थितौ मानस संसर्गबाधः—
इति वाच्यम् । सर्वस्मिन्नपि वाक्य तथा सम्भवेन शब्दप्रमाणमात्रा-
न्वेदप्रसङ्गात्^१ । असाधारणमन सहकारित्वेन पदादज्ञानस्य
प्रमाणात्सरत्वावश्यकत्वात् च । 'यदसाधारणं कारणम्' इत्यादि
न्यायात् । अतएव वाक्यात् परोक्षज्ञानानन्तरं मानसज्ञानानन्तरमेव
भ्रमनिवर्तकम्—इत्यपास्तम् ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्र वाक्यस्यैव कारणतावधारणात्,
अन्यथा वाक्यश्रवणात् पूर्वमेव सामर्थ्याः सम्भवेन मनसा चक्षुरादिना
वा साक्षात्कारजननप्रसङ्गात् । वाक्यमपि तत्र सहकारि—इति
चेत्, तर्हि आयात वाक्यस्यैव प्रामाण्यम् । मनसोऽसाधारण-
कारणत्वात् । तस्मात् शब्द एव तत्र सहकारिहेतुः । यथा च
पराक्षत्वव्याप्यमिकं मानसत्वमपराक्षत्वव्याप्यमपरम्, तद्वत् शब्दत्वमपि
द्वािवधम् ; तेन न साहचर्यप्रसङ्गः इति दिक् ।

इति शब्दादपरोक्षज्ञानसिद्धिः ।

ननु—अस्तु शब्दस्य मन्त्रसाक्षात्कारकरणत्वम्, तथापि
अविद्यानिर्वातिका किं क्षमकाशा चित् ? उत तदाधारभूताहृत्तिः ?
नाशः ; तस्य इदानीमपि सत्त्वन नित्यनिवृत्त्यापत्तः । न द्वितीयः ;
असत्यात् सत्यसिद्धेरयोगात् । अज्ञानेन जानामाति अक्षिरूप-
चिद्विराधस्यैव अनुभवसिद्धत्वेन अक्षिरूपहृत्तिविराधस्य असम्भवात् ।
चिना प्रकाशमानसुखादौ अज्ञानादशनात् च—इति चेत्, न ;

१ 'जातोन्वेदायतोः' इति श्रुतिः, पुराणि ।

• सहकारित्वात् कारणत्वनिमित्तः ।

अविद्यानिवर्तकं यद्यपि न स्वप्रकाशचेतन्यरूपं ज्ञानमात्रं तस्य
तत्साधकत्वात्, तथापि श्रवणादिसाध्यापरोक्षवृत्तिसमारुहं तदेव ।
तदुक्तम्—

वृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदृष्टिस्तुल्यं दृष्टेत् ।

सूर्यकान्तमुपावृणु तत्रायं चित्तिं योजयेत् ॥ इति ।

अनु—तर्हि सविज्ञासाज्ञानमाश्रयकमिदं ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत् ?
माश्रयकान्तराभावात्—इति चेत्, शृणु ; यथा कतकरजःसक्तिलेन
संयुज्य पूर्वयुक्तरजोऽन्तरविश्लेषं जनयत्स्वविश्लेषमपि जनयति, तथा
ज्ञाननि अर्धस्वमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं निवर्तयन् स्वात्मा-
नमपि निवर्तयतीति । तदुक्तम्—

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासात् हि निर्मलम् ।

कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येत् जलं कतकरेणवत् ॥ इति ।

केचित्तु अन्यं निवर्त्य स्वयमपि निवृत्तौ दग्धलोहपोताम्बुन्याय-
मुदाहरन्ति इति । अन्ये पुनः—ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् ।
ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षात् विरोधात् । प्रपञ्चस्य च उपादानमायात्
माय इति प्रपञ्चान्तर्गतस्य ब्रह्मज्ञानस्यापि तत् एव मायः ।
न च—प्रपञ्चस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः इति वाच्यम्,
प्रपञ्चनिवृत्तेः साक्षात् ज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानजन्याज्ञान-
मायजन्यत्वात् साक्षात्परम्परया वा ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाङ्गीकारात् ।

अनु—भवतु अविद्यानिवृत्त्या तत्कार्यनिवृत्तिरूपा मुक्तिः । सेव
तु न सम्भवति । तथा हि—अविद्यानिवृत्तिः किमात्मरूपा
तद्विज्ञा वा ? मायः, असाध्यत्वापत्तेः । द्वितीयेऽपि किं सती ?
उत मिथ्या ? आद्ये—अद्वैतज्ञानिः, अन्ये—अविद्यातत्कार्या-

न्यतरापत्तिः—इति चेत्, मैवम्^१, चरममनोवृत्त्युपलक्षितस्य
आत्मनाऽज्ञानहानिरुपत्वात् । न च—उपलक्षणनिवृत्त्या मुक्तेरपि
निवृत्तिः इति वाच्यम्, पाके निवृत्तेऽपि पाचकानिवृत्तिदर्शनात् ।
तदुक्तम्—

निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणमात्रेऽपि स्वात्मनिः पाचकादिवत् ॥ इति ।

न च—वृत्त्युपलक्षितस्य पश्चादिव पूर्वमपि सत्त्वेन मोहकालेऽपि
मोक्षापत्तिः—इति शङ्क्यम्, पूर्वमसिद्धस्य उपलक्षणत्वायोगात् ।
न हि पाकसम्बन्धात् पूर्वं पाचको भवति, तथा व्यवक्रियते वा
इति दिक् ।

अथ तथापि कस्यायं मोक्षः पुमर्थः ? किमहमर्थस्य ? उत
चिन्मात्रस्य ? नायः—त्वन्मते अहमर्थस्य मुक्त्यनन्वयात् ; नायः—
अहं मुक्तः स्वाम्—इतिवत्—चिन्मात्रं मुक्तं स्यात्—इति इच्छाया
अनुदयात्—इति चेत्, न ; अहमर्थगतचिदंशस्यैव मुक्ति-
काक्षान्वयित्वेन परमानन्दरूपत्वेन च पुमर्थत्वसम्भवात् । न च—
सुखस्य दुःखाभावमात्रत्वे वैशिष्टिकमोक्षवदपुरुषार्थत्वम् । अतिरेके
च सहितौयत्वम्—इति वाच्यम् । दुःखाभावातिरेकेऽपि आत्मा-
मतिरेकात् । आत्मनश्च स्वप्रकाशसुखस्वरूपत्वेन ज्ञानानन्दैक-
रूपत्वात् । तदुक्तम्—

तस्मादविद्यास्तमयो नित्यानन्दः प्रकीर्तितः ।

निःशेषदुःखच्छेदाच्च पुरुषार्थः परो मतः ॥ इति ।

न च—अर्थभेदाभावे सुखप्रकाश इति सह प्रयोगो न स्यात्—
इति वाच्यम् । अविद्याकल्पितदुःखजडात्मकत्वरूपव्यावृत्तिभेदेन
तदुपपत्तेः । न च—स्वप्रकाशसुखस्व स्वतः स्फुरणेऽपि दुःखाभावस्य

अस्फुरणात् अपुमर्थता—इति वाच्यम्, दुःखाभावस्यापि आत्मानतिरेकेण आत्माभिन्न-सुख-स्फुरणे सति तस्यापि स्फुरणात्, तत्त्वेन स्फुरणस्य अप्रयोजकत्वात् च । तस्मात् स्वप्रकाशचिदभिन्नं सुखम् इति दिक् ।

इति चिदंशस्य मुक्त्यन्वयित्वनिरूपणम् ।

अथ जीवशक्तिः । अथ कथं नष्टाविद्यास्य जीवशक्तस्य अविद्यावत्पुरुषवद्वयवहारः* इति ?—चेत्, उच्यते—अविद्यालेशाङ्गीकारात् । तथा हि—यद्यपि ज्ञानेन अज्ञानं निवर्तितमेव दीपेनैव तमः, तस्य तद्विरोधिस्त्वभावत्वात्, तथापि तदुपादेयम्† अङ्गहार-देहादि निरुपादानमेव यावत्प्रारब्धकर्मभोगमनुवर्तते दृष्टत्वादेव । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।

तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्त्ये‡ इति श्रुतिश्च ।

शाः ६।१४।२ ।

* अविद्यायुक्तपुरुषवत् अज्ञानिवत्—अहं दुःखी—इत्यादिव्यवहारः कथं भवतीति शङ्का ।

† 'तदुपादेयम्' अविद्योपादानकमित्यर्थः ।

‡ 'तस्य' एवमाचार्यवतीऽस्य पुरुषस्य मुक्ताविद्याभिमानस्य । 'तावदेव' तावन्नेव कालः 'चिरं' सेवः 'सदात्मस्वरूपसम्पत्तेः' इति शेषः । कियान् कालः चिरमित्युच्यते ? 'यावत् न विमोक्ष्ये' न विमोक्ष्यते । येन कर्मणा शरीरमारब्धे तस्मीपभोगेन ज्ञात्वा देहपातो यावदित्यर्थः । 'अथ' तदैव 'सम्पत्त्यते' इति । नात्र अधश्च अज्ञानन्यायः । न हि देह-शरीरस्य सम्पत्त्यनेन कालभेदोऽस्ति येन अधश्च अज्ञानन्यायः स्यात् ।

किञ्च—तार्किकैरपि हि समवायिकारणभाशात् द्रव्यनाशमङ्गीकुर्वन्तिः
निरुपादानं द्रव्यं क्षणमात्रं तिष्ठतीत्यङ्गीकृतम् । नित्यपरमाणुसमवेत-
द्रव्यकनाशे तु असमवायिकारणभाशादेव द्रव्यनाशः । समवाय-
निरूपित*कारणभाशत्वमुभयोरनुगत†मिति न चननुगमः । ये तु
असमवायिकारणभाशादेव सर्वत्र कार्यद्रव्यनाशमङ्गीकुर्वन्ति तेषा-
माश्रयनाशस्थले क्षणद्वयमनुपादानं कार्यं तिष्ठति । एवमत्रापि
प्रतिबन्धकसन्निपाते बहुकालावस्थितिः केन वार्यते ? पारम्भिकमेष
प्रतिबन्धकत्वं श्रुतिसिद्धम्, अन्तःकरणदेहाद्यवस्थित्यन्ययानुपपत्ति-
सिद्धं च । तदुक्तम्—

उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीयते ।

इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किं न सम्भवेत् ॥

तत्तूनां दिनसङ्ग्रहानां तैस्तद्वद्वक्ष्य ईरितः ।

असम्भासङ्ग्रहकल्पस्य योग्यः क्षण इहेष्यताम् ‡ ॥ इति ।

अतएव शिष्यसेवकाद्यदृष्टमपि तत्र प्रतिबन्धकम् । तदभाव-
मपेक्ष्य च पूर्वसिद्ध एवाज्ञाननाशः तत्कार्यमन्तःकरणादिकं
नाशयतीति न पुनर्ग्रानापेक्षा । न जानामि—इत्यादिप्रत्ययस्तु तस्य

* समवायेन कार्योत्पत्तिर्यात्कारणं तन्नाशत्वमित्यर्थः ।

† 'अननुगतं' असमवायिकारणभाशासमवायिकारणभाशयोः अनुगतमित्यर्थः ।

‡ 'प्रवर्तते' इति च पुनर्ग्रहः ।

§ पारम्भिकमेषः निमित्तमावत्वात् तत्तद्वद्वक्ष्येण उपादाने विनष्टेऽपि कथं कार्यानुवृत्तिः ?
इति शङ्कायां श्यायशास्त्रसिद्धदृष्टान्तोक्तं कार्यस्य अनुवृत्तिं सम्भावयति । तार्किकैश्चावत्—
उपादानकारणस्य नाशेऽपि अक्षमात्रं कार्यमवतिष्ठते—इत्युक्तम् । तददेवात्रापि अङ्गहार-
देहादिकं निरुपादानमेव यावत्पारम्भिकमभोगमनुवर्तते इति भावः ।

ननु—तार्किकैः कार्यस्य अक्षमात्रमवस्थानमङ्गीकृतम् । न चिरकालम्—इति चेत्,
अक्ष ; संसारस्य अनादिकालानुवृत्तत्वात् तच्च स्फारवज्जेन कुन्तालचक्रवधवत् चिरकालानुवृत्तिर्न
विद्यमानेति इति सर्वमविच्छेदम् ।

निवृत्ताज्ञानस्यापि अज्ञाननाशजनितादनुपादानात् अन्तःकरणश्रया-
देव अज्ञानसंस्कारात् तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यात् भवति ।

अन्तःकरणस्थित्यवधेः ।

इति विवरणकृतः । 'अहं ब्रह्मास्मि' इति चरम-
साक्षात्कारानन्तरम्—अहं ब्रह्म न भवामि—न जानामि—इत्यादि-
प्रत्ययो नास्त्येव । यदि—परं घटं न जानामि—इत्यादिप्रत्ययः
स्यात् तदुपपादनाय चेयं संस्कारकल्पना—इति न किञ्चिदनुप-
पन्नम् ।

अपिद्यालेशमदेनापि अयमेव संस्कारो विवक्षितः । न हि
सावयवमज्ञानम्, येन कियत् नश्यति कियत् तिष्ठति—इति
वाच्यम्, अनिर्वचनीयत्वात् । एकदेशाभ्युपगमे तु तन्निवृत्त्यर्थं
पुनः चरमं ज्ञानमपेक्षितमेव, तच्च कृतिकाले दुर्घटम्—इति तत्त्व-
ज्ञानसंस्कारनाशयता तस्य अभ्युपेता, ततश्च संस्कारपक्षात् न
कोऽपि विशेषः इति । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे चतुर्थपरिच्छेदे इति
दिक् ।

ननु—कथं महावाक्यार्थावगममात्रात् जीवन्मुक्तिः ? तस्या
भगवता पतञ्जलिना अष्टाङ्गयोगसाध्यत्वप्रतिपादनात् । तथा हि—

यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयो-
ऽष्टावङ्गानि [यो. द. पा. २ सूत्र. २८]

तत्रा अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । ३० ।

शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । ३२ ।

इति । एतत्सूत्रद्वयस्य व्याख्या—तत्र अष्टावङ्गीयप्राणिवधो

१ 'तत्र' एतत् क. पुस्तके ब्रह्मदेशीयास्वतःक-सोसायटी सुप्रित-योगवर्तिपुस्तके च
नास्ति । परं नेतदसाध्यमिति प्रतीतः ।

२ 'प्रणिधाना नियमाः' इति क. पुस्तके पाठः ।

हिंसा* । सा च कृत-कारितानुमोदितभेदेन त्रिधा । एव-
मयथार्थभाषणम् अवध्यहिंसानुबन्धि यथार्थभाषणं च अनृतम् ।
तद्विरुद्धे सत्यम्† । श्लेयमशास्त्रोद्यमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणम्‡ ।
अशास्त्रोद्यमोपसंध्यतिकरो मैथुनम्§ । शास्त्राविरुद्धमार्गेण देह-

* एतेन श्रौतं पञ्चासन्नम् हिंसा न भवतीति अवगम्यते । सर्वथा सर्वदा सर्वभूताना-
मनभिद्रोहीऽहिंसा—इति व्यापष्टे योगभाष्यकारो भगवान् बादरायणः । योगवार्तिकज्ञानं
विज्ञानभित्तु—आश्रमविहितनित्यकर्मविरोधेन सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहीऽहिंसा—
इत्याह, आश्रमविहितनित्यकर्मणि शौचादौ चद्रजन्यहिंसाया अपरिहार्यत्वात् । अतएव
योगिनां शाखायामादिकं तत्पापचालनाय नित्यतया बाधे विहितम् ।

योगवार्तिकज्ञानं भारिचरस्तु—वाचकियोगप्रयोजनम्यापारी हिंसा । तदभावः अहिंसा—
इत्याह । तन्वति हिंसायाः सर्वकालमेव परिहार्यत्वम् । वार्तिकज्ञानं—शौचादिषु चद्रजन्य-
हिंसाया अपरिहार्यत्वं नैतत्प्रकृतम् । शास्त्रोद्यमचालनमपि हिंसेवेति तदाहयः । इदमेव
तु शुभं प्रतीतम् ।

† इतिज्ञता—वाङ्-मनसस्योपेक्षायां सत्यम् इत्युक्तम् । भाष्ये तु—यद्यर्थे वाक्-मनसौ
सत्यम् । यथा वृष्टं यथानुमितं तथा सुतं तथा वाङ्-मनसोर्ति परस्व स्वीकृतं ज्ञानाय वागुक्ता,
सा यदि न वचिका भ्राता वा प्रतिपत्तिवन्धा वा भवेत् । इत्येवा सर्वभूतोपकारार्थं
महता न भूतोपघाताय, यदि च एवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यात् न सत्यं
भवेत्, पापमेव भवेत् । तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयान् ।
तस्मात्परोक्ष सर्वभूतहितं सत्यं भूयात्—इति उक्तम् ।

‡ अत्र भूते 'अकेये' निरुपधितस्ये अभावस्य प्रतियोगिनिरुपधाधीननिरुपपत्त्यात् आदौ
श्लेयमेव लक्षितम् । तत्र—अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं श्लेयम् तन्प्रतिषेधः
पुनरनुदाहपमश्लेयमिति । अत्र विज्ञानभित्तुोक्तम्—प्रतिपद्व्यावर्तनाया अशास्त्रपूर्वकमिति ।
तेन शौचेष्वपि स्वतः जायत इत्यवगम्यते । अथ वा स्वीकरणं ममेति बुद्धिसातं अमसाधारण-
मिति । इती तु—कोसं परस्वापहरणं तदभावः 'अकोषम्' इति ।

§ भाष्ये—गुप्तेन्द्रियस्य उपस्यस्य संयमः 'ब्रह्मचर्यम्' इति । वार्तिके तु—'संयमः'
इत्यत्र चन्द्रेन्द्रियसहितसुपस्यस्य साक्ष्यम् । तेन—उपस्यस्य विषये सर्वेन्द्रियव्यापारीपरमः
ब्रह्मचर्यमिति लक्ष्यम् । तथा चोक्तं दशमं हितायाम्—

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेददृष्ट्वा लक्षकं पृथक् ।

अरथं कीर्तनं केचिः प्रेक्ष्यं गुह्यमाचक्षम् ॥

यात्रानिर्वाहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परियङ्गः* । एते निष्ठसि-
ललक्षा उपरमा यमाः ।

एवं शौचमपि द्विविधम्—वाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र सुज्जला-
दिभिः कायादिक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च वाह्यम्, मैत्री
सुदितादिभिः मदमानादित्तमलक्षालनमांतरम्, सन्तोषः
विद्यमानभोगोपकरणात् अधिकस्य अनुपाधित्त्वात्तत्त्वा चित्तवृत्तिः ।
तपः क्षुत्पिपासा-शीतोष्णादिद्वन्द्वसङ्गमम् काष्ठमौनाकारमौनादि-
व्रतानि च । इङ्कितेनापि स्नाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमौनम्,
अवचनमात्रमाकारमौनम् इति भेदः । स्वाध्यायो मोक्ष-
शास्त्राध्ययनम्† । ईश्वर-प्रणिधानम् सर्वकर्मणां तस्मिन् परमगुरो
फलनिरपेक्षतयार्पणम् । प्रणवादिजपो वा यथाधिकारम् । एते
विधिरूपा नियमाः ।

ये अहिंसायाः पूर्वं पञ्च यमा उक्ताः त एव जात्याद्यनवच्छेदेन
दृढभूमयो महाव्रतशब्दवाच्या भवन्ति । तदुक्तं पतञ्जलिना मुनिना—

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्हंतिरेव च ।

एतन्मैत्र्यनमहाह प्रवदन्ति नभीविभः ‡ इति ।

मैत्र्यणं रागपूर्वकं दर्शनमित्यर्थः । हन्ती तु न कीदृपि विशेषः ।

* विषयाणामनेन-रक्षण-चय-सङ्ग-हिंसादीषदर्थनादस्वीकरणम् 'अपरियङ्गः' इति भाष्ये ।
परियङ्गे हिंसाया अपि दोषाः तेषां 'दर्शनान्' इति विशेषणं दद्याद्यत्रादिभिर्मितकास्वीकरणे-
ऽतिव्याप्तिवारणाय । हिंसा च अत्र दातृपक्षतीना बोध्या इति दार्ष्टिके । हन्ती तु—भोग-
साधनानामस्वीकरणमपरियङ्गः इति । एते पञ्च यमशब्दवाच्याः ।

† 'स्वाध्याय'शब्देन 'मोक्षशास्त्राध्ययनम्' इति यदुक्तम्, तत्र भीमासकैराद्रियते ।
तेषां मते "अङ्गरहः स्वाध्यायमधीयीत" इत्यादिवाक्यैः स्वाध्यायो वेदाध्ययनम्, न किञ्चल-
मोक्षशास्त्रस्यैवाध्ययनमित्यादि । वस्तुतस्तु—सु + अध्यायः, उत्तममध्ययनम्—अर्थात् यस्य यस्य
येन येन अधीतेन ऐहिक-पारलौकिकसुखसाधनं भवति तस्याध्ययनमेव स्वाध्यायः । वेदस्य
च सर्वविद्यानिधानत्वात् स एव स्वाध्यायशब्देन गृह्यते । तस्मान् यथा प्रवृत्तिमार्गेपरस्व
व्याध्ययने स्वाध्यायः तथैव निवृत्तिनिरतस्य मोक्षशास्त्राध्ययनमपि स्वाध्याय एवेत्यलं बहुना
पाञ्चित्येन ।

“ते जातिः-देश-काल-समयानवच्छिन्नाः सार्वभौमाः महाव्रतम्” । ३१।
इति । तत्र अहिंसा जात्यवच्छिन्ना यथा—हिंसारूपव्यसनपरस्व
मृगातिरिक्तान् न हनिष्यामि—इति । सैव देशावच्छिन्ना यथा—
क्षेत्रे न हनिष्यामि—इति । एवं कालावच्छिन्ना यथा—पर्वणि न
हनिष्यामि—इति । सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावच्छिन्ना यथा—
अत्रियस्य देव-ब्राह्मणप्रयोजनमन्तरेण न हनिष्यामि—इति ।
एवं विवाहादिप्रयोजनव्यतिरेकेण[†] अनृतं न वदिष्यामि—इति ।
एवमापत्कासव्यतिरेकेण[‡] इन्दुदयाद्यतिरिक्तं स्तेयं न करिष्यामि—

१ ‘एते जाति-देशः’ इति क, ख, पुस्तकयोः । बह्वेद्वीयाव्यातिक-साधायटो-सुद्रित-
योगवर्तिपुस्तकेऽपि एवमेव पाठः । तदेव ‘एते त्वि’ति पाठान्तरं च । काशीस्थपाठशाळा-
सुद्रित-योगवर्तिकपुस्तके तदेव सुद्रितव्यासभाष्यपुस्तके च केवलं ‘जाति-देशः’ इत्येव वर्तते ।
तदवयवमिति भाति ।

२ ‘सार्वभौममहाव्रतम्’ इति न, पुस्तके धं ई, अ, खी, सु, पुस्तके च वर्तते । परमत्र
‘सार्वभौमा महा०’ इत्येव साधु इति भाष्यादिभ्योऽवगम्यते ।

* अथ अहिंसादीनां पञ्चानामपि यमार्गां विभिर्जात्यादिभिरनवच्छेदी विवर्चितः ।
तत्र अहिंसायास्तु मुख्यत्वात् प्राधान्यम् ।

† अनृतभावस्य सवेष्टा वर्त्यतेऽपि विवाहादिष्वदोषः । तथा च सुतिः—
“सत्त्वावृत्ते निधुनीकरोति” ।

इति । सागवतेऽपि—

“स्त्रीषु गर्भविवाहे च उच्यते प्रायसकटे ।

स्त्री-ब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्यात्पुनश्चितम्” ॥ इति ।

‘स्त्रीषु’ प्रोक्तावृत्तेन वयोवर्धे । ‘गर्भवि’ परिहृते । विवाहे च वरादिसूती ।
‘हिंसायां’ च कस्यचित् प्राप्तायामनृतं न दोषाय । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“वर्धिता हि वधो यत्र तत्र सात्यनृतं वदेत्” ।

इत्यादिवाक्यैः विवाहादिषु अनृतभावस्य चदुष्टताभिधानात् तत्रानृतवाद्यपि सत्यमर्थमेव
भवति । परमेतदवच्छिन्नं सत्त्वं महाव्रतसंज्ञकं भवतीत्याशयः ।

‡ स्तेयं निन्द्यमपि आपदि प्राणरक्षकार्येभिरुदयादिकं स्तेयं न दोषावहं भवतीत्याशयः ।

इति । एवञ्चतुर्व्यतिरिक्तकाले* पक्षी न गमिष्यामि—इति । एवं
गुर्वादिप्रयोजनमन्तरिक्षे न प्रतियक्षिष्यामि—इति । यथायोग्य-
व्यवच्छेदो द्रष्टव्यः ।

एतादृशवच्छेदपरिहारिणं यदा सर्वजाति-सर्वदेश-सर्वकाल-सर्व-
प्रयोजनेषु भवाः सार्वभौमा अहिंसादयो भवन्ति महता प्रयत्नेन
परिपाल्यमानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यन्ते । एतादृशव्रतदार्यो
च काम-क्रोध-लोभ-मोहानां चतुर्णामपि नरकदारभूतानां निवृत्तिः†
इति सूत्रहृद्यार्थः इति दिक् ।

स्थिरसुखमासनं पद्म-स्वस्तिकास्यनेकविधम् । पुरक-कुम्भक-
वैचकाद्यनेकविधः प्राणायामः । श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां स्वस्व-
विषयेभ्यो विमुखीकरणं प्रत्याहारः । हृत्पुण्डरीकादौ मनसः
चिरकालस्थापनं धारणा । एवमेकत्र धृतस्य चित्तस्य विच्छिद्य
विच्छिद्य भाव्याकारवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् । सर्वथा विजातीय-

* एवं श्लोकस्य अर्थोऽपि स्पष्टः—

“अतुक्तातो नु यो भार्यो ऋषे तिरुन्न गच्छति ।

शौराद्यो ब्रूचन्त्यायो पकते नारु समयः” ॥

इत्यादिनिवेधान् ।

“अतो भार्यानुपेयात् । स ब्रह्मचारी”

इत्यादिविधेषु अतुक्तातो भार्यामनेऽपि ब्रह्मचर्यहानिर्न भवतीत्यर्थः ।

† ननु—कर्म-समिधाहरणादिवैधर्म्मिणामपि परित्यागे नित्यकर्मपरित्यागेन प्रत्य-
वापणनिः क्त्वात्—इति चेत्, नैवम् ;

“सर्वाणि धृतानि सुखे रमन्ते

सर्वाणि दुःखेषु ततोऽपि जनि ।

तेषां मद्योग्यादनजातखेदः

कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः ॥”

इति श्रीचधर्मादिकाक्षी, ‘जातवेदस्य’ उत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिनः कावचिकस्य वास्तवकर्म-
त्यागानुष्ठया अयोगिनामेव वास्तवकर्मकरणे प्रत्यवायात्, योगरूपस्यैव नित्यकर्मणो मत्यादिभि-
र्विहितत्वाच्च ।

प्रत्ययामन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स तु चित्तभूमि-
भेदेन द्विविधः—सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । तत्र चित्तस्य पञ्च भूमयो
भवन्ति—चित्तं मूढं विक्षिप्तम् एकाग्रं निरुद्धम्—इति ।

तत्र सर्वदा रागादिवशात् विषयेषु अभिनिविष्टं चित्तम् ।
तन्द्रादिग्रस्तं मूढम् । सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचित् ध्याननिष्ठं
चित्तादिविशिष्टतया विक्षिप्तम् । तत्र चित्तमूढयोः समाधिश्चैव
नास्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि कादाचित्कः समाधिः । स तु विक्षेप-
प्राधान्यात् योगपक्षेऽपि नास्ति । किन्तु तोषतरपवनविक्षिप्त-
प्रदोषवत् स्वयमेव नश्यति । एकाग्रं लोकविषयकधारावाहिकवृत्ति-
समर्थं मत्त्वादिकेण समोगुणकृततन्द्रादिरूपक्षयाभावात् आत्माकारा-
वृत्तिः सा च रजोगुणकृतवासस्थरूपविक्षेपाभावादेकविषयैव इति ।
युद्धे सत्त्वे भवति चित्तमेकाग्रम् । अस्यां भूमौ सम्प्रज्ञातः समाधिः ।
अत्र ध्यायाकारावृत्तिरप्यस्ति । तदुक्तम्—

अध्याकारमनावृत्तिपञ्चाङ्गोऽहङ्कृतिं विना ।

स सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥ इति ।

तत्र सोऽपि मुमुक्षुर्लभ्यः । सवितर्कसविचारसानन्दास्मित-
भेदेन चतुर्धा भवति । सत्यं च—

वितर्क-विचारानन्दास्मितानुगमात् सम्प्रज्ञातः ।

इति । तत्र सम्यक् संशय-विपर्ययादिरहितत्वेन प्रज्ञायते
प्रकर्षेण विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्यस्वरूपेण येन स सम्प्रज्ञातः समाधिः ।
भावनाविशेष इति यावत् । भावना तु भाव्यस्य विषयान्तर-
परिहारेण चेतसि पुनःपुनः निवेशनम् । भाव्यं च त्रिविधम्—
प्राज्ञायहण-ग्रहोत्थमेदात् । प्राज्ञमपि द्विविधम्—स्थूल-सूक्ष्म-
भेदात् । तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकं बोद्धव्यविकाररूपं
विषयमादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोक्तेरेण च भावना प्रवर्तते

तदा सर्वावतर्कः१ समाधिः । अस्मिन्नेवात्मन्यने पूर्वापरानुसन्धानेन
शब्दार्थोपेक्षशून्यत्वेन च यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्कः२ ।
एतौ उभावपि अत्र वितर्कशब्देनाक्तौ ।

तस्मात्प्राप्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य तस्य देश-काल-
धर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः समाधिः ।
अस्मिन्नेवात्मन्यने देश-काल-धर्मावच्छेद विना धर्ममात्रावभासित्वेन
यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्विचारः । एतौ उभावपि अत्र
विचारशब्देनोक्तौ ।

सोऽयं याद्व्यसमाधिः ।

यदा रजस्तमोलेशानुविद्धम् अन्तःकरणसत्त्वं विभाव्यते तदा
शुष्काभावात् चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्य
उद्वेकात्मनन्दः समाधिर्भवति । अस्मिन्नेव समाधी ये बहधृतयः
तत्त्वान्तरं प्रधानं पुरुषरूपं च न पश्यन्ति ते विगतदेहाकारत्वात्
विदेहशब्देनोच्यन्ते ।

सोऽयं यद्व्यसमाधिः ।

१ 'सर्ववितर्कः' इति ख. पुस्तके ।

२ 'निर्विकल्पः' इति ख. पुस्तके ।

ततः परं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धसत्त्वमालम्बनोक्तस्य या भावना प्रवर्तते तस्यां पाञ्चस्य सत्त्वस्य म्यग्भावात् चिच्छक्ते-
रद्वेकात् सत्तामात्रावशेषत्वेन यः समाधिः सोऽस्मिता—इत्युच्यते ।
न च अहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः । यत्र चन्तःकरणसत्त्वस्य-
सुक्ष्मेणेन विषयान् वेदयते सोऽहङ्कारः । यत्र तु चन्तर्मुखतया
प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलाने चेतसि सत्तामात्रमवभासते सा
अस्मिता । अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषाः ते परं पुरुषमपश्यन्तः
चेतसः प्रकृतौ लानत्वात् प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते ।

सोऽयं गृहीतसमाधिः ।

अस्मितामात्रगृहीतनिष्ठत्वात् यी तु परं पुरुषं विविच्य भावनायां
प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकस्यातिर्यङ्गोत्तसमाधिरपि
नास्ति तसमाधिः, विवेकेन अस्मितायाः त्यागात् । तत्र गृहीत-
भानपूर्वकमेव अहङ्कारभानम् । तत्पूर्वं च सूक्ष्मपाञ्चभानम् । तत्पूर्वं
स्थूलपाञ्चभानम् । इति स्थूलविषयो द्विविधोऽपि वितर्कचतुष्टये-
नानुगतः । एवं द्वितीयो वितर्कविकलः तृतीयानुगतः । तृतीयो
वितर्क-विचाराभ्यां विकलो द्वितीयानुगतः । चतुर्थो वितर्क-
विचारानन्दैर्विकलोऽस्मितामात्रः इति चतुरवस्थोऽयं सम्प्रज्ञातः ।

एवं सवितर्क-सविचार-सानन्द-सास्मिताश्च समाधयो चन्तर्धानादि-
सिद्धिहेतुतया सुप्तिहेतुसमाधिविरोधितया च हेया एव सुसुप्तुभिः ।
तदुक्तं योगवासिष्ठे—

सर्वेच्छाजालसंशान्तौ आत्मलाभोदयो हि यः ।

स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते ॥

न केचन जगद्वावास्तस्त्वयं रजयन्धमी ।

नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥

इति । अतएव मुक्तिविराधिसमाधोनां फलमुक्तं वायुपुराणे—

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

वीक्षा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालमङ्गना न विष्यते ।

इति । यहीदृशदृश्ययोरपि चित्तवृत्तिविवेकत्वात् याज्ञिकोटाविव
निवेश इति विवेकः । एत एव सविचारा निर्विचाराश्च सूक्ष्मविषया
व्याख्याताः । सूत्रं च—

सूक्ष्मविषयत्वं चानिष्पर्यवसानम् । इति ।

पाः दः पाद १ । सूः ४६ ।

तत्र पार्थिवस्य अन्तर्गन्धतन्मात्रं विषयः । आप्यस्यापि
रसतन्मात्रम् । तेजसस्य रूपतन्मात्रम् । वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम् ।
जलस्य शब्दतन्मात्रम् । तेषामहङ्कारः । तस्य लिङ्गमात्रं महत्त-
त्वम् । तस्यापि अलिङ्गं* प्रधानं सूक्ष्मो विषयः । सप्तानामपि
प्रकृतोनां प्रधान एव सूक्ष्ममाविर्भावतिः यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः
सूक्ष्मोऽस्ति तथापि अन्वयिकारणत्वाभावात् न तत्र तादृक् सूक्ष्मत्वम् ।
किन्तु सर्वान्वयिकारणे प्रधान एव निरतिशयं सूक्ष्मं व्याख्यातमिति
सूत्रार्थः । तथा च अयमेव सबोजः समाधिः । तत्र—सवितर्क-
निर्वितर्क-सविचार-निर्विचाराणां मध्ये निर्विचार एव त्रयाणां
फलम् । निर्विचारस्य फलमाह—

निर्विचारवैशारद्यऽध्यात्मप्रसादः । इति ।

पाः दः पाद १ । सूः ४८ ।

* न क्वचिद्दीयते न वा किञ्चिद्विह्वयति नमयतीति 'अलिङ्गं' प्रधानमिति । एतदेवाति-
शुद्धम् ।

निर्विचारस्य प्रकृष्टाभ्यासवत्तात् 'वेशारद्ये' रजस्तमोऽनभिभूत-
सत्त्वोद्वेगे सति 'अध्यात्मप्रसादः' । ततोऽविद्यास्मितादागदेषाभि-
निवेशादिरूपक्लेशवासनादिरहितस्य चित्तस्य क्रमानुसरोधो स्फुटः^१
प्रज्ञालोकः^२ प्रादुर्भवति । तथा च सूत्रम्—

जटतन्धरा तत्र प्रज्ञा^३ । इति ।

पाः ८: १ । सूः ४८ ।

वेशारद्येन समाहितस्य चित्तस्य योगिनो यः प्रज्ञालोको जायते
सा जटतन्धरा । सा तु—

श्रुताऽनुमान-ज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्^४ । इति ।

पाः ८: १ । सूः ५० ।

अनु—चित्त-मूढ-विचिन्ताख्यसंस्काराणाम् एकाग्रभूमौ नि-

१ क, ख, पुस्तकयोः 'क्रमानुसरोधो' इति पाठः । परमार्थं न समीचीनः । ग, पुस्तके
'श्रुतार्थविषयः क्रमानुसरोधो' इति पाठः ।

२ 'स्फुटप्रज्ञालोकः' इति ख, पुस्तके ।

३ 'क्रमानुसरोधो' युगपत्सर्वविषयो । स्फुटः प्रत्यक्षः स प्रज्ञाख्य चालोक इत्यर्थः ।
अविद्यार्थे पारमार्थिगत्यः उदाहरता भगवता भाष्यकृता । सा च—

प्रज्ञासाक्षादभासस्तु चक्षोश्च, श्रोत्रतो जनान् ।

भूमिस्तानि च श्रोत्रस्य; सर्वान् प्राप्नोऽनुपश्यति ॥

इति । पुस्तकान्तरे प्रज्ञाप्रसादभासेऽन्यथोक्तः^५ इति पाठः ।

† जटते सत्य विभक्तिं कदाचिदपि न विपर्ययेथ अःच्चाद्यते सा 'जटतन्धरा', अन्वर्था जेत
संज्ञा । सा सत्यमेव विभक्तिं, न तत्र विपर्ययसंज्ञाजनव्याऽप्यस्ति । योगकारि प्रकृष्टा प्रज्ञा
भवति इत्यत्र कृतिप्रमाणं तथा—

चात्रसिमानुमानेन ज्ञानाभ्यासरसेन च ।

विधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां कथते योगसुखमम् ॥ इति ।

५ क, पुस्तके 'श्रीतानुमानं' इति पाठः । क, ग, ए, खो, पुस्तके 'श्रीतानुमान-
प्रज्ञायां सामान्यविषयाः' इति पाठान्तरम् अथमेव इति शब्दभिमत इवेति प्रतिभाति ।

‡ 'श्रुतम्' अथवाज्ञानम् 'अनुमानम्' उक्तलक्षणं ताभ्यां या जायते प्रज्ञा सा सामान्यविषयः ।
शब्द-लिङ्गयोः विशेषप्रतिपत्ता न हि सामर्थ्यम् । एवं हि निर्विचारवेशारद्यसमुद्भवा ताभ्यां
विषययोः, विशेषविषयत्वात् । अस्यां हि सूत्रादोनामपि स्फुटनैव इत्यत्र प्रतिभासम् भवति ।

विचारादिसंस्कारैः नाशितानामपि निर्विचारादिसंस्काराणां
विद्यमानत्वेन तेषां विद्यमानस्य चित्तस्य कथमध्यात्मप्रसादः † कथं वा
कृततन्त्रा प्रज्ञा ? तत्राह —

“तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारविरोधी”* इति । १।११।

अनु—भवतु व्युत्थानसंस्काराणाम् अतस्त्वविवक्ष्यप्रज्ञा-
जनितानां तत्त्वविवक्ष्यसम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाजनितसंस्कारैः प्रतिबन्धः ।
सम्प्रज्ञातसंस्काराणां प्रतिबन्धकाभावात् एकाग्रभूमावेव सबोजः
समाधिः स्यात्, न तु निर्वीजः । तत्राह—

“तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधात् निर्वीजः समाधिः†”
इति । साऽपि द्विविधः, भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च । तत्र भव-
प्रत्ययो विदेहप्रकृतिसंज्ञानाम् । स च पञ्चविधः—

“जन्मोपधि-मन्त्र-तपः-समाधिजाः सिद्धयः‡” । ४।१।

इति न्यायात् । सुमुचूणामुपायप्रत्ययमाह—

अद्या-बोध्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञा-पूर्वक इतरेषाम् । [१।२०] ।

इति । इतरेषां पूर्वोक्तविलक्षणानाम् आत्मानात्मविवेकदर्शिन्यां

१ ‘तज्जसंस्कार’ इति क. पुस्तके ।

* तदा प्रज्ञया जनितः ‘तज्जः’ यः संस्कारः सोऽन्यान् व्युत्थानान् समाधिजाश्च
संस्कारान् प्रतिबन्धति । स्वकार्यकरणाद्यमान् करोति इत्यर्थः ।

२ ‘सर्ववृत्तिविरोधात्’ इति क. पुस्तके पाठः ।

† ‘तस्यापि’ सम्प्रज्ञातस्यापि ‘निरोधे’ प्रविलये सति सर्वासां “चिन्तनानां” स्वकारणे
प्रविलयान् वा या संस्कारमात्रा इतिरूपेति तस्यां तस्यां नेतिनेतीति केवलं पर्युदासनात् निर्वीजः
समाधिराविर्भवतीति ।

‡ ऐहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्तो अस्मिमादिसिद्धिर्ब्रह्मसिद्धिरिति
भाव-वार्तिककारी । इतिहान् तु पश्यादीनामाकाशब्रह्मनादिकमपि जन्मसिद्धिरिति । तत्र
साधु इति प्रतिभाति । औपधिसिद्धयो यथा पातालादौ रसाद्यनाद्युपभोगान् कायदायादयः ।
मन्त्रसिद्धिः यथा मन्त्रजपान् केवाचिन् आकाशब्रह्मनादि । तपःसिद्धिर्यथा विद्यामिमादीनाम् ।
समाधिसिद्धयः पूर्वोक्ताः एताः सिद्धयः पूर्वजन्मनि अयितव्यं ज्ञानाभेद जायन्ते ।

यः समाधिः स अद्यापूर्वकः ; अद्यादयः पूर्वं उपाया यस्य । अद्या योगविषये चित्तप्रसादः, सा हि जननीव योगिनां पाति । ततो वीर्यमुत्साहः । ततः समुपजातवीर्यस्य पाद्यास्वासु भूमिषु कृतिः* इति । एतस्य प्रयोजनमाह—

“ततः प्रशान्तवाहितात् संस्कारात्” इति । ३।१० ।

प्रशान्तवाहिता नामाहस्तिकस्य चित्तस्य निरिभ्रनाम्निवत् प्रति-
लोमपरिणामेन उपशमः । तथा च अद्यमेव सर्वतो विरक्तस्य
समाधिफलं विशोका नाम सिद्धिः । सर्वज्ञत्वादिकमनपेक्षमाणस्य
योगिनो दृढभूमिः सन् धर्ममेव इत्युच्यते । सूत्रितं च भगवता—

“प्रसङ्गानेऽप्यकुसोदस्य सर्वथा विवेकस्यानेर्धर्ममेवः

समाधिः”† ४।२८ ।

इति । ‘प्रसङ्गानं’ सत्त्वपुरुषान्यतात्प्यातिःशुद्धात्मज्ञानम् इति
यावत् । ‘अकुसोदस्य’ विशोकानामसिद्धिफलमलिप्तोः सर्वथा हेत-
भानरहितत्वेन धर्मं—प्रत्यग्ब्रह्मेक्यमाप्तात्कारं मेहति—सिद्ध्यति—
इति धर्ममेवः । तस्यसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः । एतस्यापि फलमाह—

“ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः” इति । ४।३० ।

ततः धर्ममेवात् चविद्यास्मिता-राग-द्वेषाणां प्रसुप्त-तनु-
विच्छिन्नोदाररूपेण चतुरवस्थापनानामपि क्लेशानां निवृत्तिः ।
तथा च सूत्राणि—

क्लेशमूलाः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः [३।१२] ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः‡ [२।१३] ।

इति । तत्र अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिः

* ‘कृतिः’ अनुभूतासम्पत्तिः । ‘समाधिः’ एकाग्रता । ‘अद्या’ प्रज्ञातव्यविवेकः ।

† यावतो तत्त्वानां यथाकर्म व्यवस्थितानां परस्परविलक्षणस्वरूपविभाजनम् इत्यादि ।
अनेन प्रकटधर्मेक्षेत्रे ज्ञानहेतुत्वमुक्तं भवति ।

‡ ‘भोगः’ इति क. पुस्तके ।

अविद्या । बुद्धिपुरुषयोरभेदाभिमानोऽस्मिता । साधनरहितस्यापि
—सर्वे सुखजातीयं मे भूयादिति विपर्ययविशेषो रागः । दुःख-
साधने विद्यमानेऽपि—किमपि दुःखं मे मा भूत्—इति विपर्यय-
विशेषो द्वेषः । आयुरभावेऽपि—एतैः शरीरेन्द्रियादिभिः अनित्यैरपि
वियोगो मे मा भूत्—इति आविददङ्गनाशालं स्वाभाविकः सर्वप्राणि-
साधारणो मरणवासकूपो विपर्ययविशेषोऽभिनिवेशः । तत्र असतो-
ऽनुत्पत्तेरनभिष्यत्तरूपेण अवस्थानं सुप्तावस्था तत्र प्रकृतिकयानामेव ।
अभिष्यक्तस्यापि सहकार्यताभात् कार्याजननं तन्वयवस्था । ते च
प्रतिपक्षभावनया तनवो यागिनामेव । अभिष्यक्तस्य जनित-
कार्यस्यापि केनचित् बलवता अभिभवात् विच्छेदावस्था । अभि-
ष्यक्तस्य प्राप्तसहकारिसम्पत्तेः अप्रतिबन्धेन स्वकार्यकरत्वमुदारावस्था ।
एतच्च सर्वसाधारणमिति ।

तथा च एतादृगवस्थाचतुष्टयविशिष्टानामस्मितादीनामविद्यैव
प्रसवभूमिः । सर्वं च—

“अविद्याक्षेत्रमुत्तरेणां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” ।

पाः सूः अः २ । सूः ४ ।

इति । अतएव अविद्यानिवृत्त्येव क्लेशानां निवृत्तिः—इति सिद्धम् ।
एतच्च चित्तवृत्तिनिरोधं विना न सम्भवतीति—कथमुक्तं वाक्यार्थाव-
गममात्रेण जीवमुक्तिः, कथं वा अज्ञान-तत्कार्यनिवृत्तिः, वृत्ति-
निरोधस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात् ? तदुक्तम्—

अप्यधिपानाग्रहतः सुमेरुः शूलनादपि ।

अपि वज्रशनात्साध्यो विषमसिद्धनिग्रहः ॥ इति ।

अतएव काशीस्थलेऽप्युक्तम्—अः ४१ ।

नात्मज्ञानादृते मुक्तिः तत्र योगं विना न हि ।

स च योगश्चिरं कालामभ्यासादेव जायते ॥ अः ४२ ।

आत्मक्रीडस्य सततं सदात्ममिथुनस्य च ।

आत्मन्येव सुदृप्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः ॥ अः ४३ ।

दुर्निवारा मनोवृत्तिः यावत्तां न निवारयेत् ।
 किंवदस्यपि योगस्य तदा नैदोयसौ कुतः ॥ ५० ।
 यत्रास्ति सर्वलोकेषु तदस्तीति विरुध्यते ।
 कथ्यमानं तदन्यस्य हृदये नावतिष्ठते ॥ ५१ ।
 कस्यैव हि तद्वद्वा कुमारौखीसुखं यथा ।
 अयोगी नैव जानाति जात्यन्ध इव वर्णिकान् ॥ ५२ ।
 कथमप्येकमुदकं यथा न स्थिरतामियात् ।
 वाताहतं तथा चित्तं तस्मात्तस्य न विश्वसेत् ॥ ५३ ।
 अतोऽनित्यं निरुन्नीत चित्तस्य स्थैर्यहेतवे ।
 तस्माच्चरुविरोधार्थं वडङ्गं योगमभ्यसेत् ॥ ५४ ।

—इति चेत्, अत्रोच्यते—यथा हि उक्तरीत्या चित्तवृत्ति-
 निरोधपूर्वकात्मसाक्षात्कारी जीवन्मुक्तित्वसम्पादकः तथा जङ्घात्
 चैतन्यविवेकोऽपि श्रवणादिपूर्वको न केवलं योग एवावश्यकः ।
 तदुक्तं वासिष्ठे—

हो कर्मो चित्तनाशाय । योगो ज्ञानं च राघव ।
 योगो ऽवृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥
 असाध्यः कस्यचिद् योगः कस्यचित् तत्त्वनिश्चयः ।
 प्रकारो ही ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥ इति ।

अतएव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न
 व्युत्पादयाम्बभूवुः । अतएव च शीपनिवदाः परमहंताः श्रौते
 वेदान्तविचारे एव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय, न
 योगे, तस्य अशुद्धान्तःकरणपरत्वात् । तदुक्तमखिलवेदार्थ-
 विद्भिर्विचारण्यैः ध्यानदीपे—

१ 'चित्तनाशस्य' इति क, न, पुस्तकयोः ।

२ 'योगचित्तनिरोधो' इति क, पुस्तके ।

* “अध्व्याकुलचित्तानां विचारात् तत्त्वधीर्न हि ।

योगो मुख्यस्ततस्तेषां धौर्दर्पस्तेन नश्यति ॥१३२॥

अध्व्याकुलचित्तानां मोहमात्रेणाच्छादितानाम् ।

साङ्ख्यनामा विचारः स्वात् मुख्यो भटिति सिद्धिदः” ॥१३३॥

इति । चिन्मदोषारम्भे च—

† संसारः परमार्थोऽयं सङ्गमः स्वात्मवस्तुनि ।

इति आत्मिरविद्या स्वात् विद्ययेषा निवर्तते ॥१०॥

‡ आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः ५ ।

इति बोधो भवेद् विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥११॥

* ब्रह्मविचारासम्भवे मोहाभासः कर्तव्य इत्युक्तं तत्र विचारासम्भवे किं कारणम् ? इति चेत्, अत्र—यतः चित्तवृत्तेन व्यसृज्यमाना विचारिण तत्त्वज्ञानं न सम्भवति अतो धीमः कर्तव्यः । तेन योगेन बुद्धेः दर्पः नश्यति अतः स एव अध्व्याकुलचित्तस्य मुख्य इत्यर्थः । अध्व्याकुलचित्तानां केवलमज्ञानमात्रेण आच्छादितानाम् ‘साङ्ख्यनामा’ साङ्ख्यपदवाच्यः विचार एव मुख्यः । अतोऽयं मोहः सिद्धिं ददाति इति योजनम् । अत्रमत्र निष्कृष्टोऽर्थः—विद्यमव्यसृज्यमाना योगाभासेन बुद्धिस्तेर्यं भवति, स्थिरायां तस्यां विचारिण ज्ञानमुत्पद्यते । अतो बुद्धि-ज्योतिरेव योगः न ज्ञानाय । तत्तु वेदान्तविचारादिर्नैव भवतीति सर्वे समञ्जसम् । १३२।१३३ ।

१ ‘चित्तवृत्ति’ इति न. पुस्तके । क. पुस्तके तु ‘अध्व्याकुलचित्तत्वात्’ इति ।

२ ‘सङ्गमः’ इति न. पुस्तके ।

३ ‘साङ्ख्यनामविचारोऽयं’ इति क. पुस्तके ।

४ आत्मनि चाधीपितस्य संसारस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धये तन्मूलभूतानविद्याभासः ।

‘अयं संसारः परमार्थः’ सत्यः स्वात्मवस्तुनि सङ्गमश्च एवमकारा या आत्मिः सा अविद्या । सा च ज्ञानेन निवर्तते, अज्ञानस्य ज्ञानेकनाशकत्वात् । १० ।

५ ‘विनश्यति’ इति ख. न. पुस्तकयोः ।

‡ विद्यया अविद्या निवर्तते इत्युक्तम् । तत्र विद्यास्वरूपमाह—‘आत्माभासस्य’ विदा-भासस्य जीवस्यैव संसारः, आत्मवस्तुनः न । एवमकारणं ज्ञानमेव विद्या । सा च वेदान्तविचारादिना लभ्यते । तस्मात् सदा जगज्जीव-परमात्मस्वरूपविचारः कर्तव्यः । ननु—परमार्थेन विचार्यताम्, मोहावस्थायां फलरूपेण तस्मैव अवस्थानात् ; जीव-जगदी-विचारः कोपयुज्यते ? इति चेत्, तयोरपवादो जीवभाव-जगद्भाववाधे केवलमात्रेण च-विनश्यते । अतः वाच्यं तयोरपि विचारः कर्तव्य इत्याह । ११ ।

५ ‘आत्मवस्तुनि’ इति ख. पुस्तके ।

सदा विचारयेत्तस्मात्तज्जगज्जीवपरमात्मनः ।

जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शिष्यते ॥१२॥

*माप्रतीतिस्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः ।

नोः चेत्सुषुप्तिमूर्च्छादौ सुष्येतायन्नतो जनः ॥१३॥

†परमात्मावशिष्योऽपि तत्त्वत्वविनिश्चयः ।

न जगद्विस्मृतिर्नाचेत् जीवश्रुतिर्न सम्भवेत् ॥१४॥

इति । एवमेव चित्रदीपसमाभावपि—

‡प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमनोधियाम् ।

न किञ्चिदपि वैषम्यमस्य ज्ञानि-विबुधयोः ॥२६७॥

ब्राह्म-श्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकता भिदा ।

नाङ्गारादावस्ति भेदः सोऽयं न्यायोऽत्र योज्यताम् ॥२६८॥

§वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्तौ परस्परम् ।

प्रायेण सङ्गं वर्तन्ते विमुक्त्यस्ते क्वचित् क्वचित् ॥२७६॥

* ननु—जीवजगत्तयोर्बाधं तदप्रतीत्या व्यवहारजीवः प्रसज्यत—इति चेत्, न । बाधो नः न तयोर्प्रतीतिः न, किन्तु तयोर्मिथ्यात्वनिश्चय एव बाधः । नोचितं सुषुप्ति-मूर्च्छादावपि सत एव प्रतीत्यभावात् तत्त्वज्ञानं विनापि शक्तिः स्यात् । तच्च नेष्टम् । १२ ।

१ 'एवं चेत् सुप्तिमूर्च्छासु' इति कं पुनर्क

† 'स्वात्मैव शिष्यते' इत्यनेनापि परमात्मनः सम्यक्त्वज्ञानमिव विवक्षितम् । न तदतिरिक्त-जगद्विस्मृतिः कीचेत् जगद्विस्मृती सत्ये जीवश्रुत्यभावप्रसङ्गः स्यात् । १४ ।

‡ अज्ञान-ज्ञानिनोः देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां प्रवृत्तौ निवृत्तौ न किञ्चिदपि भेदः । यथा श्रोत्रियो वेदपाठं करोति ब्राह्मो न यथाज्ञेय भेदः, आङ्गारादिकं त्वेकमेव । अथमिव न्यायोऽत्र योज्यताम् । २६७-६८ ।

§ वैराग्यं च ज्ञानं च उपरमस्य एते तयोऽपि परस्परं सहायाः, अत एव प्रायेण सङ्गं च वर्तन्ते, क्वचित् विमुक्त्यन्तं च । एवं सति तेषामभ्योक्तपरिहारेण अमर्याद-दर्शनात् अनेदमहायां तद्धेतवादौर्भा भेदात् भेदोऽवगमनस्यः ज्ञानविभक्तिना । तस्माद्विषयेषु दीवद्वष्टिः वैराग्यस्य हेतुः । तेषां जिज्ञासा वैराग्यस्य स्वरूपम् । पुनः भीनेषु अवकीर्णता अकार्तर्यम् । इदमयमपि असाधारणम् । एव तत्त्वबोधस्यापि । २७६ ।

* हेतुः-स्वरूप-कार्याणि भिन्नान्येषामसङ्करः ।

यथावदवगमस्तस्यः प्राप्तायै प्रविविधता ॥२७७॥

दोषदृष्टिर्जिज्ञासा च पुनर्भोगिष्यदीनताः ।

असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमी ॥२७८॥

† श्रवणादित्यं तद्वत्तत्त्वमिष्याविवेचनम् ।

पुनर्भोग्येरनुदयो बोधस्यैतं त्रयो मताः ॥२७९॥

‡ यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य सङ्ख्यः ।

स्फुर्हेत्वाद्या उपरतैरित्यसङ्कर ईरितः ॥२८०॥

तत्त्वबोधः प्रधानं ज्ञात् साक्षात्प्राप्तदत्ततः ।

बोधोपकारिणावेती वैराग्योपकरावभी ॥२८१॥

१ 'हेतु-स्वरूप-कार्याणां भिन्नानामिव सङ्करः' इति ख, पुस्तके ।

२ "वात्मा वा चरे दृष्टव्यः शीतलो मनसो निदिध्यासितव्यः" ।

इति सुतेः श्रवणादित्यं हेतुः । तदविवेचनं कृटस्वाङ्कारादेव भेदज्ञानं स्वरूपम् । पुनः
अन्योन्माध्यास्वरूपस्य यमो, अनुदयः ज्ञानस्य कार्यम् "क्षिपन्ति सर्वसंज्ञाः" इत्युक्तत्वात् । २७७ ।

३ 'भोगिष्यदीनता' इति ग, पुस्तके ।

४ 'श्रवणादिकमप्येतत्' इति ख, ग, पुस्तकयोः । ५ 'प्रधानोऽयं' इति ख, पुस्तके ।

† इदानीं तत्त्वबोधस्य कारणानि दर्शयति श्रवणादीति—वादिना मनसनिदिध्यासने
वाक्तेः । तत्त्वमिष्याविवेचनं कृटस्वाङ्कारादेर्भेदज्ञानम् । पुनर्भोग्येरनुदयः अध्यासात्तत्त्वमिति ।
२७८ ।

यम-निवर्तमान-प्राप्तायाम-प्रत्याहार-भ्रान्त-धारणा-समाधयोऽष्टौ 'उपरमस्य' हेतुः ।
चित्तवृत्तिनिरोधकचक्षो धीमय स्वरूपम् । व्यवहारस्य नाशः कार्यम् इति । अतः परस्परं न
सङ्करः । २८० ।

‡ मनु—किमेतेषां मयाणां समं प्राधान्यमिति चेत् ? न ।

"तमेव विदित्वातिशयमेति । नात्यः पन्था विद्यतेऽवनाह ।

इति सुतेः तत्त्वबोध एव प्रधानं । इतरयोस्तु उपकारित्वम् । "प्राप्तव्यो निर्देहमायात् ।
समाहितो भूत्वात्मन्वेवात्मानं पश्येत् ।" इत्यादिसुतिभ्यः वैराग्योपरमयोः ज्ञानस्य
उपकारित्वावगमात् इति भावः । २८१ ।

* तयोऽप्यस्यस्तपक्ताचेकाहतस्तपसः फलम् ।

दुरितेन क्वचित् किञ्चित् कदाचित् प्रतिबध्यते ॥२८२॥

+ वैराग्योपरतो पूर्वं बोधस्तु प्रतिबध्यते ।

यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात् ॥२८३॥

पूर्वं बोधे तदग्नौ दौ प्रतिबध्यौ यदा तदा ।

मोक्षो विनिश्चितः किन्तु दृष्टदुःखं न नश्यति ॥२८४॥

+ ब्रह्मलोकवृत्तीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः ।

देहात्मवत् परात्मत्वदार्ढ्यं बोधः समाप्यते ॥२८५॥

सुतिबद्धिः स्रीमा भवेदुपरमस्य^१ हि ।

दिशानया विनिश्चयं तारतम्यमवान्तरम् ॥२८६॥

* प्रारब्धकर्मनामात्वादु बुद्धानामन्यथान्यथा ।

+ प्रवृत्तिर्दृश्यते तत्र अवमितव्यं न पण्डितैः ॥२८७॥

* प्रायेण सप्त वर्तने इत्युक्तं तत्र ईतुमाह—तयोऽपीति । एषा वशात् सप्तमात्रस्य चर्चकाज्जगत्सर्गितपुण्यपुण्यपरिपाकवशादेव भवति । अन्यथा तु प्रतिबध्यकपापात्तुष्टारिव पुण्यविशेषे कालविशेषे च कदाचित् प्रतिबध्यो भवति । २८२ ।

+ तथापि यस्य वैराग्योपरमकाशेऽपि ज्ञानस्य प्रतिबध्ये सति मोक्षो न भवेत् तर्हि तस्य तच्छब्दादनं निष्कलमिति संज्ञायामाह—पुण्यलोक इति । २८३ ।

‡ बुद्धानां यथावामपि परमावधिमाह—ब्रह्मलोकस्यापि तत्रवत् परिसङ्गमं वैराग्यस्य परमावधिः । देहात्मत्वबुद्धिवत् परात्मत्वदार्ढ्यं ज्ञानस्य परिसमाप्तिः भवति । यथा सुषुप्तौ विषयादीनां निष्कृतिः तथा निष्कृती कृत्वा उपरमस्यापि सीमा भवेत् । अनयेव हि अन्यत् तारतम्यं निश्चयम् । २८५-२८६ ।

१ 'यदा वदा' इति क, ख, पुस्तकयोः ।

२ 'मोक्षोऽपि निश्चितः' इति ग, पुस्तके ।

३ 'उपरमस्य' इति ग, पुस्तके ।

४ 'प्रारब्धकर्म' इति ख, ग, पुस्तकयोः । बुद्धानामित्यत्र 'बुद्धानां' इति च पाठान्तरम् ।

५ 'वर्तने तेन शास्त्रार्थे' इति क, पुस्तके ।

सर्वस्यकर्मानुसारेण वर्तन्तां ते यथाः तथा ।

अविशिष्टः सर्वबोधः समामुक्तिरिति स्थितिः” ॥२८८॥

इत्यादिग्रन्थेन । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे चतुर्थपरिच्छेदे जीवमुक्तिप्रक्रियायाम् अनुसन्धेय इति दिक् । तस्मादास्तिकपक्ष-दर्शनेऽपि गुरुशब्दाभिधेयस्य असिद्धत्वात् वेदान्तदर्शनानुसारेण च प्रथमसुत्र एव निरूपितत्वाच्च न चट्टकुटोपभातवृत्तान्तन्यायेन शिरसि सुत्रप्रकार उचितः किंतुचित एव इति शिवम् ।

• मनु—तत्त्वबोधवत्तामपि राजादिमन्त्रेण वैदम्भीयत्वात् ज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वं वक्तुं न शक्यम्—इति चेत्, राजादीः व्याख्यादिवत् पारम्पर्यकर्मफलत्वात् मुक्तिप्रतिपत्त्यर्थकत्वमसिद्धम् । अतो न व्याख्यानं विप्रतिपत्तव्यम् । किं तर्हि प्रतिपत्तव्यमित्यत आह—सस्तेति, स-स्यकर्मानु-सारेण ते यथा तथा वर्तन्तां नाम । सर्वेषां ‘ब्रह्माहमस्मि’—इति ज्ञानमिहाकारं निरवयवब्रह्म-रूपेणावस्थानं च समानमतो न कापि विप्रतिपत्तिरित्यलमिति भावः । २८७-८८

१ ‘तथा तथा’ इति अ. ख. पुस्तकयोः ।

उपसंहारः

ओषतत्त्वं जगत्तत्त्वमोषतत्त्वं तृतीयकम् ।
 स्थित्वैकादशतन्त्रेषु तत्तद्युक्ता निरूपितम् ॥१॥
 पञ्चाहेदान्तसंयुक्ता अहेतुश्रुतिमानसः ।
 अद्वयं ब्रह्म संसिद्धं हेतुस्वावसरः कुतः ॥२॥
 अनेन भगवान्मोषः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 प्रीयतां भक्तिभावेन भक्तानां भक्तवत्सलः ॥३॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीश्रीपाद-
 शिष्यकाशीरक्तश्रोतदानन्दयतिविरचितायाम् अहेतुब्रह्मसिद्धौ गुरु-
 शब्दाभिधेयविचारे साङ्ख्य-पातञ्जलमतनिराकरणगर्भितप्रीद-
 मोमांसकमतखण्डनव्याजेन दुर्दुर्लभादिगिरसि चतुर्थोऽयं सुहर-
 पट्टारः ॥४॥ श्रीं तस्मात् ॥

॥ समाप्तेयमहेतुब्रह्मसिद्धिः ॥

ओं श्रीदक्षिणामूर्तये नमः

अथ श्रीमत्संहमरस्वतो-विरचितः

वेदान्तडिण्डिमः

वेदान्तडिण्डिमास्तात्त्वमेकमुद्घोषयन्ति१ यत् ।
 आस्तां पुरस्तात्तत्तेजो दक्षिणामूर्तिसंचितम् ॥१॥
 आत्मानात्मपदार्थौ द्वौ भोक्तृ-भोग्यस्य लक्षणौ ।
 ब्रह्मवाक्यं न देहादिरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२॥
 ज्ञानाज्ञानपदार्थौ द्वावाक्यनो बन्ध-मुक्तिदौ ।
 ज्ञानात्मज्ञानिर्बन्धोऽन्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३॥
 ज्ञातृ-ज्ञेयपदार्थौ द्वौ भास्व-भासकलक्षणौ ।
 ज्ञाता ब्रह्म जगज्ज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४॥
 सुख-दुःखपदार्थौ द्वौ प्रिय-विप्रियकारकौ ।
 सुखं ब्रह्म जगद्दुःखमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५॥
 समष्टि-व्यष्टिरूपौ द्वौ पदार्थौ सर्वसम्मतौ ।
 समष्टिरोम्नरो व्यष्टिर्जीवो वेदान्तडिण्डिमः ॥६॥
 ज्ञानकर्मपदार्थौ द्वौ वस्तुकर्मात्मतन्त्रकौ ।
 ज्ञानात्मोक्तौ न कर्मभ्य इति वेदान्तडिण्डिमः ॥७॥
 श्रोतव्याश्रय्यरूपौ द्वौ पदार्थौ सुख-दुःखदौ ।
 श्रोतव्यं ब्रह्म नैवान्यदिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८॥

१ 'डिण्डिमस्तात्त्वमेकमुद्घोषयेत् यत्' इति पाठः क, पुस्तके ।

२ '० नै बन्धोऽन्य इति' इति ख, पुस्तके ।

३ 'श्रोतव्याश्रय्य०' इति क, पुस्तके ।

चिन्त्याचिन्त्यपदार्थौ द्वौ विश्वान्ति-भ्रान्तिदायकौ ।
 चिन्त्यं ब्रह्म परं नाम्यदिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८॥
 ध्येयाध्यैयपदार्थौ द्वौ धीसमाध्यसमाधिदौ ।
 ध्यातव्यं ब्रह्म नैवान्यदिति वेदान्तडिण्डिमः ॥९॥
 योगिनो भोगिनो वापि त्यागिनो रोगिणोऽपि च ।
 ज्ञानाभ्योक्षो न सन्देह इति वेदान्तडिण्डिमः ॥१०॥
 न वर्णाश्रमसङ्केतेन कर्मोपासनादिभिः ।
 ब्रह्मज्ञानं विना मोक्ष इति वेदान्तडिण्डिमः ॥११॥
 असत्त्वः सर्वसंसारो रसाभासादिद्रुषितः ।
 उपेक्ष्यो ब्रह्म विज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१२॥
 हथा क्रिया हथा साधनान् हथा वादान् मनोरथान् ।
 त्यक्तोक्तं ब्रह्म विज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१३॥
 स्थितौ ब्रह्मात्मना जीवो ब्रह्म जीवात्मना स्थितम् ।
 इति सम्पश्यतां सुक्तिरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१४॥
 जीवो ब्रह्मात्मना ज्ञेयो ज्ञेयं जीवात्मना परम् ।
 सुक्तिस्तदैक्यविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१५॥
 सर्वात्मत्वात्परं ब्रह्म त्र्योतुरात्मतया स्थितम् ।
 नायासस्तत्त्वविज्ञप्ताविति वेदान्तडिण्डिमः ॥१६॥
 ऐहिकं चामुष्मिकं च तापान्तं कर्मसञ्चयम् ।
 त्यक्त्वा ब्रह्मैव विज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१७॥
 अद्वैत-द्वैतवादी द्वौ सूक्ष्म-स्थूलदशां गतौ ।
 अद्वैतवादाभ्योक्षः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१८॥
 कर्मणो विनिवर्तन्ते निवर्तन्ते उपासकाः १ ।
 ज्ञानिनो न निवर्तन्त इति वेदान्तडिण्डिमः ॥१९॥

१ 'तत्त्वविज्ञाने' इति ख, पुस्तके ।

२ 'तथा जनाः' इति क, ख, पुस्तकयोः ।

परोक्षासत्फलं कर्म ज्ञानं प्रत्यक्षसत्फलम् ।
 ज्ञानमेवाभ्यसेत्तद्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२१॥
 वृथा श्रमोऽयं विदुषां वृथायं कर्मिणां श्रमः ।
 यदि न ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२२॥
 अलं यागैरलं भोगैरलं भोगैरलं धनैः ।
 परस्मिन्ब्रह्मणि ज्ञात इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२३॥
 अलं वेदैरलं शास्त्रैरलं श्रुति-पुराणकैः ।
 परमात्मनि विज्ञात इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२४॥
 नर्था न यक्षुषाऽर्थोऽस्ति न साम्प्रार्थोऽस्ति कश्चन ।
 ज्ञाते ब्रह्मात्मविज्ञाने इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२५॥
 कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थमेकाग्रार्थमुपासना ।
 मोक्षार्थं ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२६॥
 सच्चिदात्मिककर्माणि दृष्टान्ते ज्ञानवह्निना ।
 प्रारब्धानुभवान्मोक्ष इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२७॥
 न पुण्यकर्मणो वृद्धिर्न हानिः पापकर्मणः ।
 नित्यासङ्गात्मनिष्ठानामिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२८॥
 बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकतानां पापकर्मणाम् ।
 प्रायश्चित्तं महाज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२९॥
 दृग्दृश्यौ द्वौ पदार्थौ तौ परस्परविलक्षणौ ।
 दृग्ब्रह्म दृश्यं माया स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३०॥
 अविद्योपाधिको जीवो मायोपाधिक ईश्वरः ।
 मायाविद्यागुण्यातीत इति वेदान्तडिण्डिमः ॥३१॥

१ 'रत्नं सुतेः' इति क. पुस्तके ।

२ 'सांप्रार्थोऽस्ति' इति न. पुस्तके । 'वाप्ति' इति क. पुस्तके ।

साकारं च निराकारं सगुणं चागुणात्मकम् ।
 तत्त्वं तत्परमं ब्रह्म।इति वेदान्तडिण्डिमः ॥३२॥
 द्विजत्वं विध्यनुष्ठानात् विप्रत्वं वेदपाठतः ।
 ब्राह्मण्यं ब्रह्मविज्ञानादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३३॥
 सर्वोत्तमास्थितं ब्रह्म सर्वं ब्रह्मात्मना स्थितम् ।
 न कार्यं कारणाद्विक्रमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३४॥
 सत्ता-स्फुरण-सौख्यानि भासन्ते सर्ववस्तुषु ।
 तस्माद्ब्रह्ममयं सर्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३५॥
 अवस्थात्रितयं^१ यस्य कौटुम्भमितया स्थितम् ।
 तदेव ब्रह्म जानीयादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३६॥
 यथादौ यच्च नास्त्यन्ते तन्मध्ये भातमप्यसत् ।
 अतो मिथ्या^२ जगत्सर्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३७॥
 घटकुल्यादिकं सर्वं नृत्तिकामात्रमेव च ।
 तथा ब्रह्म जगत्सर्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३८॥
 यदस्वादौ यदस्वस्थे तन्मध्ये भाति तत्स्वयम्^३ ।
 ब्रह्मैवेकमिदं सत्यमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३९॥
 पुरुषार्थत्रयाविष्टाः पुरुषाः पशवो घ्नन् ।
 मोक्षार्थं पुरुषश्रेष्ठ इति वेदान्तडिण्डिमः ॥४०॥
 पश्चिदस्य त्रयं हित्वा द्वयं भित्त्वाशिलातिगम् ।
 एकं बुद्ध्याश्रुते मोक्षमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४१॥
 हित्वा षट्कं च भित्त्वाय गत्वाये चतुरस्त्रिकम् ।
 द्वयं हित्वाश्रयेदेकमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४२॥

१ 'त्रितयं' च त्रयं' इति क० पुस्तके ।

२ 'अवस्थामितये' इति न० पुस्तके ।

३ 'अतो मिथैव तन्मध्ये' इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

४ 'नामवा' इति ख. पुस्तके ।

देही नाहमहं देही देहसाक्षीति निश्चयात् ।
जन्म-मृत्युप्रहीणोऽसाविति वेदान्तडिण्डिमः ॥४३॥
प्राणो नाहमहं देवः प्राणसाक्षीति निश्चयात् ।
शुत्पिपासोपशान्तिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४४॥
मनो नाहमहं देवो मनःसाक्षीति निश्चयात् ।
शोक-मोहोऽपहानिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४५॥
बुद्धिर्नाहमहं देवो बुद्धिसाक्षीति निश्चयात् ।
कण्ठ-भावनिवृत्तिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४६॥
नाज्ञानं स्यामहं देवो ज्ञानसाक्षीति निश्चयात् ।
सर्वानर्थनिवृत्तिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४७॥
अहं साक्षीति यो विद्याद्विविधैवं पुनः पुनः ।
स एव मुक्तोऽसौ विद्वानिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४८॥
नाहं माया न तत्कार्यं तत्साक्षी परमोऽस्माहम् ।
इति निःसंशयज्ञानात्म्यत्विर्वेदान्तडिण्डिमः ॥४९॥
नाहं सर्वमहं सर्वं मम सर्वमिति स्फुटम् ।
ज्ञाते तत्त्वे कुतो दुःखमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५०॥
देहादिपञ्चकोशस्या या सत्ता वृत्तिभासने ।
सा सत्तात्मा न सन्देह इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५१॥
देहादिपञ्चकोशस्या या स्फूर्तिरनुभूयते ।
सा स्फूर्तिरात्मा नैवान्यदिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५२॥
देहादिपञ्चकोशस्या या प्रीतिरनुभूयते ।
सा प्रीतिरात्मा कूटस्थ इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५३॥
ओमादिपञ्चभूतस्या या सत्ता भासते नृणाम् ।
सा सत्ता परमं ब्रह्म इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५४॥

१ 'मोहनिवृत्तिः स्यात्' इति क, पुस्तके ।

२ 'मायाकार्यजातं' इति म, पुस्तके ।

व्योमादिपञ्चभूतस्या या चिदेकानुभूयते ।
 सा चिदेव परं ब्रह्म मान्यदेवान्तडिण्डिमः ॥५५॥
 व्योमादिपञ्चभूतस्या या प्रीतिरनुभूयते ।
 सा प्रीतिरेव ब्रह्म स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५६॥
 देहादिकोशगा सत्ता या सा व्योमादिभूतगा ।
 मानाभावाच्च तद्भेद इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५७॥
 सच्चिदानन्दरूपत्वाद्ब्रह्मोवाक्ता न संशयः ।
 श्रुतिप्रमाणसम्मानादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५८॥
 न नामरूपे नियते सर्वत्र व्यभिचारतः ।
 अनामरूपं सर्वं स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५९॥
 न जीव-ब्रह्मणोर्भेदः स्फूर्तिरूपेण विद्यते ।
 स्फूर्तिरूपेण भानं स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६०॥
 न जीव-ब्रह्मणोर्भेदः प्रियरूपेण विद्यते ।
 प्रियाभेदेन भावः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६१॥
 न जीव-ब्रह्मणोर्भेदो नाम्ना रूपेण विद्यते ।
 नाम्नो रूपस्य मिथ्यात्वादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६२॥
 न जीव-ब्रह्मणोर्भेदः पिण्डब्रह्माण्डभेदतः ।
 व्यष्टिसमष्ट्योरेकत्वादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६३॥
 ब्रह्म सत्त्वं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।
 जीवन्मुक्तसु तद्विद्वानिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६४॥
 अनामरूपं सकलं सत्त्वं चिन्मयं परम् ।
 कुतो भेदः कुतो बन्ध इति वेदान्तडिण्डिमः ॥६५॥

१ 'मानाभावान्मत्तद्भेद' इति ख. पुस्तके । क. पुस्तके तु 'मानाभावान्मत्तद्भेद' इति ।

२ 'प्रमाणकोपसम्मानात्' इति क. पुस्तके । ख. पुस्तके तु 'प्रमाणं नापि सम्मानात्' इति ।

न सत्तात्कथ्यते लोके नामाद्यैर्व्यभिचारतः ।
 बटुः कुण्ठ इत्यादिरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६६॥
 नाम-रूपात्मकं विश्वमिन्द्रजालं विदुर्बुधाः ।
 अनामरूपसत्तत्त्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६७॥
 अभेददर्शनं मोक्षः संसारो भेददर्शनम् ।
 सर्ववेदान्तसिद्धान्त इति वेदान्तडिण्डिमः ॥६८॥
 न नामाभिनिवेशेन न भाषावेषमात्रतः ।
 मुक्तिर्विनात्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६९॥
 न काम्यप्रतिसिद्धाभिः क्रियाभिर्मोक्षवासना ।
 ईश्वरानुग्रहात्मा स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७०॥
 अविज्ञाते जन्म नष्टं विज्ञाते जन्म सार्थकम् ।
 ज्ञातुरात्मा न दूरे स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७१॥
 दशमस्य परिज्ञाने नायासोऽस्ति यथा तथा ।
 स्वस्य ब्रह्मात्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७२॥
 उपेक्ष्योपाधिकान् दोषान् गृह्यन्ते विषया यथा ।
 उपेक्ष्य दृश्यं तद्गुह्य इति वेदान्तडिण्डिमः ॥७३॥
 सुखसात्तं बहुः क्लेशो विषयपाहिणां नृणाम् ।
 अनन्तं ब्रह्मनिष्ठानामिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७४॥
 धनेर्वा धनदेः पुत्रेर्दारागारमहोदरेः ।
 भ्रवं प्राणहरेर्दःखमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७५॥
 सुप्तेरुत्थाय सुत्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यन्ताम् ।
 नातिदूरे नृणां मृत्युरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७६॥
 पञ्चानामपि कोशानां मायानर्थव्ययचित्ता ।

१ 'न तत्तात्कथ्यते' इति न. पुस्तके ।

२ 'प्रविविच्यताम्' इति क. पुस्तके ।

३ 'नृणां मोक्ष' इति क. न. पुस्तकयोः ।

तस्माच्चो ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७७॥

दशमत्वपरिज्ञाने नवज्ञस्य यथा सुखम् ।

तथा जीवस्य सम्प्राप्तिरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७८॥

नवजीवपरं प्रत्यक् न विवेद परं परम् ।

तद्विज्ञानाद्भवेत्स्या सुक्तिर्वेदान्तडिण्डिमः ॥७९॥

नवाभासो नवज्ञस्य न बोधाधिर्न वात्मनः ।

मिथ्येत्यमवशिष्टे तु मौनं वेदान्तडिण्डिमः ॥८०॥

परमे ब्रह्मणि स्वस्मिन् प्रविलाप्याखिल जगत् ।

गायत्र्यैतमात्मानमास्ते वेदान्तडिण्डिमः ॥८१॥

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां विश्वारोपापवादयोः ।

चिन्तने शिष्यते तत्त्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८२॥

नाम-रूपाभिमानः स्वात्मसारे सर्वदेहिनाम् ॥

सच्चिदानन्ददृष्टिः स्यात्सुक्तिर्वेदान्तडिण्डिमः ॥८३॥

सच्चिदानन्दसत्यत्वे मिथ्यात्वे नाम-रूपयोः ।

विज्ञाते किमिदं ज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८४॥

सालम्बनं निरात्म्यं सर्वालम्भावलम्बितम् ।

अवलम्ब्येऽखिलालम्बमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८५॥

न कुर्यान्न विजानीयात् सर्वं ब्रह्मेत्यनुस्मरन् ।

यथा सुखं तथा तिष्ठेदिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८६॥

स्वकर्मपाशविशगः प्राज्ञोऽन्यो वा जनो ध्रुवम् ।

यथासुखं नयेत्कालमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८७॥

न विद्वांस्तापयेद्विस्तं करणाकरणोद्भवम् ।

सर्वमात्मनि विज्ञानादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८८॥

नेवाभासं स्पृशेत्कर्म मिथ्योपाधिमपि स्वयम् ।

कुतोऽधिष्ठानमत्यन्तमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८९॥

अहोऽस्माकमलं मोहैरात्मा ब्रह्मेति निर्भयम् ।

श्रुतौ भेदोऽप्यपि श्रूयते श्रुतिरक्षणः ॥८०॥

वेदान्तभेदोऽपि प्रतिवादिभयकरः ।

श्रूयतां ब्राह्मणैः श्रीमद्दक्षिणामूर्त्यनुसृतात् ॥८१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नृसिंहसरस्वतीतीर्थ-
विरचितो वेदान्तडिण्डिमः समाप्तः ॥ श्रीः ॥